

कृत्यरत्नाकरः ।

महासाम्प्रदायिक-श्रीचण्डेश्वरठक्कुरविरचितः ।

KṚTYARATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI.

BY

CAṆDEŚVARA THAKKURA.

EDITED BY

PAN̄DIT KAMALA-KR̄ṢṆA SMṚTITIRTHA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.

1925.

PREFACE.

It is necessary to say a few words about the author and his works in presenting to the public this treatise. Paṇḍit Caṇḍeśvara Thakkura's works of the "Ratnākara" (रत्नाकर) series are (1) Kṛtya Ratnākara (कृत्यरत्नाकर), the present publication, (2) Gṛhastha Ratnākara (गृह्यरत्नाकर), (3) Dāna Ratnākara (दानरत्नाकर), (4) Pūjā Ratnākara (पूजारत्नाकर), (5) Śuddhi Ratnākara (शुद्धिरत्नाकर), and (6) Vivada Ratnākara (विवाद-रत्नाकर). Another treatise, Vyavahara Ratnakara, is also mentioned to be seventh of the series. The manuscripts of the second to the fourth of the series are also now being collected and collated by me for publication, in due course, if possible, under the patronage of the Asiatic Society of Bengal.

Caṇḍeśvara Thakkura was a Maithilī (मैथिलि) Brāhmaṇa and flourished during the period of the Karnata dynasty of Mithila. It appears from his introductory remarks in the treatise that his grandfather Devāditya (देवादित्य), was minister to Hara Singha Deva (हरसिंहदेव),¹ King of Mithilā (मिथिला), and his father Bireśvara Thakkura (वीरेश्वरभुजुर) also held the same position. He succeeded his father and was Sāndhi Bigrahik (सन्धि-विग्रहिक), a joint post of minister of peace and war. The duties of this high position required the combination of erudite scholarship, knowledge of the tactics of war, valour and administrative qualities. He conducted successfully an expedition to Nepal and established there the supremacy of Hara Singha Deva referred to later on in this preface. He was the first Brāhmaṇa from an outside territory who touched and worshipped the celebrated Deity "Paśupati-nātha" (पशुपतिनाथ) of Nepal. He made a gift of many villages to Brāhmaṇas and also had a very large tank excavated in Abhirāmpura (अभिरामपुर).

¹ Some say Hari Singha Deva (हरिसिंहदेव), but in several manuscripts Hara Singha Deva (हरसिंहदेव), is mentioned

To determine the age of his existence, we find that he flourished long before Raghunandana Bhattācārya, the great Bengali scholar, who flourished in the latter half of the sixteenth century and who has quoted the Ratnākara series freely as authority in several of his compilations; and the following are some of the instances:—

- Suddhi Ratnākara (शुद्धिरत्नाकर)—In Mumurṣumṛtā Kṛtya of Suddhi-tattva (मुमुर्षुमृत्यु of शुद्धितत्त्व).
 Grhasthā Ratnākara (गृहस्थरत्नाकर)—In Sāmānya Kāṇḍa of Udbāha-tattva (सामान्य-काण्ड of उद्बाहतत्त्व).
 Pūjā Ratnākara (पूजारत्नाकर)—In Deva Pūjā Prakaraṇa of Ahnika-tattva (देव-पूजाप्रकरण of आह्निकतत्त्व).
 Ratnākara generally (रत्नाकरमत्त)—In Gaṅgā Māhātmya of Prāyaścittā-tattva (गङ्गामहात्म्य of प्रायश्चित्ततत्त्व).
 Kṛtyā Ratnākara (कृत्यरत्नाकर)—In Nāga-pāñcamī of Tīthi-tattva (नागपञ्चमी of तिथितत्त्व).

In all cases Raghunandana has shown a great appreciation of the Ratnākara series as authoritative texts.

In regard to internal evidences concerning his age, the following Sloka occurs at the end of his treatise Vivada Ratnakara (विवादरत्नाकर), which has been published in the Bibliotheca Indica of the Asiatic Society of Bengal:—

रघुनन्दनमुच्यतेः कश्चित्ते मातृवर्षे
 सवसि धनदायके वासन्ती सिन्धुतीरे ।
 अदित्त मुक्तिमनुचिरात्तना सचराग्रिं
 निधिरत्निसुगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

This shows that the author was in Nepal in 1236 Saka or about six centuries ago, when he performed the religious rite of (तुलापुत्रदान) making gifts weighing equal to one's own body, on the banks of the river Bagmati (वासन्ती). Candēśvara

Thakkura (थकुर) has also referred to Paṇḍit Halāyudha (बल्लभ) of Lakṣṇa Sen's (लक्ष्मणसेन) court and to the Dāna sāgara (दानसागर) of Ballāla Sena (बल्लालसेन) in his treatises and these references establish the fact that he flourished after them. I may also incidentally mention in this connection that in one of the four manuscripts which has been used for this edition and which belongs to the Government collection in the Asiatic Society of Bengal, it is stated that the manuscript copy was written in (लं च) Lakhana Sambat 392, or more than four hundred years ago.

As regards other corroborative sources concerning the age of the author, Nānyūpa or Nānyadeva (नान्यूप or नान्यदेव) is said to be the head of the Karnāṭaka family of Nepal and the founder of the Simraol dynasty of Mithilā. He flourished about 1097 A.D. and his descendants were Gangādeva, Nṛsingha, Rāmasingha, Śaktisingha, Bhūpālasingha and Harisingha,¹ whose age was at about 1324 A.D., as would appear from the following circumstance. Gyasuddin Tugluk, Emperor of Delhi, when returning with an army after an expedition to Bengal about 1324 A.D., was met on the way by Rājā Hari Singha Deva of Simraol and defeated him. Hari Singha Deva escaped to Nepal and founded a kingdom there. (Professor Cecil Bendall's 'History of Nepal and Surrounding Kingdoms,' published in the *Journal* of the A.S.B., Vol. LXXII, Part I, page 14.) Candēśvara was minister of Hari Singha Deva and it appears from the above that he flourished about 600 years ago or about 240 years before Raghunandana, the age of whose works has been determined to be after 1560 A.D. I am indebted to my friend Paṇḍit Binod Behari Bidyabinod of the Archaeological Department of the Government of India, for the historical facts referred to above.

Vidyapati is said to be a descendant in the third generation from Candēśvara's uncle.

It is of interest to quote here the following two ślokas which

¹ Duff's chronology of India, page 134.

form the concluding portion of the introduction to Kṛtya Ratnākara.

विधायाः कल्पदृशं कथनं परिसरे कामधेनु इधामः
 काव्यनाः पारिजातं कश्चिदपि च दधदीपयादीविमुक्तः ।
 श्रीमच्छण्डेः श्वरेण स्मृतिजिगमविदा तस्यते तेन तद्वत्
 विष्णुव्यासादिवाक्येभ्यः इत्येतन्मयः इत्यरत्नाकरोऽयं ॥
 यस्मिन् कश्चिदपि शंसति कामधेनु
 यंचेष्टमल्पमापि कल्पतर्ज्ज दत्ते ।
 धमे न तन्मसपि कथनं पारिजात
 इत् सर्वमेव विविनक्ति नयप्रवीणः ॥

In these two ślokas (श्लोक), he refers to the old and authoritative important compilations Kāmadhenu (कामधेनु), Kalpataru (कल्पतरु), and Pārijātā (पारिजात), and felicitously expresses that in Kṛtya Ratnākara (इत्यरत्नाकर), he supplements whatever is wanting and whatever is not elaborately expounded in the above compilations. The composition of the ślokas also shows the poetical qualities of the author.

There are twenty-two chapters (तरङ्ग) in the present work as noted by the author in the introduction. The first chapter relates to the theory of religion (धर्मनिरूपण), the second to definitions (परिभाषा), the third to the description of the months (मासपरिचिन्ति), the fourth to fifteenth to the duties and rites to be performed during each of the twelve months, the sixteenth to Malamāsa (मलमास), the seventeenth to miscellaneous subjects (प्रकीर्णतरङ्ग), the eighteenth to rites and ceremonies of the several week days (वारविधितरङ्ग) and to religious vows (व्रतविधितरङ्ग), the nineteenth and twentieth to the sun's passage from one sign to another (रविचक्रान्ति), the twenty-first to the new moon (अनावस्था), and the twenty-second to eclipses (ग्रहण). It would appear from the above that there are three distinct divisions in the work. The first part deals with the theories of religion and definitions and runs up to first eighty pages; the second part in thirteen chapters delineates the religious rites of the twelve months of the year and covers pages 81 to 560; and the third part in seven chapters running from pages 561 to 640, deals with the new moon, eclipses, etc. In the chapter on the theory

of religion (धर्मनिरूपण तरङ्ग), the author, in four sections, namely स्वरूप, फल, निमित्त, and परिमाण, handles his subject most eruditely, and the different phases are discussed there in a new light which does not appear in many of the authoritative compilations on the subject. In the twelve chapters dealing with the months of the year, details are given of all the rites and ceremonies prescribed by Smṛti (स्मृति) and the Purāṇas (पुराण) in a very instructive and useful way. Special mention may be made of the section dealing with खञ्जनादर्शन (having a sight of the bird Khanjana) in the chapter relating to the month of Āśvina (आश्विन), where the subject is dealt with in such a comprehensive way as is not found in any other compilation.

Four manuscripts of the Kṛtya Ratnākara, indicated as A, B, C, and D in the foot-notes, have been collated for the present edition. The first, indicated as A, belongs to the Asiatic Society of Bengal, the second, B, to the Darbhanga Library, the third, C, to the Government Collection in the Asiatic Society of Bengal and the fourth, D, to the Library of the India Office in London. There are very few copying errors in the manuscripts marked C and D, the former, marked C, is especially reliable and concludes with the date, in the Nepalese era, of the completion of the writing. I am indebted to the Asiatic Society of Bengal for kindly obtaining on loan the copy marked D from the India Office and also to Babu Ashutosh Chatterji, District Judge of Laheria Serai for the manuscript marked B.

For centuries there have been divergences of opinion regarding the interpretation of religious texts between the Maithili (मैथिलि) and the Gour (गौड़) Paṇḍit Samaj. Evidence of this is shown in many Gauria and Maithili religious text books and compilations, where one or other of the views is deprecated. There are instances also in which the Gauria Paṇḍit corroborates his own views of the text by quoting the Maithili Paṇḍit and vice versa. In Kṛtya Ratnākara also such instances occur and in many cases the author corroborates his views by quoting from Gauria texts.

It will be of interest to note a few salient points of differ-

ence in opinion between Caṇḍeśvara and Raghunandana, as the latter is looked upon as the sole authority in religious and social matters by the Hindus of Bengal.

Raghunandana says:

(1) On the Daśaharā (दशहरा) day, bathing is efficacious in the Ganges only.

(2) On the Maghā Trayodasi (मघात्रयोदशी) day, any one having male issue should perform the Śraddha without boiled rice offerings (पिण्ड).

(3) Jayanti Yoga (जयन्तीयोग) occurs at midnight of the eighth day after the new moon (कृष्णाष्टमी) in the month of Bhādra (भाद्र) if Rohini Yoga (रोहिणीयोग) exists at the time.

A comprehensive index has been added for easy reference. The names of the Samhitā (संहिता), Purāṇa (पुराण), and Smṛti compilations (स्मृतिनिबन्ध) and also of the authors and the R̥ṣis (ऋषि) quoted by Caṇḍeśvara have been added in the index.

In conclusion I have to express my grateful acknowledgments to the Asiatic Society of Bengal, for the kind permission accorded to me to edit this rare and valuable manuscript and also to Mr. Johan van Manen, General Secretary to the Asiatic Society of Bengal, for the encouragement and advice he freely bestowed.

KAMALA KRISHNA SMRITITIRTHA.

BHATPARA,

DISTRICT 24-PARGHANAS.

20th November, 1924.

Caṇḍeśvara says:

(1) On the Daśaharā day, bathing is efficacious in any river.

(2) Any one having male issue should perform the Śraddha without boiled rice offerings (पिण्ड) in Maghā Śraddhas (मघात्रय) only. In the case of Maghā Trayodasi Śraddha (मघात्रयोदशीत्रय), boiled rice offerings (पिण्ड) should be given by all.

(3) Jayanti Yoga occurs at any time of the eighth day after the new moon in the month of Bhādra if Rohini Yoga exists.

भूमिका ।

मैथिलभूसुरस्य चण्डेश्वरस्य कृतिः कृत्वरत्नाकरोऽयमेतत्कोविदप्रणीत स्मृतिनिबन्धरत्नाकरान्तर्गतः प्रथमो ग्रन्थः । ग्रन्थारम्भे च ग्रन्थकारप्रदत्तपरिचयेनैव ज्ञायते यथाऽस्य पितामहो देवादित्यो मिथिलाधिपतेर्हरिसिंहदेवस्य सान्निवियहिक आसीत् तदनु तत्तनयो वीरेश्वरठक्कुरोऽस्य पिता तदेव प्रदमलङ्कृतवान् तदनु च वीरेश्वराङ्गनिरसौ चण्डेश्वरठक्कुरस्तदेव पित्रपैतामहं पदं स्वगुणैरधिहरौह ।

सान्निवियहिकचण्डेश्वरठक्कुरो नेपालभूपतिं विजितवान् । भगवतः प्रभुपतिनाथस्य च नेपालराजेतरक्तपूजायामङ्गस्पर्शनं तदुपज्ञमभूत् । यच्च नेपाले खोपजीव्यभूपतेर्हरिसिंहदेवस्याइयं प्रभुत्वं संस्थाप्य बहूँश्चाग्रहारान् ब्राह्मणसाङ्गत अभिरामपुरे च विशालं सरो निर्मायात्तयां कौर्त्तिमरक्षत् ॥

गौड़ीय धर्मव्यवस्थापक रघुनन्दनभट्टाचार्यपादेषोऽयं निबन्धकारः पूर्वतनः, तन्निर्देशनञ्च यदमी रघुनन्दनभट्टाचार्याः स्वीयाष्टाविंशतितत्त्वेषु वज्रसु स्थानेषु चण्डेश्वरीयरत्नाकरमतमुपजीव्यतया दर्शितवन्तः । अन्यच्चासौ लक्ष्मणसेनसभास्तराणां हलायुधपादानां परवर्त्ती यस्मादनेन स्वग्रन्थे तेषां वचांसि प्रमाणात्वेनावतारितानि दृश्यन्ते । चण्डेश्वरः कदा मिथिलामलङ्कृतवान् तच्च सम्यक् तस्मिन्निमित्त एवावगम्यते एसियाटीक सभानुमतविहोधिकायामेतद्ग्रन्थकर्त्तृविवादरत्नाकराख्यमन्यत् पुस्तकं मुद्रितमास्ते तद्ग्रन्थोपसंहारे ग्रन्थकर्त्तरेव परिचयो लभ्यते यथा—

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते प्राकवर्षे,
सहसि चवलपत्ते वाग्मतीसिन्धुतीरे ।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्गाराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

एतेनैतत्प्रमाणितं यथाऽयं षट्शतवर्षपूर्ववर्ती रघुवीर्य चतुर्दश-
शताब्दीयः । विवादरत्नाकरसम्पादकोऽप्येतत्प्रमाणसुपत्रीय षट्त्रिंश-
दधिकद्वादशशतशक्रे ग्रन्थकर्तृस्तुलापुरुषदानमङ्गीकृत्य एवमेवास्य समय-
मवधारितवान् । परन्तु मदीयबाल्यबन्धुर्विनोदविहारिविद्याविनोद-
खण्डेश्वरकालपरिचायकं निम्नोक्तं महाजनवचस्य प्रदाय उपकृतवान् ।
तेन चापि वचसा तदेव समर्थितम् । यथा—

रघुवीर्य चतुर्विंशत्यधिकत्रयोदशशततमे संवत्सरे दौल्लेश्वरस्य
गौयासुद्धिन्तोगलगवाहादूरस्य सैन्यैः संघर्षं प्राप्य पराजितो मिथिला-
धिपतिर्हरिसिंहदेवो नेपालमाश्रितवान् अस्यैव मन्त्रौ रत्नाकरखण्डेश्वर-
ठक्कुर आसीत् । (Professor Ceoil Bendall's 'History of Nepal
and Surrounding Kingdoms.') इति ।

सुतरामसौ खण्डेश्वरठक्कुरो रघुनन्दनभट्टाचार्येभ्यः सार्द्धद्विशत
वर्षतोऽग्रवर्ती रघुवीर्य चतुर्दशशताब्दीयो मैथिलो धर्मव्यवस्थापकः ।
हरिसिंहदेवस्य मैथिलभूपतेः सान्धिविग्रहकश्च । ग्रन्थारम्भे च ग्रन्थकर्त्रा
यत् श्लोकद्वयं विरचितं तेनैवास्य कवित्वं ग्रन्थस्य च कामधेनुकल्पतरु-
धारिजातानां निबन्धानामनुवर्तित्वं क्वचित्तेभ्यो वैशिष्ट्यञ्चावधार्यते ॥

विभ्राणः कल्पवृक्षं क्वचन परिसरे कामधेनुं दधानः
क्वाप्यन्तः पारिजातं क्वचिदपि दधदोषयादोविमुक्तः ।
श्रीमन्खण्डेश्वरेण स्मृतिनिगमविदा तन्वते तेन तद्वद्
विष्णुव्यासादिवाक्स्फुरदमृतमयः कृत्यरत्नाकरोऽयम् ॥

यस्मिन्न किञ्चिदपि शंसति कामधेनु-
र्यत्रेच्छमल्पमपि कल्पतरुर्न दत्ते ।
धत्ते न गन्धमपि कश्चन पारिजात-
स्तत् सर्वमेव विविनक्ति नयप्रवीणः ॥

श्लोकद्वयेनास्य कवित्वं ग्रन्थस्यापि कल्पतरुप्रभृतिनिबन्धानुसारित्वं
तेभ्यः क्वचिद्वैशिष्ट्यञ्च सम्यक् व्यज्यते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् द्वाविंशतितरङ्गा विनिर्दिष्टाः तैश्च काण्डत्रयमभिव्यज्यते ।
तत्र प्रथमो धर्मनिरूपणतरङ्गो द्वितीयश्च परिभाषातरङ्गोऽष्टौतिपत्रैः
परिसमाप्तः । इदन्तु प्रथमं काण्डं । ततः सामान्यमासतरङ्गसहित
द्वादशमासौय द्वादशतरङ्गात्मकं द्वितीयं काण्डं षडधिकपञ्चशतपत्रैः
समापितं । तृतीयश्च काण्डं मूलमास संक्रान्ति ग्रहण प्रकौर्णकवारविध्य-
भावस्यात्रततिथिवेधात्मकं चत्वारिंशदधिकषट्शतपत्रैः सप्ततरङ्गैः परि-
समापितम् ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादने यानि चत्वार्यार्द्धशतकान्युपलब्धानि तेषु
क-चिहितं एसियाटीकसोसाइटीतः, द्वितीयं ख-चिहितं द्वारवङ्ग-
राजकीयपुस्तकागारात्, तृतीयं ग-चिहितं गवर्णमेण्टपुस्तकालयात्,
चतुर्थं घ-चिहितं लण्डनस्थेखिडिया व्यापिषनामकपुस्तकालयात् संगृहीत-
मासीत् । पुस्तकचतुष्टयेषु ग-चिहितमनेकत्र खण्डितमपि सुविशुद्धम् ।
तच्च दानवत्यधिकद्विशतसम्मितलक्षणासंवत्सरे लिखितमिति पुरातन-
मादर्शपुस्तकम् । क्वचित् क्वचित् मूलपुस्तकपाठोऽपि निम्ने प्रदत्तः ।

अन्यानि च यानि पुराणसंहितादीनि मूलपुस्तकानि एतत्-
सम्पादने प्रयोजनीयतया उपलब्धानि तानि सर्वाण्येव एसियाटीक-
सोसाइटीपुस्तकागारात् मिलितानि ।

यस्याश्च आदेशेन ममैतत् प्राचीनपुस्तकसम्पादनकर्तृत्वं सञ्जातं
परिश्रेषे तामेसियाटीकसोसाइटीसभां प्रति सबज्जमानं कृतज्ञतां
प्रदर्शयामि ।

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थः ।

भाटपाड़ा,
१० कार्तिक ।
१८८६ श्रावण ।

षट्चत्वारिंशदधिककाण्डाद्वादशशतशक्रीय
चान्द्रकार्तिकस्य दशमदिवसे ।

कृत्यरत्नाकर-विषयसूची ।

	पृ.	पं.		पृ.	पं.
अगस्त्यार्घदानम् ...	२६४	११	उमामाहेश्वरव्रतम्	२८०	१
अग्निपरीक्षा ...	३१६	७	एकानक्षपूजा ...	४१३	१६
अनन्तव्रतम् ...	२६४	१	ओषधिगणः ...	६६	१
अनन्तलतीयाव्रतम्	२६५	२०	कट्टारकपूजा ...	३५४	४
अनन्तपालसप्तमी ...	२७६	५	कनकपरिभाषा ...	६८	६
अनोदनासप्तमी ...	१२१	७	कमलसप्तमी ...	११६	१७
अपराजिताविधिः	३६५	६	कर्णजापमन्त्रः ...	३४४	१३
अभिषेकः	३४१	१६		३४६	१३
	३४५	१२	कान्तारदीपदानविधिः	३८२	१
अवियोगव्रतम् ...	४५२	१३	कामव्रतम्	२२१	५
अमावस्यातरङ्गः ...	६२२	१		२५४	२०
अशक्तकर्तृधर्मः ...	५२	१५	काम्यानि ...	३२३	४
अशून्यप्रयनव्रतम् ...	२२३	८	कार्तिकहस्तम् ...	३६७	१२
अष्टकाश्राद्धम् ...	४७६	१	कुन्तपूजा ...	३५५	६
अष्टादशधान्यानि	६६	६	कूर्महादशी ...	४८२	१६
आदित्याभिमुखविधिः	४६४	६	कृष्णाहादशीव्रतम् ...	२०६	१३
आलेख्यनागपञ्चमी	२७२	२	कृष्णाष्टमीव्रतम् ...	४४८	१६
आश्विनहस्तम् ...	३०१	१४	क्रमपूजा ...	१४१	१
आषाढहस्तम् ...	१६६	१	खड्गदर्शनम् ...	३६६	४
इन्द्रपूजामन्त्रः ...	३०६	४	खड्गपूजा ...	३५३	७
उत्थानहादशी ...	२६३	१	गजाष्टकपूजा ...	३४७	१४
उपवासादिपरिभाषा	५३	१३	गौडवाक्यम् ...	३२६	१
उभयनवमीव्रतम् ...	२०३	१३	गौरीपूजा ...	५०३	१०
	४४५	१६	ग्रहणनिर्णयः ...	६२५	१
	५१७	२	ग्रहणज्ञानम् ...	६२६	५
उभयसप्तमीव्रतम्	२०३	१	चन्द्रार्कादिपूजा ...	५३०	७
	४४५	२	चैत्रमासहस्तम् ...	८३	१

	पृ:	पं		पृ:	पं
इन्द्रपूजा ...	३५५	१२	नागपञ्चमी ...	२७३	३
कुरिकापूजा ...	३५३	१६	नानादानं ...	५६०	१७
जन्मतिथिकृत्यम् ...	५४०	३	नामसप्तमीव्रतम् ...	१२४	१
जपपरिभाषा ...	६२	१५	निमित्ततोषर्म्मः ...	४१	१
जयन्तीसप्तमी ...	५०५	२०	नीराजनविधिः ...	३३३	११
जलधेनुदानम् ...	२११	६	पञ्चरत्नानि ...	७१	१०
	२४८	७	पताकापूजा ...	३५४	१७
कौस्तुभकृत्यम् ...	१७६	६	पद्मकयोगः ...	४३०	१६
तारारात्रिव्रतम् ...	४६६	१४	पद्मनाभदादश्रीव्रतम् ...	३७३	६
तिथिनक्षत्रदेवतापूजा	५५५	५	पवित्रारोहणम् ...	१६६	२०
त्रिगतिसप्तमी ...	५२४	१०	परिभाषा ...	४५	१
त्रितयप्रदासप्तमी ...	४५८	२०	पर्वकृत्यम् ...	५४४	१३
दण्डोद्धारपञ्चमी ...	२७३	५	पुत्रकामव्रतम् ...	१६३	१६
दीपपरिभाषा ...	७६	४	पौषमासकृत्यम् ...	४७४	११
दुन्दुभिपूजा ...	३५४	१२	प्रकीर्णकृत्यम् ...	५४०	१
दुर्गाव्रतम् ...	२३६	१८	प्रतिनिधिपरिभाषा	७३	१
दुर्गारथयात्रा ...	२५६	३	प्रतिमासपूजा ...	१४६	३
दूर्वाष्टमीव्रतम् ...	२८२	१२	प्रमाणातोषर्म्मः ...	२६	१
देवगृहभूषाविधिः	५२६	११	फलतोषर्म्मः ...	१८	१
द्व्यगणपरिभाषा ...	६५	१०	फाल्गुनमासकृत्यम्	५१५	१
धनुःपूजा ...	३५४	७	वराहदादश्री ...	५१०	१२
धर्म्मविशेषः ...	६	१	वदणपूजा ...	३४६	१
धूपपरिभाषा ...	७७	१५	वर्म्मपूजा ...	३५५	६
गङ्गापरिभाषा ...	५७	१०	वासुदेवदानानि ...	५७३	६
गङ्गादानम् ...	५४६	१६	विजयदादश्री ...	२८७	३
गङ्गापुत्रव्रतम् ...	८७	३	बुद्धदादश्रीव्रतम् ...	२४७	८
गङ्गाप्राज्ञाभक्षण-			व्रतचिन्ता ...	६३२	२०
विधिः ...	३०४	१५	व्रतधर्म्मः ...	५४	१०
गन्दाव्रतम् ...	२३०	५	व्रतादितिथिवेधव्यवस्था	६३२	१
गरुडिहदादश्री ...	५२८	१८	भर्त्सदादश्रीव्रतम् ...	१३३	१५

	पृ:	पं		पृ:	पं
भाद्रकृत्यम् ...	२५४	८	विष्णुशङ्करव्रतम् ...	२८२	११
भोग्यतर्पणम् ...	५०६	२०	वैशाखतरङ्गः ...	१४५	१
भैरवोत्पत्तिः ...	३८६	१६	शङ्खपूजा ...	३५५	१७
मघात्रयोदश्री ...	३१५	१६	शर्करासप्तमीव्रतम्	१५७	२०
मत्स्यदादश्रीव्रतम् ...	४६२	५	शाकसप्तमीव्रतम् ...	४१६	२०
मदनदादश्रीव्रतम् ...	१३५	१	शान्तिपञ्चमीव्रतम्	३४८	१५
मल्लिखनिर्णयः ...	५३६	१६	शिवचतुर्दश्रीव्रतम्	४६६	१५
महाकौशिकमन्त्रः	३५३	१		५२०	६
महाजनपरिगृहीत-			शिवपरिगृहीत-		
वाक्यानि ...	१२६	१०	वाक्यानि	६५	१७
	१३७	१०		१८३	२२
	१४५	१८		१६०	५
	१६६	१२		१६८	१८
	१८७	१८	शिवरथयात्रा ...	४८२	६
	१६७	१७	शौर्यव्रतम् ...	३६४	७
महिषीदानविधिः	४४०	७	आवणकृत्यम् ...	२१८	५
महेश्वरदानानि ...	५७१	१७	घटतिलीविधिः ...	५१६	२
माघकृत्यम् ...	४८७	१	षष्ठीकल्पः ...	२७५	१५
माघीसप्तमी ...	५०६	११	संक्रान्तिनिर्णयः ...	६१३	१
मानपरिभाषा ...	७६	४	सप्तधान्यानि ...	७०	५
मार्गमासकृत्यम् ...	४४२	१२	सप्तौषधिगणः ..	७०	६
मासपरिस्थितिः ...	८०	१	सर्पाभयपञ्चमीव्रतम्	२३४	५
मूर्त्तिपूजाव्रतम् ...	३४६	१	सर्वगन्धः ...	७१	१
योगेश्वरधरणी-			सर्वधातुगणः ...	७२	५
दादश्रीव्रतम्	४२७	७	सर्वरत्नगणः ...	७१	७
रसकल्याणनीव्रतम्	४६६	२	सर्वरसः ...	७२	१
राघवदादश्रीव्रतम्	१६०	६	सार्वभौमदादश्रीव्रतम्	४२०	६
रेवन्तपूजामन्त्रः ...	३४६	१८	सौतापूजा ...	५१८	६
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ...	३७६	१	सिंहासनपूजा ...	३५५	२०
वारदानम् ...	६११	१	सूर्यदानानि ...	५६६	१

	पृ:	पं		पृ:	पं
सूर्यव्रतम् ...	४७५	१६	खन्दमछी ...	४१५	२
सूर्यपूजा ...	५०४	२	खन्दमछीव्रतम् ...	४४७	२
सोमव्रतम् ...	१६६	१७	हिमपूजा ...	४७१	५
सौभाग्यप्रचनव्रतम् ...	११३	६	होमपरिभाषा ...	५६	६
सौभाग्यव्रतम् ...	५२३	३			

कृत्यरत्नाकरधृत-संहिताकार-ऋषीणा- मकारादिक्रमेण नामसूची ।

	पृ:	पं		पृ:	पं
अङ्गिराः	२४, १५। ६४, १२		नारदः	...	११ १
आपस्तम्बः	८, १। २०, १		पारस्करः	...	२८ १३
	२४, ७। ३३, १५-१६		पैठीनसिः	७३, ५। ५४५, २१	
	६१, १६। ३२४, ६		वृद्धवसिष्ठः	...	३० ४
	५४५, ४		वृद्धमनुः	...	३० ४
ऋष्यशृङ्गः	२६, २०। ५३८, १		वृद्धशालातपः	३०, ४। ५६, १३	
कात्यायनः	४६, १७। ३२०, ७			५४६, ११	
	३२३, ५। ५४५, १४		वृहस्पतिः	११, ८। १४, १४	
	६२२, १३			१५, ७। २३, १८	
मार्ग्यः	...	२६५ ७		२१३, १६	
गोतमः	...	२६४ १२	बौधायनः	३२, १६। ३५, ४	
गोभिलः	...	२६ २०		४८, २। ४६, ११। ७४, ३	
गौतमः	१८, १६। ३७, ५			५४५, १८	
जातुकर्णः	...	३२० २१	मनुः	७, १४। १२, ६। १७, १०	
जावालः	३७, ७। ३२६, ७			१८, ५। २०, १३। २१, १	
	६१४, २०। ६१६, ६			२५, १। २६, २। ३८, ३	
	६२५, २			४०, १८। ४३, १। ७७, १	
दक्षः	१७, १८। ४५, २। ४६, ६			२५२, ८। ३१५, १०	
	४४१, १६			३२०, १३। ३२१, ४	
देवलः	१५, १। १६, १२			३२३, ११। ३३०, १६	
	१७, १, १५। २८, १६			४२५, १३। ५४४, १४	
	३५, १६। ५३, ७			५४८, १४। ५६६, १२	
	५४, १६। ५६, ७		मरीचिः	६१, ४। ६७, ३	
	५७, ६। ३१७, ७			२६५, १७। ३२७, ३	
	३३१, ४। ५४७, १		यमः	२१, १। २६, १। ३२, १६	
	६१६, २०			३६, १७। ४०, २। १५१, १५	

१५६, २२। १६४, ६	३०, ६। ४६, ३। २५१, १२
३०७, १५। ४०६, २	३१६, १। ३१७, ८
४३२, १। ४७६, १३	योगियाज्ञवल्क्यः ३०, ४। ४७, १६
४८८, ८। ४८६, १५	४६, १६। ५१, ६। ६३, ७
४६५, १४। ६११, २	योगीश्वरः ... ८२ १४
याज्ञवल्क्यः १५, ४। २७, १	लघुहारीतः ३०, ४। ४७, १२
३०, ६। ४६, ३। २५१, १२	६७, ८। ५३६, १७
३१६, १। ३१७, ८	वसिष्ठः १८, ६। २१, १। २४, ३
योगियाज्ञवल्क्यः ३०, ४। ४७, १६	३३, ६। ४०, १३। ४४, ७
४६, १६। ५१, ६। ६३, ७	४६, ४। १६६, ४। १६७, १४
योगीश्वरः ... ८२ १४	२५१, १०। २५२, १। ३१६, ६
लघुहारीतः ३०, ४। ४७, १२	५३८, ५
६७, ८। ५३६, १७	विष्णुः १४, ८। ४५, ७। १४०-३
वसिष्ठः १८, ६। २१, १। २४, ३	१५५, १। २१४, ५। २५१, ७
३३, ६। ४०, १३। ४४, ७	२५२, ७। २६६, १६
४६, ४। १६६, ४। १६७, १४	३०७, १३। ३१६, ११
२५१, १०। २५२, १। ३१६, ६	३१८, ८। ३२४, १६
५३८, ५	३६६, १४। ३६६, २०
विष्णुः १४, ८। ४५, ७। १४०-३	४३०, १८। ४६१, १६
१५५, १। २१४, ५। २५१, ७	४७३, २०। ४८४, १०
२५२, ७। २६६, १६	४८७, १६। ४८६, १६
३०७, १३। ३१६, ११	४६५, १०। ५१३, १
३१८, ८। ३२४, १६	५२६, ११। ५४५, १
३६६, १४। ३६६, २०	५४६, १७। ६२६, १०
४३०, १८। ४६१, १६	आत्रादिमुनिः ... ३० १
४७३, २०। ४८४, १०	
४८७, १६। ४८६, १६	
४६५, १०। ५१३, १	
५२६, ११। ५४५, १	
५४६, १७। ६२६, १०	

आसः ३८, १६। ४८, १६। ३१६, ६	संवर्तः ... ५६० १८
शकुः ६२, ११। ३१७, १३	सुमन्तुः ... २८ ३
५४४, २०	हलायुधः ३१६, ६। ३२७, १३
शकुलिखितौ २८, १८। ३२, ६	३३२, ३
३४, १०। ३६, ११। ४१, २	हारीतः ६, २। २१, ४। २६, ११
शाश्यायनः ... ४८ १०	३३, १२। ३६, २०
शातातपः ... ४८ ७	६१, १७। ८१, ४
५६, १६। २१८, १५	
३२७, १६। ३२८, २०	
६१४, १६। ६१७, ५	
६१६, १२। ६२५, १२	

संहिता नामानि ।

जावालस्मृतिः ... ४०२ १५
बराहसंहिता ३६७, १७। ३७२, ५

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कर्मप्रदीपः ... २६४ १८
कल्पतरुः ८, १४। २६, १८
३८, १५। ५३, ३। ५४, १४
५६, १२। ६६, ११। ७१, ६
७४, ३। १७०, ११। १७५, १८
२६७, १२। ३१६, ७
३२२, १८। ३६५, १०

४७६, १०। ४८७, ११	कामधेनुः ३०, १। २६६, १८
५०१, १८। ५१५, ८	लाव्यसमुच्चयः २८६, २। ३१३, ८
६२५, २०। ६२८, २०	४४६, १८। ५१२, १८
५१५, ८। ५२२, ६	५२६, १५
५३६, १५	गार्ग्यः ... १८८ ७
गार्ग्यः ... १८८ ७	गौडीयनिबन्धः ... २५८ २१
गौडीयनिबन्धः ... २५८ २१	गौडीयवाक्यम् ... १५३ ११
गौडीयवाक्यम् ... १५३ ११	जिकनीयनिबन्धः ... ६३६ १५
जिकनीयनिबन्धः ... ६३६ १५	दानसागरः ५४, ६। १६६, ५
दानसागरः ५४, ६। १६६, ५	३००, २। ४८७, १८
३००, २। ४८७, १८	५१५, ५
५१५, ५	पारिजातनिबन्धः ... ६२६ ३
पारिजातनिबन्धः ... ६२६ ३	भूपालसमुच्चयः ... २०५ १६
भूपालसमुच्चयः ... २०५ १६	घटत्रिंशत्तमम् ३१, १
घटत्रिंशत्तमम् ३१, १	समय प्रदीपः ४००, ८। ४०१, २
समय प्रदीपः ४००, ८। ४०१, २	४७६, १०। ५०५, १०
४७६, १०। ५०५, १०	५२२, ६। ५४०, १३
५२२, ६। ५४०, १३	६३३, ४। ६३७, ११
६३३, ४। ६३७, ११	

संग्रहकारनामानि ।

गौड़ः ४१२, १२। ६३७, २२
देवेश्वरधर्माधिकरणिकः—
२३६, ६। ६१८, १५
पारिजातः ३१, ६। ५४, १५
५८, १४। ५६ १२। ६१, १४
६६, ११। ७४, ३। ६२, १५
३००, २

पाश्चात्यव्याख्याता ... ३००, २
३१६, ७। ३२८, २। ५००, ७
५१५, ८। ५१६, ७
विश्वरूपः ... २७ ६
भट्टपादः ... २६ १८
भूपालः १७१, ६। १७५, १८
२७८, ४। ३१३, ७
४६६, १०। ६३५, ७
भोज भूपालः ... ५८ १७
लक्ष्मीधरः ५१, १२। ७४, १। ८१, ५
शिशुः २३३, ४। २७०, १४
२७१, ६। ४६८, १२
५०४, १। ६३३, १७
श्रीदत्तोपाध्यायः ६६, १२
सागरः ४६, २। ५१, ११
६१, १३। ४३८, ६
५१५, ६। ५२०, ३
स्मृतिमहाकविकारः ६१६ ७
हलायुधः ३१६, ६। ३२७, १४
३३२, ३

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् ... २११ ६
आग्नेयपुराणम् ... ११८ १२
१४५, ६। १५१, ६
१५३, १२। १८६, १५
४८६, १५
आदित्यपुराणम् ... ५६ १७
१७६, २०। २१४, १७
२१८, १७। २१६, ११
३६७, १। ५६१, ७
५६७, ३

कालिकापुराणम् १०, ८। ७१, १२
 १७५, १६। ४३४, १४
 ४५२, १२। ४६३, ८
 कूर्मपुराणम् ४७, १५। ६४, ५
 १७८, १७। ४६५, १७
 मत्स्यपुराणम् ... ४७५ १२
 देवीपुराणम् १६, १६। ८२, ४
 ६१, १६। १०८, ३
 १२७, ७। १४१, २
 १५३, १। १५६, ४
 १६०, १३। १६६, ८
 १८३, १३। १८४, ४
 १६२, १५। १६७, ५
 १६६, १७। २२१, १६
 २२८, १८। २३८, १
 २५४, १२। २५८, १८
 २८०, १। २८२, ११
 २८५, १८। ३०१, १
 ३०४, १६। ३०८, १७
 ३०६, १। ३१०, १४
 ३१८, १६। ३२७, १०
 ३५१, १। ३५७, १७
 ३६५, १४। ३६७, १३
 ४०३, ११। ४३१, १४
 ४४२, १३। ४४४, १६
 ४७५, १। ४८५, ११
 ५०३, ७। ५१३, ४
 ५३१, ६। ५३६, ७
 ६१३, २। ६१५, ३
 ६१६, ६। ६१७, १४
 नरसिंहपुराणम् ४५, ५। ६२, १६

२६८, ११। ४६१, १४
 ४७६, ४। ५७३, १०
 नन्दिपुराणम् ... ५४८, १८
 ५६२, १। ५६६, १६
 पद्मपुराणम् ... १६३, १८
 ३६६, १७। ४१०, १
 वराहपुराणम् ६४, २। १३१, ६
 १३३, १५। १४६, १२
 १६१, ११। १६०, ६
 २०६, १३। २४७, ८
 ३६४, ७। ३७३, ८
 ४२०, ४। ४२५, २०
 ४४३, १३। ४६१, ६
 ४८२, १६। ५१०, ११
 ५४७, १६। ५४८, ८
 वामनपुराणम् ८३, २। १५०, १
 १८०, ४। १६६, २
 २०६, ७। २२२, १
 २५४, ६। ३०८, १३
 ४०२, १८। ४१२, १७
 ४४३, १६। ४४३, १७
 ४८७, ७। ५१५, २
 ५४८, १। ५७४, १
 वायुपुराणम् ४७, ६। ६६, १०
 ३१६, १०। ३२५, १३
 ३२८, ८। ४०६, १
 ५१७, १५
 विष्णुपुराणम् १२, १। २७, १७
 ३१, ११। ३२, १२
 ४२, १। ६६, २
 १५७, ३। २७१, ३

५२२, १२। ५४२, ४
 ५४६, ४। ५४७, ६
 ब्रह्मपुराणम् ५२, १६। ६१, ६
 ७६, १४। ८१, ६
 १०३, २। ११६, १
 १२७, २०। १२८, ३
 १३७, १। १३८, ८
 १४०, १८। १४५, २
 १५०, ७। १५४, ६
 १५६, २०। १५६, १८
 १६३, ११। १६४, १५
 १८४, १४। १८५, ८
 १८६, २०। १६०, १
 १६२, ६। १६८, ६
 १६६, २। २०४, १३
 २१३, १६। २१८, ६
 २२२, १४। २३३, १६
 २५०, १४। २५७, ३
 २६४, ४। २६५, ११
 २७२, ११। २७५, १५
 २७८, ५। २८५, ७
 २८६, ४। २८७, ११
 २६२, ५। २६७, ७
 ३००, ३। ३०३, ५
 ३०६, ७। ३१७, १५
 ३१६, ४। ३१६, २०
 ३२१, १०। ३२२, ४
 ३२६, २१। ३४७, १
 ३४८, ५। ३५०, १
 ३७५, १३। ३८२, २
 ४२०, १६। ४३०, ४

४३२, ८। ४५२, ४
 ४६०, १०। ४६२, ५
 ४७१, ४। ४७८, १८
 ४८२, १२। ४८४, १६
 ४६२, १४। ४६५, ६
 ४६६, १। ५०३, ६
 ५०६, १। ५१२, ६
 ५१७, १८। ५१८, १
 ५२०, ८। ५२२, ४
 ५२६, २०। ५३२, ४
 ५४०, २। ५४१, १६
 ५४२, १६। ६०७, १७
 ब्रह्माखण्डपुराणम् ... ३२१ ५
 भविष्यपुराणम् ८, ११। ६, १२
 १३, १। १८, १२
 २१, १६। २६, ११
 ३०, १३। ३५, २०
 ३७, १३। ४२, १७
 ५३, १४। ५७, ११
 ७६, १०। ७७, १६
 ८४, ५। ८५, २०
 ८६, ७। ६८, १०
 ११०, १७। १२१, ७
 १२४, १। १४७, २
 १४७, १६। १४८, १८
 १५४, १। १५५, ६
 १६६, १७। १८०, १७
 १८३, ३। १८५, १८
 १८७, ३। १८८, १५
 १६६, १४। २०३, १
 २०७, १८। २१३, ६

२२२, ४। २२२, ५।	२२२, ५। २२२, ६।
२२५, १३। २२४, ४	२२५, १३। २२४, ४
२३४, १४। २३४, ११	२३४, १४। २३४, ११
२५४, २०। २५६, ६	२५४, २०। २५६, ६
२५८, ६। २५६, ४	२५८, ६। २५६, ४
२७०, ८। २७१, ६	२७०, ८। २७१, ६
२७२, १। २७३, ५	२७२, १। २७३, ५
२७५, १५। २८३, १२	२७५, १५। २८३, १२
२८६, २०। ३०१, १५	२८६, २०। ३०१, १५
३०८, ६। ३१०, ८	३०८, ६। ३१०, ८
३१४, १। ३२२, ६	३१४, १। ३२२, ६
३४८, १४। ३४६, २	३४८, १४। ३४६, २
३५६, ७। ४०१, ७	३५६, ७। ४०१, ७
४०३, १। ४०३, ७	४०३, १। ४०३, ७
४०४, ५। ४०६, २	४०४, ५। ४०६, २
४०७, १२। ४०८, १	४०७, १२। ४०८, १
४११, ३। ४१३, १५	४११, ३। ४१३, १५
४१५, १। ४१६, १५	४१५, १। ४१६, १५
४८६, १। ४८०, १३	४८६, १। ४८०, १३
४६१, ७। ४६४, ६	४६१, ७। ४६४, ६
४६८, १६। ५१३, ६	४६८, १६। ५१३, ६
५१५, १६। ५१६, १३	५१५, १६। ५१६, १३
५२४, ६। ५४३, १२	५२४, ६। ५४३, १२
५४७, १६। ५६६, २	५४७, १६। ५६६, २
६३४, ३	६३४, ३
भविष्योत्तरम् ... १५७ ६	भविष्योत्तरम् ... १५७ ६
मत्स्यपुराणम् ३१, ७। ५६, १०	मत्स्यपुराणम् ३१, ७। ५६, १०
७२, ६। ८३, १२	७२, ६। ८३, १२
८५, ६। ८७, ३	८५, ६। ८७, ३
११३, ६। ११५, १५	११३, ६। ११५, १५
११८, ६। ११६, १०	११८, ६। ११६, १०

१३५, १। १४६, १८	१३५, १। १४६, १८
१५७, २०। १६७, ६	१५७, २०। १६७, ६
१६८, ५। १७३, १३	१६८, ५। १७३, १३
१८६, ६। १६३, ४	१८६, ६। १६३, ४
२१७, १४। २१६, ११	२१७, १४। २१६, ११
२२३, ८। २५३, १७	२२३, ८। २५३, १७
२६५, २०। २६४, ११	२६५, २०। २६४, ११
३०१, ७। ३२६, १६	३०१, ७। ३२६, १६
३६५, १८। ४३१, १६	३६५, १८। ४३१, १६
४४०, १। ४४८, १८	४४०, १। ४४८, १८
४६६, १४। ४७३, १	४६६, १४। ४७३, १
४८६, १३। ४६०, ४	४८६, १३। ४६०, ४
४६८, १५। ४६६, १	४६८, १५। ४६६, १
५१४, ११। ५३१, ६	५१४, ११। ५३१, ६
५३६, ४। ५४३, ३	५३६, ४। ५४३, ३
६२६, ६	६२६, ६
महाभारतम् १०, १५। १४, १७	महाभारतम् १०, १५। १४, १७
१६, ५। २५, ६	१६, ५। २५, ६
२६, ८। ३०, ११	२६, ८। ३०, ११
५४, ११। ७६, ५	५४, ११। ७६, ५
८३, १८। १४८, ११	८३, १८। १४८, ११
१६५, ११। १६५, २१	१६५, ११। १६५, २१
१७६, ६। १८२, १८	१७६, ६। १८२, १८
१८४, ७। १६६, ११	१८४, ७। १६६, ११
२२०, १६। २५४, १७	२२०, १६। २५४, १७
३०८, २। ३१६, १८	३०८, २। ३१६, १८
३६७, १५। ४०५, २०	३६७, १५। ४०५, २०
४३२, ३। ४४४, १३	४३२, ३। ४४४, १३
४७५, ५। ४७६, १६	४७५, ५। ४७६, १६
४८७, २। ४६१, १	४८७, २। ४६१, १

५१५, १२। ५४६, २१	५१५, १२। ५४६, २१	परिशिष्टम् ६२, १४। ५३८, १५	परिशिष्टम् ६२, १४। ५३८, १५
५६२, १२	५६२, १२	वसन्तराजः ... ३७२ १६	वसन्तराजः ... ३७२ १६
मार्कण्डेयपुराणम् ... ४६ ६	मार्कण्डेयपुराणम् ... ४६ ६	विश्वप्रक्रमहादानं ७२ २	विश्वप्रक्रमहादानं ७२ २
रामायणम् ३०, ११। २१४, १	रामायणम् ३०, ११। २१४, १	विष्णुधर्मः ३०, ११। ५१, १५	विष्णुधर्मः ३०, ११। ५१, १५
श्राम्भपुराणम् ... ४६ १४	श्राम्भपुराणम् ... ४६ १४	२४५, १५। २८७, ३	२४५, १५। २८७, ३
श्रौतपुराणम् ... ६५ १	श्रौतपुराणम् ... ६५ १	विष्णुधर्मोत्तरम् ... १२६, २	विष्णुधर्मोत्तरम् ... १२६, २
स्कन्दपुराणम् १४८, १५। १६६, ८	स्कन्दपुराणम् १४८, १५। १६६, ८	१४०, ५। १४५, ७	१४०, ५। १४५, ७
२२१, १। २५४, १४	२२१, १। २५४, १४	१४६, ७। १५४, ४	१४६, ७। १५४, ४
३०७, १७। ३८०, १	३०७, १७। ३८०, १	१५६, १७। १६१, ८	१५६, १७। १६१, ८
३८६, १८। ४०५, १७	३८६, १८। ४०५, १७	१८६, १८। १६३, १	१८६, १८। १६३, १
४०६, १७। ४०८, १३	४०६, १७। ४०८, १३	१६७, १३। २०६, ७	१६७, १३। २०६, ७
४४४, १०। ४७५, ३	४४४, १०। ४७५, ३	२१३, ७। २२१, १६	२१३, ७। २२१, १६
४६१, ४। ५१६, ३	४६१, ४। ५१६, ३	२४८, ४। २५६, १	२४८, ४। २५६, १
५७१, १८	५७१, १८	२६१, २१। ३०१, ४	२६१, २१। ३०१, ४

अन्यान्य-ग्रन्थनामानि ।

आगमान्तम् ... ३५१ १५	आगमान्तम् ... ३५१ १५	ब्राह्मणम् ... ७५ ५	ब्राह्मणम् ... ७५ ५
३६६, १७। ३६८, १८	३६६, १७। ३६८, १८	रत्नाचलम् ... ७१ ८	रत्नाचलम् ... ७१ ८
आयुर्वेदः ... ७२ ११	आयुर्वेदः ... ७२ ११	राजमार्तण्डम् ... ६२, ११	राजमार्तण्डम् ... ६२, ११
मृत्त्युपरिशिष्टम् ... ६६ १८	मृत्त्युपरिशिष्टम् ... ६६ १८	१४६ ६। १८५, १४	१४६ ६। १८५, १४
गौतमौषधम् ... १६ ५	गौतमौषधम् ... १६ ५	वैद्यकम् ... ५०० २१	वैद्यकम् ... ५०० २१
कुन्दोगपरिशिष्टम् ४६ १७	कुन्दोगपरिशिष्टम् ४६ १७	शिवधर्मः ... ३० ११	शिवधर्मः ... ३० ११
५०, ८। १५२, १३	५०, ८। १५२, १३	श्रौतपुराणम् ... १३७ २०	श्रौतपुराणम् ... १३७ २०
२२०, ५। ५४५, १४	२२०, ५। ५४५, १४		
६२२, १३। ६२६, १	६२२, १३। ६२६, १		
३६६, ५। ५३८, १६	३६६, ५। ५३८, १६		
६१५, ८। ६२७, ४	६१५, ८। ६२७, ४		
ज्योतिषम् १६३ १	ज्योतिषम् १६३ १		
तैत्तिरीयश्रुतिः ... १८ १	तैत्तिरीयश्रुतिः ... १८ १		

श्लोकसूची ।

	श्लो:	पं:		श्लो:	पं:
अगस्त्यो दक्षिणामाशाम् ..	१६७	८	अनाज्जातेषु धर्मेषु ..	४०	१६
अगुरुं चन्दनं सुखां ..	७८	९	अनुत्पत्तिं तथा चान्ये ..	१९	१
अग्नेः परिपक्वः कार्यः ..	१४१	१३	अनुवादस्मृतिस्वन्या ..	३६	१
अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च ..	५३८	२०	अनुमन्ता विशसिन्ता ..	४२५	१९
अज्ञानि वेदाश्चत्वारः ..	२७	१८	अनेन विधिना यस्तु ..	१६६	१९
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु ..	७६	८	अनेन विधिना त्राजं ११०, १७। ३३१, १०		
अजेन सर्व्वलोहेन ..	२१७	१	अन्यके चापयते तस्मिन् ..	३८०	९
अज्ञानतिमिराभ्यानां ..	७९	१९	अपि जायेत सोऽस्त्राकं ..	३१६	१३
अतश्चतुर्थ्याश्चन्द्रस्तु ..	२७१	१	अपि नः स्वकुले जायात् ..	३१५	१८
अतःपरम् संवेद्य ..	२९१	१५	अप्रक्षार कठोरार्द्रं ..	७९	१४
अतःपरं प्रवक्ष्यामि ..	२९८	१९	अप्राप्ते भास्करे कन्या ..	२९९	७
अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी ..	४१२	१	अज्ञेषु गोषु गजवाजि ..	३६८	१९
अत्र जन्मसदृक्षाणां ..	४९	५	अभावे लक्ष्मालायाः ..	६४	१
अथ कृष्णचतुर्दश्यां ..	५२०	९	अभुक्त्वा प्रातराहारं ५४, १७। ६३२, १०		
अथ चाश्वयुजं मासं ..	७०९	४	अभ्यङ्गं शौरिद्विवसे ..	६२२	४
अथ चैत्रे तु कृष्णायां ..	५३९	५	अर्वाकपोद्गश्च विज्ञेया ..	७१४	१७
अथ चैत्र्यां वृषोत्तमं ..	४३२	९		६१९	१०
अथ प्रौष्ठपदे मासि ..	२६४	१३	अतोऽनागसोभोगः ..	६४४	७
अथ भाद्रपदे कृष्ण ..	२६४	७	अयनादौ सदा देय ..	६१७	९
अथ भाद्रपदे मासि ..	२५७	४	अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः ६२२, १९। ६२४, ६		
अथाष्टाभिः क्षितिं पीय ..	१७७	१५	अहोरात्रम् नाश्नीयात् ..	६२६	१३
अष्टार्षे विकल्पस्तु ..	३७	१८	अयने विषुवे चैव ..	६२६	१७
अद्रोक्षः सर्व्वभूतानां ..	९६	९	अर्द्धरात्रे अनीते तु ..	६२७	५
अध्यापनमध्ययन ..	१९	१०	अमावस्याद्वयं यत्र ..	५२७	१६
अध्यायानामुपाकर्म ..	२५१	१३	अमावस्याम् देवास्तु ..	४११	४
अनन्तमभिषं साद्यं ..	६६	५	अमावस्यामष्टमीञ्च ..	५४८	१५
अनन्तसंसारमहासमुद्र ..	२९४	६	अमावस्यां न भुञ्जीत ..	५४	६
अममं वायुकिं पद्मं ..	२७४	७	अमावस्यां जयौ यस्य ..	६२०	१२
अनादिदेवतां हृष्टा ..	५६९	१३	अमावस्यायुक्ता वृद्धिः ..	३१५	२

अभावस्थायीं चैवे तु ..	५४६	२
अभावस्थायीं पिबे तु ..	२६५	१५
अभावस्थायीं त्रयसं ..	४६८	८
अभावस्थायीं सन्धुतः ..	११९	७
अयनाद्ययमं यावत् ..	२१९	१७
अयाचितम् सप्तम्यां ..	२४९	४
अरण्याप्रदानेन ..	५६५	४
अलङ्कारम् यो दद्यात् ..	५६६	१६
अमन्त्रस्य पुनर्दद्यात् ..	४५०	३
अप्रत्यक्षयनां नाम ..	२२५	१४
अशोककलिकाशाली ..	१२६	१७

अश्वयुक्कल्पपत्रे तु ..	३२०, ३। ३४७, २	३२६	१८
अश्वयुक्कल्पमवली ..	५४३	४	
अश्व्यामपि वाणिक्यं ..	३२३	१६	
अष्टम्यां मातराणाम् ..	९४	७	
अष्टम्यां रोहिणीवीरे ..	२५८	१९	
अष्टाङ्गुलादिमानम् ..	१४९	११	
अष्टादशपुराणानि ..	३०, १४। २१, १२		
अष्टादशभ्यस्तु श्रयक् ..	३२	६	
अष्टौत्तरं पञ्चमत्तं ..	७६	१६	
अस्त्राणां पूजनं तत्र ..	१४३	१८	
अस्य सम्यग्नुष्ठानात् ..	१८	१३	

आ

आग्नेयम् यदा ऋषं ..	४३०	८
आपवायस्यमावस्था ..	६१३	१
आपवस्य प्रथमो नित्यं ..	६७	१७
आचारः परमो धर्मः ..	२१	५
आचारात्कथं ज्ञायुः ..	९०	१४
आर्वां द्रव्यमनादेशे ..	५९	८
आर्वादेशेनैव सर्वत्र ..	७३	१४
आतिथ्यं वैश्वदेवस्य ..	११	२
आत्मशभा ततः कार्य्या ..	१०७	२०
आदित्यवारे विप्राय ..	६११	३

आदौ पुष्यं विजानीयात् ..	६१६	१६
आद्यां पुषेः सदा कार्या ..	४७९	५
आष्टशंखमर्षिंसा च ..	१४	७
आपस्वपि च कष्टास्तु ..	३४	११
आयुधानां प्रदानेन ..	५६६	१०
आयुर्वेदो धनुर्वेदः ..	२७	८०
आर्वाणं लोभशून्यत्वं ..	१४	११
आर्द्रवासास्तु यत्कुर्यात् ..	४८	२१
आर्द्रायाः प्रथमे पादे ..	१९७	२१
आर्क्षिणीपीठपर्यन्तं ..	५१७	१०
आर्षे धर्मोपदेशश्च ..	३८	८
आश्वयुज्यामतीतार्यां ..	४०३	१८
आश्वयुज्यां कांश्यपाचं ..	३९६	३
आश्वयुज्यान्तु कृष्णार्यां ..	३१७	१६
आश्विने पञ्चदश्यान्तु ..	३५५	७
आश्विनस्य चित्ते पञ्चे ..	३५१	१४
आश्विनस्य नित्याष्टम्यां ..	३५१	२
आश्विने मासि मेघान्तं ..	३०८	२७
आश्विने ह्यनदानेन ..	८२, ५। ३१०, १८	
आश्विने नवरात्रन्तु ..	२३०	५
आश्विने सरयूः त्रैष्टा ..	३०९	२
आषाढस्यापि यो मासं ..	१९६	९
आषाढमासे द्वादश्यां ..	२०९	५
आषाढमेकभक्तेन ..	१९६	१७
आषाढशुक्लपत्रे तु ..	१९९	१७
आषाढान्ते वैश्वदेवे ..	२१३	१७
आषाढौ कार्तिकौ माघौ ..	२१४	२
आषाढौ मवर्षिं कला ..	३२०	१९
आषाढे शोभनामानं ..	४५१	५
आषाढे तोयधेनुश्च ..	१९७	११
आषाढेयैवनेवन्तु ..	२०९	१४
आषाढे मासि भूसाधे ..	१९८	१९
आषाढे मासि च कुर्यात् ..	२०३	३

आषाढे मासि राजेन्द्र ..	२०३	१३
आषाढेमासि यो देवीं ..	१४१, १८। १९७, ८	
आषाढे यो नरोऽष्टम्यां ..	२३७	१२
आषाढे शुक्लपत्रम्यां ..	१९९	३
आषाढाभाश्वयुज्याश्च ..	१४०	१९
आषाढाषाढयुक्ता चेत् ..	२१४	६
आषाढां ज्ञानपूर्तोऽथ ..	२१७	२१
आसनाकठपादस्तु ..	४८	१७
आमन्त्रमं कुलं तस्य ..	५४६	९
आसमुद्रान् वै पूर्व्यात् ..	४३	१५
आनीन जर्दः प्रज्ञो वा ..	४७	१
आनीर्षे मयमं दत्त्वा ..	१९९, ८। ५३०, १०	
आषाढेषु विपद्गानां ..	३२७	११

इ

इक्ष्वाकवराजस्तु ..	११५	१६
इत्येषान्मज्जननी ..	४५८	१७
इत्येषानोदना नाम ..	१२३	१६
इन्द्राग्निदेवते ऋते ..	१६६	९
इन्द्राग्नी यत्र उच्येते ..	५३६	१८
इन्द्रो भाद्रपदे मासि ..	२९२	६
इन्धनानि च यो दद्यात् ..	४८८	४
इन्धनानां प्रदानेन ..	४८८	२०
इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां ..	११	५
इष्टापूर्त्तो मृतौ धर्मौ ..	१०	९

उ

उपरं यत्सुद्रस्य ..	४२	२
उदकुम्भाश्वधेनुश्च ..	१८०	५
उदेति सावङ्गवानगस्त्यः ..	२९७	१३
उपवासपरो भूला ..	३०२	१२
उपवासात् परं भैक्ष्यं ..	५७	१२
उपवासे तथा त्राडे ..	६३३	१८
उपवासी विनश्येत् ..	५७	७
उपवासी मुनित्रेष्ठ ..	४६१	१५

उपविष्टो जपन् सन्ध्यां ..	५२	१२
उपानयुगलं हवं ..	१९६	३
उपाटनस्य दोषेभ्यः ..	५७	१२
उपांशुजपयुक्तस्य ..	६३	८
उपोष्या पञ्चमी राजन् ..	२७३	११
उमाश्रुतुर्यां मासे तु ..	५०३	१०
उख्यौषदायो यो मर्त्यैः ..	५६२	८

ऊ

ऊपरारण्यक्षेत्रेषु ..	६२८	७१
ऊषःकाले तु संप्राप्ते ..	४५	३

ऋ

ऋषीणां सिन्धुमानां ..	७६४	१९
-----------------------	-----	----

ए

एकभक्तेन नक्तेन ..	५८, ९। ३१२, १७	
एकभक्तेन वा मारी ..	४०६	३
एकभक्तेन यो दद्यात् ..	४४४	११
एकभक्तान् कुर्वाणः ..	५१६	४
एकमेव तु शुद्रस्य ..	१२	१६
एकाग्रिकर्मध्वमं ..	१०	१६
एकातिथिः कःपि तद्दिभूता ..	८०	१७
एकादश्यां ततः स्त्रीभिः ..	१२८	४
एकादश्यां तथा कुर्यं ..	३२३	१८
एकादश्यान्तु यत्नेन ..	४६१	१०
एकादश्यान्तु शुक्लायां ..	४२०	२१
एकादश्यां प्रकुर्वन्ति ..	६३४	६
एकादश्यां ह्ये कार्या ..	९४	१५
एकादशमपि यो भक्ष्या ..	३०४	१७
एकैकं श्रावयेद्भासं ..	४०२	१६
एतदेवप्रस्तुतस्य ..	४३	११
एतत्प्रमाणमेवैके ..	६६	९
एतस्य षष्ठीकल्पस्य ..	२७७	५
एतान् द्विजातयो देशान् ..	४३	१९

एतान्नेव च कर्माणि	४७	१०
एतेन विधिना त्राजं	४४१	१०
एतेषु चाद्योऽपि	४६६	११
एवमभ्यर्च्य विधिवत्	१६०	१६
एव पौषे तु सम्यग्	४५०	१५
एवं माघे सिते पक्षे	५१७	१२
एव यः पूजयेद्दर्शनं	४४६	१८

रे

रेन्द्रान्तु प्रथमायान्तु	५१७	१६
---------------------------	-----	----

औ

औरसंज्ञवजौ पुत्रौ	४२६	५
-------------------	-----	---

क

कङ्कतस्य प्रदानेन	५६४	१७
कदम्बे सम्यक्कैरेव	१४६	१०
कनकं कुलिशं नीलम् ७१, १३। ४६३, ६		
कन्याङ्गते सवितरि	३१०, ६। ३२१, ६	
कन्यामनामते स्वर्ये	२६६	११
कन्यायां कृष्णपक्षे तु	३६२	१
कन्यायां च रवाविषे	१४९	२०
कन्यासंस्थे रवौ वत्स	४५१	६
कमण्डलुप्रदानेन	५७६	४
कर्णस्य चक्षुःप्रदानेन	१६८	२२
कर्पूरं चन्दनं पुष्पम्	२४५	७
कर्पूरं चन्दनम् कुष्ठम्	४५७	४
कर्णयुक्ती मरुं माभेः	४८	४
कलधीतम् तथा चात्रम्	१५६	८
कल्प कल्पे ततो लोकान्	१२०	१७
कक्षुरिकाया द्वौ भागौ	७१	४
कामहासिचयो क्षीताः	४१७	१७
कामाय विहितं कार्यं	४२८	१८
कायकोशेन वज्रभिः	१६	१७
कार्तिकस्य तमिसे तु १५३, ७। ४०६, २		

कार्तिकस्य मरुं मासं	४०५	२१
कार्तिकस्यपि यो मासं	४०६	२८
कार्तिके तु विशेषेण	४०४	१६
कार्तिके पक्षस्य श्रेष्ठम्	३६७	१४
कार्तिके मासि राजेन्द्र	४०१	८
कार्तिकस्य सकलस्य मासम्	४००	४
कार्तिके पौर्णमास्यान्तु	४३१	१२
कार्तिके भौमवारेण	४०६	१४
कार्तिके मास्यभावस्या	४१०	२
कार्तिके शुक्लपक्षे तु	४११	२०
कार्तिके कारयेत्युजाम्	४३१	१५
कार्तिक्याम् यो वषात्सर्गम्	४३१	२०
कार्तिक्याम् पुष्करे स्नातः	४३२	२
कार्तिक्यामथ वैशाख्याम्	४३४	१४
कार्तिक्याम् चन्द्रवर्षाभम्	४३७	१७
कार्यैः प्रत्यवरोहस्य	४७३	१६
कार्येण पञ्चमो वेदः	४०	१६
काषायवाचाः कुर्वते	४८	१७
कांस्थपात्राणि चत्वारि	१६६	१०
कांस्थं नाच तथा शङ्खम्	४४१	१७
कार्पासिकैरप्युजैश्च	४४६	१४
काष्ठदानान् भौमदिने	६११	२०
कुरसेनश्च मत्स्याश्च	४४	८
कुर्यात्ततः कार्तिकपौर्णमास्याम् ४८५, १२		
कुर्यान् प्रजागरं तत्र	४८१	५
कुर्यन् प्रतिपदि श्राद्धम्	४२७	१२
कूटागारं तथा दत्त्वा	५७५	५
कृतोऽभूत् सकलसो धर्मः	११	६
कृतोपवासः सम्यग्नेन	२६७	१८
कृत्वा तु देवकर्माद्यं	५७५	७
कृत्वा सम्यग्नेद्विष्णुम्	२५१	४
कृत्वाग्निकार्यम् विधिवत्	४७७	८
कृत्वाश्वयुजे मासि	३४	२
कृत्वाश्वयुजे तथा चैत्रे	८४	६

कृत्वा चिरस्मयीं यो म	५७२	६
कृतोपवासो द्वादश्याम्	१२८	१४
कृपरं भोजयित्वा तु	४८८	६
कृषिगौरक्षणाण्य-	१२	१४
कृष्णपक्षस्य पक्ष्यां	४६४	१०
कृष्णसारश्च चरति	४३	१६
कृष्णामुखं शिङ्गकश्च ७८, ६। ४५७, ११		
कृष्णपक्षे दशम्यादौ ४२०, ११। ४२१, २		
कृष्णपक्ष्याम् प्रयत्नेन	४४७	२
कृष्णाक्षतम् कृष्णमृगस्य	१७३	२०
कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे	६०	७
कृष्णाष्टमौमथो वक्ष्ये	४४८	१६
कृष्णायां सप्तमे मासि	५१६	२
कृष्णाश्वयुजं तृतीययां	३०६	८
कृष्णाष्टम्यामथापाठे	१६८	१०
कौत्सिका भवेद्दृष्टिः	६३	२१
कौमुदन्तु विशेषण	३६६	१८
कौमुदस्य तु मासस्य	४२६	५
क्षपयेदेकभक्तान	८४	२
क्षमा सत्यं दया दानम्	४१६	१६
क्षोराब्धौ शेषपर्य्यङ्के	२०८	६
क्षुमुद् क्रोधत्वरं	५६	१८
क्षुर्दक्षो वक्षुःसत्यं	२१७	२०
क्षिप्याम् यः कुर्वते मोहान्	४६	१४

ख

खण्डनं मन्त्रकेशानां	५४१	६
खरोद्वाश्वतरान् जागान्	४४३	१८
खरोद्दकौलियक	३७०	१६
खर्जूरं नारिकेलेश्च	२८७	१६

ग

गन्धालङ्कारं वस्त्राणि	५६	१७
गन्धश्च माल्यानि च तथा	१५०	२
गर्भे वार्जुनिके कृत्ये	५३८	१०

गवोत्सर्गः प्रकर्षव्यः १४३, १६। ५३६, ८		
गायन्ति देवाः चक्षु	४२	६
गाथो वाद्यं महिष्यो वा	५६६	७
गौतवादिनशब्देन	२१६	२०
गुडस्यवष्टुमानां	२७१	१५
गुडप्रासादात् दातव्याः	२७०	११
गृह्यौलौडुम्बरं पात्र	५४	१२
गोचर्माद्वयमानं या	५७३	२
गोचरनामस्यधाकारैः	२६१	६
गोदानश्च प्रौष्ठपदे	२०१	५
गोदान्त्री महापुण्या	६२८	७
गोदः प्रयाति गोलोकं	२६१	२०
गोशत भानवे दत्त्वा	५७१	१५
गौर्यास्तु प्रतिमां बुध्यात्	१११	७
गौरसर्षपकल्केन	४८५	१४
गौरान् वा यदि कृष्णान्	१६४	१६
गामं ददाति स्वरुप्यय	५७१	२

घ

घृतचौरकुम्भाश्च	२२२	२
घृतदोषदानेन	४०	२८
घृतमाश्वयुजे मासि	३०७	१६
घृतपूर्णाश्व कर्षव्याः	२१६	१८
घृतनाभिषेकं यः कुर्यात्	३०८	१८

च

चतुर्थभक्तस्यपथ	१६५	६
चतुर्थीभरणयोग	४४६	१४
चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय	६३	१७
चतुर्थ्यां शुक्लमासस्य	१४४	१
चतुर्थ्यामेकभक्तश्च	२७३	२०
चतुर्थ्यामेकभक्ताशी	६७	२१
चतुर्दशसप्तत्वाणि	४८६	१४
चतुर्दशष्टमी चैव	५४७	१०
चतुर्दश्यान्तु यच्छ्राव	३२६	१

चतुर्दश्यां कलाहारः	५५	१९
चतुर्दश्यां निराहारः	४६७	८
चतुर्भिरपि चैवेति:	१७	१०
चतुरो वारिष्णान् मासान्	३८८	९
चतुरः कलशान् यस्तु	५७५	१८
चन्द्रमा यत्र मण्डने	५५७	१८
चन्द्रकक्ष्य तथा ग्राहां	१६८	१४
चरैर्महोदरीज्ञेया	६१७	१४
चान्द्रायणस्य यः कुर्यात्	४०९	११
चिवाह्वयचतुर्दश्यां	४०८	१६
चैवन्म नियत मासं	८३	१८
चैवशुक्लचतुर्दश्यां	१७७	११
चैवसिमादेशदयान्	८१	१९
चैवादि चतुरोमासान्	८५	७
चैवादी कारयेन्मजां	८१	१८
चैवाह्वयान् काशीत	१२७	८
चैवे नवम्यां शुक्लायां	१२७	११
चैवे तु ह्यव्ययस्यां	५४९	१९
चैवे विश्ववकाशि	८३	७
चैवे मासि अमहृष्टा	८१	७
चैवे मासि तु संप्राप्ते	८६	८
चैवे मासि सिते पक्षे	१२५, ९। १३७, ७	
चैवे मासि चतुर्दश्यां	१७८	५
चैवे मासि तथा देवी	१७७	९
कन ध्वज वितान वा	५७०	९
कनं वे च प्रयच्छन्ति	५६७	१३
कनोपामचयोर्दानान्	१७८	१८
काजम सर्वलोकेन	३१७	७
किञ्चित् विवधं यस्तु	५४६	५
कामजन्मसहस्रेषु	१७०	१६
कपकाले न भाषेत	४८, ८। ६४, ७	

कलधेनुप्रदानेन	२४८	५
कलधेनुं प्रवक्ष्यामि	२१९	७
कलधेनुं सवत्यां तां	२८८	११
कामिस्वर्गं प्रज्ञाच्च	४०४	८
क्येष्टासुखान् यो मास	१८७	१८
क्येष्टासुखान् सिते पक्षे	१८८	१०
क्येष्टकल्पचतुर्दश्यां	१८४	१५
क्येष्टशुक्लचतुर्दश्यां	१८५	८
क्येष्टस्य शुक्लदशमौ	१८७	१८
क्येष्टे तु कौशिकी पुण्या	१८४	५
क्येष्टे तु मङ्करी पूज्या	१८७	१४
क्येष्टे पञ्चमपाः सायं	१८६	८
क्येष्टे पशुपतिं पूज्य	४५९	७
क्येष्टे मासि विद्येवेष	१८४	८
क्येष्टे मासि कृपनेष्ट	१८७	४
क्येष्टे मासि चतुर्दश्यां	१८४	१५
क्येष्टे मासि तथाऽष्टम्यां	७७७	१०
क्येष्टे मासि द्विजनेष्ट	१८४	१९
क्येष्टे मासि त्रिनिमुनदिने	१८८	८
क्येष्टे मासि सिते पक्षे १८५, १४। १८८, १	१८८, १८। १८०, ६। १८७, १८	
क्येष्टे मास्यमेवच	१८०	१०
क्येष्टशुक्लचतुर्दश्यां	१८५	८
क्येष्टशुक्लदशम्यान्	१८८	५
ज्ञानं तत्कार्यसम्बोधः	१६	१०
ज्वालासुखीन् वै जाला	८६	१७

त

ततः प्रथमि सर्वेषां	२६४	१७
ततः प्रथमि संक्रान्त्यां	३२८	८
तथापि, मङ्करी पूजा	३१८	१४
तथाऽष्टम्यां भद्रकाली	३५०	७
तथा भाद्रपदे मासि	२७२	६
तथैव भाद्रपदादश्यां	५९०	८
तदभावे तु तत्रं स्यात्	७४	९

तदा साऽपि महापुण्या	४८०	१७
तदा तत्प्रतिमा कार्या	२०४	१६
तदेकादशसायुषं	५७१	१७
तद्वच फाल्गुने मासि	५२८	१८
तददाशयुजे मासि	७७७	८
तपसस्य सुता गङ्गा	२२०	१५
तयोलपः हतयुगे	११	१७
तस्माद्धर्मं सदायार्थं	२५	९
तस्मात् कपिला देया	४७२	४
तस्मादायतने भागोः	४०५	१२
तस्मिन्प्रणि कर्त्तव्य	४२७	७
तस्मिन् द्युते जयो यस्तु	४१७	७
तस्मिन् देहे यथाचारः	४७	४
ताम्बूलस्यैव यो दद्यात्	५६०	१८
तां तत्र पूजयेद्भद्रां	१५८	२१
तालकस्य शिलावन्नं	७२	७
तिलप्रदानान्नाद्ये तु	४८७	६
तिलांस्तुरङ्ग एषमं	७०८	१४
तिलांस्तु पलाशसमिधं	४८१	७
तिलोद्धर्त्तां तिलपायी	५४०	१०
तीर्थकूप तद्गामादि	४६१	१२
तुरङ्ग मातङ्ग महोरमेषु	७६८	१७
तुलामकरमेवेषु	१४८	१०
तुलास्ये दीपदानेन १४४, ७। ४०७, १२	४०७, ८	
तुलां प्रत्यागते स्वर्ग्ये	४०७	८
तुष्योमासीत तु जपम्	४८	१८
हतीयायान्मु वैशाख १४१, ८। १५६, ४	१५६, ४	
तेषाम्नु तुष्यते देवी	२५१	६
तेरुषं कल्पयेद्यस्तु	५७५	९
त्रपुष्पीपकयोर्दानान्	५६५	१४
त्रयोदशीसु सर्व्यासु	१२७	९
त्रिचतुः पञ्चमप्राष्ट-	६१७	१८
त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्	६२	१७
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा	५७१	४
त्रिविष्टका यं ब्रूयुः	४०	१४

द

दत्त्वा निष्कसप्तसप्तसि	१४८	१६
दत्त्वा वाधांसि स्वर्ग्याय	५६८	१६
दत्त्वा तु खलं एषमं	५७७	६
दत्त्वा सुवर्णनाभस्त	४७२	१७
ददाति कार्तिकं यस्तु	४०७	५
दन्तकाष्ठप्रदानेन	५४६	१२
दन्तकाष्ठप्रदानेन	५६७	१७
दद्यात् समानस्त्रया च	१४	१५
दर्पणस्य प्रदानेन	५७६	२१
दर्भाः ह्य्याजिन मन्त्रा	६५	१८
दशम्यामादिनः कला	२८६	१२
दशम्येकादशी विज्ञा	६७५	४
दशार्द्रशुक्लान्द्रः	८०	४
दान प्रतिग्रहो ह्योमः	४७	७
दानभाषमम ह्योमः	४८	११
दिने दिने जपमान	४०४	६
दिवादित्यः सत्त्वानि गोपाथति ५४५	५४५	५
दीनानाचलपथान्	४८१	९
दीपं प्रयच्छति नरः	४०४	१५
दीपयाचा तु कर्त्तव्या	४०३	१५
दुर्गारतो जपेन्नम्रं	३६०	१०
दुराचारो हि पुत्रपः	२४	४
दूर्वाह्योमः परः प्रीतः	६९	९
दृश्यते सच्चिदो यस्तं १८६, ११। ४७०, १८	१८६, ११। ४७०, १८	
दृष्टार्था तु सृतिः काचित्	२५	२१
दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः	३७	२०
द्वयकर्माणि पूर्वार्द्धे	४६	१०
द्वयवेद्योपभोग्यामि	५७५	१२
देवानां प्रतिमा चात्र	७६	१४
देवानां फाल्गुने मासि	५१५	१७
द्वादशीन् परित्यज्य	१८७	६
द्वादश्यां भाद्रमासस्य	२८२	९
द्वादश्यां चैवशुक्लस्य	१२८	७

दादद्यां पारवासाभे ..	६३८	९
दादद्यां पूजयेद्विष्णुं ..	६४	१०
दाभ्यामेकेषु वा कुर्यात् ..	९१४	१२
द्वितीयस्त तथा पद्यं ..	१६६	१५

ध

धनुर्मिथुनकन्यासु ..	६१४	९
धनं धान्यं चिरस्थं वा ..	५७१	४
धर्मराजो दशम्यान्तु ..	६४	१२
धर्मशुद्धिमभीष्टभिः ..	४८	१६
धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं ..	८	१९
धर्माय येऽथस्तयन्ति ..	२५	१४
धान्यकं मार्गशीर्षे तु ..	५०१	१६
धान्यानास्त तथा पौषे ..	१२६	२०
धिया यदचरयेथा ..	६३	५
धृतिः क्षमा दमोऽश्लेषं ..	१७	१३
धेनु मुहुमयीं माध्यां ..	५१३	७
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः ..	१२	६
ध्वजम् विष्णवे यस्तु ..	५७२	१५
ध्वाङ्गी वैश्वेषु विज्ञेया ..	६१७	१४

न

नक्षत्रदर्शनमात्रं ..	५७	१५
न कुर्यात् कस्यचित् पौषां ..	४६	४
नटनर्तनप्रेक्षणकं ..	३११	२०
न दर्शने विमा आर्जं ..	३३१	१४
नन्द्यासु नाभ्यङ्गसुपाचरेषु ..	५४८	९
न पौषयज्ञीयो होमः ..	३३०	१६
नभस्यान्ते दशम्यान्तु ..	२८६	५
नभस्ये वायु वैशाखे ..	२६६	१
नरो माद्रपदे मासि ..	२५६	१०
नवम्यां पूजयेदेवीं ..	६४	६
नवम्यां त्रीशमायुक्ता ..	३५६	८
नवयोजनसाक्षरः ..	४२	७
नागदहः पिता यस्तु ..	२७३	६

नाकुष्ठादधिका घ्राण्णा ..	६०	१७
नाद्यान्सूर्यप्रकाशं पूज्यं ..	६२६	२०
नाप्रोक्षितमिन्धनं ..	६१	२०
नास्त्रीयादद्य तस्काके ..	६२७	१८
नाशुचिक्लिन्नपूतिभिः ..	६१	१८
नारायणोऽभिप्रस्तु ..	२७०	१८
नित्यं इयोरयमयोः ..	६२८	२
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् ..	५३८	६
निवेद्य शस्यानि तथा ..	५६७	२१
निवेशनानां चेवापां ..	५६३	४
निसुरेदेकभक्तने ..	१४८	१२
नीवीमध्ये तु ये दर्भाः ..	६७	१४
नेष्कत् त्रयोदशीत्याह ..	२१६	१५
नैमित्तिकानां करण ..	२१	१६
नैरन्तर्येण यो मासं ..	२१४	६

प

पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् ..	२२४	१
पक्षयोर्नवमीं यावत् ..	४७७	६
पक्षम्यामेकभक्तश्च ..	४५६	१७
पक्षदम्यां चतुर्दश्यां ..	५४७	२
पक्षम्यामर्षयेकृत्या ..	२७४	३
पतङ्गप्रदानेन ..	५७६	१६
पद्यि दर्भाश्चितौ दर्भाः ..	६७	६
पद्मैश्च तावदेवोक्तं ..	६२	८
परिधानादधिः कक्षा ..	४७	२०
परे वा बन्धुवर्गे वा ..	१५	८
पर्ज्यस्तु च नाभीयित ..	५४५	१६
पशून् कुक्षान् चतुर्थ्यान्तु ..	३२३	१४
पशूनां रक्षणं दानं ..	१२	१४
पशूनां द्वे सङ्ख्ये तु ..	१७७	२१
पाकपिडो विकर्मस्थान् ..	५१	१५
पाशाङ्गनिर्हादशपर्ष्ये ..	५६	१७
पाशे पुराये यत्प्रोक्तं ..	३१	२१

पानीयमयत्न मिलैः ..	१५७	४
पासाशं धारयेदप्यं ..	३६	१०
पारम्यर्यागती वेदः ..	३९	१०
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भाः ..	६७	११
पिण्डानां सासिक कार्यं ..	६२२	९
पिण्डान्वाहार्यकं आर्जं ..	६२२	१४
पिता पितामहश्चैव ..	३१६	७
पितृपक्षे चतुर्दश्यां ..	३३३	८
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य ..	६२२	३
पित्रेऽमन्त्रार्थचरणे ..	५०	६
पित्रादानाय सूक्तं स्युः ..	४७६	९
पुण्यामहाकार्तिकी स्यात् ..	४३०	५
पुनर्वसुवधोपिता ..	१२७	३
पुनर्वसुी ध्वजे लक्ष्णे ..	१२६	११
पुराणन्यायमीमांसा ..	२७	१२
पुष्यमासे यदा देवि ..	४८०	२
पुष्यमासस्य वा पुण्या ..	४८२	२०
पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे ..	१४५	१०
पुष्ये पुष्याभिषेकन्तु ..	४८५	१२
पुष्टिं श्रद्धां स्मृतिं मेधां ..	३२५	१४
पुस्तकं भानवे दद्यात् ..	५६६	१२
पुस्तकांस्तु तथैवान्यान् ..	५७४	१०
पूजयित्वा त्रवणंन ..	३६२	१५
पूर्वभाद्रपदा योगे ..	३००	४
पूर्वमासयुजे मासि ..	३८२	३
पूर्वं व्रतं गृह्णित्वा यः ..	६३३	१२
पौरुषेणाय स्त्रुक्तेन ..	२८८	२१
पौरुषमासौषु चैतासु ..	३६६	६
पौरुषमासौषमावस्था ..	५४५	१४
पौरुषमास्यां सद्ययोगे ..	५१२	१०
पौरुषमास्यान्तु तस्मात्तं ..	४७१	७
पौरुषमास्यान्तथाषाडे ..	२१३	१०
पौरुषमास्यामाषाडस्य ..	२१३	१०
पौरुषमास्युपवासन्तु ..	४३८	९
पौषक्याष्टकाद्यान्तु ..	४७८	१८

पौषमासन्तु कौन्तेय ..	४७५	६
पौषमासस्य वै श्रुक्तं ..	४७६	१७
पौषमासस्य रोहिण्यां ..	२५१	१४
पौषमासि सिते पक्षे ..	४८०	१६
पौषमासेषु चाष्टम्यां ..	६३६	१३
पौषाष्टम्यान्तु दूर्वाभिः ..	२५१	६
पौषे कमकदानेन ..	४७४	१३
पौषे तु मर्मदा पुण्या ..	४७५	७
पौषे मासि यदा देवी ..	४८०	६
पौषे मासि तु सप्तमे ..	४७७	४
पौषे मासस्य शुक्लायां ..	४८२	१०
पौषे मासस्यष्टमे पुण्या ..	५४३	१३
पौषे ऋगशिरोपिता ..	१२०	१५
पौष्यान्तु समतौताया ..	४६५	११
प्रजाणां रक्षणं दानं ..	१२	१०
प्रतिपदनलाभाय ..	३२५	१३
प्रतिमां वासुदेवस्य ..	८७	१५
प्रत्यक्षमनुमानश्च ..	३८	६
प्रत्ययो धर्मकार्येषु ..	१६	१४
प्रत्यक्षं भोजयद्दिपान् ..	३१२	१४
प्रदर्शितेऽन्येन च खड्गरीटं ..	३६६	२०
प्रदोषसमये लक्ष्मीं ..	३६७	२
प्रधानस्थाक्रियाद्यान्तु ..	५१	१
प्रपाः कार्या परा यस्तु ..	१७६	१०
प्रविष्टे भैरवे भौरु ..	३६२	४
प्रथममन्यथा कुर्यात् ..	५०	१८
प्रसादनस्तु तन्नद्यं ..	६८	१३
प्रशस्त्राचरणं नित्यं ..	१५	१६
प्रागयः समिधो देयाः ..	६१	५
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् ..	४७६	४
प्रातःसायौ भवेन्नित्यं ..	४८६	१७
प्रातःसायौ च समत ..	४८६	१७
प्राप्ते मार्गशिरे मासि ..	४५५	१४
प्राप्ते तु फाल्गुने मासि ..	५१७	०
प्राथम्येन श्रद्धाभिः ..	३२६	२२

प्रासादनगरादीनि	४७४	१७
त्रौषवेदशिरसं	४७५	११
प्रेक्षणीयप्रदानेन	५६८	२०
प्रौढपद्यान्वु यो मास	२५४	१८
प्रौढपद्यामचाष्टम्यां	४६५	१५

प

फलं विद्यायनुष्ठानं	२१	१७
फाल्गुनस्य तु मासस्य	२३६	२१
फाल्गुने पुष्यसप्तमि	५२७	५
फाल्गुने त्रौषय्यो मासः	५१५	४
फाल्गुने मासि राजेन्द्र	५१६	१४
फाल्गुने मासि शुक्लायां	५२६	२१
फाल्गुने सर्वगन्धानां	५२६	२०
फाल्गुन्यामख्येमा ज्ञानः	५३०	७
फाल्गुन्यां पूजयेद्देवीं	५३१	७

प

यज्ञोद्भवद् कण्ठिक	४७०	६
बाह्ये चाध्यात्मिके चैव	१५	१०
विजयदादशौ प्राण्य	२८७	१२
वौर भाद्रपदे मासि	२५५	११
विद्ये समुत्थितोऽधिप्यां	२६७	४
वौजपुर नारिकेलं	२६६	६
हृषसंक्रमणे दानं	१७६	८
हृषराशिक्षिते सूर्ये	१६२	९
हृषान्ते निघुनस्यादौ	१६७	१३
व्रतमध्ये च रोगानौः	५२	२१
व्रतस्यः प्राचरचार्यं	५२	१६
व्रतोपवासनियमैः	१६	१३
व्रतं निशानुषे प्राच्यं	५६	४
व्रतस्य भाद्रपदे मासि	२८७	१३
व्रतभूतममावस्यां	४६२	४
वाक्पथचिचिविश्रां	१३	९

ब्राह्मणस्याभिलषितं	५२	१
त्रौषयस्य यवाचैव	६६	११
त्रौषयः शालयो मुद्राः	७०	४
त्रौषयः सयवा माषाः	६६	४

म

भगद्वैवन्तु यो मासं	५१५	१३
भगद्विद्वक्रियाभिश्च	४६२	१०
भविष्यचरितप्रायं	४८६	१७
भविष्यं शम्भसंज्ञस्य	५६६	१७
भूमि कला तु यो दद्यात्	५६८	११
भृगवस्तो गुरो सिंहे	५३६	१७
भेर्यादीनि च वाद्यानि	५७०	१२

म

मधुश्रुतेन चः श्रावं	३१६	१४
मधुमासे तु संप्राप्ते	१३७	२०
मधुमासेन कर्जुन	४१६	६
मनुयन्तो वसिष्ठस्य	२६	९
मन्दा मन्दाकिनी ध्यात्वा	६१७	७
मन्दा भुवेषु विज्ञेया	६१७	६
मन्दे चाके गुरो वापि	१४६	२०
मन्दादिस्मृतयो यास्तु	२६	१३
मन्दिशुचस्तु माषो वै	५७८	१६
मन्तरं निम्नपचाभ्यां	१४५	१८
महापाशुपताम् विप्रान्	४८०	२१
मर्षो ददाति योऽर्काय	५७०	१७
माघमासे नियतं मासं	४६१	२
माघमासे तमिषे तु	४६५	१८
माघमासे समुद्रतः	४६०	१४
माघमासे तद्याष्टम्यां	२२६	१७
माघस्य शुक्लपक्षे तु	५०५	२०
माघशुक्लद्वितीयायां	४६८	१७
माघान्यकारहादस्यां	४६५	१५
माषो ममायुक्ता चेत्	५१२	१२

माघे मासि द्वितीयायां	४६८	२०
माघे मासि तु शुक्लायां	५०४	६
माघे मासि चतुर्थ्याम्	५०४	२
माघे मासेऽथ चैत्रे वा ११८, ६। ४६८, १६		
माघे मासे च कुर्वाणः	४६१	५
माघे कृष्णचतुर्दश्यां	४६६	१४
माघे कृष्णद्वादश्याच्च	४६६	२
माघे मासि तु संप्राप्ते	४६२	४
माघे मासि तिलाः शलाः	४८७	८
माघे मासि तिलान् यस्तु	४८७	२
माघे रथसाययुतं	४६१	८
माघे मास्यग्निं प्रत्यहं	४८७	२०
माघे मास्युपसि ज्ञानं	४६०	१६
माघे मास्यथ चैत्रे वा	११८	७
माघे भाद्रपदे वापि	२७०	६
माघे मास्यसिते पक्षे	११८	१
माघे मासि समुद्रतः	१६७	२
माघे च कुम्भकुम्भैः	१४६	१४
माघे मन्त्रेश्वर विप्र	४५०	१७
माघे सिधे पक्षदशौ कदाचित्	५२९	१३
माघे श्रवणचतुष्पत्ता	५१६	२०
माघ्यां कला मिलैः श्रावं	५१९	२०
माघ्यां समतौतायां	५१६	१९
माघ्यान्तु पूजा कर्तव्या	५१३	५
मानान्तु परिचर्याद्यैः	५७६	६
मास्त्राधारमवा दद्यात्	५७६	१०
मानृषां पूजनादिभ्यः	२०५	८
माधवस्य सिधे पक्षे	१४८	१
मानक्रियायामुक्तायां	७६, ६। १४२, ६	
मानार्कं भास्करे पुष्यं	६१६	७
मार्गशीर्षेण यो मासं	४४४	१४
मार्गशीर्षे शुभे मासि	४४४, २। ४४५, २	
मार्गशीर्षे तु वै मासे	४७६	६
मार्गशीर्षे तयोर्दश्यां	४६७	७
मार्गस्य शुक्लपक्षे तु	४६२	६

मार्गशीर्षस्य मासस्य	४४२	५
मार्गे तु मासि गोकुचं	११६	६
मार्जारं सुषिकस्यार्धं	५०	१४
मार्गे रथोत्तमं दद्यात्	४४२	१४
माघकाषि चतुःपष्टिः	७७	५
माषा मुद्रा मस्तरास्य	६६	१३
मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यां	२२६	१
मासि चाश्वयुजे वौर	४४६	७
मासि चैत्रे तु संप्राप्ते	८५	२१
मासि ज्येष्ठे महावाहो	१८५	१६
मासि भाद्रपदे शुक्ला	२८६	२१
मासि भाद्रपदे वौर	२७८	६
मासि भाद्रपदे या तु	२७७	१३
मासि भाद्रपदे देव्याः	२५६	८
मासि भाद्रपदे दद्यात्	२५४	१०
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां	२२५	१८
मासि मार्गश्रिरे प्राप्ते	४४२	१३
मासि मार्गश्रिरे विप्र	४५०	१९
मासि मास्यसमेधस्य	२६७	१६
मासे चाश्वयुजे प्रीक्ता	४५१	११
मासे तु कार्तिकेऽष्टम्यां	४५१	१७
मासे नभसि संप्राप्ते	२२६	१
मासे नभस्यमावस्या	६७	४
मिथुनाभिगते सूर्ये	२०६	१२
मुकुक्षौ पशुमुद्रा च	१२२	१८
मुक्ते शशनि मुञ्जोत	६२७	१
मुरा-मांषी-वषा-कुष्ठ	७०	१०
मूलर्षे पशुघातेन	१६२	१६
मूलं तपदुलवारिणा	१६८	४
मृगशीर्षेणय कला	२२२	२
मृगशे पार्वणं कुर्वन्	२२६	१२
मृत्तिकायाः प्रदानेन	५६॥	२०
मेघं जिगमिषो सूर्ये	१४५, ६। ४६३, ६	
मोदकानुदकुम्भांश्च	१६६	१३

य

शः	पं	य	शः	पं	
यः कारयेन्मन्दिरं केरवस्य	५७४	२	यवैशतुर्गुणं तस्मात्	१२	६
यः कुर्यात् पर्यकालेषु	४८२	६	यवदयं आवधादि	२२०	६
यः कुम्भं देवकर्त्तार्यं	५७५	१५	यस्योभयसुखी दद्यात्	५६६	२०
यत्किञ्चिदीयते दानं	१५४, ९। १५६, १५		यस्येन्नं ददन्मित्रे	२१८	१८
यज्ञोपवीतदानेन	५६४	८	यस्तु दास्येय कुर्यात्	५६८	८
यत्किञ्चिन्मित्रं मित्रं	२१५	१८	यस्त्वायमं समाश्रित्य	८	१८
यत्कृते दशभिवर्षैः	१२	२	यष्टिं कौटिसञ्चसाधि	५६९	१५
यत्पुनर्वैदिकानाञ्च	१७	६	यष्टिं दद्यात् यो दद्यात्	५६९	९
यत्तु सामं पुरस्कृत्य	२२	३	यष्टिश्च ये प्रयच्छन्ति	५६९	१८
यत्र द्विजिनयो भाषि	४६	१८	यस्य भोक्तृमति मतिः	२५	१०
यज्ञोपदिश्यते धर्मं	४७	४	यस्य राशिं समासाद्य	६९८	७
यत्र यत्र प्रदातव्यं	२२८	१४	या चैवा कुशभार्जुञ्च	१५५	१५
यथाधिकृत्य गायत्री	२०१	८	या तु मार्गशिरं मासि	४५६	११
यथाधिकृत्य शकुनौञ्च	४४०	९	यामं शय्यासमं क्वचं	५६७	१६
यथाच नारदो धर्मान्	२८५	१८	यादश्ववस्त्रा शकुनेरमुष्य	२७०	२०
यथा मासे तथावाङ्मे	४८०	१६	यावद्विशकलाभुक्ता	६१५	१२
यथा चि मन्मथं भाष्यं	२८	१७	यावच्च कन्यातुल्योः	२२२	५
यथैवास्त्रा परस्त्रान्	१७	२०	यां तिथिं समनुप्राप्य	५४	२
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ	७२	३	युगाद्यं युगात्मेभु	२६४	४
यथोत्पन्नेन सन्तोषः	१६	३	युष्माभिलक्ष्यभूतानि	६२५	१२
यद्दानस्योदये प्राप्ते	२८८	१२	युवामस्तु ऽऽके यस्य	२९८	८
यदा तु कर्कटं याति	२१८	७	ये च शय्यां प्रयच्छन्ति	५६७	४
यदा तु प्रतिपद्याञ्च	५४	४	ये यजन्ति वरारोके १४८, १४। ४४२, १४		
यदा तु श्राद्धादस्यां	२८७	४	येय भाद्रपदे मासि	२७५	१७
यदाच धर्मान्बिलान्	२१७	१६	यो नां पयस्विनीं विष्णोः	५७३	१२
यदि वाग्यमलोपः स्यात्	५१	७	यो गुणैः प्रवर्त्तते	१०	३
यदोच्छति स्त्रभर्तारं	२८०	३	यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽङ्कि	४५८	९
यदुचनीचकंरितैः	६३	१	यो दद्याति द्विजेभ्यस्तु	१५२	१४
यदादित्तमं किञ्चित्	५६६	१३	यो नरः कार्तिके मासं	२८८	१५
यदादित्तमं वस्तु	४८७	१३	योऽजर्षिषि जुहोत्यग्नौ	६०	१०
यमाय्याः क्रियमाचं चि	७	१८	योऽस्या दद्याति करकान्	१५५	१७
यमो द्मस्यपःश्रीचं	१३	४	योऽपि चाशुभं मासं	२०७	२१
यवगोधमभास्यानि	७०	६	यः कुर्यात् कार्तिके मासि	४०२	२

४०७, १३। ४०८, १८

र

शः	पं	र	शः	पं	
रत्नाभाष्यायभावे तु	४८२	११	रसन्ने श्राद्धपचस्य	१३२	२०
रत्नावलीञ्च यो दद्यात्	५७२	९	वर्षलमाश्रमलक्ष	१०	१
रथन्तरस्य कल्पस्य	५१४	१२	वर्षलमेकमाश्रित्य	८	१६
रविसंक्रमणे पुण्ये	६१७	१२	वस्त्रदानेन लोकेश्मिन्	५६८	१७
रवौ रौद्राद्यापादस्ये	१८३	१५	वधिः स्नानं नरः कला	४८८	१९
रसधेनुं प्रवक्ष्यामि	४०५	१८	वापीकूपतडागादि	१०	१८
रागद्वेषादि दग्धानां	२८	१२	वामनेचस्तु यद्विष्णोः	४७१	५
राजन् मार्गशिरं मासि	४४५	१८	वारिधानीं मथा इत्था	५७६	२
राजलिकप्रदानेन	५६८	२	वारिणा तुष्यते देवौ	१५५	१२
राजमाशुभे मासि	३०२	१०	वाले श्रौडनक दत्त्वा	५६४	१४
राजोपकरणं दत्त्वा	५६१	५	वाले वा यदि वा दृष्टे	५६८	१२
रामायणस्य दत्त्वा तु	५६८	१४	विगर्हतिप्रक्रमाक्षेप	१७	२
राजदर्शनसंक्राम्ति ६१६, १८। ६२५, १०			वितानकप्रदानेन	५६४	७
राजदर्शनदत्तं चि	६२५	७	विद्विः सेवितः सङ्घिः	७	१७
रदो श्रद्धा तथा ईशः	२०५	५	विधितद्वन्तु याकर्त्तु	५०	१
रोहिणौ च यदा कृष्णा	२४८	७	विधिहीनं भावदुष्टं	५०	५
			विनयं विविधं प्राङ्कः	१७	८
			विना दर्भेण यत्कर्त्तु	४७	१६
			विना दर्भेस्तु यत्कामं	६४	१७
			विभूषणप्रदानेन	५६८	४
			विशाखास्तु यदा भागुः	४३०	१६
			विषशस्त्रापदा चि	२२७	४
			विषुवेषु च यज्जप्तम्	६१५	११
			विष्णोः श्राद्धप्रदानेन	५७४	१८
			विष्णोरायनने दत्त्वा	५७४	६
			दृषणं शिङ्गकं विप्र	७७	१७
			दृषभं यः प्रयच्छेत्	५७२	३
			वेदाः प्रमाचं स्तुतयः प्रमाचं	४०	२
			वेदोऽखिलो धर्ममूलं	२६	७
			वेश्मकदम्बकं यस्तु	५७०	१७
			वैशाखं यः क्षिपन्मासं	१४८	१६
			वैशाखमासस्य च या हतौया	५४२	५
			वैशाखश्राद्धपचे तु १५४, ५। १५६, १७		
			वैशाखश्राद्धादस्यां	१६१	८
			वैशाखस्य हतौयायां	१५७	१०

ल

लवणं मार्गशीर्षे तु	४४४	२०
लवणाशुभमुद्गोपेतं	६११	११
लाङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं	१६८	३
लिखित्वा तत्र यो दद्यात्	१६७	१२
	३०१	१०
लेखयित्वा तु यो दद्यात्	४७७	४
लेद्यदोऽधरवां लोकं	५६३	१७
लोकपालांस्तु रक्षार्थं	७००	६
लोचकं निम्बपत्राणि	२२७	४
लोहारकूटयोर्दानात्	५६५	८
वर्जयित्वा मधौ यस्तु	८५	१४
वर्जयेच्चैत्रमासम्	८३	१२
वसन्तमासमासाद्य	११६	११

वैशाखी पौर्णमासी च ..	१६८	८
वैशाखे तु महापुण्या ..	१५३	२
वैशाखे पुष्य सवयं ..	१४८, २११	१५१, १४
वैशाखे मासि कर्त्तव्या ..	१४६	६
वैशाखे मासि राजेन्द्र ..	१४७	७
वैशाखे शुक्लपक्षे तु ..	५४१	१०
वैशाखे शुक्लप्रम्यां ..	१५८	१८
वैशाखे यवगोधूमाम् ..	४४२	१८
वैशाखे शिवमासानं ..	४५१	१
वैशाखे वद्रनामानं ..	१५१	७
वैशाखेऽथेवमेवम् ..	१६१	१३
वैशाख्यां पौर्णमास्यां च ..	१४७	२१
वैशाख्यां पौर्णमास्याम् ..	१६७	१२

१६४, ७। १६५, २२। १७८, १८

श

शक्रांतये महापुण्ये ..	१४७	६
शक्रं तीर्थं विमोक्षिष्य ..	२८८	१४
शतं स्यात् शत्रुमाकाभिः ..	६५	५
शनैश्चरदिने दत्त्वा ..	६१२	६
शनैश्चरयेन्मन्त्रं ..	६७	७
शरीरागदमाश्राय ..	६११	७
शरीरं पीयते श्रेय ..	१५	१६
शर्करासप्तमीं वक्ष्ये ..	१५७	२१
शाश्वाम विनष्टधर्मांश्च ..	१६०	१
शान्तिकामस्तु अङ्गयान् ..	५४४	१८
शान्त्यभाषणानि यो दद्यात् ..	५६५	१६
शिवा शान्ता शुभा राजन् ..	२७१	१०
शिशिरं सकलं कालं ..	४८८	१०
शीतकालेऽन्धं दद्यात् ..	४८८	९
शीतकाले महावर्द्धिं ..	४८८	५
शुक्लपक्षे चतुर्थ्याम् ..	२७०	१५
३६२	७	
शुक्लपक्षे द्वितीयायां ..	३६६	१८
शुक्लपक्षे मधं धाम्यं ..	३०३	६

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां ..	२७८	६
शुक्लायामथ पक्षम्यां ..	२७२	१२
शुक्लार्था माघसप्तम्यां ..	५०८	७
शुक्लपक्षे तु चैत्रस्य ..	१२१	८
शुक्लपक्षम्यां पुरा जाता ..	१८६	२१
शुक्लाश्वयुक् चतुर्थ्याम् ..	३४८	६
शुचि सितदिनकरवारे ..	१८७	१८
शुभताममुदकुम्भाच्च ..	१६५	१६
शुभे अगत्यतिः कृष्णः ..	२२५	१८
शुभादि भोगपर्य्यङ्कं ..	२०६	१४
शुभं दानं नयः श्रद्धा ..	१५	७
शुभामाकाशवध नौवारः ..	६८	५
शुभदादशौयोगे ..	५२०	५
शुद्ध तेनापि कर्त्तव्यं ..	३१८	४
शुद्धं करोति यस्तत्र ..	२८१	१८
शुद्धम् पौर्णमास्यां वै ..	३२१	११
शुभार्थं नियतो मासं ..	२२०	२०
शुभस्य द्वितीयायां ..	२२३	१७
शुभे मासि पक्षम्यां ..	२३४	१
शुभे शुक्लपक्षस्य ..	२३५	१०
शुभे शुक्लपक्षे तु ..	२३८, १०। २४५	१६
शुभे मासि राजेन्द्र ..	२४४	१३
शुभे रोहिणीयोगे ..	२३७	२०
शुभे वक्रदानस्य ..	२२१	२०
शुभे वापि यो मासि ..	२२१	७
शुभे पूजयेद्देवीं ..	१४१	१८
शुभेऽन्त वलिः कार्यः ..	२५३	१८
शुभे पौर्णमास्यां वा ..	२५२	११
शुभे प्रौढपदां वा ..	२५२	९
शुभे शुभे चैव ..	२५०	१५
शुभेऽन्तयुगे मासि ..	३०१	१६
शुभेऽन्त प्रथमयुक्तं ..	७८	५
शुभेऽन्त द्वितीयं युक्तां ..	७८	१५
शुभेऽन्त त्रितीये तु ..	३७	८
शुभेऽन्त चतुर्थी द्वे ..	२६	१६

शुभेऽन्तयुक्तं ..	२७	६
शुभेऽन्त त्रितीये तु ..	३६	१२
शुभेऽन्त चतुर्थी द्वे ..	१७	१६
शुभेऽन्त चतुर्थी द्वे ..	१७	१८

ष

षडशितं तु यावत् ..	२८७	१५
षडशीति मुखे चैव ..	६१५	१८
षडशीतिमुखेऽतीते ..	६१८	२०
षडगर्भान् दानवान् पूर्व ..	४१३	१६
षष्ठीनिधिमहाराज ..	४१५	२
षष्ठीसमेता कर्त्तव्या ..	६७४	४
षष्ठी भाद्रपदे रश्म्या ..	४१७	१८
षष्ठाश्वी पक्षदशौ ..	५४६	१४
षष्ठाश्वीममावस्यां ..	५४८	८
षष्ठाश्वीमावस्या ..	६७७	२
षष्ठाश्वी माधवः कीर्त्ति ..	२७७	१८
षष्ठां नैलमनायुषं ..	५४६	१६
षष्ठां फलाशनी राजन् ..	४१५	७
षष्ठां स्कन्दस्य कर्त्तव्या ..	८४	७
षष्ठां शुभस्य प्रयोगे तु ..	७६	४

स

सकृत् कृष्णतिलदानेन ..	६८	११
सकृत् कुशान्वर ..	३६८	७
स तु पक्षविधः प्रोक्तः ..	८	१७
सत्यं भूतहितं प्रोक्त ..	१६	६
सन्धोपासिः सदा कार्य्या ..	७६	८
सपिण्डीकरणाद्दूर्ध्वं ..	५७७	१०
सप्तमीं कृतमात्रेण ..	१२४	५
सप्तम्यां सुशतसैलं ..	५४७	२०
सप्तम्यां पत्रिकाधुजा ..	३६२	५
सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु ..	५२४	१०
सप्तम्यां सोपवासस्तु ..	४१७	१
सप्तैव लोकानाम्प्रोति ..	२८६	१६

समन्तभद्रस्तदनु प्रभद्रः ..	३६६	१८
समाप्तं यदि जानीयात् ..	५०	२१
सक्रान्ती यानि इत्तानि ..	६१७	६
सक्रान्तः पुण्यकालस्तु ..	६१४	२२
६२५	७	
सवत्सराभ्यन्तर ..	५३७	१८
सवत्सरातिरेको वै ..	५३८	७
सम्पूर्णैकादशी यत्र ..	६३७	२१
समाप्तं यावत् मासि २२२, ६। २३४ ..	२३४	१५
सम्प्रिया या चतुर्दश्या ..	६२३	७
सम्प्राप्य चैत्रमासस्य ..	१४०	६
समुद्रजानां भाषणानां ..	५६४	१८
समुद्रजानि पात्रानि ..	५७६	१५
सम्भाषितान् शुचिपद ..	५१	७
सर्वतो दिवसं चान्द्र ..	६११	१७
सर्वभूतभय व्याधिं ..	५३	८
सर्वयज्ञेषु यत्पुण्य ..	७१४	२०
सर्वधेनापि कर्त्तव्य ..	६२५	१३
सरस्वतीद्वयद्वयोः ..	४३	७
सरोमवस्तदानेन ..	४२५	१८
सर्वलक्षणहीनोऽपि ..	२१	७
सर्वेषु अन्तदिवस ..	५४०	७
सर्वेषु पशुदकत्वात् ..	८८	१७
सर्वकारफलैः कृत्वा नं ..	१६०	१५
सायमाद्यन्तयोरङ्गोः ..	६३२	१८
सावित्रान् शान्तिहीमांश्च ..	५४४	१५
सिंहः प्रसेनमवधौतु ..	२७१	४
सोद्वपि हि भस्मोण ..	२५	६
सौनीवालो यदा वत्स ..	१४३	१०
सुदुर्लभा च मा पुण्या ..	३८८	७
सुप्तं तु सर्वलोकैः ..	१०५	१७
सुप्ते जनार्दने कृष्णे ..	२७७	५
सुवर्षनाभ कृत्वा तु ..	१६७	१५
सुरां पिबन्ति चिदश्राः ..	३४	१५
सूतके सूतके वापि ..	३१८	२१

शु.	व.	शु.	व.		
सूर्यप्रचयतुल्या चि	५०८	११	सर्पन्यन्तःसमानि स्युः	६१८	९
सूर्यः क्षीनो यमः काशः	५१	८	सख्ये एते सस्कृतिने	६०	५
सूर्याय तर्पणीं धेनु	५०१	८	सानी नाम रवेः पत्नी	६२८	११
सूर्यादयं विना नैव	५६	७	साभिप्रायकृतं कर्म	६४	१५
सोपवाचक्षया ज्येष्ठे	१८६	९			
सोमर्षे कारयेत्पूर्वा	१४६	२१			
सोमव्रतं तथा चान्यत्	१६६	१६	चम ते सम्प्रवक्ष्यामि	४७५	१८
सौवर्षी च उमा कार्या	१०८	१७	चविष्ये च वा मुष्याः	४००	६
सोकादपि प्रदातव्यं	१६	१	चविषा प्रथमः कल्पः	७८	६
सौशुद्रपतिसानान्तु	४८	१७	चविष्यभोजनं सानं	५७, १८, ८९, ४	
सानोऽधिकारो भवति	४५	८	चरिता यज्ञीया दर्भाः	६५	१२
सानानां मुखवासानां	४६५	१	चसद्वादशविस्त्रोर्षं	६६८	७
सानानामथ सर्वेषां	४५	१२	चैमन्ने शिशिते चैव	४८८	१६
सानं दानं तपः त्राद	६२५	६	चैमानि कार्शिके दद्यात्	२१८	८
सूर्येण विरोधे चि	६७	१६	चैमनिकं सितास्त्रिंशं	४००	१२
सदादेषु च समोषः	१४	४	चोत्रे च दक्षिणां दद्यात्	११०	६
सदुःखेषु च कारणां	१७	४	चखाः प्रचरणीयाः स्युः	६५	१४

शुद्धिपत्रम् ।

शु.	व.	शुद्धिपत्रम्	शुद्धिपत्रम्
२३	१	दित्तः	दित्तेव
२५	१०	सारिण	सारिणम्
३०	४	हारोता	हारोता
५६	२१	अङ्गनादिः	अङ्गनादेः
७६	१०	श्रवलिङ्गं	श्रवलिङ्गम्
१०८	८	श्वत	श्वेत
११४	१८	दथै	देथै
१२०	२१	इ	२
१४१	७	थां	राथां
१४८	८	रिक्वस्य	वाक्वस्य
१६३	११	वशाखे	वैशाखे
२०२	५	नुरेः	नरैः
२०६	१	स्मति	स्मृति
२०८	१	नाथ	नाथो
२१८	८	प्रादटम्	प्रादट्सु
२२०	३	रुद्र	■
२२२	१६	त्रपर्वणा	त्रिपर्वणा
२३०	४	नभस्य	नभस्ये
२३६	२	शुक्लाग्रहीतया	शुक्लाग्रहीतया
२३६	२२	वत्तिगः	वत्तिगः
२४७	४	ग्रहीष्व	ग्रहीष्व
२६२	१७	प्रदक्षिण	प्रदक्षिणं
२८८	४	स्यतः	सम्भृतः
२८८	१८	भूमि	भूमिं

२६०	...	१६	...	चक्रवर्त	...	चक्रवर्त
२६५	...	१६	...	ज्ञानं	...	ज्ञानं
२६५	...	२२	...	कुर्वन्	...	कुर्वन्
२६८	...	२	...	दिङ्मखः	...	दिङ्मखः
३०५	...	८	...	वल्कलः	...	वल्कलैः
३१८	...	८	...	सर्व	...	सर्व
३२१	...	१३	...	उड्ड	...	उड्ड
३२५	...	८	...	चापरे	...	चापरा
३६२	...	१६	...	कामोः	...	कामो
३६६	...	७	...	शिल्पशास्त्र	...	शिल्पशास्त्रे
३६८	...	३	...	नराज	...	नीराज
३७६	...	१४	...	सकटस्थे	...	शकटस्थे
३८७	...	२१	...	युद्ध	...	युद्धं
४२३	...	७	...	दयाम्भवे	...	हृदयाम्भवे
४२४	...	१५	...	वह्नि	...	वह्नि
४२६	...	११	...	जातव्य	...	जातव्यं
४४६	...	८	...	वज्र	...	वज्रै
४६२	...	४	...	ज्ञानो	...	ज्ञानः
४६३	...	१८	...	भूत	...	भूतः
५०३	...	१६	...	तिलः	...	तिलैः
५१५	...	पञ्चचिह्नम्	...	विशेषतः	...	विशेषतः
५२२	...	६	...	११५	...	५१५
५५६	...	७	...	तथति	...	तथेति
५६४	...	१	...	ययोदिष्टाः	...	ययोदिष्टाः
६०६	...	६	...	मात्रेपि	...	मात्रेऽपि
६१५	...	१	...	पात्रेण	...	पात्रेण
				पुरखे	...	पुरखे

कृत्यरत्नाकरः ।

श्रीं गणपतये नमः ।

हर्षशालोलमूर्धैर्द्रवदमरधुनीवारिधाराभिषेका-
द्विद्यान्ते लोचनाग्नौ विगलितगिरिजासम्भ्रमादस्तविभ्रा ।
देयादहंन्दुरोचिर्विरचितकवरीकुन्दमालानुकारा
सा वः श्रेयांसि गीरोवदनसरसिजे शाङ्करी भृङ्गलीला ॥ १ ॥

वेदद्रुमं सुकृतसत्फलमुच्चशाख-

मुष्णासयन्नधिपयोनिधिमीनमूर्त्तिः ।

भूमण्डलोत्तरणकर्मठकूर्मरूपो

देवः शिवं दिशतु विश्वजनो न हृत्तिः^(१) ॥ २ ॥

यस्मादेष्टिकमुष्णलं प्रभवति श्रेयस्तथामुष्णिकं

विश्वं कृतस्मृदित्वरं समभवद्यस्य प्रभावादिदम् ।

यस्मिन्नाचरिते सुवन्ति^(२) कृत्तिनः कोषः श्रुतेर्यो महान्

यः सन्धारयति त्रिलोकमखिलं धर्माय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

(१) B—भौत्ति ।

(२) A—मूर्त्तिः ।

(३) A—स्मृत्ति ।

अस्मिन् श्रीहरसिंहदेववृत्तनिःशेषविदेविषां
 निष्ठाधी मिथिलां प्रशासदस्त्रिलां कार्षाटवंशोद्भवः ।
 आशाः सिञ्चति यो यशोभिरमलैः पीयूषधारोद्भवे-
 देवः शारदशर्चरीपतिरिवाशेषप्रियभावुकः ॥ ४ ॥
 अस्मिन् दिग्विजयोद्यते बलभरात् कुञ्जीभवद्भिः फणै-
 रन्वोन्मं निविष्टं मिलद्भिरभितः शेषः सहस्रेण सः ।
 गच्छत्यम्बुजवाग्धवे दिनपतौ प्रत्यक्षपयोधेरधः
 सद्यः-सङ्घुषदलकोरकवपुःसादृश्यमालम्बते ॥ ५ ॥
 'मा मा' खेदं भजध्वं जलधिसुपगते वाग्धवे पङ्कजाना-
 मन्तः पञ्चपुरोषव्यसनभयशुचस्रक्रवाका वराकाः ।
 श्रीमत्-कार्षाटभूमिपति-सुकुटमद्येः प्रीचयन्नद्य लोका-
 नेव प्रौढप्रतापशुमन्विबुद्धयिनीं सम्यदं सन्तनोति ॥ ६ ॥
 एतस्माद्भुतसन्धिविग्रहधुरापानं पवित्रीकृत-
 ष्वालीकः शरदिन्दुसुन्दरयशः-सन्दोहगङ्गास्त्रभिः ।
 आसीत्प्रसन्नमयशुतिप्रतिहतामित्रान्धकारोदयो
 देवादित्य इति^१ प्रसन्नहृदयो देवद्रुमो जङ्गमः ॥ ७ ॥

- (१) B—शाराद्भवेः ।
 (२) B—शराशेष- ।
 (३) A—जातन्वते ।
 (४) C—नाऽनः ।
 (५) B—पङ्कजे पङ्कजो नास्ति ।
 (६) B—परित्रीकृत- ।
 (७) A—देवाद्भृति वः ।

महादानैस्त्रैर्विभवमहितैर्नन्दितमभूत्
 कुलं भृदेवानां बहुविधमखैस्त्रैर्मखभुजाम् ।
 तङ्गागैरारामैः कमलमधुपानोन्नदनद-
 द्विरेफत्रेषीनासुपकृतमनेन क्षितितलम् ॥ ८ ॥
 गुप्ताशोधिरस्मादजनि रजनीजानिबुद्धे-
 रिवाश्वोजाह्वो द्रविण इव मन्वीशतिलकः ।
 नवं पीयूषांशोरमृतमिव शक्तिप्रणयिनो
 नयादर्यः स्नाध्यादिव जगति वीरेश्वर इति ॥ ९ ॥
 लक्ष्मीभाजो द्विजेन्द्रानकृत कृतमतिर्यो महादानदानैः
 प्रादत्तोच्चैस्तु रामप्रभृतिपुरवरं शासनं त्रिपियेभ्यः ।
 वापीं चक्रेऽश्विबभुं दहिभतनगरे निर्जितारातिदुर्गः
 प्रासादस्त्रेण तुङ्गो व्यरचि सुकृतिना शुद्धसोपानमार्गः^१ ॥ १० ॥
 'यः सन्धि-विग्रहविधौ विविधानुभावः
 शीर्षोदयेन मिथिलाधिपराज्यभारम् ।
 निर्मकरं सुनयसञ्चितकोषजातं
 सप्ताङ्गसङ्घटनसम्भृतमेव चक्रे ॥ ११ ॥
 प्रज्ञावतो सदसि संसदि वाक्पटूनां
 राज्ञां सभासु परिषत्सपि मन्त्रभाजाम् ।
 चित्तेऽर्धिनाञ्च कवितास्यपि सत्कवीनां
 वीरेश्वरः स्फुरति विष्णुविलास^२ कीर्तिः ॥ १२ ॥

- (१) B—सोपानवद्भः ।
 (२) पद्यमिदं B इत्युक्ते नास्ति ।
 (३) B विद्याधि ।

श्रीमानसुख तनयो नयचक्रचार-

धारालवालनवकल्पतरुप्ररोहः ।

सखन्वि-विग्रहधुरीण^१पदावलम्ब-

शङ्खेश्वरो विजयते सचिवावतंसः ॥ १३ ॥

यद्यात्राचतुरङ्गिणी^२ भरनमङ्गुलघातस्फुट-

ङ्गीगोन्द्राग्रशिरः-फणा-मणिपतत्खण्डप्रदीपांशुभिः ।

पाताले निविडाभ्यकारपटलीनिर्मोषदृष्टप्रिया-

स्ताकीर्त्तिं क्षणलम्बलोचनफला^३गायन्ति भोगिस्त्रियः ॥ १४ ॥

^१नेपालं गिरिदुर्गमं भुजबलादुन्मूष्य तद्भूपतीन्

सर्वान् राघववंशजान् विरिपोसुख्यः प्रतापानलैः ।

देवं विश्ववरप्रदं पशुपतिं संसृश्य योऽपूजयत्

केषां नैव धरातले सुतिपदं मन्त्रीन्द्रचण्डेश्वरः ॥ १५ ॥

पालीनं गिरिकन्द्रास्त्रपि वनेष्वन्तर्हितं निर्भरे

गन्धारे चिरमग्नमद्रिशिखरप्राग्भारमप्यास्थितम् ।

नेपाले विजितैरनेन सुतरां भीतात्मभिर्भूमिपैः

विस्मृत्य क्षुमणेः कुले भगवतः स्वं जन्म तत्तत् कृतम् ॥ १६ ॥

उत्खाते रथचक्रनेमिनिवहैर्दन्तावलानां मदा-

सारैः सिन्धुतले महायतरणक्षेत्रे ह्युज्जीदिते ।

(१) A—दुरीण । (२) A—वालाह तुरङ्गिणी । (३) A—कलाः

(४) C—पुस्तके—उन्मूष्याद्भिन्नितम्बमन्वरमणिं कत्वा पताकापुत्रं

क्षेत्रेणोत्तरजोभरैरनिभृतं भित्वा महाकन्दर्पं ।

दुर्गं उत्पद्य ? इत्यस्यो निर्मात्रं दुर्गं पुनः

नेपालस्थितिपावनार्गमनवङ्गं वननादवम् ॥

नाराचाहतदाडिमोपमपतत् कुम्भीन्द्रकुम्भापतत्-

सुक्ताजालकमुपमस्य नु यशोवीजं विरेजे चिरम् ॥ १७ ॥

एतेनातिवदान्यमोलिमणिना सम्मानितैरर्घिभि-

र्दत्तानेकमनोरथाधिकमहादानोच्छ्रितैरुज्जितः ।

शुक्लश्रेणिमसीमसीमसतनुच्छायः स कल्पद्रुमः

^१प्रशयोत्तमकरन्दबिन्दुनिवहव्याजेन रोरुद्यते ॥ १८ ॥

^२एष मैथिलमहोभुजा भुजहन्धवारितसमस्तवैरिणा ।

श्रीविधायिनि कुलक्रमागते सन्निविग्रहपदे पुरस्कृतः ॥ १९ ॥

उन्मीलत्सहकारसौरभमिलदृष्टङ्गीवभङ्गारिणो

विप्रेभ्यः सुरपत्तनप्रणयिनो रम्भावनश्यामलाः ।

शामाः सञ्चरदापगाजलभरैरुच्चिद्रनालिस्रिय-

स्ते दत्ताः कति न प्रसन्नमनसा मन्त्रीश्वरिणासुना ॥ २० ॥

^३अयमुदचीखनत्तरलमाकृतलङ्घनया

घनरवावर्त्तमभिरामपुरेऽथ सरः ।

दिवि शरदभ्रविभ्रमपटलोदरगस्फुर-

दरबिन्दवेश्मविलसत् निरुन्मसितम् ? ॥ २१ ॥

(१) B—प्रशयोत्तम् । (२) A—पुस्तके अधिकनिर्दं पद्यं ।

(३) B C—पुस्तके एकविंशति-द्वाविंशतिसौ नस्तः ।

C—कुसुहवनेन शंखकला भद्रकमतिना

समतरतारकासुरसमं सिमराभपटे ।

पवनजयोऽनुताम्बुजरजःपटवासचयं

किरदिव दिव्युखे नवनचीकनदेन सरः ॥

A—पुस्तके अधिकनिर्दं पद्यमशुद्धम् ।

आपीतो जलधिस्त्वया बुलुकितः चारोदकोऽभ्येहि मा-
 मापातुं मधुरं घटोद्भवमुने यद्यस्ति शक्तिस्तव ।
 इत्युर्वेदतीव वीचितुलिताशोधिस्फुटाशोभरा-
 रावैरुद्यतहस्तिरासमहिताह्वारमेतत् सरः ॥ २२ ॥
 एतत्कीर्त्तिजिगीपुरीगमभजहेवः सुधादीधितिः
 प्रायः श्रेष्ठरतामवाप न पुनस्तस्मादसौ तत्फलम् ।
 इत्येवं जलिते मनोरथभरे पङ्क'च्छटासोदरं
 धत्ते निर्व्वितकान्तिरन्तरधिकं शङ्खे कलङ्कं शशी ॥ २३ ॥
 विभ्रावः कल्पद्रुवं कश्चन परिसरे कामधेभुं दधानः
 क्वाप्यन्तः पारिजातं क्वचिदपि च दधहोषयादोविमुक्तः ।
 श्रीमच्छण्डेश्वरेण स्मृतिनिगमविदा तन्वते तेन तद्वत्
 विश्वव्यासादिवाक्यस्फुरदमृतमयः कृत्वरत्नाकरोऽयम् ॥ २४ ॥

यस्मिन् क्वचिदपि शंसति कामधेनु-

यं श्रेष्ठमस्यमपि कल्पतरुर्न दत्ते ।

धत्ते न गन्धमपि कश्चन पारिजात-

स्तत्त्वमेव विविनक्ति नयप्रवीचः ॥ २५ ॥

नामानुतिस्मृतिकदम्बपुराचराधि-

गोकेतिहासनिबन्धमहागमानाम् ।

तं तं विरोधमवधूय बुधेन कृत्वर-

त्नाकरोऽयममुना विहितो हिताय ॥ २६ ॥

स्वरूपफलमानेभ्यो निमित्ताच्च विधीयते ।
 अमीष्टफलदस्वान धर्मस्वादी निरूपणम् ॥
 परिभाषा ततः प्रोक्ता ततो मासपरिस्थितिः ।
 अथाऽन चैत्र-वैशाखौ ज्यैष्ठाषाढी ततः परम् ॥
 ततश्चावशो भाद्र पाश्विनः कार्तिकस्तथा ।
 मार्गः पौषश्च माघश्च फाल्गुनः परिकीर्त्तितः ॥
 मलमासव्यवस्थापि-तरङ्गोऽस्य ततः ज्ञतः ।
 प्रकीर्त्तकश्च वाराणां व्रतादिविधिविस्तरः ॥
 रविसंक्रान्त्यमावस्था-ग्रहणस्त्रितयस्तथा ।
 व्रतादितिधिवेधादिव्यवस्थितिरनन्तरम् ॥
 एवमागमविज्ञेन श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा ।
 द्वाविंशतिस्तरङ्गाणां कृत्वरत्नाकरे कृता ॥
 तत्र प्रहत्वीपयिकं धर्मनिरूपणं स्वरूपतः ।

तत्र मनुः—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमहेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥

सद्भिर्महाजनैः अहेषरागिभिर्निषिद्धरागहेषशून्यैर्हृदयेनाभ्य-
 नुज्ञातोऽतिशयाविषयीकृतः ।

विश्वामित्रः—

यमार्थाः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तसधर्मं प्रचक्षते ॥

आपस्तम्बः—

न धर्माधर्मो चरत आवां स्वत इति, न सुरा न गन्धर्वा
न पितरोऽयं धर्मोऽयमधर्म इति ।

यं स्वार्थाः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो यं विगर्हन्ति सो-
ऽधर्मः सर्वजनपदेभ्येकान्तसमाहितमार्थानां वृत्तं सम्यग्निनीतानां
वृद्धानामेवमलोलुपानामदाशिकानां वृत्तसादृश्यं भजेतैवसुभौ
लोकावभिजयतीति^१ ।

न धर्माधर्मावेवमस्त्विति वदन्ती भ्रमतो न सुरा देवादयो
धर्माधर्माविमौ तिष्ठत इति वदन्ति । किन्तु प्रशस्ताप्रशस्तक्रिय-
माश्विशेषयोरेव यथासंख्यं धर्माधर्मपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

भविष्यपुराणे—

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

धर्मः श्रेय इति श्रेयःसाधनमित्यर्थः, मुख्यं पुनः श्रेयोऽभ्युदय-
रूपमिति कल्पतवः ।

अथच धर्मशब्दो नित्यं नैमित्तिकं कान्यमित्याद्यग्रिमानुसारेण
क्रियापर इति बोद्धव्यम्, अदृष्टरूपे तु धर्मे अन्य एव धर्मशब्द
इति ।

(१) B—देवाः ।

(१) B—पितरइत्यापचते

(२) A—विजयति ।

(३) B—धर्म ।

अथ धर्मविशेषाः ।

तत्र हारीतः—

अथाश्रमिणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्नधर्मश्चेति ।
पृथगाश्रमधर्मानुष्ठानात् पृथग्धर्मो यथा चतुर्वर्णाश्रमधर्माः,
स्वाश्रमविशेषानुष्ठानाद्द्विशेषधर्मो यथा नैष्ठिकयायावरानुज्ञायिक-
चातुराश्रम्यसिद्धानां, सर्वेषां यः समानः स समानधर्मो नैष्ठिकः
कृत्स्नधर्मः ।

नैष्ठिक-यायावरौ ब्रह्मचारिविशेषौ, आनुज्ञायिको वानप्रस्-
विशेषः चातुराश्रम्यसिद्धो यतिविशेषः । नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति
निष्ठा संसारसमाप्तिः, आत्मज्ञानवतः प्रत्यवायपरीहाराय नित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानमिति यावत्तत्रयोजनको नैष्ठिकः ॥

धर्म इत्यनुष्ठानौ भविष्यपुराणे—

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ।

वर्षधर्मः अमृतस्त्रेक आश्रमाश्रामतःपरम् ।

वर्णाश्रमस्मृत्युत्थेषु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥

वर्षत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ।

वर्षधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥

यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते ।

स खल्व्वाश्रमधर्मस्तु भिन्नादृष्टादिको यथा ॥

(१) C—प्रबोजकः ।

वर्षत्वमात्रमत्वथ योऽधिकत्व प्रवर्त्तते ।
 स वर्षात्रमधर्मसु मौञ्जीया मेखला यथा ॥
 यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
 यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥
 निमित्तमेकमात्रित्वं यो धर्मः संप्रवर्त्तते ।
 नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥
 अधिकारोऽत्र धर्मः ।

श्रीकालिकापुराणे—

इष्टापूर्त्तौ स्मृतौ धर्मो न्युतो तौ शिष्टसम्पत्तौ ।
 प्रतिष्ठाद्यन्तयोः पूर्वमिष्टं यन्नादिलक्षणम् ।
 भुक्तिसुक्तिप्रदं पूर्वमिष्टं भोगार्थसाधनम् ॥

प्रतिष्ठायां देवप्रतिष्ठा-जलोत्सर्गादि, स्मृतौ स्मृतिविषयौ, न्युतो
 साक्षाच्छ्रुतिविषयौ, शिष्टसम्पत्तौ परम्परया समायातो, तयोरिष्टा-
 पूर्वयोर्मध्ये ।

श्रीमहाभारते—

एकान्निकर्मद्वयं वेतायां यच्च ज्ञयते ।
 अन्तर्वेद्याच्च यद्द्वयमिष्टन्तदभिधीयते ॥
 वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तं मर्त्याः प्रचक्षते ॥

एकान्निकर्मद्वयं एकस्मिन्नावसथ्यान्मौ द्वयं वेताया-
 मस्मिन्नवे ।

नारदः—

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ।
 ग्रहोपवासे यद्द्वयं सूर्यसंक्रमणे तथा ।
 द्वादश्यादौ च यद्द्वयं तत्तत् पूर्वमिष्टोच्यते ॥
 इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
 अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वं धर्मं न वैदिके ॥
 वैदिके ज्योतिष्टोमादौ ।

अथ ब्रह्मसतिः—

कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्मृतः ।
 पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसम्भवः ॥
 धर्माधर्मौ समौ भूत्वा ही पादौ! हापरि स्मृतौ ।
 तिष्ठेऽधर्मस्त्रिपादसु धर्मः पादेन संस्थितः ॥
 तयोस्तपः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।
 हापरि त्वध्वरः प्रीक्तस्त्रिषु दानं दयादयः ॥

त्रिषु कलो दानदयादिभिरेक एव चरणः । अत्र च सत्य-
 युगे चत्वारोऽपि चरणा उल्लुष्टाः क्रमेण निहरेकोत्कर्षः न त्वप-
 क्तमाम्बुस्वाभावस्त्रेतादौ बहुविरोधात् । अतएव—तपःपरं
 कृतयुगे इत्युत्कर्षवाचिपरपदम् ।

(१) A—द्विपादौ ।

(२) A—धर्म ।

(३) B—omit—चर-

विष्णुपुराणम्—

यत्कृते दशभिर्वर्षेस्त्रेतायां हायनेन तत् ।
 हापरे तच्च मासेन ब्रह्मोरात्रे च तत् कलौ ॥
 तपसो ब्रह्मचर्येण जपादेश फलं हिजाः ।
 प्राप्नोति पुरुषस्तेन कालिः साधुरिहोच्यते ॥
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां हापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्णं केशवम् ॥
 इति कलौ फलोत्कर्षकीर्तनम् ।

मनुः—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
 प्रजानां रक्षकं दानमिन्द्र्याऽध्ययनमेव च ।
 विषयेष्वप्रसक्तिश्च अत्रियस्य समादिशत् ॥
 पशूनां रक्षकं दानमिन्द्र्याऽध्ययनमेव ।
 वणिकपथं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
 एकमेव तु शूद्रस्य मनुः कर्म समादिशत् ।
 एतेषामेव वर्णानां शूद्रेष्वामनस्यया ॥

विषयाप्रसक्तिरिन्द्रियविक्रयः, वणिकपथो वाणिज्यं, कुसीद-
 ऋणप्रयोगः, मनुः वेदसम्प्रदायप्रवर्तकः; अमनस्यया उपाधि-
 व्यतिरेकेचेत्यर्थः ।

तथा भविष्यपुराणे—

ब्राह्मण-अत्रिय-विशां शूद्राणाञ्च परमत्पः ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
 यमो दमस्तपः शौचं चान्तिरार्कवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥

विज्ञानं यज्ञादिकर्मकीशलम् ।

शौचं तेजो धृतिर्दास्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च चापं कर्म स्वभावजम् ॥

शौच्यं विक्रमः तेजोऽधृष्यतीपाधिकं रूपं, दास्यं दक्षता
 उक्ताह इति यावत्, ईश्वरभावः प्रभुत्वम् ।

कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्य तु स्वभावजम् ॥

गोरक्षं पशुपालनम् । परिचर्यात्मकं वर्णत्रयशूद्रात्मकम् ।
 स्त्रे स्त्रे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

अत्र संसिद्धिरूपश्रेयःसाधकतया एतेषां कर्मणां धर्मत्वं
 विवक्षितम् ।

तथा—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वशुद्धितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥
 स्वधर्मः स्वस्वार्थमधर्मः ।

तथा—

आनृशंस्वमहिंसा चाप्रभादः सखिभागिता ।
 आनृशंस्वमहिंसेयश्च सखिमक्रोध एव च ॥
 स्वदारेषु च सन्तोषः^(१) सत्त्वं नित्यानसूयया ।
 आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥
 आनृशंस्वमक्रूरत्वं, आत्मज्ञानं नित्यात्मज्ञानमन्यस्य
 पाषण्डेऽपि सत्वात्, तितिक्षा चमा ।

विष्णुः—

चमा सत्त्वं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
 महिंसा गुह्यशून्या तीर्थागुसरचं दया ॥
 आर्जवं लोभशून्यत्वं देवमात्राद्यपूजनम् ।
 अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥
 सामान्यः सर्वसाधारणः ।

बृहस्पतिः—

दया चमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
 'अकार्पण्यास्यहत्वश्च सर्वसाधारणानि च ॥

श्रीमहाभारते—

सत्त्वं दमस्तपः शौचं सन्तोषो ऋषिवाक्यं च ।
 ज्ञानं शमो दया ध्यानमेव धर्मः समात्मनः ॥

(१) B—सन्तोषः ।

(२) B—अकार्पण्यास्यहत्वम् ।

देवसः—

शौचं दानं तपः अथा गुरुसेवा चमा दया ।
 विज्ञानं विनयः सत्वमिति धर्मसमुच्चयः ॥

याज्ञवल्करः—

इत्याचार दयाऽहिंसा दानं स्वाध्यायं कर्मणाम् ।
 अयं स परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

बृहस्पतिः—

परि वा बन्धुवर्गे वा मित्रे हेष्टरि वा सदा ।
 आपके रक्षितव्यन्तु दयेषा परिकीर्त्तिता ॥
 वाद्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते^(१) क्वचित् ।
 न कुप्यति न वा हन्ति सा चमा परिकीर्त्तिता ॥
 न गुह्यान् गुहिनो हन्ति स्तोति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता ॥
 अभक्ष्यपरि(रौ)हारश्च संसर्गचाप्यनिन्दितैः ।
 स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
 शरीरं पीडयते येन सुश्रमेनापि कर्मणा ।
 अत्यन्तं तत्र 'कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते ॥
 प्रशस्ताघरचं नित्यमप्रशस्ताश्च च वर्ज्यं नम् ।
 एतच्च मङ्गलं प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) A-B—चोत्पादिते ।

(२) C—कृत्तित ।

श्लोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
 यद्व्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् ॥
 यद्योत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यथ वस्तुना ।
 परस्वाधिनयित्वाऽर्घं साऽस्मृहा परिकीर्त्तिता ।

महाभारते—

सत्यं भूतहितं प्रीतिं मनसो दमनं दमः ।
 तपः सुकर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्गरवर्जितम् ॥
 सन्तोषो विषयत्यागो ऋणकार्यनिवर्त्तनम् ।
 क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥
 ज्ञानं तस्वार्यसम्बोधः समश्चित्तप्रशान्तता ।
 दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥

देवलः—

अतोपवासनियमैः शरीरतपनं तपः ।
 तथा—प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रेष्ठ्युदाहृता ।
 नास्ति अत्रह्यानस्य धर्मकृत्वे प्रयोजनम् ।

देवीपुराणे—

कायलोभेन बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
 धर्मैः संप्राप्यते सुखाः अदाहीनैः सुरैरपि ॥

(१) C—श्लोकादप्युपकर्त्तव्यं ।

(२) B—देवकपदं नास्ति ।

देवलः—

विगर्हातिक्रमाक्षेप हिंसा बन्ध बधात्मनाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां भर्षणं क्षमा ॥
 तथा—स्रदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दयेति सुनयः प्राङ्गुरनुक्रोशश्च जन्तुषु ॥
 यत्पुनर्वेदिकानाञ्च लौकिकानाञ्च सर्वशः ।
 धारणं सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्त्यते ॥
 विनयं विविधं प्राहुः शश्वहमशमाविति ।
 शरीरोपरतिः शान्तिर्दानं प्रज्ञाप्रसादजम् ॥

मनुः—

चतुर्भिरपि चैवैतेर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
 दशलक्षणको धर्मैः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥
 धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 ऋर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

देवलः—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
 चात्मनः प्रतिशूलानि परिषां न समाचरेत् ॥

दशः—

यद्येवात्मा परस्तद्वद्वद्व्यः सुखमिच्छता ।
 सुख-दुःखानि तुल्यानि यद्यात्मनि तथा परे ॥

(१) A—वर्षणं ।

अथ फलतः ।

तत्र तैत्तिरीयश्रुतिः ।

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति
धर्मेषु पापमपनुदति^१ धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ।

मनुः—

श्रुतिकृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्त्तमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥
अनुत्तमं सुखमिति यथाप्राप्ततत्तत्फलोपलक्षणार्थम् ।

वसिष्ठः—

धार्मिकः प्रशस्यतामेति लोके प्रेत्य च स्वर्गभाक् भवति ।
धर्मो विहितं कर्म तस्कारो धार्मिकः ।

धर्मं प्रकृत्य भविष्यपुराणे—

अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।
इह लोके सुखैर्गर्ह्यमचलश्च स्वगाधिप ॥
अस्य धर्मस्य विहितक्रियाविशेषस्येत्यर्थः ।

मीतमः—

वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मानिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
श्रेष्ठेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्त(वृत्त)सुखमेधसो जन्म-
प्रतिपद्यन्ते विष्वक्षो^१ विपरीता नश्यन्ति ।

(१) B—दुःखति ।

(२) B C—प्रकृतततो भवति स्वर्गलोकां वनश्रुते । (३) C—विद्याश्च ।

ततः श्रेष्ठेणेत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां कर्मफलश्रेष्ठेण इत्याप-
स्तम्बवचनाद्भावस्या ।

अतएव—

नेवेत्यात्मफलं (१) कर्म साधयेन्न फलान्तरम् ।
इति गौतमीयेऽपि तच्छेषस्तस्माच्चित्ताद्यपेक्षयेति वदतां
भट्टानां तस्मादन्येन श्रेष्ठेणिति व्याख्यानमपेशलमिव ।
तथा तत इत्यत्रापि श्लिष्टे षष्ठेऽपि विवक्षिता । ततश्च कर्मश्रेष्ठे
विनष्टे फलेन धर्मेण परिशिष्टो धर्मस्तदेव धर्मस्वरूपं वा जनिता
क्रियत्फलं श्रेष्ठो विवक्षाविशेषात् । मेधो वीर्यम् ।

तेनायमर्थः—वर्णा आश्रमाश्च स्वकीयादृष्टहेतुकर्मवशात्^१ पार-
लौकिकमिष्टमनुभूय देशजातिकुलरूपायुः^२ श्रुतवित्त(वृत्त)सुख-
मेधोवैशिष्ट्यमादाय जायन्ते ।

विष्वक्षः सर्वतो गामिनो विरुद्धकर्मरता इति यावत् । विपरीता
नश्यन्तीति प्रेत्य दुष्कर्मफलमनुभूय श्रेष्ठेण देशादिमेधोऽन्येन
जायन्ते । इति ।

अथ कश्चित्—

सुखमेधस इति मेधाशब्द एव बहुव्रीहिरयं नित्यग्रहणादुप-
पदान्तेऽप्येव^३ सिद्धविधानात् ।

तत्र—मन्दात्पशब्दयोरेव तत्र वृत्तिकृतोदाहरणात् । मन्दा-
त्याभ्यां मेधाया इति चान्दसूत्रात्^४ ।

(१) B—वशात् ।

(२) C—पदान्तरेऽप्यसिद्धिः ।

(३) A—प्रकृत वित्त ।

(४) A—चान्द ।

आपस्तम्बः—

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं ततः परिहृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मा-
नुष्ठानमिति' प्रतिपद्यन्ते ।

'तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव प्रवर्त्तते, यथौषधिवन-
स्पतीनाम् बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिहृत्तिरेवमेतेन दीप-
फलहृत्तिरुक्ता । परं श्रेष्ठमपरिमितं चिरतरस्यायि, परिहृत्तिः
पुनरिह लोके जन्मकर्मफलशेषेण विहितकर्मजनितधर्मशेषेणो-
त्थर्यः । शेषस्तु व्याख्यात एव । तत् तस्मात्, तेनायमर्थः ।

यथा क्षेत्रगतमन्दमन्दसंस्काराभ्यां सत्फलासत्फले, एव-
मात्मगतमन्दमन्दकर्मभ्यामसत्फलसत्फले इति ।

तच्च नित्यानामेव कर्मणां फलान्तरमिति कर्परिहृत्तौ भाष्यम् ।

मनुः—

आचारात्प्रभते ज्ञायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराद्गनमन्त्र्यमाचारो हन्यलक्षणम् ॥

आचार आवश्यकं कर्म, अन्त्र्यमतिप्रभूतमलक्षणमशुभ-
सूचकं देहचिह्नं क्त्वन्वादी तिलकालकादि तत्सूचितमधर्ममना-
रक्षफलं नाग्यतीत्यर्थः ।

(१) A—धर्मानुष्ठानमिति ।

(२) C—तत्रेत् ।

(३) B—परिहृत्तिः ।

मनु-वसिष्ठ-यसाः—

सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान् नरः ।
अह्दानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥

हारीतः—

आचारः परमो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
न ह्यनाचारिणो लोकान् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

तथा—

कास्येः केचिदुयन्नदानैस्तपोभि-
'र्लब्ध्वा लोकान् पुनरायान्ति जन्म ।
कामैर्मुक्ताः सत्ययज्ञाः प्रदाना-
स्तपोनिष्ठा अन्नयान् यान्ति लोकान् ॥

एतेन कामनासदसद्भावकतः फलभेदो दर्शितः ।

हारीतः—

य एवं विहांसो यथाश्रमं चतुर्विधं धर्मं धारयन्ति ते पर-
ब्रह्मासृतमवाप्नुवन्ति ।

भविष्यपुराणे—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।
काम्यानां स्वफलार्थस्तु दोषघातार्थमेव च ॥
नैमित्तिकानां करणं त्रिविधं कर्मणां फलम् ।
अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रवचते ॥

(१) A B—लोकाः ।

(२) चूले, सर्गाहोनात् ।

(३) B—सत्यलोकाः सुरानाः ।

अनुत्पत्तिस्तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।

नित्यक्रियां तथाचान्ये अनुषङ्गफलां श्रुतिम् ॥

अत्र फलं विनापि इष्टकामनाशून्यकार्यताबोधमात्रेणापि, स्वफलार्थं यत्कश्चि यस्मै फलाय विहितं तदर्थं, दोषघातार्थं दोषो ब्रह्मवधादिजं पापं तद्विहरणार्थम् । नन्वेवं नित्यानि निष्फलानि स्युः, तत्राह—

त्रिविधं कर्मणां फलं त्रेविध्यमेवाह अयं केचिदित्यादि ।

अनुत्पत्तिम् अकरणप्रपद्यमानं प्रत्यवायपरीहारम् । नित्य-
क्रिया आवश्यकः संस्कारः, अनुषङ्गफलां पुरुषसंस्कारानुसारं
कृतां, नित्यात् कर्मणः प्रसङ्गात् स्वर्गादिफलमपि सिध्यतीत्येवं
पराम्, तेन स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखमित्यापस्तम्ब-
वाक्याविरोध इति पारिजाते व्याख्यातम् ।

अन्ये तु—

इच्छानन्तरं तावत्प्रवृत्तिरिति स्थितम् । इच्छा च सुखे-
ऽनिष्टसाधनस्वरूपविरोधिनि च तत्त्वेनैव धीविषये न हि तत्र
फलान्तरहेतुताप्रयुक्त इच्छोपरागः ततोऽन्यत्र^१ सर्वत्र फलान्तर-
जनकत्वबुद्ध्या सा प्रयुज्यते ।

तथाच—सन्न्यावन्दनादिष्वनिष्टसाधनाविरोधिषु तत्त्वेनैव इच्छा
तया तदुपादानं तेन नित्यानां सन्न्यावन्दनादीनां फलं विनाप्य-

(१) B—प्रपद्यमान ।

(२) B—इच्छानन्तरं च ।

(३) B—संस्कारार्थमेव ।

(४) A C—अनिष्टविरोधिषु ।

गुहानमुत्पादनं तत्र स्वभावत एव इच्छोपरागादित्येव वाक्य-
खण्डार्थः । काम्यानां स्वफलार्थं^१ दोषघातार्थं पापघातार्थं
मित्यभिमान्येयम् ।

त्रिविधं कर्मणां फलमित्यादिके तु सचरणसार्धज्ञीके नित्य-
कर्मफलविभाजकत्वेनावतारिते उपात्तदुरितक्षयो यदि फलं तदा
नैमित्तिकत्वमेव स्यादिति क्व नित्यफलविभागः । अकरण-
प्रसज्यमानप्रत्यवायच्छेदस्तु अयिमखण्डे फलत्वेन व्याख्यातोऽसङ्गत
इव अतात्त्विकप्रतियोगिकत्वात् । द्वितीयखण्डो नित्ये सन्न्या-
वन्दनादिविषयसंस्कार एव कार्यतया प्रतीयते इत्यत्र
संस्कारस्य सुख दुःखहेतुस्वरूपविरोधिभ्यामन्यस्य च यदि फला-
न्तरजनकत्वं विनाऽपीच्छाविषयत्वं स्यात् स्यादप्येवं परं तत्रैवा-
वधेयम् । तस्मान्निविधं कर्मणां फलमित्यादिको ग्रन्थः पूर्वपक्ष
एव विवक्षितः ।

केचिदिति स्वरसोऽप्येवमेव ।

यदि त्वेकमेव कर्मानिष्टहेतुस्वरूपविरोधितया सुख-
साधनतया च कापि बोधितमिति स्थितं तदा तदन्यथानुपपत्त्या
द्विधापि तत्रेच्छा जायते तदनुसारेण प्रवृत्तिरपीति ।

ब्रह्मसतिः—

श्रुति-स्मृती चक्षुषी द्वे द्विजानां न्यायवर्त्मनि ।

मार्गमुच्छन्ति तद्धीनाः प्रपतन्ति पथश्रुताः ॥

(१) B—इसके अधिकः—स्वंपापं तद्विहितं ।

(२) C—अदिसान्धं ।

ध्यायो न्यायो धर्म इत्यर्थः स एव वर्त्म स्वर्ग-नरकप्राप्ति-
हेतुत्वात् ।

अथ मनु वसिष्ठौ—

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥

दुराचारो मन्दाचारः ।

आपस्तम्बः—

यत्र तु प्रीत्युपलभितश्चित्तप्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति तदनु-
वर्त्तमानो नरकाय वाध्यति ।

यत्र प्रीत्युपलभित इति लौकिकप्रमाणतः प्रीतिसाधनत्व-
ज्ञानाद्यत्र प्रवर्त्तते न तत्र निन्दिते शास्त्रं प्रयुङ्क्ते नरकाय
वाध्यति नरकवशी भवति । वाध्यतिर्वशबचन इति निरुक्तकार-
वचनात् ।

अङ्गिराः—

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत् किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मेव बालानां तत् सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

ज्ञानवर्जितं शास्त्रीयज्ञानवर्जितम् ।

आपस्तम्बः—

नेदं लौकिकमयं पुरस्कृत्य धर्मांशरेत् निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ।

इदं धनकीर्त्त्यादिकं पुरस्कृत्य, अभ्युदये शास्त्रीयफलविषये ।

मनुः—

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिन्तयेच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥

तमः पापम् ।

तथा—

सीदन्नपि हि धर्मेण मनो धर्मं निवेशयेत् ।

अधार्मिकानां पापानामन्ते पश्यन् विपर्ययम् ॥

अधार्मिकानां विहितमकुर्वतां पापानां निषिद्धकारिणाम् ।

महाभारते—

यस्य नीत्क्रामति मतिर्धर्ममार्गानुसारिणः ।

तमाहुः पुण्यकर्माणामगोच्यं मित्रवान्धवैः ॥

सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।

तथाऽभिमानं सन्दध्यान् भ्रश्येत यथा पुनः ॥

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।

अपथा गच्छन्तेषामनुयाताऽपि नश्यति ॥

इदञ्च त्वामत्र परं ब्रवीमि पुन्यप्रदं तात महाविशिष्टम् ।

न जातु कामाक भयान्न लोभाद्धर्मं जह्याञ्जीवितस्यापि हेतोः ॥

(१) A C—सर्वकर्माणम् ।

(२) B—तथात्मानं सहादध्यात् ।

(३) A C—अनुयाताऽपि ।

अथ प्रमाणतः ।

तत्र मनुः—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरिव च ।

अखिलो विधिनिषेधात्मको धर्मशास्त्रज्ञाजहत्स्वार्थलक्षणा
धर्मादिपरः । वेदस्य धर्ममूलत्वानुवादश्चायं तद्वारेण स्मृतीनां
धर्ममूलत्वप्रतिपादनार्थः, शीलमद्रोहादि ।

तथाच महाभारते—

अद्रोहः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानश्च शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥

हारीतः—

ब्रह्मस्थता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता
शुद्धता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादिता कृतज्ञता शरण्याता
प्रश्रुतिश्चेति^१ त्रयोदशविधं शीलं एतस्याचारवत् प्रामाण्यम् ।

तद्विदां वेदार्थविदामाचारो विवाहादी कङ्कणवन्धनाद्य-
नुष्ठानम् । आत्मस्तुष्टिरत्र धर्मसन्देहं वैदिकसंस्कारवासितात्मनां
साधूनामिह पञ्चे मनःपरितोषः ।

तदुक्तं भट्टपादैः—

एतेन वैदिकानेकधर्मधीसंस्कृतात्मनाम् ।

आत्मस्तुष्टेः प्रमाणत्वं सिद्धं धर्मप्रसिद्धये ॥ इति ।

(१) B C—प्रमाणः ।

(२) B—संस्तुताः ।

आश्रवस्काः—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्व च प्रियमात्मनः ।

सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलं मिदं स्मृतम् ॥

प्रियशब्देन प्रीतिलक्ष्यते स्वस्वात्मनो धर्ममूलं न तु सर्व्वस्य ।
सम्यक्संकल्पज इति सम्यक्संकल्पाज्जातः कामः शास्त्राविरुद्धेऽर्थे
यथा मया भोजनव्यतिरेकीणोदकं न पातयामिति विश्वरूपः ।

अथवा सम्यक् संकल्पाद्वागादिविहितसंकल्पाद्ज्ञानादुपजातं
ब्राह्मणोपचिकीर्षादि यदेव मनुना शीलत्वेनोक्तं तदेव सम्यक्
संकल्पज इत्यनेनोच्यते ।

अथवा शास्त्रेण वैकल्पिके विषये प्रतिषेधिते आत्मस्तुष्टिरिच्छैव
नियामिकेति ।

तथा—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

(विद्यानां पुरुषार्थज्ञानानां धर्मस्य च स्थानानि व्यवस्थापकानि
बोधकत्वेन ।)^१

श्रीविष्णुपुराणे—

अङ्गानि वेदाद्यत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ज्योताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ज्योतादशैव ताः ॥

१) A C पुस्तके (—) चिह्नितं त्रयः पतितः ।

चतुर्दश धर्मप्रमितिं प्रति प्रधानानि, चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः
कचिदलौकिकमर्थं प्रमाणयन्त्यां धर्मोऽपि प्रमाणम् ।

सुमन्तुः—

वेदवेदाङ्गेतिहासपुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राणि कुलगण-
देशजातिवर्णधर्मपाखण्डाश्रमश्रीत्रियधर्मव्यवस्थाप्रवर्तकानि ।

आद्यो धर्मशब्दो वर्णपर्यन्तैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कुल-
धर्मः चूडाकरणकालादिः । गणधर्माश्च वक्ष्यमाणाः, देशधर्माः
स्त्रीणां वेशविन्यासविशेषादयः । जातिधर्माः सूतादीनामश्व-
सारथ्यादयः, वर्णधर्मा उपमयनादयः । पाखण्डा वेदवाह्याः
आश्रमधर्मा भिक्षादण्डादयः । श्रीत्रियशब्दोऽध्यायी तद्धर्माः
कार्त्वीयाद्यध्ययनभूमौ भोजनादयः । पुनर्धर्मग्रहणं पाखण्ड-
सम्बन्धव्यवच्छेदार्थम् ।

पारस्करः—

विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः षडङ्गालोकः ।

विधिरज्ञातज्ञापको वेदभागः । विधेयो मन्त्रः । तर्को मीमांसा ।

देवलः—

ऋग्यजुः सामाथर्वाणो वेदाः ।

शङ्खलिखितौ—

स्मृतिधर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतासु मनु-विष्णु-यम-दक्षाऽङ्गिरो-
ऽति-बृहस्पत्यश्च आपस्तम्ब-वसिष्ठ-कात्यायन पराशर-व्यास-शङ्ख-
लिखित-संवर्त्त-गीतम-शातातप हारीत-याज्ञवल्क्य-प्राचेतसादयः ।

(१) B C—वासोविन्यास ।

(२) B—गौतम ।

यमः—

मनुर्यमो वसिष्ठोऽत्रिर्दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः ।
उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गीतमः ॥
कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः ।
संवर्त्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥
एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।
तान्येवातिप्रमाणानि न हन्त्वयानि' हेतुभिः ॥

शङ्खलिखितस्मृतावादिपदग्राह्याश्चेत् देवल सोम जमदग्नि-
प्रजापति-विश्वामित्र-बुध-सुमन्तु-पैठीनसि-पितामह-बीधायन-का-
ग्लेय-जावाल-च्यवन-मरीचि-काश्यपाः ।

तथाच भविष्यपुराणे—

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ।
तान्यालोच्य महावाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।
तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य' ब्रवीमि ते ॥

इति कार्तिकेयं प्रतीश्वरवाक्यम् ।

ताद्यानन्तरोक्ताभिरेव सर्वपरिगृहीताभिः पूर्यन्त इति
कल्पतरुः ।

तत्र, तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव षट्त्रिंशत्-
स्मृतेर्व्यतिरिक्तस्मृतेर्दक्षितत्वात् गोभिल-ऋष्यशृङ्गादीनामपरस्मृति-
काराणां तत्र तत्र स्वयमेवा'दरात् ।

(१) A—ज्ञातव्यानि ।

(२) B—लोक्य ।

(३) A—स्मृत्यन्तरेषु ।

राजतुल्ययोगक्षेमेण कामधेनुकृता अन्यैरपि व्याघ्रादिसुनीना-
मादरात् । तस्मान्महाजनपरिगृहीतत्वमेव तन्त्रं न तु षट्-
त्रिंशदन्वतमत्वमिति ध्येयम् ।

ब्रह्मशातातप-ब्रह्ममनु-योगियाज्ञवल्कर-ब्रह्मवसिष्ठ-सञ्जुहारोता-
दीनि तु प्रसिद्धान्तर्गतान्येवावस्थामिदं तैरेव करणात् ।
तथाच याज्ञवल्करः—

योगशास्त्रं यत् प्रोक्तमिति । तथा—

स्नानमष्टैवतैर्मन्त्रैर्यस्वयोक्तं पुराणम् । इति ।

यानि तु गृह्यतत्परिशिष्टानि तान्यपि स्मृत्यन्तरेषु च इत्यने-
नैव परिगृहीतानि महाजनादरात् ।

यानि तु विष्णुधर्म-शिवधर्म-महाभारत-रामायणादीनि
तान्यपि तथैव परिग्रहसाभ्यात् । एवं पुराणान्यपि ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ष्ण्यं च पञ्चमो वेदो यस्मिन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।

जयेति नाम चेनेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

यस्त्वत्र स्त्रीके स्मृतिरिति कृत्वा प्रामाणिकार्थां लिखनं तद-
विज्ञायमानवक्तृकमपि महाजनपरिग्रहात् प्रमाणमिति । तथा
स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैव संगृहीतम् ।

यत् षट्त्रिंशन्मतादि तत् कैश्चिदेव परिग्रहात् विज्ञानाच्च
प्रमाणमिति ।

इतिहासोऽपि पुराणमेव—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं ससुपमं ह्येत् । इति वचनात् ।

पञ्चरात्रपाशुपतादीन्यपि शास्त्राणि वेदाविरुद्धभागे प्रमाण-
मेवेति पारिजातः ।

मत्स्यपुराणे—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

प्रतिसर्गः प्रलयः ।

विष्णुपुराणे—

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।

ब्राह्मं पार्श्वं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ॥

तथान्यकारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं तथा ।

वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ॥

चतुर्दशं कामनञ्च कौर्म्यं पञ्चदशं स्मृतम् ।

मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ॥

मत्स्यपुराणे—

याज्ञे पुराणे यत् प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।

तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहीच्यते ॥

नन्द्याया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दिपुराणं तल्लोके नन्द्याख्यमिति कीर्त्त्यते ॥
 यत्तु शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
 तत् प्रोचते पुनर्लोके शास्त्रमेव सुनिवृत्ताः ।
 एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव परिगद्यते ॥
 अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ।
 विजानीष्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥
 विनिर्गतमुद्भूतं यथा कालिकापुराणादि ।

शङ्कलिखितौ—

आज्ञायप्रामाण्यादाचारः सर्वेषामुपदिश्यते ।
 आचार्यैरित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—

साधवः कीर्णदीपस्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।
 तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥

वसिष्ठः—

श्रुति-स्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम् ।

बोधायनो यमश्च—

लोके शिष्टा विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा
 दम्भ दर्प लोभ-मोह-क्रोधविवर्जिताः ।

(१) B—नन्दी ।

(२) B—भविष्यति ।

धर्मेणाधिगतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

मत्सरः परोल्लर्षाऽसहिष्णुत्वं निरहङ्कारा निरभिमानाः कुम्भी-
 धान्या अल्पसन्तुष्टा इह विवक्षिताः । अलोलुपा विषयालम्बटाः ।
 दम्भः स्वात्यर्थं धर्मानुष्ठानं धर्मेणाध्ययनेतिकर्तव्यतया, सपरि-
 वृंहणः साङ्गेतिहासपुराणः । तदनुमानज्ञा वेदीहापोहकृशलाः ।
 श्रुतिवेदः प्रत्यक्षः अक्षणेन्द्रियग्राह्यो हेतुरुपायो धर्मवृद्धौ येषां
 ते तयोक्ताः ।

वसिष्ठः—

यारम्भ्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

हारीतः—

शिष्टाः श्रुतिस्मृतिविहितावस्थिताः प्रतिपत्तव्याः ।

अवस्थितज्ञानानुष्ठाननिष्ठाः ।

आपस्तम्बः—

स्त्रीभ्यः सर्ववर्णैर्भ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयादित्येके ।

एके ये पूर्वमापस्तम्बेन स्त्रीषु शूद्रेषु चाथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्तीत्युक्ताः, शिष्टाचारप्रामाण्येऽतिप्रसङ्गनिवारणायैह
 आपस्तम्बः—

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसश्चैव पूर्वेषाम् ।

तेजीविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरजोऽवलः ॥

व्यतिक्रमो बुद्धिपूर्वका रागजा दुष्प्रवृत्तिर्यथेन्द्रस्याहस्या-
सङ्गः । साहसं क्रोधादिनाऽविसृष्टप्रवृत्तिर्यथा वसिष्ठस्य जल-
प्रवेशः । अवरज इदानीन्तनः, अबलो निषिद्धक्रियाजन्यानिष्टोदय-
विरोधिधर्मशून्यः, तेजोविशेषोऽपि पूर्व्यं स एव धर्मा विवक्षितः
स तु प्रबलतरात्मतत्त्वसाक्षात्कारः । यथा पुष्करपलाश चापो न
स्निग्धन्ति । एवमेवं विदितपापं कर्म न स्निग्धत इत्यात्मतत्त्व-
साक्षात्कारवतः पापानाम्नेषबोधकश्रुतेः ।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनज्ञेशस्य देहिनः ।

इति श्रुतेषु ।

शङ्खलिखितौ—

आपत्स्वपि हि कष्टासु परमं नैव कामयेत् ।

नाभक्ष्यं भक्षयेत् किञ्चित् न पूर्व्यचरितं चरेत् ॥

तेजोमयानि पूर्व्येषां नवीनानीन्द्रियाणि च ।

पापैस्ते नोपलिप्यन्ते पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

सुरां पिबन्ति चिदशा या चापेया द्विजातिभिः ।

हरन्ति विस्रं यत् सिद्धास्तत्रासिद्धे न विद्यते ॥

पूर्व्यचरितं निषिद्धं सुरां पिबन्तीत्यादि द्विजातीनां देवताख-

सुररीकृत्य ।

महाभारते—

कृतानि यानि कर्माणि सदैव मुनिभिस्तथा ।

कर्माणि निषिद्धानि ।

नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न विस्मयेत् ॥

सोऽयं पुरुषविशेषस्यैव व्यतिक्रमः । कश्चित्तु देशाचार-
व्यतिक्रमरूपः ।

तत्र बौधायनः—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः यानि दक्षिणत-
स्तानि व्याख्यास्यामः । यद्येतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया
सह भोजनं मातुल-पितृस्त्रसृदुहितपरिणयनमिति ।

अथोत्तरतः—

उर्णाविक्रयः सीधुपानसुभयतोदङ्गिर्व्यवहारः, आयुधीयकं
समुद्रयानमिति । इतर इतरस्मिन् कुर्वाणो दुष्यति इतर
इतरस्मिन् तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् मिथ्यैतदिति गौतमः ।
उभयस्वेतन्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् ।

प्रतिपत्तिः—धर्मशास्त्रविद्वद्द प्रतिपत्तिः उभयतोदङ्गिः उभयतो-
दन्तैः । तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यादिति पूर्व्यपक्षः । शेषं
सुबोधमिति ।

देवलः—

शिक्षा-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दः-कल्प-ज्योतिषाणीति वेदाङ्गानि ।
तथा आर्षाः पूर्व्यवृत्तान्ताश्रयाः प्रवृत्तिफला इतिहासाः । आर्षा
ऋषिप्रणीताः ।

भविष्यपुराणे—

दृष्टार्था तु श्रुतिः काचिददृष्टार्था तथाऽपरा ।

दृष्टाऽदृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथा परा ॥

अनुवादस्मृतिस्वत्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।
सर्व्या एता वेदमूला दृष्टार्थां परिहृत्य तु ॥

तथा—

षाड्गुण्यस्य प्रयोगे तु प्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥
अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गर्ह्यज्ञाप्रज' ! ॥
सन्ध्योपास्तिः सदा कार्य्या 'गुणो मांसं न भक्षयेत् ।
अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः ॥
पालाशं धारयेद्दण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः ।
विरोधे तु विकल्पः स्वाज्जपहोमश्रुती यथा ॥
श्रुती दृष्टं तथा कार्य्यं स्मृती न तादृशं यदि ।
अनुक्तवादिनी सा तु पारिव्राज्यं तथा गृह्यात् ॥

षाड्गुणाः सन्धिविषहादयः प्रयोगः कार्य्यगौरवात् षाड्-
गुण्यस्यैव व्याससमासाभ्यां कर्त्तव्य इत्यर्थः । सामादीनामपि
कार्य्यगौरवात् व्याससमासाभ्यां प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
अपहोमश्रुताविति सूर्योदयावधिसावित्रीजपोऽनुदितहोमविषयो
यथा ।

(१) B—तत्पर्याभिः ।

(२) A—आममांसं ।

अनुक्तवादिनी यथा—

पुत्रैषणायाञ्च धिक्त्रैषणायाञ्च लोकोषणायाञ्च (व्युत्थायाथ)
यथाप्राप्त—भिक्षं चर्य्यं चरन्तीत्यनयाऽनुदितं ब्राह्मणः प्रब्रजिदृष्टा-
दिति मनुस्मृतिर्वदति विधत्ते इत्यर्थः ।

गौतमः—

तुल्यबलविरोधे विकल्पः ।

जाबालः—

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिक्वत् सदा ॥

गौतमः—

देशजातिकुलधर्मास्मान्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।

आन्नायैः श्रुतिस्मृत्यादिभिः ।

श्रुतिमित्यनुवृत्तौ भविष्यपुराणे—

श्रुत्या सह विरोधे तु साध्यते विषयं विना ।

व्यवस्थया विरोधेन कार्य्योऽन्यत्र परीक्षकैः ॥

स्मृत्यर्थेन विरोधे तु अर्थशास्त्रस्य वाधनम् ।

परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत् ॥

अदृष्टार्थे विकल्पसु व्यवस्थासम्भवेऽसति ।

स्मृतिशास्त्रे विकल्पसु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥

विषयं विना कुत्रापि विषये अवकाशमन्तरेण स्मृत्यर्थेन धर्म-
शास्त्रार्थेन अर्थशास्त्रस्य दण्डनीत्यादेः । परस्परं अर्थशास्त्रयोरेव
न्याययुक्तं प्रामाणिकम्, अदृष्टार्थं धर्मशास्त्रार्थे विकल्पः, व्यवस्था-

सम्भवे विज्ञेयव्यवस्थितिसम्भवेऽसति, सति तु व्यवस्थैव स्मृतिशास्त्र-
विकल्पः ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे विकल्प आकाङ्क्षापूरणे आकाङ्क्षायां
सत्यां तदुपबृंहणे समुच्चय एव तेन साकाङ्क्षात् स्मृत्यादीनां
समुच्चयः सूचितः ।

मनुः—प्रत्यक्षमनुमानञ्च शब्दञ्च विविधागमम् ।

'त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीक्षता ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केष्वनुसन्धते स धर्मो वेदनेतरः ॥

शब्दं शब्दज्ञानान्तरजं विविधागमं विविध आगमः
श्रुतिस्मृत्यादिरूपः कारणतया यस्त, आर्षं ऋषिप्रणीतं तर्केण
न्यायविमर्शेणेति केचित् ।

अन्ये प्रसङ्गरूपेणेति पूजितविचारया मीमांसयेत्यपरे भेदे-
ऽभेदे वा सहकारित्वानुवादात् सर्वमिदमविरोधि ।

कल्पतरुकारम्—

प्रमाणमात्रोपकारकतयेव तर्कमवतारयति स सर्वस्यैव
प्रमाणस्त यथायथं तर्कसहकारित्वात् प्रमाणविभागविवाद-
स्वस्य एव ।

व्यासः—धर्मशुद्धिमभीक्षुभिर्न वेदादन्यदिष्यते ।

धर्मस्य कारणं शुद्धं मिश्रमन्यत् प्रकीर्तितम् ॥

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ।

अपरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्थितः ॥

एतेभ्योऽपि यदन्यस्य किञ्चिद्धर्माभिधायकम् ।

तद्भ्रुतवचो विद्धि मोहस्तस्याश्रयो मतः ॥

वेदार्थवित्तमैः कर्म यत् स्मृतसृष्टिभिः पुरा ।

तद्यत्नेनानुतिष्ठेत तन्निषिद्धञ्च वर्जयेत् ॥

ते हि वेदार्थतत्त्वज्ञा लोकानां हितकारिणः ।

प्रदिष्टवन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचारयेत् ॥

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद्यदि ।

ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम् ॥

शङ्कलिखितौ—

रागद्वेषादिदग्धानामज्ञानविषपायिनाम् ।

चिकित्सा धर्मशास्त्राणि व्याधीनामिव भेषजम् ॥

रागद्वेषादिदग्धानां सतामज्ञानविषपायिनां भ्रमरूपज्ञान-
भाजां चिकित्सा धर्मशास्त्राणि वैषयिकज्ञानाधानद्वारा मोह-
निवर्तकत्वात् ।

यमः—यथा हि मृत्ययं भाण्डं दुष्टं वर्षशतैरपि ।

पुनः पाकेन शुध्येत धर्मशास्त्रैस्तथा हिजाः ॥

हारीतः—अज्ञानतिमिराशानां भ्रामितानां कुट्टिष्टभिः ।

धर्मशास्त्रप्रदीपोऽयं धार्म्यो मार्गप्रदर्शकः ॥

कुट्टिभिर्मन्दरागैर्वेदविद्वेषिभिः ।

यमः—वेदाः प्रमाणं कृतयः प्रमाणं
धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् ।
यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम् ॥
न यस्य वेदा न च धर्मशास्त्रं
न ह्यवाक्यं हि भवेत् प्रमाणम् ।
'स धर्मकार्याच्चिह्नतो दुरात्मा
नात्मापि तस्यैह भवेत् प्रमाणम् ॥

वेदाः प्रमाणमिति समुदायस्य प्रमाकरत्वविवक्षया एकवचनं
धर्मार्थयुक्तं वचनमिति च सहचरनाभिप्रायम् । यस्य प्रमाणं न
भवेत् प्रमाणमनन्तरोक्तं वेदादि यस्य प्रमाणं न भवेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

चैविद्यहृदा यं ब्रूयुर्धर्मो धर्मविदो जनाः ।

पतने पावने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥

चैविद्यहृदाः शिष्टाः पतने च धर्मो पावने धर्मो यं ब्रूयुः

स धर्मः ।

मनुः—

अनाज्जातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

अथ निमित्ततः ।

तत्र शङ्खलिखितौ—

तत्र धर्मलक्षणानि—देशः काल उपायो द्रव्यं अज्ञा पात्रं
त्याग इति समस्तेषु धर्मोदयोः साधारणोऽन्यथा विपरीतः ।
अज्ञापात्रसम्पत्तौ धर्मः कालापेक्षः अज्ञा द्रव्योत्पत्तिरिति काल-
स्तम्बूलो देश भार्यावर्त्तादिः, कालः संक्रान्त्यादिः, उपाय इति-
कर्त्तव्यता द्रव्यं त्याज्यमाज्यादि, अज्ञा शास्त्रार्थेऽतिप्रत्ययः ।

पात्रं विद्यातपोवृत्तसम्पन्नं, त्यागो जपाद्वैरप्युपलक्षणम् ।
समस्तेषु सर्वेषु सत्सु धर्मोदयो धर्मोत्पादः साधारणः सर्वेषु सत्सु
भवति, भवति चैकोनापि विना, एवञ्च देशादीनामपि यथासम्भवं
प्रत्येकं कारणत्वमुक्तम्, अन्यथा देशादीनामन्यतमस्याभावे विपरीतो
धर्मोदयो वैगुण्यं वा, विशेषविहितदेशकालविशेषं विनापि
अज्ञापात्रविशेषसम्पत्तिभावेण विशिष्टधर्मसिद्धिमाह अज्ञामात्र-
सम्पत्तौ धर्मः कालापेक्षः अज्ञापात्रविशेषाभ्यामेव तावत् सम्पद्यते
धर्मः, यदि कालो लभ्येत कोऽसावित्यत आह ।

अज्ञाद्रव्योत्पत्तिरिति कालः अज्ञापात्रसम्पत्तौ यदा द्रव्यं स्यात्
स एव कालो विशिष्टधर्महेतुर्नापरो विषुवादिवदपेक्षणीयः ।
एवं देशोऽपीत्याह तम्बूलो देशः अज्ञादिसम्पत्तिरेव मूलं धर्म-
जनकत्वेन सहकारि यस्य स तथोक्तः । तेन अज्ञापात्रद्रव्य-
सम्पत्तौ विशेषविहितदेशकालव्यतिरेकेणापि निषिद्धेतरदेशकालयो
धर्मो जायत इति समुदायार्थः ।

विष्णुपुराणे—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

तथा—

अत्र जम्बसहस्राणां सहस्रैरपि सप्तम ।
कदाचिन्नभते जन्तुर्मनुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
कर्माभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् ॥

गायन्ति देवाः खलु गीतकानि
धन्यासु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्वदमार्गभृते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
कर्माण्यसङ्ख्यिततत्फलानि
सशस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्मांशहीमन्ते
तस्मिन् जयं ये स्वमलाः प्रयान्ति ॥

भविष्यपुराणे—

ब्रह्मावर्त्तः परो देश ऋषिदेशस्वगन्तरः ।
मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्त्तस्वगन्तरः ॥
अगन्तर ईषद्भूनः, नजीषदर्थे अलवणा यवागुरिति वत् ।

(१) A—जम्ब ।

मनुः—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।
वर्णानामाश्रमाणाश्च स सदाचार उच्यते ॥
आचारो वर्णाश्रमप्रतिबन्धो धर्मः पारम्पर्यक्रमगतः प्रथमो
न तु भ्रमादिमूलः, अन्तरालाः सहस्रजातयः ।
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरितं शिखरेण् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये तत् प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥
आससुद्रात्तु वै पूर्वादाससुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरेार्यावर्त्तं प्रचक्षते ।
कृष्णसारसु चरति नृगो यत्र स्वभावतः ।
स एव यज्ञियो^१ देशो क्लृष्टदेशस्ततः परः ॥
एतान् द्विजातयो देशान् संशयेरन् प्रयत्नतः ।
शूद्रसु यस्मिन् तस्मिन्^२ वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥

(१) C—वानरादानां ।

(२) सूत्रे—वाञ्छिक ।

(३) B—कस्मिन् ।

मत्स्यादिशब्दा बहुवचनात् प्राक्देशपराः । मत्स्यो विराट्-
देशः पाञ्चालः कान्यकुब्जादिदेशः । शूरसेनको मथुरादि-
देशः, अथजन्मनो ब्राह्मणस्य, विनशनं सरस्वत्या अन्तर्धान-
देशः । स्वभावतोऽन्नपानादिना, यन्नियो यज्ञार्हः, स्नेच्छदेशो
यज्ञानर्हदेशः, वृत्तिः कुटुम्बभरणोचितधनोपायः, तदभावेन
कर्षितः पीडितः ।

वसिष्ठः—

धर्मं, पार्यावर्त्तं प्राग्दर्शनात् प्राक्कालवचनात् उदक्पादि-
पात्रात् दक्षिणेन हिमवतः उत्तरेण विख्यात् ये धर्मा ये
आचारास्ते प्रत्येतव्याः । तत्र वसति धर्मोऽवश्यमिष्टापूर्त्तादि-
रूपः तत्प्रतिपादकञ्च मुख्यतो धर्मशास्त्रमिति तद्वर्त्मशास्त्रं
निवध्यते ।

इति महासांख्यवियहिक-ठकुर-श्रीवीरेश्वरात्मज-महासांख्य-
वियहिक-ठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-
रत्नाकरे धर्मनिरूपणतरङ्गः ॥

अथ परिभाषा ।

तत्र कर्तृधर्मेषु दत्तः—

उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

नरसिंहपुराणे—

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिविह्वदिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥

त्रिष्णुः—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणाम्पथा जप्ये दाने च विधिदेशिते ॥

शान्नेयपुराणे—

स्नानानामथ सर्वेषां वारुणेन च मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत् सर्व्वदा हिजः ॥

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकाः समे केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

अशक्तौ हि भवेत् स्नानमशिरस्कं हि कर्मिण्याम् ।

अशिरस्कं शिरोमार्जनरहितं कर्मिणां कर्मिण्यकीर्णाम् ।

पार्श्वेण वाससा वापि मार्जनं सर्व्वकर्मसु ।

(१) शूचे—देशकालाद्यपेक्षया ।

(२) A—पक्ष ।

(३) B—अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ त कर्मिण्याम् ।

शक्ताशक्तस्त्रीपुंससाधारणश्च गोशुक्रप्रज्ञाननजलज्ञानम । हरि-
धर्मै तथैवोक्तेरिति सागरः ।

याज्ञवल्क्यः—

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्निभेकान्तु कर्माख्यानानि आचरन् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

सूर्योदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ।

अग्निर्विरहितस्यैव क्रतुस्तावन्न लक्ष्यते ॥

दण्डः—

देवकर्माणि पूर्वार्हे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ।

पितृणामपराहे तु कार्याणीति विनिश्चयः ॥

सदोपवीतिना भाष्यं सदा वदन्निखिलेन तु ।

विशिखो व्युपवीतस्य यत् करोति न तत् कृतम् ॥

साम्बपुराणे—

क्रियां यः कुरुते लोभादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्या न संशयः ॥

हन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यत्र दिङ्मिथमी नास्ति जपहीमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिग्गः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

सौम्या उत्तरा अपराजिता ऐशानी ।

(१) शूद्रपुत्रके अनुपवीती च ।

भासीन जर्षुः प्रह्वी वा नियमो यत्र नेदृशः ।

'तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

न प्रह्वेन नावमतेन न तिष्ठता नोर्द्धेजानुना ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

वायुपुराणे—

दानं प्रतिग्रहो ह्येवो भोजनं बलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यससुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेनाङ्गुलीसङ्गताङ्गुष्ठेन ।

एतान्येव च कर्माणि दानादीनि विशेषतः ।

अमर्जानुविशेषेण तददाचमनं नृप ॥

लघुहारीतः—

जपे ह्येव तथा दाने स्वाध्याये पिष्टतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

कूर्मपुराणे—

विना दर्भेण यत्कर्मा विना सूत्रेण वा पुनः ।

अगात्रं तद्वेत् सर्वं नामुक्तेऽहं फलप्रदम् ॥

सूत्रेण यज्ञोपवीतेन एतच्च त्रैवर्णिकानाम् ।

योगियाज्ञवल्काः—

परिधानादहृष्टिः कदा निवृत्ता ह्यासुरी मता ।

धर्मं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

(१) C—तदासीनेन ।

वह्निःकक्षा असंहतपरिधानवस्त्रान्तः ।

बीधायनः -

कर्मयुक्तो नरो नामैरवःस्यर्षी विवर्जयेत् ।

होमदेवार्चनायासु क्रियास्त्राचमने तथा ॥

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे ।

वाचनके अभिवादनके ।

द्विवस्त्रस्याप्येकवस्त्रत्वे शातातपः—

सव्यादंशात् परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याहैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

शास्त्रायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रीडपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥

आसनारूढपादसु जान्नीर्वा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्तिको यश्च प्रीडपादः स उच्यते ॥

कृतावसक्तिको वक्ष्येऽर्थः ।

बीधायनः—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगम्यं भवति हृष्यकव्येष्वथो हविः ॥

आसः—

आर्द्रवासासु यः कुर्याद् जपं होमं प्रतिग्रहम् ।

सर्वं तद्वाचसं विद्याद्विर्जानु च यत् कृतम् ॥

एतच्च काषायवाससा आर्द्रवाससा जपादिप्रतिषेधनमश्रुत-
विषये, यत्र तु कर्मविशेषे काषायवाससैवार्द्रवामसैवानुष्ठानं
श्रूयते तत्र तथैवानुष्ठानं कर्त्तव्यम् ।

वसिष्ठः—

जपहोमोपवासेषु धीतवस्तधरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी आद्यादौ विजितेन्द्रियः ॥

आद्यादावित्यादिशब्देन दानव्रतादिग्रहणम् ।

जपकाले न भाषित व्रतहोमादिकेषु च ।

एतेष्वेवावसक्तन्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।

अभिवाद्य तथा विप्रं योगज्ञेयन्तु कौर्त्तयेत् ॥

बीधायनः—

अथ मौनमुक्तं त्रैविद्यहृद्देराचार्यैर्मुनिभिरन्यैर्वा सुमतिभिर्बहु-
श्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्ध्यास्तमुख एव यावदर्थं सम्भाषितं न
यन्मलोपो भवतीति विज्ञायते ।

यन्मो नियमः ।

योगियाज्ञवल्काः—

स्त्रीशूद्रपतिताञ्चैव रासभञ्च रजस्त्रलाम् ।

जपकाले न भाषित व्रतहोमादिकेषु च ॥

तुष्णीमासीत तु जपन् चाण्डालपतिताटिकान् ।

दृष्ट्वा तान् 'वार्युपसृश्याभाष्य स्रात्वा पुनर्जपेत् ॥

(१) D—[ ] चिह्नितस्वरं नास्ति ।

(२) A B—वार्त्तु संश्रुय्य ।

विधिदृष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
अष्टाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥
विधिहीनं भावदुष्टं इतमश्रद्धया तु यत् ।
तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥

अथ सप्तमादकर्तृकधर्माः ।

तत्र हृद्दोगपरिगिष्टे कात्यायनः—

पित्रे मन्त्रार्थहरणे आत्मालम्बे त्ववेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहसिऽनृतभाषणे ॥

अनुहरणे पाठे आत्मालम्बे आत्महनने आत्मप्रशंसायाञ्चेति
सागरः । आत्माधिष्ठानभूहृदयस्पर्शे अवेक्षणे तस्यैव, एते च स्पर्शा
वेक्षणे यज्ञादौ विहित इति कल्पतरुः ।

माङ्गीरसूचिकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

आक्रुष्टं पदप्रभाषणम् ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत् ।

अप आचामेत् स्पर्शमात्रमेवेत्येके ॥

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

प्रवृत्तमनुष्ठायमानं प्रधानाङ्गभूतं कर्म ।

समाप्ते यदि जानीयात्तद्व्यथैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात्प्रावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

अत्र तदङ्गस्याङ्गाङ्गस्योपवीतित्वादेः, तत्र प्रायश्चित्तविशेषा-
श्रुतेर्विष्णुस्मरणमेव कार्यम् । एवन्तु कर्तृधर्मादिषु ज्ञान-मोहाभ्या-
मङ्गाङ्गाननुष्ठानेऽनुक्तप्रायश्चित्तं विष्णुस्मरणमेव कार्यम् ।

तथाच योगियाज्ञवल्कराः—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद्द्वेषात् मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

अज्ञानादथवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इति सागरः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

तदङ्गस्याकरणे न साङ्गप्रधानावृत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य
करणं किन्तु प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्याह ।

विष्णुधर्मै—

पाखण्डिनो विकर्मस्थान् नालपेक्षैव नास्तिकान् ।

पाखण्डिनो वेदविपरीतधर्मापदेशारः, विकर्मस्था दम्भेन
वैदिककर्मानुष्ठानकर्तारो नास्तिका धर्मासत्त्ववत्तारः ।

सम्भार्येतान् शशिपदं चिन्तयेदश्रुतं बुधः ।

इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा तवत्पर्यं मनः ॥

शरीरमन्तःकरणं तथाङ्गो
वाचस्य विष्णुर्भगवानशेषं ।
शमं नयत्वस्तु ममेह शम्भं
पापादनस्तो हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुकान्तर्मानघोऽच्युतः ।
करोतु विमले तस्मिन् शुद्ध एवास्मि सर्व्वदा ॥
बाह्योपघातमनघो बुधेश्च भगवानजः ।
शुद्धिं नयत्यनस्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥
एतत् सन्नाथ वक्तव्यं पाखण्डादीनुपोषितैः ।
उपोषितैर्नियमस्थैः ।

विष्णुधर्मीतरे—

उपविष्टो जपन् ज्ञातः सुतप्रखलितदिषु ।
पूजायां नाम कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत् ॥
आदिशब्देन काशजृम्भादिग्रहणम् ।

अथाशक्तकर्त्तृधर्माः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ।
फलमूलेऽथवा क्षीरं यज्ञशिष्टञ्च वा हविः ॥
व्रतमध्ये च रोगार्त्तौ वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ।
करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्थस्तत्क्षणादपि ॥

ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेद्विचारयन् ।
एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतज्ञानिं कुत्रचित् ॥

एतानि च ब्रह्मपुराणीयवाक्यानि कल्पतरुकामधेनुपारिजाते-
ष्वस्मिन् प्रकरणे लिखितानि । आग्नेयपुराणे च चान्द्रायणादि-
प्रायश्चित्तानन्तरं दृष्टानीति दानसागरीये तत् सामान्यलिखितं
न निर्विशङ्कम् ।

देवलः—

सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

सर्व्वभूतभयं व्याघ्रादिदुष्टजन्तुभयं व्याधिः तत्प्रतिबन्धकम्,
प्रमादो विस्मरणं गुरुशासनं गुरोराज्ञा सकृदित्यभिधानादेतेषा-
माहसौ व्रतलोप एव कामतस्तु त्यागे प्रत्यवायोऽपीति ॥

अथोपवासादियहणपरिभाषा ।

तत्र भविष्यपुराणे—

उपावृत्तस्य दीपिभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभागविवर्जितः ॥

वासो गुणैः सहेति क्षमादिभिः सह वासो नियमेना-
वस्थानम् ।

तथा—

यां तिथिं नियमं कर्तुं भक्त्या समनुगच्छति ।
तस्यां तिथौ विधानं यत्तान्नबोध जनाधिप ! ॥
यदा तु प्रतिपद्याश्च गृह्णीयान्नियमं नृप ॥
चतुर्दश्यां कृताहारः सकल्पं परिकल्पयेत् ॥
अमावस्यां न भुञ्जीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ।
पवित्राणि अपेक्षितं सावित्रीशिरसा^१ सह ॥

सावित्रीजपश्च त्रैवर्णिकानां स्त्रीशूद्रयोः पौराणिकस्तुतिपाठ-
स्तदशक्ती नारायणस्मरणमिति दानसागरः ।

अथ व्रतधर्माः ।

तत्र महाभारते—

गृह्णीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदञ्जुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सकल्पयेद्बुधः ॥

तत्र कल्पतरुः—यद्वा अन्यव्रतादिकम् ।

पारिजातसु—यद्देव्यनेन सकल्पमात्रमपि कर्त्तव्यमित्याह ।

देवलः—

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः ।
सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

१ अत्रापि पारिजातः—

(१) A—सावित्री शिरसा ।

प्रातर्व्रतमाचरेदिति सम्बन्धः प्रधानपदार्थान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्
अभुक्त्वा आहारमित्यर्थात् पूर्वदिने एकवचनानुरोधादेकाहार-
मभुक्त्वोत्थार्थादेकभक्तत्वमायातीति लिखित्वा—

अत्राहुः—यद्यस्मादेकवाक्यात् पूर्वदिने एकाहारविधिस्तदा
वाक्यभेदो दोषः, अनुप्राप्तानुवादे त्वेकभक्तविधायकं वाक्यमनुसन्धेयं
तस्मात् प्रातराहारमभुक्तेति योजनीयम् । तेन प्रातराहार-
करणात् पूर्वं व्रतं गृह्णीयादित्यर्थ इत्याह ।

अत्रोभयोरपि पक्षयोः प्रातरेव व्रतग्रहणम् एकभक्तत्वा-
भिधायकत्वे परं विशेषः । एकभक्तत्वस्य च वाक्यान्तरात् प्राप्ति-
व्यतिरेके वाक्यभेदोऽपि श्रेयान् विशिष्टमर्थमादायैकवाक्यतापि
स्यादिति प्राचीन एव पक्षः ।

चतुर्दश्यां कृताहारः सकल्पं परिकल्पयेत् ।

अमावस्यां न भुञ्जीत त्रिकालस्नानमाचरेत् ॥

इत्यत्र वाक्ये कृताहारस्य सकल्पविधानमसङ्गतमिति चेत्, न,
चतुर्दश्यां कृताहारः सकल्पविधिं कल्पयेत् इत्यत्रामावस्या-
मित्यन्वयात् ।

पूर्वापरान्वययोरुत्तरान्वयो न बलीयानिति चेत् ; न, देवल-
वाक्ये प्रातःशब्दसार्थकत्वान्यथानुपपत्त्या तस्यापि युक्तत्वात् । प्रात-
राहारनिषेधेनैकभक्तविधानात् सार्थकत्वमिति चेत् न प्रथम-
भोजनमात्रेणैकभक्तस्याशास्त्रार्थत्वापत्तेः । प्रातराहारशब्देनैका-
हारी विवक्षित इति चेत् न अशब्दार्थत्वात् । तस्मादुपपत्त्या
आचारेण च तिथिव्रतादौ प्रातरेव व्रतग्रहणम् ।

यत्र तु विशिष्टे तद्बाधकावतारस्तत्र त्यज्यतेऽपि यथा प्रायश्चित्तव्रते ।

व्रतं निशामुखे घ्राणं बहिस्तारकदर्शनात् ।

इत्येकभक्तानन्तरं रात्रौ सङ्कल्पविधानम् । न च तदेतत्पर-
मपि बाधकस्योक्तत्वात्, देवताभ्य इति सूर्यस्य स्वपदोपात्तत्वात्
तद्व्यतिरिक्तदेवलोक्तसकलकर्मसाक्षिसोमादिदेवताभ्यः ।

तथाच देवलः—

सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।

देवा एव हि जानन्ति वृत्तं जन्तोः शुभाशुभम् ॥ इति ।

मत्स्यपुराणे—

तस्मात् कृतोपवासेन ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपन्नं तत्परं स्मृतम् ॥

बृहयातातपः

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासो हि जायते ॥

भोगविशेषान् प्रतिप्रसूति श्रुतातपः—

गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाख्यानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

गन्धः सुगन्धिद्रव्यमनुलेपनं समालभनमेतानि न दुष्यन्त्यु-
पवासे दोषान् न यान्तीत्यर्थः । अयञ्च प्रतिप्रमवो निषिद्धा-

ञ्जनादिस्त्रीकर्तृकोपवासातिरिक्तोपवासे ।

दानसागरे तु—

उपवासेनेति तृतीयान्तमुररीकृत्य दुष्यन्ति दोषतां यान्ती-
त्यर्थो व्रतसागरीयमुखवन्धस्थस्त्रीधर्मचर्यायामञ्जनदन्तधावनादि-
निषेधादित्युक्तं, तत्र ।

व्रतचर्याविशेषनिष्ठनिषेधेऽत्र प्रतिप्रभवबाधात् उपवासेनेति
दुष्यन्ति सर्वभोगनिषेधवदित्युपवासे विशेषनिषेधे वैयर्थ्याच्च ।

देवलः—

उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नाच्चमैथुनैः ।

अत्यये जलपानेन नोपवामः प्रणश्यति ॥

अत्यये सम्भाव्यमाने ।

अथ नक्तपरिभाषा ।

तत्र भविष्ये—

उपवासात् परं भैक्षं भैक्ष्यात् परमयाचितम् ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मात्कृतेन वर्तयेत् ॥

नक्तस्तुतिः ।

नक्तदर्शनात्कृतं केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

सुहृत्तीर्णं दिवं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

नक्तदर्शनात्कृतमहं मन्ये गणाधिप ।

तथा—

इविश्वभोजनं ज्ञानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी षड्वाचरेत् ॥

उपवासादित्यादौ वाक्ये पुंवाक्ये व्यर्थत्वस्यार्थत्वा'दुपवासात् परं भैक्ष्यमित्याद्यपि विधिगर्भमेव । तथा— उपवासात् परं भैक्ष्य-सुपवासासामर्थ्यं सत्यत्यायासेन तत्फलजनकमित्यर्थः ।

भैक्ष्यात् परमयाचितं ततो बलवद्दुःखसाध्यं अयाचितात् परं नक्तमित्यपि तथा । तथा उपवासासामर्थ्यं ततोऽल्पदुःखसाध्यं नक्तं कुर्यात् । तदसामर्थ्यपक्षे अल्पदुःखमयाचितं तदसामर्थ्यं ततोऽल्पदुःखं भैक्ष्यम् ।

अतएव—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन भैक्ष्येन नैवाद्वादशिकी भवेत् ॥

इति वाक्यम् ।

तथाचाशक्तकर्तृणामुपवासासामर्थ्यं नक्तं तदशक्तावयाचितं तदशक्ती भैक्ष्यमिति परिभाषा सङ्गच्छते इत्येके ।

पारिजातसु—

नक्तमात्रविधिरिवायं उपवासात् परं भैक्ष्यमित्यादिखण्डतय-मनुवादमात्रमित्याह ।

इदमु युक्तं भोजभूपासनिखितनक्तवाक्यसन्दर्भान्तर्गतत्वेन नक्तविधायकत्वेऽस्य स्थितेऽसङ्गतमपीदं नक्ते प्रवृत्तिमतिशयेनाधातु-सुक्तम् ।

उपवासापेक्ष-भद्रभैक्ष्य, तदपेक्षभद्रायाचित, तदपेक्षभद्रनक्त-मिति । अतएवैतन्नात्पर्य्यविशुद्धा आतोपदेशतापि सङ्गता वैषम्याभावात् ।

एकभक्तेनेत्यादि नैवाद्वादशिकी भवेदित्यन्तवाक्यं तद्वादशी-प्रतावश्यकत्वबोधनपरं समूलकश्चेति' ।

अथ होमपरिभाषा ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

आन्ध्रं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेवताको महाव्याहृतिमन्त्रः, देवताया अनादेशे प्रजापतिदेवता इत्येकस्य प्रजापतिरित्यस्यार्थः । एतदर्थ-स्वहृत्स्यश्च कल्पतरुपारिजातयोर्नतव्यः ।

पाषाणहृतिर्द्वादशपर्व्वंपूरिका

रसादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः

स्वप्नारिणि स्वर्षिणि तच्च पावके ॥

आदित्यपुराणे—

सुसृट्कोधत्वरायुक्तो हीनमन्त्रैर्जुहोति यः ।

अप्रवृत्ते सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्धजन्मनि ॥

कुत्तृत्क्रोधत्वरायुक्त इति बुभुक्षा पिपासा-क्रोधनिमित्तत्वर-
युक्तः । एतच्च दृष्टप्रयोजननिमित्तत्वरौ'पलक्षकं तेन होमिना त्वरा
न कर्त्तव्या जुहोतीत्युपलक्षणं तेन 'जपादिष्वप्यदृष्टप्रयोजनेषु
त्वरा न कार्येति बोधव्यम् ।

खल्ये रुचे सस्फुजिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
भार्द्रकाष्ठे (ख)ससम्पूर्णं पुत्कारवति पावके ॥
कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिङ्गति मेदिनीम् ।
भाहुतीर्जुङ्गयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम् ॥

ऋन्दोमपरिशिष्टे कात्यायनः—

योऽर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावौ च हरिद्रश्चैव जायते ॥
तस्मात् समिधे ह्येतव्यं नासभिधे कदाचन ।
भारोम्यमिच्छतायुश्च त्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥
शुक्लपञ्च गते' चैव पाणिसूर्पास्य दारुभिः ।
न कुर्व्यादग्निधमनं कुर्वीत व्यजनादिना ॥

तथा—

नाशुष्ठादधिका प्राज्ञा समित् स्थूलतमा क्वचित् ।
न विमुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

(१) A C—निमित्ततया ।

(२) A D—प्रवाजादिषु ।

(३) C D—हृते ।

प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्विशालिका ।
विशालिका विविधशाखायुक्ता ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥

मरीचिः—

प्रागयाः समिधो देयास्ताश्च काम्येषु पाटिताः ।
शान्दर्थेषु सशल्काद्रा विपरीता जिघांसतः ॥
विशोर्णा विदला ऋखा वक्राः सशुषिराः कृताः ।
दीर्घा स्थूना' पुणैर्जुष्टा कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

सशल्काः सत्वचः । समिध इत्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणे—

पलाशाश्वत्यन्ययोधमूलवैकङ्कतीडवाः ।

अश्वत्योडुम्बरो विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

अश्वत्यन्ययोधः अश्वत्ये संपृक्तो वटः, अश्वत्यस्य पुनरुपादाना-
दिति सागरः ।

पारिजाते तु पुनरश्वत्योपादानं यज्ञोपयुक्तेभ्यःदावपि सम्बन्धार्थ-
मित्युक्तं विकङ्कतो रुषकटायीति प्रसिद्धा ।

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः ।

हारीतः—

नाशुचिक्लिन्नपूतिभिर्दोरुभिरग्निमिन्धौत ।

आपस्तम्बः—

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ।

(२) D—स्थूनाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

दूर्वाहीमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गे महीयते ।
तस्माद्दशगुणं पुण्यमिधमभिः प्राप्नुयात् कृते ॥
तस्माद्दशगुणं शस्त्रैर्नीहिभिर्हिगुणं तथा ।
तावदेव तथा पुण्यं होमे सिद्धार्यकैः स्मृतम् ॥
यवैश्चतुर्गुणं तस्मात् तिलैर्दशगुणं स्मृतम् ।
तावदेव फलेर्ज्यं विश्वैर्दशगुणं ततः ॥
पशैश्च तावदेवोक्तं दध्ना क्षीरेण च द्विजाः ।
परमात्मेन धर्मैश्चा घृतेनाष्टगुणं ततः ॥

एवं कृत्वरत्नपरिशिष्टकृता अत्यन्तप्रचुरफलत्वाद्नादिष्टहवि-
र्विशेषे होमे 'हव्यशब्दमुपन्यस्यम् । तस्माद्नादिष्टद्रव्यविशेषेषु
दूर्वादीनामन्यतमस्य हविष्टं बोद्धव्यम् ।

मन्त्रेणोद्धारपूर्तेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।
स्वाहावसाने जुह्यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

अथ जपपरिभाषा ।

श्रीनरसिंहपुराणे—

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदादिबोधत ।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ।
त्रयाणां जपयज्ञानां त्रेयान् स्वादुत्तरोत्तरः ॥

(1) D- वाच्य- ।

यदुच्चनोचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्दत्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदीष्टौ प्रचालयेत् ।
किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यात् उपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णात् वर्णं पदात् पदम् ।
शब्दानुचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

यो गियाप्रवल्काः—

उपांशुजपयुक्तस्य शंख्यात् शतगुणी भवेत् ।
साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्गानसमी हि सः ॥
शंखादुच्चैः पठनीयात् शाब्दिकादिति यावत् । जपः शतगुणो-
भवेत् इत्यन्वयः ।

न चक्रमन्त्रं च हसन्न पार्श्वानवलोकयन् ।
नात्मान्प्रितो न जल्पंश्च नापाठस्तगिरस्तथा ॥
न पदा पादमाक्रभ्य न चैव तु तथाकरो ।
न चासमाहितमना न संश्रावयन् जपेत् ॥
प्राक्तनेषु कुशेष्वेवमासीनश्चासने शुभे ।

प्राक्तनेषु चासनीहं प्रागद्यारोपितेषु—

नास्तुच्छित्ते नातिनीचे दर्भपाणिः स्वयं यतः ।
स्फटिकेन्द्राक्षरद्राक्षैः पुत्रक्षीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला तु कर्त्तव्या उत्तमा शीतरोत्तरा ॥
कीट्याधिका भवेद्दृष्टिरक्षमाला विशेषतः ।
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ॥

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थाऽथ पाणिना ।

जप एव हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसैव हि ॥

कीट्यधिका भवेद्द्विरिति स्फाटिकमालात इन्द्राक्षमालाजपे
कीटिगुणमतिरिक्तं फलम् ।

एवमुत्तरायाः पूर्वपूर्वापिचया कीटिगुणः फलोत्कर्षः ।

कूर्मपुराणे—

जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।

न कम्पयेच्छिरोशीवं दन्ताक्षैव प्रचालयेत् ॥

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्ते च शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाहरेत् ॥

जप्यं जपम् ।

अङ्गिराः—

विना दर्भैस्तु यत् ज्ञानं यच्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्जपं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

असंख्यातं अज्ञातसंख्यं तथा च यज्जप्यं तन्निर्ज्ञातसंख्यं
कर्त्तव्यम् ।

तेन अत्युच्छ्रितानतिनोचप्रागग्रकुशास्तीर्णशोभनासनोपविष्टेन
दर्भपाणिना शोभनचित्तेन उत्तरोत्तरात्यन्तप्रशस्तस्फटिकेन्द्राक्ष-
रुद्राक्षपुष्यञ्जीवाक्षमालावता किमप्यनवलोकयता शिरोशीव-
मकम्पयता सम्भृतदर्शनेन विविक्तशुभे देशे जपः संख्याज्ञानपूर्व्वक
एव कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच शैवपुराणे—

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखयाऽष्टगुणं विद्यात् पुत्रदीपैर्दशाधिकम् ॥

पुत्रदोषैः पुत्रञ्जीवैः ।

शतं स्यात् शङ्खमालाभिः प्रवालैस्तु सहस्रकम् ।

स्फटिकैर्दशसाहस्रं मीक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥

पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु शीवर्यैः कीटिरुच्यते ।

कुशग्रन्था च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥

कुशग्रन्था फलोत्कर्षाभिधानं जपविशेषविषयम् ।

अथ द्रव्यगणपरिभाषा ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

हरिता यज्ञिया द(र्भाः)र्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समून्नाः पिष्टदेवत्याः कल्पाषाक्षैव देविकाः ॥

ऋखाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ॥

कल्पाषाः कर्पूरा ऋखाः प्रचरणीत्तारत्निप्रमाणान्यून-
परिमाणा गोकर्णप्रमाणा वाक्यान्तरस्वरसात् ।

प्रचरणमनुष्ठानं तस्माधनीभूताः प्रचरणीयाः, दीर्घा अरत्ना-
धिकप्रमाणाः । दर्भाः पवित्रमित्यादिवाक्यमनूय पारिजाते कल्प-

तरोरनुसारात् लिखितम् । यतो यज्ञादौ हरिताविशेषविधिरतः
सभ्यादिकर्मस्वनुष्ठानमात्रविहितऋषदर्ममात्रं शुचि न तु पवित्र-
लक्षणमेतत् अत इत्यन्वयाद्दृश्यमाणलक्षणविरोधाच्च ।

तथाहि—

अनन्तर्गर्भिणं साधुं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
एतदेव हि पिञ्जला लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पन्नार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥
एतत्प्रमाणामिवैके कौशौमेवाभ्रमञ्जरीम् ।
शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥ इति ।

तदियं कल्पतरुपारिजातयोर्व्यवस्था ।

श्रीदत्तोपाध्यायैस्तु— सभ्यादिकर्मणि कुशाः पवित्रमित्यनेन
कुशत्रयस्यापि पवित्रत्वेन प्रतिपादनादनन्तर्गर्भिणमित्यादिना सर्व-
कर्मणि कौशद्विदलस्याप्युपासत्वात् सभ्यादिकर्मणि कुशत्रयं कौशं
द्विदलं पवित्रञ्च व्यवस्थापितं लिखितञ्च सभ्याप्रयोगे । एतच्च
कल्पतरुपारिजातविरोधादत इत्यसङ्गतेषु नादेयम् ।

न चात्रापौतिपदानुपपत्तिरित्यत इत्यन्वयस्य विवक्षितत्वात् ।

गृहपरिशिष्टम्—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरन्वयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

हविरोदनादिव्यतिरिक्तमाचारात्, अयातयामान्यपरिभुक्तानि
कृतकर्मण्यपि कर्मान्तरार्हाणीति तात्पर्यम् ।

मरौचिः—

मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भाश्च यो मतः ।
अयातयामासो दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥
ये च पिण्डे स्मृता दर्भाः यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।
अमेध्यलिप्ता ये तेषां परित्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः—

पथि दर्भाश्चित्ते दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।
मूर्तोच्छिष्टैः कृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

केचित्तु—

उच्छिष्टीकृतमात्र एव निषेधमाहुः ।
नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायास्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषस्तु वर्जयेत् ॥

भुक्तशेषं यस्मिन् कुशे परिधृते भुक्तं तदित्यर्थः । अपह्नोम
इत्यादौ पूर्वलिखितलघुहारोतवाक्ये अशून्यमित्यादिना सुवर्णा-
दीनां विशिष्टधारणविधानादर्थान् सुवर्णादिसमुच्चयः । तत्र च
दक्षिणकरानामिकायां सुवर्णधारणस्य—

अनामिकाकुलिकायां धारयेद्दक्षिणे करे ।

इति हेमप्रकरणस्य देवीपुराणसिद्धत्वात्तत्समभिव्याहारात्
रजतादिधारणमपि तत्रैव ।

तर्ज्ज्यां रजतं धार्यमिति वाक्यमनादेयमनाकरत्वात् ॥

अथ कनकपरिभाषा ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

सकृत् कणालदानेन स्वर्गे नित्यं सुखी भवेत् ।

तथाच नन्दिपुराणे—

प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्नाभं नियोजयेत् ।

अन्यथा स्तेययुक्तः स्याच्चेन्नादत्ते विनाग्निः ॥

ब्राह्मणायोत्कृष्टं ब्राह्मणाय प्रतिपादितमेव चेदपगतं तदा
तावन्नाभं तावदेव पुनर्नियोजयेत् प्रतिपादयेदिति सागरः, एव-
मदत्तइत्यत्राप्यप्रतिपादित इति नेयम् ॥

अथौषधिगणः ।

विष्णुपुराणे—

ब्रीहयःसयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गुमसमा ह्येते अष्टमासु कुलत्यकाः ॥

श्यामाकास्त्वथनीवारा जर्त्तिनाः(लाः) सगवेधूकाः ।

तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटकां मुने ॥

शाम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषधसु चतुर्दश ।

जर्त्ति(लाः)नाः स्वयंजातास्तिलाः वेणुयवाः वंशबीजानि ॥

अष्टादश धान्यानि ।

वायुपुराणे—

ब्रीहयस यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सतीनकाः^१ ॥

माषा सुहा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्यकाः ।

आङ्कशेव अणका रक्षाः सप्तदश स्मृताः ॥

ब्रीहिः षष्टिका प्रियङ्गुः कामली कञ्जलि इति प्रसिद्धा,
उदारो देवधान्यं, कोरदूषः कोद्रवः, सतीनकः कलायः निःपावः
श्वेतसित्यः, आङ्किकी तुवरो राहनि त्विति प्रसिद्धा, एवं मुख्य-
धान्येन सममष्टादश धान्यानि भवन्ति । ० ।

(१) A—सतीनकाः ।

अथ सप्तौषधिगणः ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ग्रीहयः शालयो मुत्रा गोधूमाः सर्वपास्तिलाः ।
यवाञ्जीषधयः सप्त विपदो भ्रन्ति धारिताः ॥

अथ सप्तधान्यानि ।

यव गोधूम धान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च ।
श्यामाकं देवधान्यञ्च सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥
अत्र देवधान्यस्थाने चीमकं केचित् पठन्ति ।

अथ सर्वौषधिगणः ।

सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीहयम् ।
शठी चम्पक सुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥
सुरा भोटण्डव इति प्रसिद्धा मांसी जटामांसी शैलेयं
सन इति प्रसिद्धं रजनीहयं हरिद्रा दारुहरिद्रा ।

अथ सर्वगन्धः ।

गन्धशास्त्रे—

कस्तूरिकाया द्वी भागी चत्वारः कुङ्कुमस्य च ।
षोडशः चन्दनस्यैकः कर्पूरस्य चतुष्टयम् ॥
सर्वगन्ध इति प्रोक्तं सप्तस्तसुरदुर्लभम् ।

कल्पतरुलिखितसर्वगन्धसु—

कुङ्कुमागुरुकर्पूर कसुरो जातीफलानि ।

अथ सर्वरत्नगणो रत्नाचलोक्तः ।

सच—सुक्ता हीरक गोमेदेन्द्रनील पुष्पराग,
वैदूर्यं विद्रुम मरकत पद्मरागाख्यः ।

अथ पञ्चरत्नानि ।

तत्र कालिकापुराणे—

कनकं कुलिसं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्चरत्नानि ।
कनक-रजत-सुक्ता-राजपट्ट-प्रवाल रूपाणि
पञ्चरत्नानीति गौडाः । कुलिसं हीरकम् ।

अथ सर्वरसाः ।

रसा लवणादयः “रसाश्च लवणादयः” इति विश्वचक्र-
महादाने श्रवणात् ।

ते च लवण तिक्त मधुर कटु कषायास्वरूपाः ॥

अथ सर्वधातुगणः ।

मत्स्यपुराणे—

तालकश्च शिलावज्जमञ्जनं श्याममेव च ।

काशी काशीस मात्तिकं गैरिकश्चादितः क्रमात् ॥

तालकं हरितालं शिलावज्जं मनःशिला वज्जाभ्रकं तश्चा-
युर्वेदप्रसिद्धम् ।

तथावायुर्वेदे—

वज्जं भेकवपुः^१ कृष्णमभ्रकं त्रिविधं स्मृतम् ।

तत्र वज्जाभ्रकस्य लक्षणम्—

अप्रस्तरं कठोराङ्गं तरुकज्जलसन्निभम् ।

यत्र शब्दायते बज्जो नैवोष्णुनं भवेदपि ।

सदाकरसमुद्भूतं वज्जेति प्रथितं घनम् ॥ इति ।

श्याममञ्जनं कृष्णरसाञ्जनं काशी सौराष्ट्रमृत्तिका काशीसं-
खनामप्रसिद्धम् ।

(१) D—भोदभवम् ।

अथ मुख्यद्रव्यालाभे तत्प्रतिनिधि परिभाषा ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि च ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौनामिव शालयः ॥

पैठीनसिः—

काण्डं मूलं पर्णं पुष्पं फलं प्ररोहं रस-गन्धादीनां सादृश्येन
प्रतिनिधिं कुर्यात् ।

काण्डं नालः, प्ररोहोऽङ्कुरः ।

तथा—सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

मेत्रावरुणीयपरिशिष्टम्—

आज्याभावे^१ तैलं प्रतिनिधिरलाभे दधि पयसी तदलाभे
तण्डुलपिष्टानि वा अग्निः संमृज्याज्यार्थे कुर्वन्ति ।

अत्र गव्यमान्यं प्रथमं तदभावे माहिषं तदभावे आविकं
तदभावे तैलं तैलेऽपि प्रथमं तिलजं^२ तदभावे कौसुभं तदभावे
सार्षपं तदभावे दधि पयो वा तदभावे तण्डुलपिष्टानि यव-
पिष्टानि वा । अथञ्च गन्धादीनामन्वयः—

आज्यहोमेषु सर्वत्र गव्यमेव भवेदद्भुतम् ।

तदभावे महिष्यास्तु आजमाविकमेव वा ॥

(१) D—आज्यार्थे पयो वा ।

(२) D—तदभावे जर्जिबजम् ।

तदभावे तु तैलं स्यात् तदभावे तु जार्त्तिलम् ।

तदभावे च बीसुर्भं तदभावे तु सार्धपम् ॥

इति बीधायनवाक्याद्बोद्धव्यः । बीधायनोपरोधान्तु कल्पतरु-
पारिजातावप्येवं जेतयौ ।

अन्येतु—

वाक्यमिदं लक्ष्मीधरादिभिरनङ्गीकारान्मन्दं मन्यमाना यथा-
श्रुताभ्यामेव कल्पतरु-पारिजाताभ्यां व्यवस्थामाहुः ।

तथा दर्भास्तरणे काशः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्णवतीभिः
काण्डवतीभिरोषधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्ति कटोशीर चूष-नल
वल्गुज नीप धववर्जम् ।

कटादयस्तृणविशेषाः, इभार्थे—पलाशाश्वत्थखादिररोहितको-
डुम्बराणां तदभावे सर्व्ववनस्पतीनां चिखक धव-नीप-निम्ब-
राजवृक्ष-शाकली अमन्थ-कपित्थ-कोविदार-विभीतक-श्लेष्मातक-
सर्व्वकण्टकिवर्जम् ।

चिखकं चिन्दुक इति प्रसिद्धः, नीपः कदम्बः, राजवृक्ष
पारग्वध इति प्रसिद्धः । अयमेव कान्यकुब्जकिरिवालक इति
ख्यातः । अमन्थः सजोन इति प्रसिद्धः श्लेष्मातकी बहुमारः ।

तथा ब्रीहि-यवी पुरोडाशस्तदभावे तुषवतीभिस्तण्डुलवतीभि-
रोषधिभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति । अनुचानक कुरक माष मसूर-
कीद्रव कीरदूषकवर्जम् ।

पुरोडाशान् पुरोडाशान् अनवी मलका इति प्रसिद्धाः

कुरकः पीतकुलत्यः कीरदूषको वनकीद्रवः, माषशब्दोऽत्र कृष्णे-
तरमाषपरः ।

तथा—दक्षिणालाभे मूलानां भक्षणं ददाति न त्वेवं यजेत
अदक्षिणं न यजेत इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणेऽप्युक्तम् ।

तथाच ब्राह्मणम्—

श्लेष वा एतद्यज्ञस्य यद्दक्षिणा नवाऽश्लेषा रथो बह्वत्यथ
श्लेषवता यं कामं कामयते तमभ्यश्रुते^(१) एवमेतेन दक्षिणावता
यं कामं कामयते तमभ्यश्रु(प्रु)ते शुभो वा एता यज्ञस्य दक्षिणा
दक्षिणावता यजेत शुभमेवास्मिन् दधाति ।

अस्यार्थः—

श्लेष रथकीलः श्लेष रथ वै रथस्यैव कीलकमेतत् यद्यज्ञस्य
दक्षिणा नवेति न वै अश्लेषा कीलकशून्यो रथो बहति गच्छति
यथा श्लेषवता रथेन रथी यं कामं कामयते तमभ्यश्रुते प्राप्नोति
तत् साध्यमेव तेन दक्षिणावता यज्ञेन याज्ञिकी यं कामं
कामयते तमभ्यश्रुते शुभो वा शुभो वै यज्ञस्य दक्षिणा । शुभः
शुभहेतुः, यद्दक्षिणावता यज्ञेन यजेत शुभमेवास्मिन् दधाति
अस्मिन् दक्षिणावति यज्ञे शुभभाजनं भवति ।

(१) D—भक्षणायां ।

(२) D—अभ्यश्रुते ।

तदर्थं तात्पर्यार्थः—

यथा कौलकप्रतिहतो रथो नोद्देश्यं प्राप्नोति एवमिष्टसिद्धि-
रनिष्टनिवृत्तिर्वा न दक्षिणाशून्याद्यज्ञाद्भवतीति ।

अथ मानपरिभाषा ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

मानक्रियायासुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानकस्यजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः ॥
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानस्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र हृत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मर्याते सदा ॥

श्वलिङ्गमुपक्रम्य भविष्ये—

ज्ञाने शतपलं त्रयसभ्यङ्गे पञ्चविंशतिः ।
पलानां हे सहस्रे तु महाज्ञाने प्रकीर्तितम् ॥

ऋग्यजुःपुराणे—

देवानां प्रतिमा यत्र छृताभ्यङ्गसमा भवेत् ।
पलानि तस्यै देवानि अक्षया पञ्चविंशतिः ॥
अष्टोत्तरं पलशतं ज्ञाने देयञ्च सर्व्वदा ।
हे सहस्रे पलानाम् महाज्ञाने तु संख्यया ॥

ज्ञाने तु संख्यया छृतपदमुपलक्षणं तेन दुग्धादावपीयं
संख्याऽनुगतेति पारिजातः ।

(१) D—विदुषात् ।

मनुः—

पञ्चकणालको मापस्ते सुवर्णसु(न्तु) षोडशः ।
पलं सुवर्णाक्षत्वार इति गोपथब्राह्मणे ॥

मापकं पञ्चकणालम् ।

मापकाणि चतुःषष्टिः पलमेकं विधीयते ।
द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थसुक्तं स्वयमथर्व्वणा ॥
आदकस्तु चतुःप्रस्थैर्चतुर्भिर्द्रीणमादकैः ।
द्रीणप्रमाणं विज्ञेयं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
हादशाभ्यधिकैर्नित्यं यवानां पञ्चभिः शतैः ॥

कुम्भपरिमाणमप्यनेनोक्तं—

छृतद्रोणेन पूरितं कुम्भमिति भारपरिमाणञ्चाभिधान-
कोषादौ प्रसिद्धम् ।

तथाहि—

सुला पलशतं त्रयं भारः स्याद्विंशतिसुला । इति ।

अथ धूपादिपरिभाषा ।

तत्र भविष्यपुराणे—

वृषणं सिद्धकं विप्रं श्रीशृणुमगुरुस्तथा ।
कर्पूरश्च तथा सुस्तां शर्करां सत्वचं द्विज ॥
इत्येष विजयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः ।

वृषणं कस्तूरीत्वचागुरुत्वधी ।

अगुरुचन्दनं मुस्तां सिद्धकं वृषणं तथा ।
समभागस्तु कर्तव्यं धूपश्चामृतसम्भवम् ॥
अथमेव धूपः पञ्चरसनामकः ।
श्रीखण्डं यन्त्रिसंयुक्तमगुरुं सिद्धकं तथा ।
मुस्तां तथेन्दुभूतेशं शर्कराश्च दृष्टेच्छाहम् ।
इत्येषोऽनन्तधूपश्च कथितो देवसत्तम ! ।

यन्त्रिः यन्त्रिपर्यम् ।

कृष्णागुरुं सिद्धकश्च बालकं वृषणं तथा ।
चन्दनं तगरं मुस्तां प्रबोचं शर्करान्वितम् ॥
कर्पूरं चन्दनं पुष्पमगुरुं तगरं तथा ।
गृह्णन् शर्करा कुष्ठं महाङ्गं सिद्धकं तथा ।
महाङ्गोऽयं स्मृतो धूपः प्रियो देवस्य सर्व्वदा ॥

महाङ्गं मांसी ।

श्रीखण्डं वृषणं मुस्तामगुरुं सिद्धकं शशी ।
शर्करा च तथा विप्र महाधूप इति स्मृतः ॥
अगुरुं सिद्धकं धूपं प्राजापत्यमिदं स्मृतम् ॥

तथा—

पलाशपुष्पादि धवो यच्चचन्दनमेव च ।
कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमुशीरं सिद्धकं तथा ।

सयन्त्रिवृषणं भीसं कङ्कमं गृह्णन् तथा ।

हरीतकौ तथा भीम एष यश्चाङ्ग उच्यते ॥

यच्चचन्दनमुच्यते इत्यर्थः ।

अथ दीपपरिभाषा ।

महाभारते—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चोषधिरसैः ।
वसामेदोऽस्थिनिर्यासेर्न कार्यं पुष्टिमिच्छता ॥

इति महासन्धिविग्रहिक-ठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धि-
विग्रहिक-ठकुर श्रीचण्डेश्वरबिरचिते कृत्यरत्नाकरे
परिभाषातरङ्गः ॥

अथ मासपरिस्थितिः ।

इह मासाद्यत्वारिंशद्-सावन-सौर-नाक्षत्राः ।

तत्र ज्योतिःशास्त्रे—

दर्शाद्दर्शान्द्विंशद्विंशतः सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिसुचिह्नः सौरो निगद्यते सद्भिः ॥

तथा—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनेः ।

एकराशौ स्थितिर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

शुक्लादीति वचनाद्दर्शाद्दर्श इत्यत्राप्यवधितावगतदर्शमना-
दायेव शुक्लप्रतिपदादिपक्षद्वयात्मकः प्रायशचान्द्रमासः, अथ च
मीनादिस्थादित्यावच्छिन्नप्रथमप्रतिपक्षत्वेन चैत्रादिसंज्ञां लभते
अस्य च धर्मकृत्यौर्गिकत्वम् । कृष्णादिरपि मासश्चान्द्र एव ।

एका तिथिः कापि तदादिभूता

तिथिस्तृतीयेति तिथिप्रवन्धः ।

मासः स चान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्मा-

चान्द्रीं कलां प्राप्य सदा प्रवृत्तः ॥

तदादिभूतति अव्यवहितादिभूता सा तृतीयेति —

सावनसु विवक्षितः त्रिंशद्विंशत्तमः ।

नाक्षत्रसु ज्योतिःशास्त्रसिद्ध इहानुपयोगात् चिन्तितः ।

तेन चैत्रादिमासोन्नेखितव्रतादी

इन्द्राम्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समासौ पितृषोमकौ ॥

इति हारीतवचनात् सर्वत्र विशेषावलम्बिनां शुक्लादिपक्ष-
द्वयात्मकश्चान्द्रो मास इति लक्ष्मीधरादयः ।

शुक्लादिमेव मासं पुरस्कृत्य ब्रह्मपुराणम्—

चैत्रे मासि जगद्गङ्गा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समयन्तु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहाग्राशीनृतून् मासान् वक्षरान् वक्षराधिपान् ॥ इति ।

तथा ब्रह्मसिद्धान्ते—

चैत्रसितादेरुदयाद्गानोर्वर्षमासयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लक्ष्यायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य । इति ।

योगीश्वरोऽपि—

संवत्सरादयश्चैत्रसितादि द्वादशमासपरिमिता गणितगम्याः

शुभाशुभफलसूचका गणितकुशलेभ्योऽनुसन्धेया इत्याह ॥

ब्रह्मपुराणे तु—

यत्र कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्याभिधानं तत्र
कृष्णादिरेव मासः तथाविधवचनानुसारतः । कृष्णपक्षकृत्यपूर्वक-
शुक्लपक्षकृत्यप्रतिपादकवाक्यानि चात्रैवाग्रे दर्शयितव्यानि ।

कार्तिकं सकलं मासमित्यत्र तु मासः सौर एव प्राञ्च
प्राचारात् । विवाहकरणादौ सौरमासग्रहः प्रमाणान्तरात् ।
एवमन्यत्रापि । क्वचिच्छुक्लादिचान्द्रमासबोधो विशेषबलादेव ।

तद्यथा देवीपुराणे—

प्राश्विने वाऽथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि वा ।

कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लविधिं हरेत् ॥ इत्यादौ ।

यथाच—

प्राषाढादिवत्सर्मासमित्यत्र कार्तिकां समापनमित्यादौ ।
शुक्लादिमासपरिग्रहोदाहरणन्तु कार्तिकादिद्वितीयायामिति
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशीत्यादि । अयश्चार्थो गुरुमता-
चार्यचन्द्रादौनामप्यनुमतः ॥

इति महासाम्बिविग्रहिक ठक्कुर श्रीवीरेश्वराक्षज महासाम्बि
विग्रहिक ठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-
रत्नाकरे मासपरिस्थितिरङ्गः ॥

अथ चैत्रमासकृत्यम् ।

वामनपुराणे—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ ॥

अथ विचित्रवस्त्राणां शयनानामासनानाञ्च निरपेक्षशुति-
बलात् बहूनि दानानि एकैकस्या दानव्यक्तेर्वहुत्वावच्छिन्नब्राह्मणा-
नन्वयेऽपि कन्यका भोजयेदितिवत् बहुवचनोपपत्तिः, न हि
तत्राप्येका भोजनव्यक्तिरनेककन्यकान्वितेति ।

दानमधिष्ठत्य विष्णुधर्मोत्तरे—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि सौभाग्यं महदभ्युते ।

वस्त्राणि दत्वेत्यनुपपद्यते ।

मत्स्यपुराणे—

वर्जयेच्चैत्रमासन्तु यस्तु गन्धानुलेपनम् ।

शुक्तिं गन्धभृतां दद्याद्दिप्राय सितवाससी ॥

गन्धभृतां सुगन्धिद्रव्यभृताम् ।

वारुणं पदमाप्नोति हृदयतमिदं स्मृतम् ।

व्रतान्ते चैतद्देयं पृथीव्रतान्तरेषु तथैव दर्शनात् ।

महाभारते—

चैत्रं तु नियतं मासमेकभक्तो न यः क्षिपेत् ।

सुवर्ष-मणि-सुक्ताब्धौ कुले महति जायते ॥

स्कन्दपुराणे—

क्षपयेदेकभक्तेन चैवभासं नरोत्तम ।

धन-धान्यसमृद्धे तु कुले जायेत रूपवान् ॥

ग्रहणमधिकृत्य देवीपुराणे—चैत्रे^१ पुण्या सरस्वती ।

भविष्यपुराणे—

कृत्वाऽऽरुणं तथा चैत्रे गन्धमास्थीपशोभितम् ।

स्थाप्य पात्रे यथोक्ते तु भास्कराय निवेदयेत् ॥

यथोक्ते तान्त्रमये ।

शरदिन्दुप्रतीकाशैर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

वर्षायुतग्रतं सायं सूर्यलोके महीयते ॥

कर्म्मक्षयादिहागत्य पुत्र-पौत्रसमन्वितः ।

अभीष्टपतिमासाद्य लभेद्भोगान् सुदुर्लभान् ।

अत्र चैत्रभासं व्याप्यैकभक्तं उभयोः षष्ठ्यां सप्तम्याश्च उपवासः ।

क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सूर्यपूजाऽग्नि हवनानि कर्म्मव्यानि तथा करवीरैः सूर्यपूजा
सात्त्वगुगुलुदानं उभयपक्षस्नानं अष्टेति नियमाः कार्त्तिके तेषा-
मभिधानात् ।

अत्राप्याकाङ्क्षा तदन्वयौचित्यात् तथाच कृत्स्नसमुच्चये

अत्रैव—

इत्येवं सर्वयज्ञेषु विधिसुख्यः प्रकीर्त्तितः ।

एकभक्तोपवासस्य फलश्च सदृशं भवेत् ।

विशेषमिह वक्ष्यामि मासि मासि व्रतं प्रति ॥

मार्गशीर्ष इत्यादि अरुणस्यात्र पिष्टमयनैवेद्यो मार्गादी
पिष्टत्वस्य निवेद्यत्वदर्शनात् ।

मत्स्यपुराणे—

चैत्रादिचतुरो मासान् जलं दद्यादयाचितम् ।

व्रतान्ते मणिकं दद्यात् नववस्त्रसमन्वितम् ॥

तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते ।

कल्पात्ते भूपतिर्नूनमानन्दव्रतमुत्तमम् ॥

कश्चित् जले दद्यादयाचितमितिपाठस्त्रस्यापि जलविषयमया-
चितं दानं कुर्यादिति स एवार्थः । मणिको मृत्तिकाभाण्डविशेषः ।

मत्स्यपुराणे—

वर्जयित्वा मधौ यस्तु दधिचीरघृतेक्षुकान् ।

दद्याद्दद्याणि सूक्ष्माणि रसपात्रैर्युतानि च ।

सम्पूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति ।

एतद्गौरीव्रतं नाम भवानीलोकदायकम् ॥

मधुसूत्रैः, रसपात्राणि दधिचीरेक्षुपात्राणि मिथुनं
जायापती ।

भविष्यपुराणे—

मासि चैत्रे तु संप्राप्ते यः कुर्यात्तत्तभोजनम् ।

शास्त्रं पयसा युक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥

भानवे पाटला दद्याद्देव्युर्वी तरुणीं नृप ।
पुष्परागमयेर्यानेर्नानाहंसाभियायिभिः ।
गच्छेत् सूर्यपुरं रम्यं दुष्प्रापमङ्गतात्मभिः ॥

अत्र नक्तभोजनं मासव्यापि, उभयोः सप्तम्योरुपवासः, द्वितीय
सप्तम्यां नियमवत्त भानवे विष्णुदेवतत्वेन पाटलायास्तकस्या
गोर्दानम् ।

भविष्यपुराण एव—

चैत्रे मासि तु संप्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
पिष्टकं पयसा युक्तं भुञ्जानः शालिसम्भवम् ॥
पूजयेद्भर्गवीं देवीं भक्त्या वै चन्दनस्य च ।
गन्धमाख्योपहारैश्च विंशतिभुजसंस्थिताम् ॥

चन्दनस्य भगवतीं कृत्वेत्यर्थः ।

ज्वालामुखीम् वै नाम्ना कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।
धूपं सागुरुकर्पूरं भगवत्यै निवेदयेत् ॥
दद्यात् पांसुसुष्ठान् भक्त्या नैवेद्यं विधिवन्नृप ।
ज्ञाने कुशोदकं धन्यं प्रायणे च नराधिप ॥
इत्थं सम्युच्य देवेशीं कुमारीर्भोजयेत्ततः ।
ब्राह्मणांश्च तथा भक्त्या ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
पुष्परागमयेर्युक्तं सौवर्णमष्विवेदिकम् ।
विमानवरमाकृती विष्णुलोके महीयते ॥

अत्राष्टम्यां पक्षयोर्द्वयोरुपवासः नवम्यां वृतादिभिर्भगवत्याः
स्रपनं नक्तभोजनं मासव्यापि प्रकरणात् ।

मत्स्यपुराणे—

नारद उवाच—

भगवन् देवदेवेश ब्रह्मविष्णुविनायक ।
श्रीमदारोग्य-रूपायुर्भोग-स्त्रीभाग्यसम्पदा ।
संयुक्तस्तव विष्णोर्वा पुमान् भक्तः कथं भवेत् ॥
नारो वा विधवा सर्व्वगुणसौभाग्यसंयुता ।
कमान्मुक्तिपटं देव किञ्चिद्भ्रतमिहीष्यताम् ॥

ईश्वर उवाच—

सम्यक् पृष्टं त्वया ब्रह्मन् सर्व्वलोकहितवचम् ।
श्रुतसम्पन्न देवर्षे व्रतमुत्तमभक्तिदम् ॥
नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणात्मकम् ।
पादादि कुर्याद्विधिवद्विष्णुनामानि कीर्त्तयन् ॥
प्रतिमां वासुदेवस्य मूलर्षादिषु पूजयेत् ।
चैत्रमासं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

मूले नमो विश्वधराय पादौ
शुक्लावनन्ताय च रोहिणीषु ।
जङ्घेऽभिपूज्ये वरदाय चैव
चे जानुनी चाग्निकुमारऋषे ॥

पूर्वोत्तराषाढयुगे तथोरु
 नमः शिवायेत्यभिपूजनीयौ ।
 पूर्वोत्तरा-फलानिभद्वये च
 मेद्रं नमः पञ्चशराय पूज्यम् ॥
 कटिं नमः शार्ङ्गधराय विष्णोः
 सम्पूजयेन्नारद कृत्तिकासु ।
 तथार्चयेद्भाद्रपदद्वये च
 पार्श्वे नमः केशिनिस्तूदनाय ॥
 कुक्षिद्वयं नारद रेवतीषु
 दामोदरायेत्यभिपूजनीयम् ।
 ज्येष्ठानुराधासु च माघवाय
 नमस्तथोरःस्थलमेव पूज्यम् ॥
 वृहं धनिष्ठासु च पूजनीय-
 मघौषविध्वंसकराय तद्वत् ।
 श्रीशङ्ख-चक्रासि-गदाधराय
 नमो विशाखासु भुजा हि पूज्याः ॥
 वृक्षोऽप्यहस्ता मधुस्तूदनाय
 नमो हि पूज्या इह कैटभारैः ।
 पुनर्वसावङ्कुलिपूर्वभामः
 साक्नामधीशाय नमोऽभिपूज्याः ।
 भुजङ्गनक्षत्रदिने नखानि
 सम्पूजयेन्मन्त्रशरीरधातुः ।

कूर्मस्य पादौ शरणं ब्रजामि
 ज्येष्ठासु कण्ठे हरिरर्चनीयः ॥
 श्रोत्रे वराहाय नमोऽभिपूज्ये
 जनार्दनस्य श्रवणे च सम्यक् ।
 पुष्ये मुखं दानवस्तूदनाय
 नमो वृत्सिंहाय च पूजनीयम् ॥
 नमो नमः कारण-वामनाय
 स्वातीषु दन्ताग्रमथार्चनीयम् ।
 आस्यं हरेर्भार्गवनन्दनाय
 सम्पूजनीयं द्विज वारुणे तु ॥
 नमोऽस्तु रामाय मघासु नासा
 सम्पूजनीया रघुनन्दनस्य ।
 मृगोत्तमाङ्गे मयनेऽभिपूज्ये
 नमोऽस्तु ते राम विघूर्णिताक्ष ॥

मृगोत्तमाङ्गं मृगशिरानक्षत्रम् ।

बुधाय शान्ताय नमो ललाटं
 चित्रासु संपूज्यतमं सुरारैः ।
 शिरोऽभिपूज्यं भरणीषु विष्णो
 नमोऽस्तु विश्वेश्वर-कल्किरूप ॥
 भार्द्रासु केशाः पुरुषोत्तमस्य
 सम्पूजनीया हरये नमस्तौ ।

उपोषितेनर्चदिने तु यथा
संपूजनीया द्विजपुङ्गवाः स्युः ॥
पूर्णे व्रते सर्वगुणान्विताय
वायूपशीलाय च सागमाय ।
हैमीं विशालायतबाहुदण्डां
सुक्ताफलेन्द्रोपलवण्युक्ताम् ॥
जलस्य पूर्णे कलसे निविष्टा-
मर्षां हरेर्वस्त्रगवा सहैव ।

अर्चा प्रतिमाम् ।

शय्यां तथोपस्करभाजनादि-
युक्तां प्रदद्याद्द्विजपुङ्गवाय ॥
यद्यत् प्रियं किञ्चिदिहास्ति देयं
तत्तद्विजायात्महिताय सर्वम् ।
मनोरथावः सफलीकुरुष्व
हिरण्यगर्भाऽच्युतरुद्ररूप ! ॥

शय्याश्च दद्यान्मन्त्रेण शम्बिमीदविवर्जिताम् ।
सलक्ष्मीकं सभार्याय काञ्चनं पुरुषोत्तमम् ॥
यथा न विष्णुभक्तानां व्रजिनं जायते क्वचित् ।
तथा सुरूपमारोग्यं वस्त्रं दद्याच्च केशवे ॥

यथा लक्ष्मा च शयनं तवाशून्यं जगार्हण ।
शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु कृष्ण जन्मनि जन्मनि ॥
एवं निवेद्य तत्सर्वं वस्त्रमाख्यानुलेपनम् ।
नक्षत्रपुरुषज्ञाय विप्रायाथ विसर्जयेत् ॥
भुञ्जीतातैललवणं सर्व्यल्लेष्युपोषितः ।
भोजनन्तु यथाशक्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
इति नक्षत्रपुरुषसुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्व्यान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्वदन्नामुत्र वा कृतम् ।
पालना वाथ पितृभिस्तत्सर्वं नाशमाप्नुयात् ।
इति पठति शृणोति वातिभक्त्या
पुरुषवरो^१ व्रतमङ्गनाऽथ कुर्यात् ।
कलिकल्पविदारणं सुरारिः
सकलविभूतिफलप्रदश्च पुंसाम् ॥
इति मत्स्यपुराणे नक्षत्रपुरुषव्रतं समाप्तम् ॥

दमनाधिकारि देवीपुराणे—

ब्रह्मोवाच—

सैवादी कारयेत् पूजां मम वक्त यथाविधि ।
मन्त्रधूपार्चनेर्दीपमर्मात्माभिर्दमनोद्भवैः ॥

चेत्रादी चैत्रशुक्लप्रतिपदि ।

सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।

देवं ब्रह्माणम् ।

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजौ षडाचरेत् ॥

इत्यत्र कल्पतरावग्निकार्यं महाव्याहृतिभिराज्यहोम इत्य-
भिधानात् ।

अमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

इत्यादिवाक्यस्याग्निहवनमपि तादृशमेवास्त्वष्टम्, अनादिष्ट
मन्त्रद्रव्यकहोमत्वात् । युक्तं चैतत् "न व्याहृतिभ्यः" परं होमः"
इति सामान्यत एव शङ्खवचनात् ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

इति परिशिष्टवचनाच्च ।

अतः सहोममित्यत्रापि तथा ।

पारिजातोऽपि—

महामन्त्रैराज्यहोममग्निहवनं (वदन्)^(१) तथैवाह ।

सागरे तु अनादिष्टमन्त्रहोमे प्रजापतये स्नाहेतिमन्त्रेण होम
उक्तः । स च पारिजात-कल्पतरुविरोधात्तुः ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति वाक्यस्यान्यथापि सार्थकत्वेन सागरमतार्थासमर्थकत्वात् ।

(१) D.—न व्याहृतिभ्यः ।

(२) D.—वदितः ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

उमां शिवं हुताशञ्च द्वितीयायान्तु पूजयेत् ॥

हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं पुरा ।

फलमाप्नोति विप्रेन्द्र उक्त्ये यत् संप्रभाषितम् ॥

उक्त्यो ज्योतिष्टामप्रभेदः तस्मिन् हुते यत् फलं तत् फल
माप्नोतीत्यर्थः ।

द्वितीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमाशुक्लकर्पूर-मणि-वस्त्रसमन्विताम् ॥

सुगन्धधूपपुष्पैश्च दमनेन^(१) सुमालिना ।

आन्दोले दोलयेद्वक्ष शिवोमा तुष्यते सदा ॥

आन्दाला हिन्दोल इति प्रसिद्धः । शिवसमन्विता उमा
शिवोमा ।

रात्रौ जागरणं कार्यं प्रातर्दया च दक्षिणा ।

ह्रिमवस्त्रान्पानानि ताम्बूलानि, स्रजस्तथा ॥

सोभाग्याय सदा स्नाभिः कार्यं पुत्रसुखेषुभिः ।

गणेशं कारयेत् पूजां लङ्कुकादिभिरादरात् ॥

चतुर्थ्या विघ्ननाशाय सर्वकामसमृद्धये ।

पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।

चारं सर्पिंसु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥

(१) B—दमनेन ।

अनन्त वासुकि तक्षक कर्कोटक पद्म महापद्म शङ्ख कुलिका
नागा षष्ठी बराहपुराणे कथिताः ।

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
इहैव सुखमीभाग्यमन्ते स्कन्दपदं व्रजेत् ॥
भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां दमनकादिभिः ।
कृत्वा प्राप्नोति भोगादीन् विगताधिर्महातपाः ।
षष्ठ्यां मातराणाम् पूजां सर्वान्नागशिकीम्^१ ।
कृत्वा ज्ञायते वत्स सिद्धिरिष्टा विमानजा ।
नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरु कर्पूरैर्धूपान्ध्वज दर्पणैः ॥
दमनैर्मरुपत्रैश्च विजयाख्यापदं लभेत् ।
धर्मराजे दशम्याम् पूजा कार्या सुगन्धिना ।
विगताधि निर्रातङ्ग इह चान्ते परं पदम् ।
एकादश्यां वृषे कार्या पूजा सर्वोपकारिकी^२ ।
धनवान् पुत्रवाञ्छान्ते वृषलोके महीयते ।
वृषो धर्मस्तस्य पूजा कार्येत्सर्वः ।
द्वादश्यां पूजयेद् विष्णुं कर्पूरागुरुचन्दनैः ।
इविद्यान्मैर्महाबाहो कर्त्ता विष्णुपदं लभेत् ॥

(१) B—पुष्पके पद्यामर्दं पतितं ।

(२) D—वृषादि— ।

(३) C—वारिकी B—वारिकी ।

कामदेवस्योदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रति-प्रौतिसमायुक्तो षशोकमणिभूषितः ।
पूजनीयो यथान्यायं दमनैर्मन्त्रसंहितैः ।
मन्त्रसंहितैः कामदेवप्रकाशक मन्त्रसंहितैः ॥
चतुर्दश्यान्तु कर्पूर कुङ्कुमागुरु चन्दनैः ।
वस्त्रादिमणिपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे ॥
वितानध्वजकृत्वा देयं कार्येसु जागरः ।
महापुण्यमवाप्नोति अश्वमेधशताधिकम् ॥
पौर्णमास्यान्तथा कार्यं सर्वकामसमृद्धये ।
इन्द्रार्चनञ्च सन्ध्यायां कामिकं लभते फलम् ॥
एवं पञ्चदशाहन्तु यस्तु पूजां प्रकुर्वति ।
सर्व्ययज्ञतपोदानफलानीह समाप्नुयात् ॥
विचित्रभोगो देवेषु^१ क्रीडते दिवि चेच्छया ।
पुण्यक्षयादिहायातः पृथिव्यां जायते नृपः ॥
विगताधिर्न सन्देह इत्याह भगवान् शिवः ।
देवीपूजा तु चैत्रेऽथ दमनकेन विधीयते ।

२शिशुपरिगृहीतवाक्यानि ।

तिथिदानमिदानीन्ते कथयामि युधिष्ठिर ! ।

सर्वपापप्रशमनं देवलोकविधायकम् ॥

(१) B—विचित्रदेवभोगेः ।

(२) B—महाजन ।

मानसं वाचिकं वापि कर्मजं यदघं भवेत् ।
 तत् सर्वं संक्षयं 'याति दानेनानेन पार्थिव ॥
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
 सितपद्मात् प्रभृत्येतत् दानं पुण्यप्रबर्हकम् ॥
 प्रतिपक्षु द्विजान् पूज्य कारयित्वा प्रजापतिम् ।
 सौवर्णमरविन्दश्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥
 कृत्वा चीडुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।
 पुष्पैर्धूपैश्च संपूज्य विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अनेन विधिना दत्त्वा द्विजाय कनकालयम्^(१) ॥
 इक्षितान् लभते कामान्^(२) निष्कामो ब्रह्म शाश्वतम् ।
 वज्रं द्वितीयां सम्पूज्य भूर्भुवः स्वरिति क्रमात् ।
 तिलाज्येन शतं हुत्वा दत्त्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
 वैश्वानरन्तु सौवर्णं स्थापयेत्साम्भोजने ।
 गुह्याज्यपूरिते राजन् तोयपूर्णघटोपरि ॥
 पूजयित्वा वस्त्रमाल्यैर्भक्ष्यभोज्यैरनेकशः ।
 ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात् बज्रमे प्रियतामिति ॥
 यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
 सती बज्रपुरं याति प्राहिमं नारदा विधिम् ॥

(१) D—दक्षिणापत्रनाशम् ।

(२) B—कनकालयम् ।

(३) B—दोषान् ।

द्वितीयायां महाराज प्रतिमां स्वर्णमभवाम् ।
 रक्तवस्त्रयुगकक्षां कुङ्कुमेन विभूषिताम् ॥
 स्थापयित्वा तादृशपात्रे लवणोपरि विन्यसेत् ।
 जीरकं कटुकं खण्डे शुडं पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 पुष्यगन्धैः मनेवेद्यैः पूजयेत्तान् द्विजानपि ।
 दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्सर्वं केन कथ्यते ॥
 प्रासादा अत्र सौवर्णा मद्यः कनकसैकताः ।
 तन्नाभौ मोदते नित्यं दिवि देवैः सुपूजितः ॥
 स्वर्गादिहैत्यं संसारे सुरूपः सुभगो भवेत् ।
 दाता भोक्ता बहुधनः पुत्र-पौत्रममन्वितः ॥
 नारी वा तद्गुणैर्युक्ता भवतीति न संशयः ।
 चतुर्थ्यां वारुणं हैमं पलादूर्द्धं सुशोभनम् ॥
 कारयित्वा कुशयुतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
 वस्त्रैः पुष्पैः पूजयित्वा नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणे दद्याद्गणेशः प्रीयतामिति ।
 कार्त्वीर्येषु सर्वेषु तस्य विज्ञो न जायते ॥
 वारुणाः सप्तजन्मानि भवन्ति मदविहङ्गाः ।
 वारुणेश्वरमारुदस्त्रिलोकविजयी भवेत् ॥
 लवणं कटुखण्डञ्च जीरकं मरीचानि च ।
 द्विकुं श्लिष्टिसमायुक्तं सर्वं रसमयन्तथा ॥
 चतुर्थ्यामेकभक्त्याग्रीं सज्जत्वा कुटुम्बिनाम् ।
 मूढेषु सप्तसु सदा शिष्यायुक्तानि भारत ॥

एतच्छिवाप्रतं नाम सखीलोकप्रदायकम् ।
 कर्णव्यमिह धत्तेन सुखपाटवकारकम् ॥
 पञ्चम्यां पञ्चगश्रेष्ठं स्वर्णनेत्रेण कारयेत् ।
 क्षीराज्यपाचमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् ॥
 द्विजं सम्पूज्य वासोभिः प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 इह लोके परे चैव दानमेतत् सुखावहम् ॥
 नागोपद्रवविद्रावि सर्वदृष्टनिवर्णम् ।
 प्राथञ्चित्तं तथा प्रोक्तं नागदृष्ट्य शम्भुना ॥
 पञ्चगश्रेष्ठं पञ्चफणम्^१ ।

तथा भविष्यपुराणे—

हत्वा पञ्चफणं नागं गैरिकेण कृतं^२ नयेत् ॥
 गैरिकेण सुवर्णनेत्र्यर्चः ।
 सर्वोषधुदकस्नातः पञ्चम्यां पूज्य पञ्चमीम्^३ ।
 सप्तोपस्करदानञ्च यः करोति गृहशत्रुमौ ॥
 गृहाद्दोषूलं सूर्प-शिरः स्यात्तौ च पञ्चमी ।
 उदकुम्भञ्च चूली च एतेषामनुगच्छ यत् ॥
 एतानि गृहिणां गेहे प्रस्थाप्य पुद्गोत्तम ।
 उपस्करकृते नारी न बीदति कदापन ॥
 गृहाद्दोषन्तकः शिर आदक इति ।
 एतद्गृहप्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
 अचिन्ता ज्ञानसूषायाः कथितं पाण्डुनन्दन ! ।

१ A B पञ्चवर्णम् ।

२ B बहि ।

३ D पञ्चमाय ।

पष्ठ्यां शक्तिममोपेतं कुमारं शिखिवाहनम् ।
 कारयित्वा यथाशक्त्वा हैमं मालाविभूषितम् ॥
 तण्डुलं शैलशिखरे वासोभिः पूज्य शक्तिः ।
 नमस्कृत्य ततो दद्याद्वाङ्मणाय कुटुम्बिने ॥
 इह भूतिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं महीयते ।
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति द्विजो वर्षेण मोदते ॥
 सप्तम्यामर्चितं^१ दद्याद्द्विजायाश्चमलकृतम् ।
 गन्धर्वाः पुष्टिमायान्ति दत्तेऽप्ये समलकृते ॥

गन्धर्वा अश्वाः ।

अष्टम्यां वृषभं श्वेतमव्यङ्गाङ्गं धुरन्धरम् ।
 सितवस्त्रयुगकनं घण्टाभरणभूषितम् ॥
 दद्यात् प्रणम्य विप्राय प्रीयतां मे वृषध्वजः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा आहारार्थमनुप्रजेत् ॥
 दानेनानेन नृपते शिवस्त्रोको न दुर्लभः ।
 वृषस्कन्धे प्रतिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ॥
 तस्माद्गृहप्रदानेन दत्ता भवति भारती ।
 नवम्यां काश्चनं सिंहं कारयित्वा सशक्तिः ॥
 मुक्ताफलाष्टकयुतं नीलवस्त्रावगुण्डितम् ।
 दद्याद्देवीमनुश्रित्य दुष्टदैत्यनिवर्णम् ॥
 द्विजातिप्रवराथेत्यं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 कामारवनदुर्गेषु शौर्याग्ना(ला)कुले पथि ॥

१ D चर्चिर्णम् ।

२ B पुस्तके अष्टमोदाने वाच्यं पत्तितं ।

हिमशय्य न हिमान्त दागस्यास्य प्रभाततः ।
मृतो देवपुरं याति पूज्यमानः सुरासुरैः ।
पुण्यत्रयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
दशम्यां नृपशार्ङ्गं दशास्याः स्वर्णनिर्मिताः ।

दशास्याः सरभाः ।

स्रवणे गुडे जीरके च निष्पावेषु तिलेषु च ॥
गव्यचये तण्डुलेजुषां (?) सर्वेषामुपरि स्थिताः ।
सम्पूज्य पुष्यवस्त्राद्यैर्द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥
अनेन विधिना या तु नारी वा यदि वा नरः ।
निर्यापयति राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इह काम्यामवाप्याथ प्रेत्य स्वर्गं महीयते ।
सफलास्तस्य सर्वाशा यत्किञ्चिन्मनसेच्छति ॥
एकादश्यां गरुत्मन्त्रं कारयित्वा हिरण्मयम् ।
यः शक्या तास्रपात्रेण घृतस्योपरि पूजितम् ॥
पञ्चाम्यभिरते विप्रे पुराणज्ञे विशेषतः ।
पञ्चाग्नयो गार्हपत्य दक्षिणाम्याहवनीय सत्यावसथाः ।
दत्त्वा किं वज्रभोजेन स्वर्गलोके महीयते ॥
गां क्षुषं महिषीं हेम सप्तधान्यं यवाधिकम् ।
वज्रवां गुडजान् सर्वान् तथा वज्रफलान् फलान् ॥
वज्रफलान् वैश्विन्द्रियभोग्यानि फलानि ।
पुष्याणि च विचित्राणि गन्धांशुश्चावधानं बहून् ॥

यथावन्मेलयित्वा तु वस्त्रैराच्छादयेन्नरैः ।
दादश्यां दादशैतानि ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
एवं हते महाराज यत्फलं तन्निशामय ।
इह कौर्त्तिं परां प्राप्य भुक्त्वा भोगान् चयेत्पितान् ॥
ततो विष्णुपुरं प्राप्य सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
कर्मत्रयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
यज्ञयाजौ दानपति जीवेच्च शरदां शतम् ।
स्त्रापयेत् ब्राह्मणान् प्रातस्त्रयोदश्यां चयोदश ॥
तानाच्छाद्य नवैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पैरथार्चयेत् ।
भोजयेच्च सुमिष्टान् दक्षिणा विनिवेदयेत् ॥
यथाशक्या हेमखण्डान् धर्मो मे प्रीयतामिति ।
धर्मराजाय काशाय चित्रगुप्ताय दण्डिने ।
मृत्यवे चयरूपाय घातकाय विमाय च ॥
प्रेतनाथाय रौद्राय तथा वैवस्वताय च ॥
महिषस्याय देवाय नामानीह चयोदश ।
उच्चार्य्य अद्रुषा युक्तः प्रणिपत्य विमर्षयेत् ॥
यः करोति महाराज पूजामेनां मनोहराम् ।
यमाय च सुखं मन्ये सत्या व्याधिविवर्जितः ॥
थममार्गगतः पश्चाद्दुःखं नाप्नोत्यसौ सुमान् ।
न पश्यति प्रेतमुखं पितृलोकञ्च गच्छति ॥
पुण्यत्रयादिहागत्य स सुखी नौरजो भवेत् ।

सहेम सुशुभं कुम्भ चतुर्दश्यां पयोद्यतम् ॥
 करकेणैकेन संयुक्तं देवः सदस्यवेष्टितम् ।
 घण्टाभरणशोभेन वृषभेण समन्वितम् ॥
 धो दद्याच्छिवभक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 एतत्कला नरश्रेष्ठ शिवलोके महोत्तले ॥
 तत्र स्थित्वा चिरं कालं क्रमादेत्य महोत्तले ।
 शरोगे धनयुक्ते च कुले महति जायते ॥
 सर्वकामसमृद्ध्याप्तो यावज्जन्मगतचयम् ।
 पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ॥
 चन्द्रं रजतनिष्पन्नं पलेनैकेन शोभनम् ।
 पूजयेत् कुन्दकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥
 दद्यात् विप्राय सहाय्यं वासोऽलङ्कारभूषणैः ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र निवोधाऽथ मयोदितम् ॥
 क्षीरोदार्षवसभूतं त्रैलोक्याङ्गनदीपकम् ।
 उमापतेः शिरोरत्नं शिवं यच्छ नमो नमः ॥
 दानेनानेन नृपते भाजते चन्द्रवह्निवि ।
 अप्सरोभिः परिवृतो यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
 दानान्यमूनि विधिवत् प्रतिपत्क्रमेण
 यच्छक्तिं धे द्विजवराय विशुद्धसलाः ।
 ते ब्रह्मविष्णुशुवनेषु सुखं विद्वत्
 याक्तेऽकर्ता सह शिवेन न संशयोऽच ॥

नपुङ्गवाणे ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
 शुक्लपक्षे समयन्तु तदा सूर्योदये सति ॥
 ततः प्रभृति यो धर्मः पूर्वः पूर्वतरैः स्मृतः ।
 अद्यापि गूढः सुतरां कर्त्तव्योऽसौ प्रयत्नतः ॥

गूढो गुप्तः ।

तत्र कार्य्या महाशान्तिः सर्वकल्याणनाशिनी ।
 सर्वोत्पातप्रशमनी कलिदःखप्रनाशनी ॥
 आयुःप्रदा पुष्टिकरी धनसौभाग्यवर्द्धिनी ।
 मङ्गला च पवित्रा च लोकद्वयसुखावहा ॥
 यस्यामादौ तु सम्पूज्यो ब्रह्मा कमलसम्भवः ।
 पादार्घ्यधूपपुष्पैश्च वस्त्रालङ्कारभोजनैः^१ ॥
 होमैर्बल्युपहारैश्च तथा ब्राह्मणनर्पणैः ।
 तथा क्रमेण देवेभ्यः पूजा कार्य्या पृथक् पृथक् ॥

देवेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः कालादिभ्यः ।

कालोद्धारं नमोऽस्तु कुग्रोदकतिलाक्षतैः ।
 पुष्पधूपप्रदीपैश्च भाजनैश्च यथाक्रमम् ।
 मन्त्रं सम्पूजनार्थं तु बद्धरूपं पठेत्ततः ॥
 ॐ नमोऽस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं कालाय परमात्मने ।
 नमस्तेऽस्तु निमेषाय चुटये च नमो नमः ॥
 नराय च नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु चणाय च ।

नमो नमस्ते काष्ठायै कलायै चाथ सर्वदा ॥
 नास्तिकायै सुपत्न्यायै^१ मुहूर्त्ताय नमो नमः ।
 नमो निशाभ्यः पुण्याभ्यो दिवसेभ्यश्च नित्यशः ॥
 पक्षाभ्यामथ मासेभ्यश्चतुर्भ्यः षड्भ्य एव च ।
 अयनाभ्याश्च पञ्चभ्यो वत्सरेभ्यश्च सर्वदा ॥
 नमः कृतयुगादिभ्यो यहेभ्यश्च नमो नमः ।
 अष्टाविंशतिसंख्येभ्यो नक्षत्रेभ्यो नमो नमः ॥
 अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणामभिजिता सह ।
 राशिभ्यः करणेभ्यश्च व्यतीपातेभ्य एव च ॥
 मृतिवर्षाधिपेभ्यश्च विज्ञानेभ्यो नमः सदा ।
 नमोऽस्तु कुलनागेभ्यः शानुयाहभ्य एव च ॥
 शानुयाहभ्यः शानुचरेभ्यः ।
 नमस्तुर्दशभ्यस्तु मनुभ्यश्च पुनः पुनः ।
 नमः पुरन्दरेभ्यश्च तत्संख्येभ्यो नमो नमः ॥
 तत्संख्येभ्यस्तुर्दशसंख्येभ्यः ।
 पञ्चाशते नमो नित्यं दक्षकन्याभ्य एव च ।
 नमो नित्यं सुव्रतायै जयायै चाथ सर्वदा ॥
 कृशाश्वाय नमस्तुभ्यं सर्वास्त्रजनकाय च ।
 नमस्ते ब्रह्मपुत्राय पत्नीभिः सहिताय च ॥
 नमो बुधै^२ तथा हृद्भ्यै निद्रायै धनदाय च ।
 नलकूवरयज्ञाय सप्तकस्त्रामिने नमः ॥

नमोऽस्तु शङ्खपद्माभ्यां निधिभ्यामथ सर्वदा ॥
 भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेद वेदाङ्ग वेदान्त विद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 नाग-चक्र-सुपर्णेभ्यो नमोऽस्तु गरुडाय च ।
 अरुणाय नमस्तुभ्यं सप्तद्वीपेभ्य एव च ॥
 सप्तभ्यश्च समुद्रेभ्यः सागरेभ्यश्च सर्वदा ।
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यस्तु नमो हैरण्यकाय च ॥
 भद्राश्व-केतुमालाभ्यां नमः सर्वत्र सर्वदा ।
 ईडावृताय च नमो हरिवर्षाय चैव हि ॥
 नमः किंपुरुषेभ्यश्च भारताय नमो नमः ।
 नमो भारतदेवेभ्यो नागेभ्यश्चैव सर्वदा ॥
 पातालैभ्यश्च सप्तभ्यो नरकेभ्यो नमो नमः ।
 कालाग्निस्त्र-शेषाभ्यां हरये क्रोडरूपिणे ॥
 सप्तभ्यस्त्वथ लोकेभ्यो महाभूतेभ्य एव च ।
 तमसे बुद्धये चैव नमः प्रकृतये तथा ॥
 पुरुषाथाभिमानाय नमोऽस्त्वव्यक्तमूर्त्तये ।
 हिमवत्प्रमुखेभ्यश्च पर्वतेभ्यो नमः सदा ॥
 पुराणीभ्यश्च गङ्गाभ्यः सप्तभ्यश्च नमो नमः ।
 नमोऽस्त्वद्यतनीभ्यश्च सप्तभ्यश्चाथ सर्वदा ॥
 नमोऽस्तु पुष्करादिभ्यस्तीर्थेभ्यश्च पुनः पुनः ।
 निम्बगाभ्यो नमो नित्यं वितस्तादिभ्य एव च ।

चतुर्दशभ्यो देवेभ्यो धारणेभ्यो नमो नमः ।
 नमो धात्रे विधात्रे च हृन्दोभ्यश्च नमो नमः ॥
 सुरभैरावणानाञ्च नमो भूयो नमो नमः ।
 अक्षरोभ्यः सोमपेभ्यो देवेभ्यश्च नमो नमः ।
 नमस्तपोच्चैःश्रवणे भ्रुवाय च नमो नमः ॥
 नमोऽस्तु धन्वन्तरये शस्त्रास्त्राभ्यां नमः सदा ।
 विनायक-कुमाराभ्यां विघ्नेभ्यश्च नमः सदा ॥
 शिखाय च विशिखाय नैगमेद्याय वै नमः ।
 नमः स्कन्दग्रहेभ्यश्च स्कन्दमातृभ्य एव च ॥
 धराय च गोपतये भस्मप्रहरणाय च ।
 ऋषिभ्यो बालखिलेभ्यः कश्यपाय नमः सदा ॥
 अगस्त्याय नारदाय व्यासादिभ्यो नमो नमः ।
 असोमपेभ्यश्च नमस्तुषितेभ्यो नमः सदा ॥
 आदित्येभ्यो नमो नित्यं द्वादशभ्यस्तु सर्वदा ।
 एकादशभ्यो रुद्रेभ्यः सगणेभ्यो नमो नमः ॥
 दशभ्यो विश्वदेवेभ्यः पुष्येभ्यश्च नमः सदा ।
 नमो वसुभ्यस्त्वष्टाभ्यो दिव्ययोगिभ्य एव च ॥
 द्वादशभ्यो भृगुभ्यश्च नमः सर्वेषु सर्वदा ।
 दशभ्यस्त्वज्जिरोभ्यश्च तपस्त्रिभ्यो नमो नमः ॥
 नमो नासत्यदस्त्राभ्यामग्निभ्यां नित्यमेव हि ।
 साधेभ्यो द्वादशभ्यश्च पुराणेभ्यो नमः सदा ॥
 एकोनपञ्चाशद्भ्योऽथ मरुद्भ्यश्च नमो नमः ।

शिष्याचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे ॥
 अष्टाभ्यो लोकपालेभ्यः सायुधेभ्यश्च सर्वदा ।
 आयुधेभ्यो वाहनेभ्यः पुराणेभ्यो नमः सदा ॥
 आसनेभ्यो दुन्दुभिभ्यो देवीभ्यश्च नमो नमः ।
 दैत्य-राक्षस-गन्धर्व्व-पिशाचेभ्यश्च नित्यशः ॥
 पितृभ्यः सप्तभेदेभ्यः प्रेतेभ्यश्च नमो नमः ।
 सुसूक्तेभ्यश्च देवेभ्यो भागवतेभ्य एव च ॥
 नमस्ते वर्णरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 अथ किं ब्रह्मनोक्तेन मन्त्रेणानेन चाक्षयेत् ॥
 प्राङ्मुखो दक्षुःखो वापि देवानुद्दिश्य पूर्ववत् ।
 अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैर्माख्यैश्च इष्टवान् ॥
 धनधान्यानुविभवैर्दक्षिणाभिश्च सर्वदा ।
 इतिहास-पुराणानां प्रवक्तृश्च द्विजोत्तमान् ।
 कालज्ञान् कालभेदज्ञान् मृत्यान् सम्बन्धिवान् ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण स्वाहान्तेन पृथक् पृथक् ।
 यविष्टायाग्रये होमः कर्त्तव्यः सर्वतपत्रये ॥
 वेदवचाञ्जतीर्दत्त्वा स्थाने प्राधानिके सति ।
 वेदवचाञ्जतीरिति वेदेतिकर्त्तव्यतायुक्तस्थाने प्राधानिके प्रधा-
 नाञ्जलिस्थाने आच्यभागान्मदति धावत् ।
 आत्मशोभा ततः कार्य्या मङ्गलात्मनं तथा ।
 भोजयित्वा द्विजान् सर्वान् मुनीन् सम्बन्धिवान् ॥
 मुनयोऽपि नियतात्मानः ।

विशेषेण तु भोक्तव्यं कार्येष्वपि महोत्सवः ।

नवसंवत्सरारम्भे सर्वसिद्धिप्रवर्त्तकः ॥

देवोपुराणे शक्र उवाच—

गौर्यां विवाहो विधिना क्रियते केन मे वद ।

कस्मिन् काले दिने पक्षे प्रतिमासक्षणं तथा ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथापूर्वं मया श्रुतम् ।

कथितं देवदेवेन श्रीकण्ठेन महात्मना ॥

शतचन्दने शर्के वा तृशोके मधुके तथा ।

दरिद्राणां विधिरयमाख्यानां शृणु साम्प्रतम् ॥

सौवर्णीं राजतीं कार्यां इन्द्रनीलमयीं तथा ।

स्फाटिकीं पद्मरागां वा यथा क्षणभाविता ॥

शतचन्दन इत्यादि दरिद्राणां विधिरयमित्यन्तस्य दरिद्रै-
रर्कादिप्रतिकृतिः प्रतिमा कार्येत्यर्थः । आख्यानामित्यादेरिन्द्र-
नीलमयी वेत्यन्तस्य चाख्यौः सुवर्णादिप्रतिकृतिः प्रतिमा कार्येत्यर्थः ।

प्रतिमासक्षणं चात्र —

सौवर्णीं च उमा कार्या राजतः शक्ररक्षया ।

चतुर्भुजस्य देवेशो विभुजा च उमा भवेत् ॥

कमण्डलुः करे वामे शससूचम् दक्षिणे ।

गौर्यासु रूपकं शक्र उर्द्ध्वं पद्मसंस्थितम् ॥

करे उमाकरे रूपकं प्रतिमा उर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वस्थितं ऊर्द्ध्वानुक-
मिति यावत् ।

चन्द्राङ्गशेखरं देवं जटा-मुकुटधारिणम् ।

नागयज्ञोपवीतस्य वासुकिकृतकङ्कणम् ॥

अभयं उमरं शूलमचसूचस्य दर्शयेत् ।

एवमु प्रतिमां कृत्वा वृषभं पार्श्वसंस्थितम् ॥

प्रतिमां कारयेच्छक यथा आगमभाषितम् ।

गौर्या उपस्करान् वक्ष्ये विवाहे च विशेषतः ॥

वस्त्राणि सुमहार्हाणि केधूर-कटकानि च ।

पर्यङ्गण्डुके द्वे च तृतीये श्वेताम्बरच्छटा ॥

ध्वजानि दापयेद्विचु तोरणानि विशेषतः ।

कृचोपरि कृताटोपा वेदीं सन्धविभूषिता ॥

कश्चिच्चन्द्रोपरीति पाठः, तत्र चन्द्रस्तकीय इति प्रसिद्धः ।

रक्ताम्बरसमायुक्तां हरिद्रां दापयेत्ततः ।

विवाहविधिमाश्रित्य सर्वं कृत्यं यथोचितम् ॥

सैत्रे मासि प्रकर्त्तव्यो विवाहः सुरपूजितः ।

नान्यकाले प्रकर्त्तव्यः कृते दोषं समादिशेत् ॥

तृतीया-विघ्नदिवसे तथा नागदिनेऽथवा ।

विवाहः शक्र कर्त्तव्यो न मन्त्रं निरूपयेत् ॥

विघ्नदिवसस्तुर्थी नागदिनं पञ्चमी ।

वृत्ते चैव विवाहे तु प्रतिमे तृणगण्डुके ।

वस्त्राणि होमद्रव्यस्य तत् सर्वं स्थापके ददेत् ॥

स्थापक आचार्यः ।

तथा काश्चनभूमौ च रत्नवस्त्रयुगानि च ।

भोजयित्वा प्रदातव्यं स्थापको येन तुष्यति ॥

भोजयित्वा स्थापकमेव ।

होत्रे च दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाय युगां शुभाम् ।

गौर्यां विवाहे यत्किञ्चित् तत्सर्वं स्थापको लभेत् ॥

एवं कृत्वा विवाहस्तु शृणु यत् फलमाप्नुयात् ।

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयगतस्य च ।

गवां कोटिप्रदानस्य यत्पुण्यं तदवाप्नुयात् ॥

अनेनैव नरो नारी कृतेन सुरपूजितः ।

सौभाग्यं परमं लेभे विवाहेन न संग्रहः ॥

सुपुत्रा जीवन्त्या च भर्तुश्चैव सदा प्रिया ।

जायते नात्र सन्देहो गायत्री ने यथा प्रिया ॥

प्रतिमाभूमि^१पर्यङ्कवस्त्राणाभरणानि च ।

एतानि यजमानस्तु स्थापकस्य प्रदापयेत् ॥

सोभात् स्नेहाद्गयादाय यज्ञोपकरणादिकम् ।

अन्यस्य ददतो मोहात् तत्पुण्यं स्थापके भवेत् ॥

सोभात् मोहात् भयात् स्नेहादन्यस्य ददत इत्यर्थः ।

भविष्यपुराणे—

ईश्वर उवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिमासूचनं शुभम् ।

सेतचन्दनके^२र्कवा श्रीपर्णे च पियासके ।

१ B— वृत्ती— ।

सिद्धकेऽशोकमधुके पुष्ये लोहमयेऽपि वा ॥

पुष्ये पुष्यरागमणौ ।

वेदूर्ध्वं कारयेद्देवीं महानीले च कारयेत् ।

विद्रुमे राजवर्त्ते च शुभेषु स्फटिकेषु च ।

महानील इन्द्रनीलः, राजवर्त्ता रावट इति प्रसिद्धः ।

यथावित्तानुसारेण अग्रायेन तु कारयेत् ॥

गौर्यास्तु प्रतिमां कुर्यात्स्नास्तदृष्टेन कर्मणा ।

एकपादः स्थितो भूमौ द्वितीयो जानुनि स्थितः ॥

दक्षिणे तु करे कुर्यादक्षसूत्रेण मालिकाम् ।

कुण्डिकां वामहस्तेन^१ यथावद्विधिना शुभाम् ॥

कर्णे तु दक्षिणे कुर्यात् कुण्डलन्तु सुशोभनम् ।

कुण्डिका कमण्डलुः ।

वामकर्णे तु कर्त्तव्यं तालीपत्रं सुशोभनम् ॥

तमालवसनश्चैव मृगचर्म सुशोभनम् ।

योगपट्टञ्च कर्त्तव्यमुत्तरासङ्गिकं द्विजैः ।

वेणोवन्धसमायुक्तान् केशान् कुर्यात् विचक्षणः ॥

त्रिलोचनां तथा कुर्याद्विवाज्जस्य वराननाम् ।

तिष्ठं कर्णसलाटे वै कर्त्तव्यन्तु विजानता ॥

विजयाञ्च प्रतिष्ठाप्य देवीञ्च दिवसे शुभे ।

रोहिण्यामथवा पुष्ये धनिष्ठायां तथैव च ॥

यज्ञं कृत्वा तु पूर्व्याकं प्रतिष्ठां कारयेद्बुधः ॥

१ C चक्षे तु ।

प्रतिष्ठायाम् गौर्यां वै विवाहं यदि कारयेत् ।
 षटोपरि त्वमां स्कन्दं शङ्करं शूलपाणिनम् ॥
 पूर्वोक्तैर्दाहभिः कुर्यात्तथा वित्तानुसारतः ।
 अथ चतुर्भुजं देवं जटामुकुटधारिणम् ॥
 त्रिशूलहस्तसदाङ्गं चन्द्रार्द्रकृतशेखरम् ।
 गोदृषे तु समारूढं कटिसूत्रेण भूषितम् ॥
 गोदृषे दृषमश्रेष्ठे ।

कटकैश्चैव केचुरैः कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।
 एवं कृत्वा हरं स्कन्दं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥
 ह्यमाने तु वै वीर कुर्यादै मण्डलानि तु ।
 वेदमङ्गलशब्दैश्च गीतवादिचनिखनैः ॥
 प्रतिष्ठाप्य चयान्वाद्यं पूर्वोक्तविधिना भवेत् ।
 ततो विवाहं कुर्यादै पूर्वोक्तविधिना गृह ॥
 वेदिं कृत्वा तु पूर्वोक्तां सुविचित्रां मनोरमाम् ॥
 ततो देवीं हरश्चैव वेद्यां वै उपवेशयेत् ॥
 इक्षुसंयोजनं कृत्वा विवाहं होमयेत्ततः ।
 वेदमङ्गलशब्दैश्च गीतवादिचनिखनैः ॥
 मृदङ्गं सर्वशब्दैश्च काहलैः पटहादिभिः ।
 एवं वृत्ते विवाहे तु पश्चाद्यज्ञं समाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेद्भक्त्वा वित्तश्रायं विवर्जयेत् ।
 हिरण्यपट्टपुण्ड्रं गोदानैश्च सुपुष्कलेः ।
 सवपेन गुडेनैव यवगोधूमचष्टिभिः ॥

नानाविधैः पूजयेद्वै आचार्यं गौरीपुत्रक ॥
 ब्राह्मणान् दक्षयेत् प्राज्ञो यथाशक्त्वा वडामनः ।
 गृहं वै पूजयेत् पश्चात् कर्त्तव्यं भोजनं गृह ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 यत्पुण्यं तद्भवेत् सम्यक् ज्ञानश्चैव महामते ॥
 कृते गौर्यां विवाहे तु भवनञ्च सुशोभनम् ।
 यथोक्तेन विधानेन मान्यथा प्राप्यते गृह ! ।
 एष ते कथितो देव्या विवाहस्तु सविस्तरः ॥

मत्स्य पुराणे ।

मत्स्य उवाच ।

वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियम् ।
 शुक्लपक्षस्य पूर्वोक्ते तिथौः स्नानं समाचरेत् ॥
 वसन्तमासश्चैवः प्राथम्यादिना ।
 तस्मिन्सहस्रि सा देवी किञ्च विश्वात्मना सती ।
 पाणिपङ्कणिकैर्मन्त्रैर्दूदा वरवर्णिनी ॥
 तथा सहैव देवेशं तृतीयायामथार्चयेत् ।
 फलैर्गानाविधैर्दीपैर्धूपनैवेद्यसंयुतैः ॥
 प्रतिमां पञ्चगव्येन तथा गन्धोदकेन च ।
 स्नापयित्वाऽर्चयेद्गौरीमिन्दुशेखरसंयुताम् ॥
 नमोऽस्तु पाटलाये तु पादौ देव्याः शिवस्य च ।

श्रिवायेति च सङ्कीर्णं जवाये १ देव जानुनौ ॥
 सङ्कीर्णं हरिकेशाय तथोक्त वरदे नमः ।
 ईशाये तु कटौ देव्याः शङ्करायेति शङ्करम् २ ॥
 कुचिदयश्च कोट्ये शूलिनं शूलपाणये ।
 मङ्गलायै नमस्तुभ्यमुदरञ्चाभिपूजयेत् ॥
 सर्वात्मने नमो रुद्रमौगान्ये च कुचदये ३ ।
 शिवं वेदात्मने तदत् रुद्राद्यै कण्ठमर्चयेत् ॥
 त्रिपुरघ्नाय विश्वेशमनन्तायै करदयम् ।
 त्रिलोचनायेति हरं बाह्य काष्माणलप्रिये ॥
 सौभाग्यभवनायेति भूषणानि सदाऽर्चयेत् ॥
 सदाऽर्चयेदिति वचनात् पादादिपूजाकाले तु तत्तद्भूषणान्यपि
 पूजनीयानीति योगीश्वरः ।

स्वाहा स्वधाये च सुखमीरायेति शूलिनम् ॥
 अशोकमधुराशिन्यै ४ पूज्यावोष्ठौ विभृतिदौ ।
 स्वाणवे च हरं तददाम्यत्र क्रमुकप्रिये ५ ॥
 आस्यमच सुखसुगौरं सुखपूजायाः पूर्वमभिहितत्वात् ।
 नमोऽर्द्धनारीशहरममिता ६ त नासिकाम् ॥
 नम उपाय कोरुगं कालते न पुनर्भुवौ ।
 शर्वाय पुरश्कारं त्राम ७ च्ये तृयासकम् ॥
 नमः श्रीकण्ठनाथाय शिवशान्तासर्चयेत् ॥

१ B गुणयोर्द्वयोः ।

२ C शङ्करः ।

३ B दयम् ।

४ A मधुराशिन्यै ।

५ B चक्रमुकप्रिये ।

भीमोपभोमरूपिण्यै शिरः सर्वात्मने नमः ॥
 हरमभ्यर्च्य विधिवत् सौभाग्याष्टकमद्यतः ।
 स्थापयेद्दृतनिष्पाव कुसुमचौरजीरकम् ॥
 तवराजेक्षुषवणं कुसुम्बुरुमयाष्टकम् ।
 दत्तं सौभाग्यकृत् यस्मात् सौभाग्याष्टकमितः ॥
 एवं निवेद्य तत्सर्वं देव्या देवस्य चाद्यतः १ ।
 शैराचौ शृङ्गोदकं प्राश्य स्वपेद्भूमावरिन्दम् ॥
 पुनः प्रभाते तु तथा हतस्नानजपः शुचिः ।
 सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं वस्त्र-मास्य-विभूषणैः ॥
 सौभाग्याष्टकसंयुक्तं सुवर्णचरणद्वयम् ।
 प्रीयतामत्र ललिता ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

निष्पावः चौरघतादिमाधितगोधूमान्नं कुसुमं कुसुमकुसुमम् ।

चौरं दुग्धं तवराजः शितशर्करा कुसुम्बुरुधान्याकः ।

अत्र चौरघतयोरेककोटिता ।

तथा च सौभाग्याष्टकपरिगणने मत्स्यपुराणम्—

दक्षवस्तवराजस्तु निष्पावो जातिधान्यकम् ।

विकारवच्च गोचौरं कुसुमकुसुमं तथा ॥

क्षुषवणञ्चाष्टमं तदत् सौभाग्याष्टकमुच्यते ॥

एवं संवत्सरं यावत् दत्तौपायां सदा मुने ।

प्राग्रने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे ॥

१ C तत्— ।

२ B निवेदः शिवयोः पुनः ।

३ A चैने ।

४ B विकारो यवगोचौरं कुसुमं कुसुमं तथा ।

गोशृङ्गोदकमाद्यं स्यात् वेग्राखे गोमथं पुनः ।

ज्यैष्ठे मन्दारपुष्पञ्च आषाढे विष्णुपत्रकम् ॥

श्रावणे दधि सम्प्राशं भाद्रस्य च कुशोदकम् ।

चौरमाशयुजे मामि कार्तिके पृषदाव्यकम् ॥

पृषदाव्यं सदध्याज्यम् ।

मार्गे तु मासि गोमूत्रं पौषे सम्प्राशयेद्वृतम् ।

माघे कृष्णतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फासगुणे ॥

ललिता विजया भद्रा भवानी कुसुदा शिवा ।

वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती ।

उमा मे दामकाले तु प्रीयतामिति कौर्त्तयेत् ॥

अथ ललितादिदादशनामानि चैत्रादि प्रतिमासं यथासंख्यं
कौर्त्तनीयानि ।

मल्लिकागोककमलं कदम्भोत्पलमालती ।

उत्पलं नीलोत्पलादि ।

कुलकं करवीरञ्च वाणमल्लानकुङ्कुमम् ॥

मिथुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमशः स्मृतम् ।

जवा कुसुमकुसुमं मालती शतपत्रिका ॥

सथालाभं प्रशस्तानि करवीरञ्च सर्वदा ।

एव संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवत्परः ॥

स्तौ वा भक्ता कुमारी वा शिवावभ्यर्च्छे भक्तितः ।

शिवस्य शिवा च शिवी ।

व्रतान्ते शयनं दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतम् ॥

उपस्कारो गण्डुकादिः ।

उमामहेश्वरं हेमं वृषभञ्च गवा सह ।

गोवृषभावपि हैमावेव ।

स्थापयित्वाऽथ शयने ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

अन्यान्यपि यथाशक्त्वा मिथुनान्यम्बरादिभिः ।

धान्यालङ्कार-गोदानैरभ्यर्च्छेद् धनसंख्यया ॥

वित्तशायेन रहितः पूजेयद्गतविस्मयः ।

एवं करोति यः सम्यक् सौभाग्यशयनव्रतम् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति पदभान्धमश्रुते ।

फलस्येकस्य च त्यागमेतत्कुर्वन् समाचरेत् ॥

प्रियञ्च कस्यापि फलस्य त्यागो बोद्धव्यः ।

यतः कौर्त्तमवाप्नोति प्रतिमासं मराधिप ! ।

सौभाग्यारोग्यरूपायुर्वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।

न विमुक्तो भवेद्राजशब्दाब्जुदगतचयम् ॥

यस्तु द्वादशवर्षाणि सौभाग्यशयनव्रतम् ।

करोति सप्त चाष्टौ वा श्रीकण्ठभवनेऽमरैः

पूज्यमानो भवेत् सम्यक् यावत् कल्पायुतचयम् ॥

नारी वा कुरुते या तु कुमारी वा नरेश्वर ! ।

साऽपि तत्फलमाप्नोति देव्यनुग्रहाल्ललिता ॥

शृणुयादपि यश्चैव पदद्यादथवा मतिम् ।

सोऽपि विद्याधरो भूत्वा स्वर्गलोके चिरं वसेत् ॥

इदमिह मदनेन पूर्वमिष्टं
 शतधनुषा कृतवीर्यसूनुना च ।
 कृतमथ वरुणेन मन्दिना च
 चितिजननाथ^१ तदहृतं भुवि स्यात् ॥
 इति मत्स्यपुराणे सौभाग्यप्रथमप्रतं समाप्तम् ।

मत्स्यपुराणे ।

माघे मास्यथ चैत्रे वा गुडधेनुप्रदो भवेत् ।
 गुडप्रतस्तृतीयायां गौरीलोके महीयते ॥
 महाव्रतमिदं नाम परमानन्दकारकम् ।
 गुडव्रतो गुडमात्रभोजी । मन्तरादिश्रेयं^२ ततोयेति अक्षय-
 फलकामनया आद्रुमथ्य च ।

आग्नेयपुराणे—

समुपोय्यार्चयेत्क्षीरं पञ्चम्यां वत्सरे गते ।
 चैत्रस्य कमलं दद्यात्तिलधेनुसमन्वितम् ॥
 हैमं विष्णुपदं याति कल्पादेति पुनर्महीम् ।
 राजराजो भवेद्धीमान् भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 एतलक्ष्मीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम् ॥
 चैत्रस्य पञ्चम्यां लक्ष्मीमर्चयेत् वत्सरे गते हैमं कमलं दद्यात्
 यदा महीमेति तदा राजराजो भवेत् श्रीमान् जन्मनि भवेदित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मामि शुभानना ।
 श्रीर्ब्रह्मलोकाम्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाज्ञया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोकगतिप्रदा ॥

ब्रह्मपुराणे एव—

अमावस्यायां सम्भूतः स्कन्दः पूर्वं ज्ञताशनात् ।
 जातः पर्वणि षष्ठ्यान्तु शुक्लायाञ्चैत्रनामनि ।
 सेनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मण स्वयम् ॥
 जितवांस्तारकं देवं कौञ्चं शक्त्वा विभेद च ।
 तस्मात् स तत्र विधिना स्कन्दो माल्यैः सुगन्धिभिः ॥
 दीपालङ्कारवस्त्रान्कुकुटैः पूज्य एव हि ।
 कुकुटः क्रीडार्थं देवो न तु मारणीयः ।
 अर्जैः क्रीडनकैरन्यैर्घण्टा चामर दर्पणैः ॥
 सर्वासु शुक्लषष्ठौषु पूज्यो वा अद्रुया नरैः ।
 आरोग्यकामैर्बालानां पुत्रवृद्धिर्विशेषतः ॥

मत्स्यपुराणे—

ईश्वर उवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि तद्वत् कमलसप्तमीम् ।
 अस्याः सङ्कीर्तनादेव तुल्यतीह दिवाकरः ॥
 वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः ।

तिकपात्रे च सौवर्णं विधाय कमलं शुभम् ॥
 वस्त्रयुग्मान्वितं कृत्वा गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ।
 नमः कमलहस्ताय नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 दिवाकर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 ततो ^१द्विकालवेलायासुदकुम्भसमन्विताम् ॥
 विप्राय दद्यात् सम्युज्य वस्त्र-माख्य-विभूषणैः ।
 शक्तियेत् कपिलां दद्यादलङ्कृत्य विधानतः ॥
 अहोरात्रे गते पश्चादष्टम्यां भोजयेद्विजान् ।
 यथाशक्त्वा च भुञ्जीत मांस-तैलविवर्जितम् ॥
 अनेन विधिना शुक्लसप्तम्यां मासि मासि च ।
 सर्वं समाचरेद्भक्त्या वित्तशायविवर्जितः ॥
 प्रतान्ते प्रथमं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ।
 गार्ध्वेव भक्तितो दद्यात् सुवर्णास्थाः^२ पयस्विनीः ॥
 भोजनासन-दोषादीन् दद्याद्विष्टानुपस्करान् ।

सुवर्णास्थाः सुवर्णघटितमुखाकारयुक्ता इति कश्चित् । सुवर्ण-
 शृङ्खलवतीरिति तु पारिजातखरसः ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् कमलसप्तमीम् ।
 लक्ष्मीमनन्तामभ्येति सूर्यलोके च मोदते^३ ॥
 कल्पे कल्पे ततो लोकान् सप्तगत्वा^४ पृथक् पृथक् ।
 अप्सरोभिः परिष्टतस्ततो याति परां गतिम् ॥

१ C D विकाल— ।

२ B मास दद्यात् लभक्त्वा तु सुवर्णास्थां ।

३ B महीपते ।

४ B सप्तकालः ।

यः पश्यतीमां शृणुयान्मुहूर्त्त^१
 पठेच्च भक्त्वाऽथ मतिं ददाति ।
 सोऽप्यत्र लक्ष्मीमचलामवाप्य
 गन्धर्वविद्याधरलोकभाक् स्यात्^२ ॥

वमन्तस्यैवोऽत्र विवक्षितः ।

इति मत्स्यपुराणे कमलसप्तमीव्रतं समाप्तम् ।

भविष्ये सुमन्तुत्वाच—

शुक्लपत्रे तु चैत्रस्य षष्ठ्यां मत्स्यगुणोपितः ।
 पूजयेद्भास्करं भक्त्वा पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
 येन तं पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव ।
 सदा वैश्रावणीयेन^३ विधिना पूजयेन्नृप ॥

ॐ प्रज्वलने स्नात्वा इत्यग्निप्रकारः । ॐ नमः शमी
 प्राकारः । ॐ सहस्रकिरणोज्वलाय स्नात्वा बन्धः । ॐ पृथिव्यै
 सर्वैषधिरूपिण्यै स्नात्वा पृथिव्यस्तं नमः शकलीकरणमन्त्रः ।
 आत्मनो देवशरीरे च—

ॐ धर्मात्मने नमः पूर्वतः । ॐ दण्डनायकाय नमः दक्षि-
 णतः । ॐ रेवन्ताय नमः पश्चिमतः । ॐ सततोज्वलरूपाय
 नमः, उत्तरतः । ॐ ग्रामपिङ्गल लोहिताचाय नमः, ऐशान्याम् ।
 ॐ नीललोहिताय नमः, आग्नेय्याम् । ॐ शनैस्वराय नमः,
 नैऋत्याम् । ॐ वज्रपाणये नमः, वायव्याम् ।

१ मर्त्यः ।

२ C-लोकनेति ।

३ D-वेनाथसो येन ।

ॐ नमो हराय^१ देवाय महाबलपराक्रमाय सर्वतेजोऽधि-
पतये स्वाहा ॐ उत्तरशक्तिधराय नमः । प्रतीहारः । ॐ हर
देवायोऽरूपाय नमः । द्वितीयः प्रतीहारो दक्षिणतः । ॐ हरि-
ताय नमः पश्चिमतो मतः । ॐ अश्वमुखाय नमः । उत्तरतो-
मतः । द्वारपालचतुष्टयम् ।

ॐ कुन्देन्दुचौरप्रभाय नमः प्रथमोऽश्वः । ॐ रक्ताक्षरक्वर्णाय
नमः, द्वितीयोऽश्वः । ॐ रक्तवर्णतेजस्विने नमः, तृतीयोऽश्वः ।
ॐ भिन्नाङ्गनवर्णाय नमश्चतुर्थोऽश्वः । ॐ तौव्रतेजसे नमः पञ्च-
मोऽश्वः । ॐ व्योमवर्णाय दौप्रमालिने नमः षष्ठोऽश्वः । सर्व-
वर्णाधिपतये नमः सप्तमोऽश्वः ।

ॐ नमो द्वाराग्निकवचाय कश्यपपुत्राय नमः । ॐ प्रजापतये
नमः, ॐ अन्नदेवाय नमः, ॐ असाधारणतेजसे नमः ।
आवाहनमन्त्रः ।

ॐ भास्कर देवादिदेव गच्छ यथासुखं भवनं पुनरागमनाय ।
विसर्जनमन्त्रः ।

गायत्र्या स्वागतार्घपाद्याचमनासनाभिमुख्यचरणगन्धपुष्पोप-
हारादिनिवेदनम् ।

सुकुली पद्ममुद्रा च निष्ठुरा च तथा परा ।

नागाख्या व्योममुद्रा च उषा चैवापरा कृता ॥

सप्ततास परा मुद्राः कोटिमुद्रास्तथैव च ।

ॐ खलोक्ताय नमः, हृदयं । ॐ चिपिटाय नमः शिरः ।

ॐ सुतेजसे नमः शिखा । ॐ आदित्याय तेजोऽधिपतये नमः
कवचं । ॐ आदित्याय सहस्ररश्मये नमः, अस्त्रं । ॐ तेजो-
ऽधिपतये नमः, मुखं । ॐ मेघवृषणाय नमः, गुह्यं । ॐ सहस्र-
किरणाय नमः पादौ । ॐ द्दौष्ट्याधिपतये नमः पृष्ठं ।

ॐ भास्कराय विद्महे सप्तश्याय धौमहि तन्नो भानुः प्रचो-
दथादिति गायत्री ।

अनेन विधिना पूज्य षष्ठ्यामुपवसेद्बुधः ।

पुरतः शयनं भानोः सप्तश्यां पूजयेत् पुनः ।

भोजयेच्चापि विप्रांश्च दध्ना वा पायसेन वा ।

शक्त्वा च दक्षिणां दद्यादादारादाभजेच्च तान् ॥

पयः पौला ततो गन्धं स्थातव्यं कुरुनन्दन ! ।

दन्तखाद्यं भवेद्यद्भि तदोदनमिति स्मृतम् ॥

भक्ष्यं भोज्यं तथा लेह्यमोदनं चिः प्रकीर्तितम् ।

पेयज्ञानोदनं प्रोक्तं तस्मान्तं परिवर्जयेत् ॥

तमोदनम् ।

इत्येषाऽनोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ! ।

यामुपोष्य नरो भक्त्वा धनधान्यमवाप्नुयात् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ॥

एतच्च व्रतमेकचैत्रशुक्लसप्तमीसमाप्यमेव सम्बत्सराद्यनुज्ञेखात्
एकवचनस्वरभादावृत्तौ प्रमाणाभावाच्च । •

इत्यनोदना सप्तमी ।

भविष्यपुराण एव ।

ब्रह्मोवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि रहस्यां नाममप्रमौम् ।
 पवित्रां हि पवित्राणां महापातकनाशिनौम् ॥
 सप्रमौ कृतमाचेयं नरांस्तारयते भवात्^१ ।
 सप्तावरान् सप्त परान् पितृंश्चापि न संग्रयः ॥
 रोगांश्चिन्नन्ति दुःखेद्यान् दुर्जयान् जयते रिपून् ।
 अर्थं प्राप्नोति दुष्प्रापं यः कुर्यान्नामसप्रमौम् ॥
 कन्यार्थी लभते कन्यां धनार्थी लभते धनम् ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ।
 समयान् पालयन् सर्वान् कुर्याच्चेमां विचक्षणः ॥
 समयान् शृणु भूतेषु श्रेयसे गदतो मम ।
 आदित्यभक्तः पुरुषः सप्रम्यां गणनायकम् ॥
 मैत्रीं वै सर्वतः कुर्याद्भास्करश्चापि चिन्तयेत् ।
 सप्रम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलं वस्त्रं न धारयेत् ॥
 न चाप्यामलकैः स्नानं न कुर्यात् कलहं क्वचित् ।
 १नात्मानमवमन्येत न मद्यानि पिबेदुधः ॥
 न द्रोहं कस्यचित् कुर्यान्न पारुष्यं समाचरेत् ।
 नावभाषेच्च चाण्डालं नैव स्त्रीश्च रजस्वलाम् ॥
 न चापि संस्पृशेत् स्नानं मृतकं नावलोकयेत् ।
 नास्कोटयेत्चापि हसेद्वायेत्चापि न गीतकम् ॥

१ C भवात् ।

१ B न लोकमवमन्येत ।

न नृत्येदतिरागेण न वा वाद्यानि वादयेत् ।
 न शयीत स्त्रिया साङ्गं न सेवेत दुरोदरम् ॥
 न रोदेदश्रुपातेन न चाद्यात् पञ्चशाक्तिकाम् ॥
 एवञ्चात्र पञ्चशाक्तिकाऽल्पलज्वाहारे न निषेधः^१ ।
 नाकर्षेच्च शिरोयूकां न मृषा वादमाचरेत् ।
 परस्थानिष्टकथनमतिशोकश्च वर्जयेत् ॥
 समयान् नियमान् दुरोदरं शूतं, पञ्चशाक्तिका कन्द-मूल-फल-
 पुष्प-पत्राणि, यूका तु कोणकुण्ठी ।
 अथापरो विधिश्चात्र श्रूयतां त्रिपुरान्तक ! ।
 चैत्रामृतमिति कर्त्तव्या सर्वदा नामसप्रमौ ॥
 धातेति चैत्रमासे तु पूजनौद्यो दिवाकरः ।
 अर्थमेति च वैशाखे ज्येष्ठे मित्रः प्रकीर्तितः ॥
 आषाढे वरुणो ज्येष्ठे इन्द्रो नभसि कथ्यते ।
 विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः ॥
 पूषा कार्तिकमासे तु मार्गशीर्षेऽशुक्ल्यते ।
 भगः पौषे भवेत् पूज्यस्त्वद्वा मासे तु गद्यते ॥
 विष्णुस्तु फाल्गुने मासि पूज्यो वन्द्यश्च भास्करः ।
 सप्रम्यां चैत्रसप्रम्यां भोजयेत् भोजकान् बुधः ॥
 सप्रम्यां चैत्रसप्रम्यामिति वीष्ण्या सर्वसप्रम्यामिति लभ्यते ।
 सद्यः भोजनं देयं भोजयित्वा विधानतः ।
 भोजकाथैव दातव्या दक्षिणा स्नानमाषकम् ॥

१ C अन्यलज्वाहारेण विशेषः ।

मष्टतं भोजनं देयं रक्तवस्त्राणि चैव हि ।
अस्नात्ते भोजकानान्तु दक्षिणैया द्विजोत्तमाः ॥

भोजका मगाः ।

तथैव भोजनीयाश्च अद्भुता परयान्वितैः ।
विशेषतो वाचकश्च ब्राह्मणः कल्पवित् सदा ॥

कल्पवित् सप्तमौकल्पवित् ।

इत्येषा कथिता तुभ्यं सप्तमी गणनाथक ।
श्रुता सती पापहरा सूर्यलोकप्रदायिनी ॥
इति नामसप्तमोव्रतम् ।

महाजनपरिगृहीतवाक्यानि ।

पुनर्वसौ वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

स्नानमन्त्रः ।

ब्रह्मपुत्र ! महाभाग ! शान्तनोः कुलवर्द्धन ! ।
असौषागर्भममूत ! पापं लौहित्य ! मे हर ॥

लौहित्यो लोहितसमुद्रः ।

अशोककलिकाशाश्रौ ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

पानमन्त्रः ।

त्वामशोक हराम्भौष्ट मधुमाससमुद्भव ! ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

तथा ।

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।
स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
चैत्राष्टम्यादि पूर्णान्तमशोकैर्मन्त्रार्चनम् ।
तच्च कार्य्यमशोकार्थं ज्ञेया वासन्तिका हि वा ॥

देवीपुराणे—

चैत्राष्टम्यान्तु स्नायीत मातृस्थाने मृदान्मुभिः ।
देवीं तीर्थजलैः स्नाप्य मदलेपेन लेपयेत् ॥
धूपं तुरस्कं चोग्रीरं क्षतिमुक्तैस्तु पूजयेत् ।
नैवेद्यं शालिजं भक्तं शर्कराः कन्यकास्तपि ।
आत्मनस्तच्च वे भोज्यं शक्तितो दक्षिणां ददेत् ॥
अजिता सर्व्वकामानां पूरणाय सुखाय मे ।
विप्रान् धन्यान् समासाद्य हेमदानफलं लभेत् ॥

अथ कृष्णादिमासग्रहोपष्टम्भकविरहात् शुक्लादिमासस्य
व्यवस्थापितत्वात् शुक्लादिरेव मासः । अष्टम्यपि प्राथम्यान्तुरोधा-
देकवचनाच्च शुक्लैव । मातृस्थाने दुर्गास्थाने मदलेपनं, तुरस्कं
सिन्धुकं, क्षतिमुक्तो माधवीपुष्पं शालिभक्तं शर्करा च नैवेद्यं
कन्यासु भोज्यमिति सम्बन्धः ।

ब्रह्मपुराणे—

चैत्रे जवम्यां शुक्लायां भद्रकाली महाफला ।
योगिनौनान्तु सर्व्वसामाधिपत्येऽभिषेचिता ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।
विचित्रैर्बलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

ब्रह्मपुराणे—

एकादश्यां ततः स्त्रीभिर्देवौ पूज्या च दक्षिणी ।
पौराणी योगिनी काचिच्छक्तिर्नारायणाङ्गजा ॥
पुष्पालङ्कारधूपान्नश्राकैश्च विविधैरपि ।
अपूपैर्विविधाकारैर्बलि-ब्राह्मण-तर्पणैः ॥
तत्रापराह्णे वास्तुस्य वेष्मनो वंशधारकः ।
अर्थैर्मात्स्यैश्च वस्त्रैश्च पूज्यो रङ्गैः सुगन्धिभिः ॥
प्रदोषममये तत्र पञ्चगव्यं विधानवत् ।
तिलसिद्धार्थैर्कर्युक्तं गृहीत्वा वेष्मनो बहिः ।
देवं दिक्षु च पर्युत्तेदुष्टप्राणिनिवारणम् ॥

पर्युत्तेत् तदेव पञ्चगव्यं प्रतिदिशं चिपेत् ।

कृतोपवासो द्वादश्यां ततो विष्णुञ्च पूजयेत् ।
अपराह्णे च तत्रैव कामदेवञ्च पूजयेत् ॥
घटस्थं विविधैर्मात्स्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
ततस्तु श्रौतस्थं तोयं पुण्यमादाय दाम्यतेः ॥
कामदेवाघतः स्थायं पुष्पच्छत्रे महाघटे ।
अर्घ्यादिपूजितं सम्यक् प्रशस्तैर्दत्तपक्षवैः ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां ततो गुप्ततरे गृहे ।
अनर्काभ्युदिते काले स्थाप्याः^१ सुस्नेन वारिणा ॥

स्थाप्याः मूले वक्ष्यमाणा देवता एव ।
विष्णुधर्मात्तरे ।

द्वादश्यां चैत्रशुक्लस्य चैत्रवस्त्रप्रदो नरः ।
अत्रयं फलमाप्नोति नागलोकञ्च गच्छति ॥
वैशाखमासद्वादश्यां दक्षदातं तथैव च ।
कृतोपानहयोर्दानात् श्रेष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ॥
तथैव चेति प्रथममासोक्तफलानुपपन्नः ।

आस्तीर्णं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपे महीयते ॥

भोगशायिनं विष्णुं आस्तीर्णं शयनं दत्त्वा महीयते इति
सम्बन्धः ।

आवणे वस्त्रदानेन विष्णुलोके महीयते ।
गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे तथा ॥
प्रीणयेदश्वग्निरसमश्वं दत्त्वा तथाश्विने ।
अश्वग्निरसं हयघीवं देवम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम् ॥
सरोमवस्त्रदानेन कार्त्तिके वस्त्रमाप्नुयात् ।
प्रदानं सवणानान्तु मार्गशीर्षे महाफलम् ।
रोमवस्त्रं तूलपटौ ।

धान्यानाञ्च तथा पौषे दारुणाश्चायनन्तरे ।
फाशुने सर्वगन्धानां नात्र कार्या विचारणा ॥

अनन्तरे माघे दानं महाफलमित्यनुषज्यते । अथ यद्यपि
द्वादशशुक्लेषु नास्ति तथापि ममभिष्याहाराद्द्वादशैव विवक्षिता ।

भाग्यर्चसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला ।
भाग्यर्चं पूर्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी वा ।

पूर्वाद्यां विजयं विद्यादुत्तरायां भगन्तथा ॥
इति भविष्यपुराणे नक्षत्रदेवताकथनात् ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे च स्वातिना तथा ।

ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

वैष्णवे श्रावणे ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ।

श्राश्विने द्वादशी पुष्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

श्राजम्बुचं पूर्वभाद्रपदा ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा ।

सौम्ये मार्गे ।

पौषे मृगशिरुपेता माघे चादित्यसंयुता ॥

आदित्यं पुनर्वसु ।

फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी यावनी परा ।

नक्षत्रयुक्तास्त्रेतासु तथा दानमुपोषितम् ।

सर्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ।

तथा दानमुपोषितमिति— अत्र पूर्वं चैत्रशुक्लद्वादश्यादि द्वाद-
शद्वादशीविहितदानफलाधिकफलत्वं महाफलत्वं दाने उपोषिते
च अनन्तफलमिति वचनादत्युत्कर्षः फले एतानि द्वादशमासशुक्ल-

द्वादशीषु प्रत्येकं द्वादशदानानि तत्र तत्र लिखितान्यपि मासा-
न्तरद्वादशीफलानुषङ्गार्थमेकत्रापि संकल्य लिखितानि ।

एवञ्च द्वादशनक्षत्रयोगेनापि द्वादशद्वादशीषु द्वादशदानान्यु-
पोषितानि च प्रत्येकं केवलतत्तद्वादशीदानफलापेक्षया अति-
शयितफलसाधमानौति मन्तव्यम् ।

वराहपुराणे ।

मत्यतपा उवाच—

कोऽसौ धरण्यां सञ्जीर्णं उपवासो महामुने ! ।

कानि व्रतानि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

दुर्वासा उवाच—

एवमेव मुने मासि चैत्रे शक्यं द्वादशीम् ।

उपोष्याराधयेद्गत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥

वामनायेति वै षाढौ विष्णवे कटिमर्चयेत् ।

वासुदेवेति जठरमुरः सम्पूर्णकाय च ॥

कण्ठं विश्वभृते पूष्यं शिरो वै श्योमरूपिणे ।

बाहू विश्वजिते पूष्यौ स्वनाम्ना शङ्खचक्रके ॥

अनेन विधिनाऽभ्यर्च्य देवदेवं सनातनम् ।

प्राग्भद्रलोदरं कुम्भं सयुग्मं पुरतो न्यसेत् ॥

प्रागुक्तपात्रे संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुधः ।

यथाशक्त्वा कृतं हृस्वं मितयज्ञोपवीतिनम् ॥

कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे कृत्तिकां पादुके तथा ।

अचमालाञ्च संस्थाप्य वृषिकाञ्च विशेषतः ॥

एतेहपस्करैर्धुक् प्रभाते माह्वणाय तम् ।
 दापयेत् प्रीयतां विष्णुर्धुक्स्वरूपौत्युदीरयेत् ॥
 मासनाया तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् १ ।
 प्रीयतामिति सर्व्वं च विधिरेव प्रकीर्तितः ॥
 श्रूयते च पुरा राजा हर्ष्यः पृथिवीपतिः ।
 अपुत्रः स तपस्तेपे पुत्रमिच्छन्सपोधनः ॥
 तस्यैव कुर्व्वतस्त्रिष्टिं पुत्रार्थं मुनिसत्तमः ।
 आजगाम हरिर्देवो द्विजरूपसमन्वितः ॥
 स उवाच नृपं राजन् किन्ते व्यवसितं त्विति ।
 पुत्रार्थमिति चोवाच तं विप्रः प्रत्युवाच ह ॥
 इदमेव विधानन्तु कुरु राजन् प्रयत्नतः ।
 स विप्र एवमुक्त्वा च चणादन्तर्हितस्ततः ॥
 राजापि तच्चकाराच मन्त्रवित्तं द्विजातये ।
 दरिद्राय स्वयं प्रादात् ज्योतिर्गर्भाय धीमते ।
 यथाऽदितेरपुत्रायाः स्वयं पुत्रत्वमागतः ।
 भगवांस्तेन सत्येन ममाप्यस्तु सुतो वरः ।
 चनेन विधिनोक्तेन तस्य पुत्रोऽभवन्मुने ।
 उवाच इति ख्यातस्य चक्रवर्ती महाबलः ।
 अपुत्रो ज्ञाते पुत्रानधनो धनवान् भवेत् ।
 भृष्टराज्यो ज्ञातेद्राज्यं सुतो विष्णुपुरं प्रजेत् ।
 एवमेवेति वक्ष्यमाणमार्गं प्रौढमासद्वादशौक्ये दशम्यां निच-

तात्मवान्, स्नातो देवाञ्जनं कृत्वा, अग्निकाव्यं यथाविधि इत्यादि
 “तचाराध्य महायोगदेवं नारायणं प्रभुम्” इत्यन्तेन चदुक्तं
 तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । उपोष्यैकादश्यां वामनायेत्यर्चनीयम् ।

ॐकारादि नमोऽप्तेन चतुर्थ्यन्तेन चार्चयेत् ।

प्राग्बदिति जलपूर्णत्व-ममाख्यत्व-सितचन्दनलेपितत्व तिस्रपात्र-
 स्थगितत्व पञ्चरत्नगर्भितत्वानां ग्रहणं । सयुग्मं सितवस्त्रयुग्मं
 सहितं प्रागुक्तपात्रे यथाशक्त्वा सौवर्णं रौप्य-ताम्राधाराणामन्यतमे
 वारिपूर्णं, काञ्चनं सौवर्णं कुण्डिका कमण्डलुः । वृषिका यत्या-
 सनं, मासनायेत्यादि प्रादुर्भावाभिधानकं प्रीयतामित्यन्तस्य मार्ग-
 शीर्षं, द्वादशमासेषु केशव नारायण माधव गोविन्द विष्णु मधु-
 सूदन त्रिविक्रम वामन श्रीधर हृषीकेश पद्मनाभ दामोदरेति
 यथाक्रमं प्रत्येकं नामोच्चार्य केशवो मत्स्यरूपो प्रीयतां, नारायणः
 कूर्मारूपो प्रीयतामिति क्रमेण तत्तन्मासि उदीरयेदित्यर्थः ।

ज्योतिर्गर्भाय ब्रह्मविदे ।

वराहपुराण एव अक्षरसः प्रति नारद उवाच—

इदानीं कथयाम्याशु व्रतं येन हरिः स्वयम् ।

वरं दद्याद्भर्तृभावं स च वै धाति गोभनाः ॥

गोभना इति सम्बोधनं चकारस्वरसात् वरदान- हरिभर्तृ-
 भावौ दावपि फले ।

वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या भवेत् शुभा ।

तस्यामुपोष्य विधिवत् सश्रीकं हरिमर्चयेत् ॥

पर्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् ।

तत्र लक्ष्मीपतिं देवं ह्ययं कृत्वा निवेशयेत् ।
 तस्योपरि ततः पुष्पैर्मण्डलं कारयेद्बुधः ।
 मृत्यु-वादिषघोषैश्च जागरन्तश्च कारयेत् ।
 मनोभवायेति शिरस्थ्यम्बकायेति वै कटिम् ।
 कामाय बाहुमूलान् कुसुमास्त्राय चोदरम् ।
 मन्मथायेति वै पादौ हरये इति सर्व्वतः ।
 पुष्पैः सम्पूज्य देवेशं मल्लिकाजातिभिस्तथा ।
 पश्चात्तुर आदाय इन्दुदण्डान् सुशोभनान् ।
 चतुर्हिचु न्यसेत्तस्य देवस्य प्रणतो नृप ।
 एवं कृत्वा प्रभातेषु प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च ।
 वेद वेदाङ्ग युक्ताय सम्पूर्णाङ्गाय धीमते ।
 ब्राह्मणांश्च ततो भोज्य व्रतमेतत् समापयेत् ।
 व्रतस्थाने ततो विष्णुभक्त्या वै भविता भुवम् ।
 कृत्वायत्प्रणामान् पृष्टं गर्व्वेण च भुवम् ।
 व्रतेन देवदेवेशं पतिं लब्ध्वाऽभिमानतः ।
 अवसानेऽपहरणं गोपालैर्वो भविष्यति ।
 पराहतानां कन्यानां देवो भक्ता भविष्यति ॥

अथ मल्लिकाजातीरूपकुसुमयोर्यद्यपि यौग्ये पथोदागमे च
 निर्धारस्तथापि यथाकथञ्चिदनयोरन्वयो बोद्धव्यः ॥

इति भर्तृदादशौव्रतम् ॥

मत्स्यपुराणे—

चैत्रे मासि मिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः ।
 स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ॥
 नानाफलयुतं तद्वदिदुदण्डममन्वितम् ।
 सितवस्त्रयुगकक्षं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 नानाभक्ष्यममाकीर्णं महिरण्यञ्च शक्तितः ।
 ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् ॥
 तस्मादपरि कामन्तु कदम्बोदलसंस्थितम् ।
 कुर्याच्छर्करयोपेतां रतिन्तस्य च वामतः ॥
 अयतोऽक्षं ततो दद्यात् गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
 तदभावे कथां कुर्यात् काम-केजवयोर्नरः ॥
 कामनाया हरेरर्क्षां स्थापयेद्गुडवारिणा ।
 शुकपुष्याचततिसैरर्क्षेणधुसूदनम् ॥
 कामाय पादौ सम्पूज्य जज्ञे मौभाग्यदाय च ।
 ऊरु स्मरायेति पुनर्मन्मथायेति वै कटिम् ॥
 शुकोदरायत्युदरमनङ्गायेत्युरो हरेः ।
 मुखं पद्ममुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
 पुनः सर्वात्मने मौलिमर्षयेन्मधुसूदनम् ।
 ततः प्रभाते तं कुम्भम् ब्राह्मणाय निवेशयेत् ॥
 [ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्वा यथा च लवणादृते ।
 भक्त्वा तु दक्षिणां दद्याद्विमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥]

प्रौद्यतामच भगवान् कामरूपो जगद्गणः ।
 हृदये सर्वभूतानां च आगन्दोऽभिधीयते ॥
 अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
 उपवाची चयोदशामर्चयेद्विष्णुमव्ययम् ॥
 फलमेकस्य सम्प्राश्य द्वादशां भूतले स्वपेत् ।
 ततस्त्रयोदशे मासि एतधेनुसमन्विताम् ॥
 शय्यां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।
 कालस्य कामदेवस्य शुक्लां गास्य पयस्त्रिनौम् ॥
 वासोभिर्द्विजदाम्यत्यं पूज्य शक्त्वा विभूषणैः ।
 शय्यागवादिकं दद्यात् प्रौद्यतामित्युदीरयेत् ॥
 होमः शुक्रतिलैः कार्यः कामनामानुकीर्तनात् ।
 गन्धेन सर्पिषा तद्वत् पायसेन च धर्मविद् ॥
 विप्रेभ्यो भोजनं दद्यात् विभ्रशायविवर्जितः ।
 रक्षुदण्डांस्तथा दद्यात् पुष्पमालास्य शक्तितः ॥
 यः सूर्याद्विधिनानेन मदनदादशीमिमाम् ।
 सर्वेषापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ॥
 इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समश्रुते ।
 यः स्मरः च स्मृतो विष्णुरानन्दात्मा महेश्वरः ॥
 सुखार्थी कामरूपेण स्मरेत्तं जगदीश्वरम् ।

इति मदनदादशीव्रतम् ।

अथ द्वादशां पूजा एकफलाशनं चयोदशामुपवाससप्तदशैश्यां
 पारणमिति प्रतिमासं क्रमः । चयोदशे मासि घृतधेन्वादिः ।

ब्रह्मपुराणे—

चयोदशौषु सर्वासु कामः पूज्योऽथ वा नरैः ।
 याचोत्सवस्य विधिवत् कर्त्तव्यस्याथ विष्णवे ॥
 चयोदश्यान्तु दयिता स्वयं भर्त्ता प्रियेण तु ।
 आत्मपूजा च कर्त्तव्या पूजनीया गृहे स्त्रियः ॥

लिङ्गपुराणे— कामेश्वरकुण्डमधिकृत्य ।

चैत्रे मासि सिते पक्षे चयोदश्यान्तु मानवाः ।
 स्नानं ये तत्र कुर्वन्ति ते कामसदृशा नराः ॥
 अत्र कामसदृशनरत्वं काम्यम् ।

महाजनपरिग्रहीतवाक्यम्—

चैत्रशुक्लचयोदशां दमनं मदनात्मकम्^१ ।
 कृत्वा सम्यज्ज यत्नेन बीजयेद्भुजनेन तु ॥
 ततः सन्धुचितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ।

पूजामन्त्रौ—

एहोहि भगवन् काम रतिप्रीतिसदाकर ।
 सर्वेषान्तु प्रियो भावस्त्वत्प्रसादान्मनोभव ॥
 नमोऽस्तु पुष्पवाणाय जगदाङ्गादकारिणे ।
 मन्मथाय जगन्नेत्र रतिप्रीतिकराय ते ॥
 अतिशयितपुण्या चैयं चयोदशौ भविव्यपुराणोक्तेः ।

शिष्टपरिग्रहीतश्रीवागमः—

मधुमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

१ D चन्दनात्मकम् ।

२ D सर्वे शक्तप्रिया भावाः ।

ख्याता मदनभञ्जोति सिद्धिदा सुमहोत्सवा ॥
तत्र ये मूलनक्षत्रे समुल्लसन्मनोच्चयम् ।
निवेदयति गौरीश्रे तेषां चैवार्चनाफलम् ॥

शिशुपरिग्रहीतवाक्यम्—

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां भवेत्काममहोत्सवः ।
जुगुप्सितोक्तिभिल्लत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम्
श्रवणे तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

ब्रह्मपुराणे—

उपोष्याथ चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां हरिं यजेत् ।
पौर्णमास्यां निकुम्भश्च पिशाचैः सहितो बली ॥
याति योद्धुं पिशाचाश्च सिकतादीपवासिनः ।
तदर्थं गच्छतां तेषां मध्याह्ने तु गृहे गृहे ॥
पूजा कार्या प्रयत्नेन नित्यं शक्त्वा यथाक्रमम्
पिशाचं मृण्मयं कृत्वा रम्यं तृणमयञ्च वा ॥
गन्धैर्माख्यैस्तथा वस्त्रैरलङ्कारैर्मनोहरैः ।
भक्ष्यैरन्वोपिकापूपैर्मामैर्दिल्लैश्च पानकैः ॥
स्वजातिविहितैः पेयेर्नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
आयुधैर्विविधाकारैः कृत्रोपानहयष्टिभिः ।
शूकाञ्चपूरिकायुक्तैः सितैर्भक्ष्यैश्च भस्त्रया ॥
शूकाञ्चं यवादि भस्त्रा चर्मपुटः ।

शिक्यकुन्दानवितपैर्बद्धनद्वैश्च चर्मणा ।
तन्त्रीवाद्यैर्मनोज्ञैश्च तथा पान्थोपयोगिभिः ।

चर्मणा बद्धनद्वैश्चर्मवन्धनबद्धैः पान्थोपयोगिभिः कृत्रोपानहा-
दिभिः ॥

मध्याह्नतस्तु सम्पूज्य प्राप्ते चन्द्रोदये पुनः ।
पूर्ववत् पूजयेत्तन्तु वित्तशायविर्वर्जितः ॥
ततः कृतस्त्रस्ययनो ब्रह्माणन्तु विमर्जयेत् ।
तमनुव्रजनौयन्तु द्वितीयदिवसे सति ॥
गृहाददूरे यो यस्य पर्वतस्तमथारुहेत् ।

तमनुव्रजनीयं विमर्जयेदिति मन्वन्धः ॥

पुनर्गृहं प्रविश्यैव कर्त्तव्यः सुमहोत्सवः ।
गीतवादित्रनिर्घोषैर्जनकोलाहलैस्तथा ॥
कृत्वा तृणमयं सपै दृढैः काष्ठैः सुवेष्टितम् ।
कीद्वित्वं पुरद्यामनगरेषु च सर्वदा ॥
सन्त्रासो दृष्टसर्पाणां तत्क्षणद्येन जायते ।
त्रिभिस्तुभिर्दिवसैः कर्त्तव्यः खण्डखण्डशः ॥
सर्पोपसर्पशमनं तच्च खण्डं गृहे गृहे ।
पूजित्वं सुगुप्ते तु रचितव्यञ्च वत्सरम् ॥

तथा—

मन्दे चार्कं शुरौ वापि वारेच्छेतेषु चैत्रिकी ।
तथाश्वमेधिकं पुष्पं स्नातश्च लभते नरः ।

दानमन्त्रयतां घाति पिहणाद्यापि तर्पणम् ॥

मन्त्रे शनौ ।

विष्णुः— चैत्री चिचायुता चेत् स्यात् तस्याश्चित्रवस्त्रप्रदानेन
सौभाग्यं फलमाप्नोति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

सम्प्राप्य चैत्रमासस्य शुक्लां पञ्चदशीं नरः ।

चित्रवस्त्रयुगं दत्त्वा क्षोपवासो द्विजातये ।

ब्राह्मणांस्तर्पयन् विप्राः सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥

अन्यब्राह्मणानां भोजनादिना तर्पणम् ।

मत्स्यपुराणे महावराहस्य पुराणमाहात्म्यमधिकृत्य

विष्णुनाभिहितं युष्मं तद्वराहमिहोच्यते ॥

मानवस्य प्रसङ्गे कल्पस्य मुनिवत्तमाः ।

चतुर्विंशसहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥

काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिस्रधेनुसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां मधौ दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।

वराहस्य प्रदानेन पदमाप्नोति वैष्णवम् ॥

मधौ चैत्रे ।

ब्रह्मपुराणे—

आवाक्यामाश्रयुञ्ज्याच्च पौष्याश्चैश्याच्च सर्वदा ।

न गृह्णीयात् गर्वां चौरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥

ज्ञातः सर्वपापैः प्रमुच्यते इत्युपक्रम्य प्रालयात् तदा चैत्रौ-

मिति वमः ।

अथ कमपूजा ।

देवीपुराणे—

सर्वकामप्रसिद्धार्थं पूजनीया यथा शिवा ।

तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! समासतः ॥

चैत्रादौ या समाख्याता पूजा सर्वार्थसाधनी ।

तस्या भेदान् प्रवक्ष्यामि इष्टापूर्त्तप्रसिद्धये ।

श्यां चित्रर्चगां पूजां कृत्वा त्वाह्वपदं लभेत् ॥

दतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्यर्चे प्रपूजयेत् ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

इन्द्राग्निदेवते ऋचे पौर्णमास्यां तथैव च ।

पूजां कृत्वा भवेद्ब्रह्मन् विगताघो नरोत्तमः ॥

इन्द्राग्निदेवते विशाखानचचे ।

अग्नेः परियहः कार्यो दानं देयं द्विजातिषु ।

चयाणानेकमादाय अग्निं देवं प्रपूजयेत् ॥

अग्निहोत्री भवेत् पूत एतदर्णाश्रितं फलम् ।

सूक्ष्मं पशुघातेन ज्येष्ठे देवीं प्रपूजयेत् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति भावशुद्धेन कर्षणा ।

आषाढे मासि धो देवीमाषाढर्चे प्रपूजयेत् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति देवीलोकस्य गच्छति ।

आवणे पूजयेद्देवीं प्रतिपद्यादितः क्रमात् ।

ब्रह्ममूर्त्तिगतामृचे पुष्ये भौजङ्गमेऽपि वा ॥

भौजङ्गमे अश्विधानचचे ।

अधिवासविधानेन पविचारोहणं भवेत् ।
 ब्रह्माम्युमागणेशस्य नागस्कन्दतनुस्थिता ॥
 रविमातङ्गरूपा तु मङ्गला सा तदा भवेत् ।
 वृषविष्णुशिवाकारा कामरुद्रममाहृतिः ॥
 शक्ररूपा प्रयष्ट्या देवी गन्धसगादिभिः ।
 प्रथमे चाश्रमे पूजां गृह्यकर्म्म अतादि च ॥
 कृत्वा कामानवाप्नोति विगताघो मुनीश्वर ! ।
 प्रोष्ठकर्णासु (?) कर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ॥
 महोत्सवविधानेन सौचाभरणफलं लभेत् ।
 अष्टम्यां रोहिणीच्छे सोपवाप्तु पूजयेत् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति सर्वकामसमृद्धये ।
 तत्रैवं कारयेद्देवीं वेदरूपां महोदयाम् ॥
 कन्यास्ये च रवाविषे पूजनौया यथाविधि ॥
 इषे चाश्विने ।

भौजङ्गी तिथिमाश्रित्य यावच्चन्द्रार्कनङ्गमम् ।
 तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
 च्छे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥
 आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।
 चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यात्तु कामिकी ॥
 कन्यास्ये च रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 सोपवाघो निघातुं तु महाविभवविस्तरैः ॥

पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
 वारुणे शतभिषानक्षत्रे ।

पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥
 बलिच्छेपं सुरेन्द्राणां कृत्वा सर्वाङ्गिणां नयेत् ।
 युद्धयात्रा तु कर्त्तव्या या पुरा संप्रकीर्त्तिता ।
 शक्रोत्सवे महापुण्ये तस्मिन् देवीं प्रपूजयेत् ।
 तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ॥
 दीपवृक्षः प्रकर्त्तव्यो दीपचक्रमथापि वा ।
 दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुङ्कुषु च ॥
 मीनौवाली यदा वत्स तदा कार्यं महाफलम् !
 सर्वमेव प्रकर्त्तव्यं बलिपूजामहोत्सवम् ॥
 देवतानां समुत्थानं कुर्यात् पौष्णे तु बुद्धिमान् ।
 नीराजनं प्रकर्त्तव्यं नृ-नाग-तुरगादिषु ॥
 कार्त्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं सदा ।
 ब्रह्म-विष्णु-शिवादीनां तत्र पूजा महाफला ॥
 गवोत्सर्गः प्रकर्त्तव्यो नीलं वा वृषसुत्सृजेत् ।
 सर्वयज्ञफलं ब्रह्मन् प्राप्नुयाद्विचारयन् ॥
 अस्त्राणां पूजनं तत्र कर्त्तव्यं सर्वभिद्भुजे ।
 मार्गे पूजा प्रकर्त्तव्या अहिब्रह्मर्चगा शुभा ॥
 अहिब्रह्म उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् ।
 सोमर्चे कारयेत् पूजां सर्वकामफलप्रदाम् ।
 पुष्ये पुष्याभिषेकस्तु कर्त्तव्यः पूजयेज्जयाम् ॥

चतुर्थीं प्रकृतमाद्यस्य महापूजा विधीयते ।
 माध्यां पूजा प्रकर्त्तव्या देवीं वै मङ्गलां यजेत् ॥
 पाश्चिमे पूजयेद्देवीं चण्डिकेति च या मता ।
 मातृणाञ्च विशेषेण तच्च पूजा विधीयते ॥
 एवं सर्वगता देवी सर्वदेवतनुस्थिता ।
 पूजिता विधिना वत्स सर्वकामान् प्रयच्छति ॥

इति क्रमपूजा ।

चेत्तदौति प्रथमवाक्यस्य एवं सर्वगतेत्यादि चरमवाक्यस्य च परामर्शादिषां कर्मणां श्रुताश्रुतफलानां सर्वकामावाप्तिजनकत्वेन स्थिते एतदन्तर्गतानां प्रकृषाच्चित् श्राद्धादीनां निरपेक्षतत्तत्-फलकामनया शिष्टैराचर्यमाणत्वात्, कल्पतरुकारप्रभृतिभिरेतदन्तर्गतानां चैत्र्यां चिचर्चनां पूजाभित्यादि, तत्रैव महती-पूजेत्यादि वाक्यानामन्यविधिं निरपेक्षविधितयाऽवतारितत्वाच्च फलनिरपेक्षत्वमपि अत्रैव दिशाऽमीषां वाक्यानामर्थोऽपि नेतव्यः । प्रथमे चाश्रम इति अग्निहोत्री भवेत् पूत इति दर्शनाच्च नाच कर्मणि तदन्येषामधिकार इति न वाच्यं एतदेकदेशार्थं अन्येषामप्यविगीतानुष्ठानात् पापक्षयसर्वकामावाप्तिरग्निहोत्रमन्त्राचारिणोरन्येषाम् सर्वकामावाप्तिः फलमिति विवेकः ।

इति महासान्निविद्यहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्नि-
 विद्यहिकठकुर श्रीचण्डेश्वरकृतौ कृत्यरत्नाकरे चैत्रतरङ्गः ॥

अथ वैशाखकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

मेषं जिगमिषौ सूर्यं शैशिरं एतकम्बलम् ।

अपास्य देहाद्देवेभ्यः पूजा कार्या प्रथमतः ॥

मेषसंक्रान्तिदिने संक्रमणपूर्वाच्छिशिरसमयकृत्यं एतकम्बलं
 देवदेहादपास्य देवपूजां कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

मेषसंक्रमणे भानोर्मेघदानं महाफलम् ।

श्राद्धेयपुराणे—

पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे अयने विषुवेषु च ।

ग्रहणे च व्यतीपाते संक्रान्तौ च दिनक्षत्रे ॥

यानमश्वमनङ्गाहं हेमरूप्यं मणौन् तिलान् ।

ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा मुने ॥

न तेषां भैरवः पन्थाः दत्तेषां दानमित्युत ।

पापेषु निरताः सर्वदेव्यभिधानात् कृतवञ्जतरपापानां
 पापक्षयार्थमिदं दानम् । तथाच गोतमेनाश्वस्य पापनिष्कषण-
 द्रव्यत्वमुक्तं ।

महाजनपरिग्रहीतवाक्यम्—

मसुरं निम्नपचाभ्यां पिवेन्मेषगते रवौ ।

विषं न क्रमते तस्य यावद्दो न पूर्यते ॥

संक्रान्तिदिन एवैतत् कर्त्तव्यं पिबेदित्यभिधानात् पानीयेन
ब्रह्मविष्णुतस्य पानम् ।

अथ प्रतिमासपूजा ।

तत्र देवौपूराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

वैशाखे मासि कर्त्तव्या पूजा पाटलया सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति ज्येष्ठे पद्मार्धनेः सदा ॥
आषाढे विष्वक्क्षरैरौहितं लभते फलम् ।
नवमसिकया पूजा नभसि च महाफला ॥
कदम्बैश्चणकैरेव नभस्ये सर्वकामदा ।
पूजा पद्मजमासत्या इषेऽभ्युदयदायिनौ ॥
शतपत्रिकया पूजा कार्तिके सर्वकामिकौ ।
मार्गे नीलोत्पलैः पूजा पौषे कुञ्जकया शुभा ॥
माघे च कुन्दकुसुमैः सुकुरेण च फाल्गुने ।
शतपत्रैस्तथा वैशे यः कुर्याद्भस्मत्तम ॥
लभते सर्वथज्ञानां सर्वदानफलं तथा
पूजनं फलपुष्पैश्च वस्तुपत्रजानुजम् ।
घ्न-शौर-दधि-तक्रैः सर्वकामफलप्रदम् ॥
एवं भावानुरूपेण यस्तु पूजां प्रकल्पयेत् ।
शिवाय स भवेदस्य शिवस्थानचरः सदा ।

प्रतिमास पूजाविधिः ।

भविष्यपुराणे ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र नवम्यां पक्षयोर्द्वयोः ।
उपवासपरो भक्त्या पूजमानस्तु चण्डिकाम् ॥
नाम्ना भगवतौत्येवं कृत्वा चाश्लमर्थौ विभो ।
रूपेणाष्टभुजां शुभ्रां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
सुकुराणां सजोभिश्च ऋजयेद्विधिवन्नृप ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपेन विजयेन च ।
नेवेशं गुडपूपांश्च धूपं वा गुग्गुलुं नृप ॥
एव सम्यूज्य विधिवत् कुमारौभोजनं ततः ।
गोपुष्कचाक्षणजलं स्नान-प्राशनयोर्मतम् ॥
हंसकुन्देन्दुसङ्काशं तेजसा ब्रह्मसन्निभः ।
विमानवरमारूढो देवीलोके महीयते ॥

अत्रापि शक्तभोजनं मासव्यापि प्रक्रमात् । सुकुरो मण्डिका
विजयधूपः परिभाषोक्तः, नेवेशं दद्यादिति शेषः ।

भविष्यपुराणे—

वैशाखे मासि राजेन्द्र! यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
दध्योदनञ्च सुस्नानो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
गोष्ठे सायमधःशायौ निशायामेकवस्त्रभृत् ।
निधमञ्च यथोद्दिष्टं सामान्यं सर्वमाचरेत् ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कुर्यात् स्नानं घृतादिभिः ।
सूर्यायास्तकृतां श्वेतां दद्याद्वा तरुणीं नृप ॥

शङ्खकुन्देन्दुवर्णाभैर्महायानैरलङ्कृतैः ।
 श्वेतैर्गङ्गुसंयुक्तैर्गङ्गेदर्कस्य मन्दिरम् ॥
 सर्वातिशयरूपाभिर्नारीभिः परिवारितः ।
 नीलोत्पलसुगन्धाभिर्मादते कालमचयम् ॥

अशोपवासदिनं सप्तमीं त्यक्त्वा मासं व्याप्य नक्तभोजनं
 प्रकृतमासि निशायामेकवस्त्रभृत् गोष्ठेऽधःशायी भवेत् । सप्तम्याम्
 पौषसप्तमीदशवत् सर्वं नियमादिकमाचरेदिति गोष्ठे इत्यादे-
 रिच्छस्वार्थः ॥

वैशाखां पौर्णमास्याञ्च दृतादिभिः स्नानं मासि पूर्णं श्वेताया-
 लक्ष्या गोर्दानम् भानवे ।

महाभारते—

निसरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

आयुष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

निसरेदतिवाचयेत् ।

स्कन्दपुराणे—

वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन मानवः ।

स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

भविष्यपुराणे—

तण्डुलोदकपिष्टेन कृत्वा वै मेहपर्वतम् ।

तण्डुलोदकपिष्टेन उदकपिष्टेन तण्डुलेनेत्यर्थः ।

(?) निचुतार्क्षसमायुक्तं सर्वधातुविभूषितम् ।

नानासङ्कारसम्पन्नं नानामास्यविभूषितम् ।

सर्वरत्नसमायुक्तं स्थापयेद्भास्करालये ।

महाव्योमव्रतश्चैतत् वैशाखे या समाचरेत् ।

नानाविधैर्विमानैश्च सूर्यलोके महीयते ।

कमादागत्य लोकेऽस्मिन् क्रीडते मानसेऽचले ।

अत्रापि चैवत् कार्त्तिकीयकामव्रतसामान्यधर्मान्वयः ।

इति स्त्रीणां कामव्रतम् ।

विष्णुधर्मान्तरे—

अपूपानां प्रदानेन वैशाखे स्वर्गमश्नुते ।

राजमार्त्तण्डे—

तुलामकरमेवेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

वराहपुराणे—

वराह उवाच—

ये यजन्ति वरारोहे माधवे मासि शंसिताः ।

अहं तत् प्रतिगृह्णामि माधवे यज्ञयाजिनाम् ॥

दत्त्वा निष्कसहस्राणि यत् फलञ्च वसुधरे । ।

मामेव माधवे यद्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शंसिता नियमकृशाः ।

मत्स्यपुराणे—

वैशाखे पुष्पलवणं वज्रं चित्वा तु गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कर्ष्यं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

वामनपुराणे—

गन्धास्य मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।
देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥

ब्रह्मपुराणे—

इरा नामासुराः पूर्वं सक्ता विश्वावसोर्धदा ।
गौतमृत्यैस्तथा देवान् नास्तुवन्मन्दचेतना ॥
वासवेन ततः शप्ता जाताऽरुणे हिमाचले ।
मनोज्ञपुष्यतां प्राप्ता कल्पे वैवस्वते सति ॥
अथ कुलाक्तु तां दृष्ट्वा वैशाखे मासि माधवौम् ।
स्त्रीपुत्रमिषभृत्यैश्च सहितः सुसमाहितः ॥
सुवासास्थानुलिप्राङ्गः परितुष्टेन चेतसा ।
समीपस्थो विधानेन तामादौ पूजयेत् क्रमात् ॥
अर्घैः पुष्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्दोषधूपैः सुगन्धिभिः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य दिव्यामप्सरसश्च ताम् ।
गृहीत्वा परया भक्त्या ब्रह्मणे तु निवेदयेत् ॥
तत्पुष्पाणां सहस्रान्तु विष्णवे च निवेदयेत् ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य दिव्यामप्सरसश्च ताम् ।
इह लोके च पुष्यं स्वर्गायान्ति च सर्वदा ॥
अथ रुद्रेन्द्रार्कदेव-वसु-नागेभ्य एव च ।
सत्सु श्रीचीरोदकन्याये दुर्गाये कृश्यापाय च ॥
नीलाय नागपतये ब्राह्मणेभ्यक्ततः क्रमात् ।
स्त्रीपुत्रमिषभृत्येभ्यो ज्येष्ठपुत्रक्रमेण तु ॥

रक्तसूत्रेण सुप्रोतां स्रजश्च परमात्मने ।
निवेदयित्वा तां देवीं सुगन्धां सर्व्वबलभाम् ।
तत्रैव भोजनं भुङ्क्ते समृत्यज्ञातिबान्धवः ॥
तत्पुष्पाद्यं पिबेत् पानं स्वजातिविहितं शुचिः ।
शृणुयात् गौतवाद्यादि पश्यंश्चैव सुनर्त्तकान् ॥

आग्नेयपुराणे—

वैशाखे रुद्रनामानं पूजयित्वा वृषान्वितम् ।
धेनुं तिलमयौ दद्यात् सर्व्वोपस्करसंयुताम् ॥
एतद्रुद्रघ्नं नाम महापातकमाशनम् ।
हत्वा रुद्रघ्नं याति यस्मान्नावर्त्तनं पुनः ।

तथा तत्रैव ।

वैशाखे पुष्यश्रवणं वज्रं चैदृशगोप्रदः ।
विष्णोर्विज्ञापयेत् कल्प स्थित्वा राजा भवेदिह ।
एतत् कान्तिघ्नं नाम कार्त्तिकीर्त्तिकलप्रदम् ॥

यमः—

सर्व्वपातकमहात्तु कामतो वाऽप्यकामतः ।
शुद्धिन्तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गमाधनमेव च ॥
शुक्लैः कृष्णैर्यथासम्भेदांश्चिदशुक्लोष्णैः ।
राशिस्तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः ॥
प्रतिमाऽष्टाङ्गुलोत्क्षेप्या शौवर्णा विभवे सति ।

चौद्रेण पयसा दध्ना हतेनापूरयेद्दृढान् ।
 यथाविभवविस्तारं ब्राह्मणे ओन्नियेऽर्धेनि ॥
 दद्यान्माघे च वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

शुक्लैः कृष्णैश्चैरित्यन्वयः । यथासम्भेदात्प्रकाशसम्भे-
 दाच्चिग्रदङ्गुलीच्छ्रितो दात्रङ्गुलेन, पुरुषायतो दाहपुरुषायतः ।
 प्रतिमाऽच दाहप्रतिकृतिः अष्टाङ्गुलाऽपि प्रतिमा दात्रङ्गुलेनैव
 दातुः सन्निहितत्वात् ।

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
 मानकृद्यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः ॥
 अष्टाङ्गुलादिमानानु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र हृत्पर्व्वपन्थिभिर्मिनुयात् सदा ।
 इति हृन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च ।

१ उल्लिख्य तिस्रराशेरुपरि धार्या विभवे सतीति वचनात् तथा-
 विधविभवाभावे विनाषष्टाङ्गुलमौवर्णिप्रतिमया फलं । माघे
 चेत्यादि प्रत्येकमेवाश्वयस्वरमात् माघवैशाखविषुवोत्तरायणानां
 प्रत्येकमेव समचलं । दानसागरे त्वविभवपक्षेऽन्येनापि तैजसेन
 प्रतिमां कार्ष्णेति लिखितम् ।

अत्र ग्रहणं श्रेष्ठमिति प्रकरणे ।

पुण्यनटीसुपक्रम्य । देवीपुराणे—

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा ।
 एवं सर्वेषु पर्व्वेषु चन्द्रे सर्व्वकलाभृति ॥
 तृतीयायाञ्च वैशाख्यामष्टम्यां कुजवासरे ।
 चतुर्दशाञ्च कृष्णायां भौमाहे पितृतर्पणम् ।
 कर्त्तव्यं सर्व्वकामानां पूरणाय द्विजोत्तमैः ॥

तृतीयायां वैशाख्यामिति सामानाधिकरण्यं भेदे माना-
 भावात् वैशाखपूर्णिमायाः पूर्व्वार्द्धेन प्राप्तत्वाच्च, अष्टम्यां कुजवासरे
 इत्यादि साहचर्यादष्टम्यपि कृष्णैवेति केचित् ।
 शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
 कृष्णाष्टमी-चतुर्दश्या पुण्यात् पुण्यतमे सृते ॥
 इति गौडीयवाक्यानुसाराच्च ।

आग्नेय पुराणे—

यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायासुपानहौ ।
 वैशाखशुक्लपक्षे तु सकृत्त्रकरकान्विते ॥
 न तस्य मानसो दाहो मर्त्तऽलोकेऽभिजायते ।
 सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
 कालादिह यदाद्याति मम लोकान् द्विजोत्तमाः ।
 यानश्चान्तरीयुक्तं सर्व्वहेममयं शुभम् ॥
 दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।
 उपतिष्ठति विप्रेन्द्र सर्व्वकामफलप्रदम् ॥

वद्विजेभ्य इति सकृत्त्रकणं प्रयोगवज्जलापेचम् ।

भविष्यपुराणे—

यत् किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बड् ।
तत् सर्वमक्षयं स्याद्वै तेनासावक्षया स्मृता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तमाः ।
यद्ददाति नरश्रेष्ठस्तदयक्षयमुच्यते ॥

अथ वेद्यमक्षया तृतीया प्रसिद्धा—

विशेषेण तथा दानमक्षयानां महाफलम् ।

ब्रह्मपुराणे—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारञ्चवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकान्निपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्थो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्याद्द्विजातिभ्यः प्रथतः प्राशयेद्यवान् ।
पूजयेच्छुद्धं गङ्गां कैलाशञ्च हिमाचलम् ॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
अद्भुता क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते ।
सिन्धोक्षीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥
अथ वासुदेवदेवताक एव होम उपक्रमे कौर्त्तनात् ।
यद्यप्राशनं तद्विकारदारा सावानुष्टानर्हत्वादित्याहुः ।
तत्र अद्भुष्टार्थत्वात् । सिन्धोर्नद्याः ।

विष्णुः—

वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽन्नतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तान्नेव
हुत्वा दत्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति, यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति
तदक्षयतामाप्नोति, अभ्यर्च्य तृतीयायामित्यन्वयः । तेनार्था-
द्वितीयायामुपवासः । अन्नतैर्धवैर्होमो वासुदेवमुद्दिश्यैव ।
भविष्यपुराणे—

इत्येषा तिथिरित्येवं तृतीया लोकपूजिता ।
सदा विशेषतः पुण्या वैशाखे मासि या भवेत् ॥
वारिदानं प्रशस्तं स्यान्नोदकानाञ्च भारत ! ।
वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयाञ्चन्दनस्य च ।

तृतीयां तृतीयायाम् ।

वारिणा तुष्यते देवी भोदकैर्भीम एव च ।
दानान्तु चन्दनस्येह कञ्चजो नात्र संग्रहः ॥

कञ्चजो ब्रह्मा ।

या चेषा कुरुगार्द्धक ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया साऽस्यथा लोके गीर्वाणैरिह शस्यते ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारि-धान्यसमन्वितान् ।
स याति पुष्षो वीर लोकान् वै हेलिमासिनः ॥

करकान् कमण्डलून् वारिधान्यसमन्वितान् वारिपूर्णान्
सपरिनिहितधान्यपूर्णाभाजनांश्चेति कृत्यकल्पतद्-कामधेनु-पारि-
जातानुसारः । हेलिमासिनः सूर्यस्य, मूलीभूतभविष्यपुराण-
जयानिर्वन्ध-वर्षदौषिकासु वारिवाजसमन्वितानिति पाठो दृष्टस्तत्र

वाजमघं इति व्याख्येयम् । एतानि वाक्यानि ब्रह्मवर्णद्वितीया-
ब्रतबोधकवाक्यमध्ये भूपाल-कामधेनु-कल्पतरुषु लिखितानि
पारिजाते तु प्रत्येकं फलश्रुतेः स्वतन्त्रविधिमभिप्रेत्य लिखितानि ।
देवौपुराणे—

द्वितीयायान्तु वैशाखे रोहिण्यर्चे प्रपूजयेत् ।
उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

तत्रैव ।

कलधौतन्तथा चात्रं एतच्चापि विशेषतः ।
अस्यां दत्तस्वचयं स्यात्तेनेयच्चाचया स्मृता ॥
इत्येषा कथिता राजन् द्वितीया तिथिरुत्तमा ।
यामुपोष्य नरो राजन् वृद्धिमृद्धिं श्रियं लभेत् ॥

यमः—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां तथैव च ।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
यत्किञ्चिद्द्वितीयते दानं क्लृप्तं वा यदि वा बद्ध ।
तत्सर्वमचयं स्यादै तेनेयमचया स्मृता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

भक्ष्यभोज्यसमायुक्तां बद्धुर्नो यः प्रयच्छति ।
द्वितीयायाञ्च वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु आहुमचयमुच्यते ।

इत्युपक्रम्य—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।

विष्णुपुराणे—

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम्

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

आहुं कृतं तेन समाः सहस्रम्

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

एतच्च युगाद्यान्तरेऽपि फलं तथैवोपक्रमात् ।

शिष्टपरिग्रहीतभविष्योत्तरे—

वैशाखस्य द्वितीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम् ।

नारायणं पूजयेत्तु पुष्यधूपविक्षेपनैः ॥

वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ।

ततस्तस्यागतो धेनुर्लवणस्यादुकेन तु ॥

कार्या कुडकुलश्रेष्ठ ! चतुर्भागेन वत्सकः ॥

अत्रिचर्मापरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः ।

शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ।

श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः सम्प्रीयतामिति ॥

अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत ! ।

गोसहस्रं दशगुणं प्राप्नोतीह न संशयः ।

मत्स्यपुराणे ईश्वर उवाच—

शर्करासप्तमौ वक्ष्ये तदत् कल्पयन्नाग्निगौम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यथाऽनन्तं प्रजायते ॥

माधवस्य चिते पचे सप्तम्यां नियतव्रतः ।
 प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाख्यानलेपनः ।
 स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ।
 तस्मिन्ममः सविचे तु गन्ध-धूपौ निवेदयेत् ।
 स्नापयेद्दक्षन्नु शर्करापाचसंयुतम् ।
 शुक्लवस्त्रैरलङ्कृत्य शुक्लमाख्यानलेपनैः ।
 सुवर्णेन समायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 विश्वदेवमयो यस्याद्देवादेषु^१ पश्यसे ।
 सर्वस्यामृतमेव त्वं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
 पञ्चगव्यन्ततः पीत्वा स्वपेत्तत्पार्श्वतः चितौ ।
 सौरं सूक्तं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन तु
 अहोरात्रे गते पश्चादष्टम्यां कृतनैत्यकः ।
 तत् सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराद्यतपायसैः ॥
 भुञ्जीतातैलसवणं स्वयमप्यथ वाग्यतः ।
 अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
 संवत्सरान्ते शयनं शर्कराकमला^२न्वितम् ।
 सर्वोपस्करसंयुक्तां तथैकां गां पयस्विनीम् ।
 गृहस्य शक्तिमान् दद्यात् समलोपस्करान्वितम् ।
 सहस्रेणाथ निष्काणां कृत्वा दद्याच्छतेन वा ।

निष्कः कर्षः पलं वा शक्यनुसाराद्भवत्या ।

दशभिर्वाथ निष्केण तदर्द्धेनापि शक्तिः ।
 सुवर्णस्य प्रटातव्यं पूर्ववत् स्वस्तिवाचनम् ॥
 न वित्तशाशं कुर्वीत कुर्वन् दोषान् समश्रुते ।
 अमृतं पिवतो वक्रात् सूर्यस्यामृतविन्दवः ॥
 सन्निपेतुर्धरण्यां ये शक्तिमुद्ग्रेभवः कृताः ।
 शर्करा परमा तस्मात् इक्षुसारामृतात्मिका ॥
 इष्टा रवेरतः पुण्या शर्करा ह्यकव्यथोः ।
 शर्करासप्तमी ह्येषा वाजिसेधफलप्रदा ।
 सर्वदुःखप्रशमनी पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी ॥
 यः कुर्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति ।
 कल्पमेकं वसेत् स्वर्गं ततो याति परां गतिम् ।
 इदमनघं शृणोति यः स्मरेद्वा
 यदि पठतीह सुरेश्वरस्य लोके ।
 मतिमपि च ददाति सोऽपि देवै-
 रमरबधूजनमालयाऽभिपूज्यः ॥
 इति मत्स्यपुराणे शर्करासप्तमीव्रतं समाप्तम् ॥

ब्रह्मपुराणे-

वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाह्नवौ जङ्गना पुरा ।
 क्रोधात् पीता पुनस्त्वक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥
 तां तत्र पूजयेद्देवौ गङ्गां गगनमेखलाम् ।
 अष्टाविंशतिमे प्राप्ते विष्णुः कलियुगे सति ।

शाक्यान् विनष्टधर्मांश्च बुद्धो भूत्वाऽप्रवर्तयत् ।
तत्र पूष्यो भविष्योऽसौ पुष्यादिदिवसत्रयम् ।
सर्वौषधैः सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च सर्वदा ।
बुद्धार्चाक्षण्यं कार्यं शाक्योक्तैर्वचनैः शुभैः ॥

अर्चा प्रतिमा ।

सुविचित्राणि कार्याणि वैश्वदेवगृहाणि च ।
पूष्याः शाक्याश्च यतयः पुस्तकाहारचीवरैः ॥
पुष्यवस्त्राक्षदानञ्च देयं दीमजनस्य च ।
त्रिदिनस्योत्सवः कार्यो नटनर्तनसङ्कुलः ॥

अत्र वैशाखशुक्लसप्तम्यामित्युपक्रमात् पुष्यादिदिवसत्रय-
मित्यभिधानात् पुष्ययुक्तवैशाखशुक्लसप्तम्यां बुद्धार्चादि गङ्गा-
पूजा तु केवलायामपि ।

देवीपुराणे—

ब्रह्मोवाच ।

सहकारफलैः स्नानं वैशाखे श्राष्टमीषु च ।
आत्मानं देवतां स्नाय मांसी-बालकवारिभिः ।
लेपनं फलकपूरं धूपं पञ्चसुगन्धिकम् ।
देव्याः पूजाञ्च कुर्वीत केतका चण्डकेन च ।
शर्कराचीरनैवेद्यं कन्याविप्रेषु भोजनम् ।
आत्मनः पारणं तत्र दक्षिणां शक्तितो ददेत् ॥
अपराजिता भवानो च शिवानाया च वाचयेत् ।
प्रीयता सर्वकालं ने दीप्तिं ने प्रयच्छतु ॥

सर्व्वंतीर्थाभिषेकञ्च अनेनाप्नोति भार्गव ! ।

सूर्यलोको भवेदन्ते तत्तुल्यो जायते मदा ॥

अत्रापि शुकैवाष्टमी प्रकृता वैशाख इत्येकवचनानुरोधा-
दष्टमीत्विति बहुवचनमविवक्षितार्थं बाध्यत्वात् । सहकारः
सुरभिषूतः, मांसी जटामांसी बालकं वार इति प्रसिद्धं
लेपनं लिप्तौकरण पञ्चसुगन्धिकं सिन्धुकागुरुकपूरसितचन्दन
गुग्गुलधूपमिति केतकी हेमकेतकी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैशाखशुक्लदादर्शा ह्यक्षदानं तथैव च ।

अत्र तथैव चेति वचनात् पूर्व्वप्रस्तुतमत्रय्यं फलम् ।

वराहपुराणे—

दुर्वासा उवाच ।

वैशाखेऽप्येवमेवञ्च संकल्प्य विधिना नरः ।
तद्वत् स्नानं मृदा कृत्वा ततो देवालयं ब्रजेत् ॥
तचाराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्व्वधारिणे ॥
मधुसूदनायेति कटिसुरः श्रीवत्सधारिणे ।
चक्रान्तकाय बाह्व च मणिकण्ठाय कण्ठकम् ॥
स्नानात्प्रा शङ्खचक्रे तु शिरो ब्रह्माण्डधारिणे ।
एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राञ्जन्तस्यापतो षटम् ॥
विन्यसेत् स्नानितं वस्त्रयुगथा च विशेषतः ।
वैश्वेन तु पात्रेण तस्मिन् संस्थापयेद्भूरिम् ॥

जामदग्न्येन रूपेण कृत्वा सौवर्णमघतः ।
 दक्षिणे परशुं हस्ते तस्य देवस्य कारयेत् ॥
 सर्वगन्धैश्च समूज्य पुष्येर्नानाविधैस्तथा ।
 ततस्तस्यागतः कुर्याज्जागरं भक्तिमान् नरः ।
 प्रभाते विमले सूर्ये ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 आसीद्राजा महाभागो वीरसेनो महाबलः ।
 अपुत्रश्च महातीव्रं तपस्तेपे महायशः ॥
 चरतस्तु तपो घोरं याज्ञवल्क्यो महामुनिः ।
 आजगाम महायोगी तं द्रष्टुं नातिदूरतः ॥

राजोवाच ।

कथं मे भविता पुत्रः स्वल्पायासेन वै द्विज ।
 एतन्मे कथय प्रीत्या भगवन् प्रणतस्य वै ॥
 एवमुक्तो मुनिस्तेन पार्थिवेन यशस्विना ।
 आचख्यौ दादशौचेमां वैशाखमितपञ्चजाम् ॥
 स हि राजा विधानेन पुत्रकामो विशेषतः ।
 उपोष्य सन्धवान् पुत्रं नलं परमधार्मिकम् ।
 योऽद्यापि कीर्त्यते लोके पुण्यलोको नरोत्तमः ॥
 प्रासङ्गिकं फलं ह्येतत् व्रतस्यास्य महासुने ।
 यत् पुत्रो जायते विक्तं विद्या वा कान्तिरुत्तमा ।
 इह जन्मनि किञ्चिन्नं परलोके शृणुष्व मे ॥
 कल्पमेकं ब्रह्मलोकमुपित्वाऽस्तरसां कुलैः ।

(A B इति ।

क्रीडन्ति ते पुनः सृष्टौ जायन्ते चक्रवर्तिनः ।

धिंशतृकल्पसहस्राणि जीवन्ते नात्र संग्रहः ॥

एवमेवेत्यनेन दशम्यां नियतात्मवानित्यादि करतोयेन
 मानव इत्यन्तेन बोधितेतिकर्त्तव्यता मत्स्यदादश्रीव्रतौघाः परा-
 मृत्यन्ते । संकल्प्य एकादश्यां निराहार इत्यादि वाक्योच्चारणं
 कृत्वा तद्वदिति ततः प्रभाते विमले इत्यादि कुण्डमालिख्य वे
 जले इत्यन्तेनोक्तिकर्त्तव्यतां कृत्वा । कण्ठकं गन्धं, स्वनाच्चेति
 शङ्खचक्रनाम्ना वस्त्रयुगया वस्त्रयुगेन वैणवेन लिख्यनेन घटोपरि-
 स्थितवेणवपात्रधारणं विवक्षितम् । सर्वगन्धाः परिभाषायां,
 ब्राह्मणाय निवेदयेदिति प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्त सृष्टाः कमलयोनिना ।

तिलाः कृष्णाश्च गौराश्च तृप्रथे मूर्ध्वदेहिनाम् ॥

तस्मात् कार्थ्यं तिलैः ज्ञानं तत्राग्नौ जुहुयात्तिलान् ।

निवेदयेच्च विधिवत्तिलपात्रन्तु विष्णवे ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया देवेभ्य एव च ॥

सोदकैश्च तिलैः ज्ञानं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

तिलैः समधुभिर्धुक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

दातव्या दक्षिणा चापि तिलैर्मधुयुतैः सह ।

मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारम्पर्यक्रमगतम् ॥

ॐ तिलाः सोमदैवत्याः सुरैः सृष्टास्तु गोसवे ।

स्वर्गप्रदाः स्वतन्वाश्च ते मां रक्षन्तु नित्यशः ॥

दद्याद्नेन मन्त्रेण तिलपाचाणि तत्र च ।
सप्तम्यस्त्वथ पञ्चभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तु कीर्त्तयेत् ॥
प्रीयतां धर्मराजस्तु देवांस्यान्यानथापि वा ।
एवं कृते न मुक्तः स्यात् पापैर्जन्मशतार्जितैः ॥

प्रीयतां धर्मराज इति कीर्त्तयेदिति सम्बन्धः ।

यमः ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
चौद्रयुक्तैस्त्रिंशैः कृष्णैर्वाचयेद्यदि वेतरैः ॥
'प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि रोचते ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तिलैर्ब्राह्मणभोजनं प्रीयतां धर्मराज इति वाचयेत् यदा
मनसि रोचते तदाचयेत् ।

तेनाथमर्थः । अमुकदेवः प्रीयतामिति तदितरं वासुदेव-
मुद्दिश्य वाचयेदिति ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

तिलैः समधुभिर्युक्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु भोजनम् ।

तथा । वैशाखामेव विधिवद्भोजयेद्ब्राह्मणान् दश ।

चिरात्समुचितः स्यात्वा कृत्वरं प्रयतः शुचिः ॥

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।

दत्त्वा दशसु विप्रेषु तानेव स्वस्ति वाचयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांसु तर्पयेत् ।

यावज्जीवकृत पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

स्वस्ति वाचयेदिति दानाङ्ग स्वस्तिवाचनं प्रीयतां धर्मराज
इति दाता कीर्त्तयेत् पितृन् देवांसु तर्पयेत् इति तर्पणं
पार्ष्णश्राद्धं । एतस्मधुतिलेरेव दानसकल्पानन्तरमेव प्रीयतां
धर्मराजेति कीर्त्तनं ततो दानं ततः स्वस्तिवाचनं ततः
श्राद्धमिति दानसागरः ।

एतत्तु दानं ब्राह्मणक्षत्रियकर्त्तव्यमेव ।

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

चिरात्तं त्विह धर्मज्ञ विहितं ब्रह्मवादिनोः ॥

इति महाभारतवाक्यबलात् । सागरोऽप्येवम् ।

अयुतायुतसु तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ।

मासेव तु न पश्येत्तु न च पापेन लिप्यते ॥

मासेव यममेवेत्यर्थो यमवक्रकलात् ।

जावालः ।

श्रुतासमुदकुम्भस्य दद्याद्विप्रे विज्ञेयतः ।

निर्द्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।

तर्पयेद्दद्यात्तैश्च ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

श्रुतान्नं पक्वान्नं पकं चौर-हविषोरित्यन्ये, निर्द्दिश्य निवेद्य ।

महाभारते ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु तिलान् दद्याद्विजातिषु ।

तिला भक्षयित्वाश्च सदेवालभनश्च तैः
सदेवेति विधिसुवार्थम् । आलभनमुदत्तनम् ।
कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥

विष्णुः ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणसप्तकं चौद्रयुक्तैस्त्रिलोः सन्तर्ष्य
धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः प्रतो भवति । अत्र वैशाखौ
विशाखायुक्ता तत्तन्त्रचत्रयुक्तसकलपौर्णमासौसाहचर्यात्, चौद्रं मधु ।
देवीपुराणे । वैशाखमधिकृत्य ।

इन्द्राग्निदेवते ऋचे पौर्णमास्यान्तथैव च ।

पूजां कृत्वा भवेद्ब्रह्मन् विगताधो न संग्रथः ॥

इन्द्राग्निदेवतं विशाखा । पूजा देव्याः ।

महाजनपरिगृहीतवाक्यम्—

मोदकानुदकुम्भांश्च पकासमहितान्नरः ।

दत्त्वाऽस्यां पौर्णमास्याञ्च ब्रह्मलोके महीयते ॥

आषाढौ कार्तिकौ माघौ वैशाखौषु च यत् कृतम् ।

तदग्नफलं प्रोक्तं ज्ञानदानजपादिकम् ॥

भविष्यपुराणे वैशाख्यधिकारे सुमन्तुववाच—

सोमव्रतन्नथा चान्यच्छुद्धरप्रीतये ष्टण्णु ।

तासपाचं पयःपूर्णं कृत्वा तत्स्यञ्च शुद्धरम् ॥

प्रच्छाद्योपरि वस्त्रेण गन्धपुष्पाक्षितं नृप ! ।

शिवभक्ते द्विके दद्यात् भोजयित्वा विधानतः ॥

प्राच्यां समुद्रते चन्द्रे प्रतीच्याञ्च रवौ गते ।

पौर्णमास्याञ्च वैशाखां गृह्य पाचं शिवाद्यतः ।

प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः ।

तस्मै विप्राय तं पाचमर्षयेद्भक्तिः शनैः ॥

एतत् सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमान्निकं व्रजेत् ।

रुद्रलोकात् परिभ्रष्टो भवेत् जातिस्मारो नरः ।

पूजाभ्यासबलेनैव पुनः शिवपुरं व्रजेत् ॥

प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिरित्युक्त्वा पूजाभ्यासे
पौनःपुन्ये ।

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरौचये ।

ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्तंते ॥

लिखित्वा तच्च यो दद्यात् जलधेनुसमन्वितम् ।

वैशाखे पौर्णमास्यां च ब्रह्मलोके महीयते ॥

वैशाख्यधिकारे वामिष्ठः—

सुवर्णनाभं कृत्वा तु सरुरं कृष्णमार्गकम् ।

तिलैः प्रकाशं यो दद्यात् तस्य पुष्पफलं ष्टण्णु ॥

सममुद्रगुहा तेन सशैलबनकानना ।

चतुरर्णा भवेद्दत्ता वृथिवी नात्र संग्रथः ॥

कृष्णमृगसम्बन्धि चर्म ।

विष्णुः ।

अथ वैशाखां पौर्णमास्यां कृष्णाजिनं सरुरं सुवर्णशुद्ध-
१ D पूजाभ्यासे लनेनैव ।

भूषितं कृत्वा आत्रिके वस्त्रे प्रसारयेत् ततस्त्रिलैः प्रच्छादयेत्
सुवर्णनाभञ्च कुर्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तेजसानि पात्राणि
चौर-दधि मधु-सर्पिः-पूर्णाणि निधायाहिताग्रये ब्राह्मणाय वामो-
युगाच्छादिताय दद्यात् ।

मत्स्यपुराणे ।

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिं कालं समानच ! ।
ब्राह्मणञ्च समाचच तच मे मंग्रयो महान् ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
पौर्णमासी तथा मासी आषाढौ कार्तिकौ तथा ।
उत्तरायणे च द्वादश्यां तस्यां दत्तं महाफलम् ॥
आहिताग्निर्दिजो यस्य तद्देयं तस्य पार्थिव ।
यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ॥
गोमथोपलेपिने तु शृणु चैत्रे नराधिप ।
आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकं ॥

गोमथोपलेपादेव शृणुष्विले प्राप्ते पुनः शृणुष्विति पदं
गोमथोपलेपेऽपि कृते केशकौटादिवारणार्थम् ।

ततः षडङ्गं सरुरमास्तरेत् कृष्णमार्गकम् ।

आस्तरेत् प्राग्ग्रीवमुपरिस्थलोमकञ्च “ चर्माण्युत्तरलोमानि
प्राग्ग्रीवाणीति कात्यायनवचनात् । मार्गकं मृगसम्बन्धि ।

कर्णस्थं रुक्मशृङ्गम् रुष्यदन्तन्तयैव च ।

मत्स्यपुराणे तथान्येष्वपि निबन्धेषु रुष्यदन्तमिति पाठो दृष्टः
तेन दानसागरस्य रुक्मदन्तमिति पाठ उपेक्षितः ।

साङ्गुलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलकन्नन्तयैव च ।

तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद्बुधः ॥

आत्मसमं कृत्वा सर्वतः कृष्णाजिनाच्छादकं तिलं कृत्वैत्यर्थः ।

सुवर्णनाभं तत्कुर्यादलङ्कुर्याद्विशेषतः ।

रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्वा तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥

रत्नैरिति परिभाषोक्तनवरत्नमध्ये यथास्तम्भेन रत्नत्रयेण
गन्धैरिति प्रसिद्धचन्दनादिभिः ।

कांस्यपात्राणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।

मृगमथेषु च पात्रेषु पूर्वार्दिषु क्रमेण तु ॥

एतं चौरं दधि चौरमेवं कुर्याद्यथाविधि ।

चौरं मधु ।

चम्पकस्य तथा शाखामन्नं कुम्भमेव च ॥

बाष्पोपस्थानकं कृत्वा शृणुष्वित्तो निवेशयेत् ।

जौर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गाणि च मार्जयेत् ॥

एतच्चम्पकशाखान्वितस्य कुम्भस्य दानदेशाद्दहिः स्थापन पीत-
वाससा दानोत्तरस्थानानन्तरमङ्गमार्जनञ्च यजमानेन कर्त्तव्यं
तस्यैव प्रकृतत्वात् ।

धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ।

यानि कानि च पापानि मया लोभकृतानि च ॥

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ।

तिलपूर्णम् तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ॥
 यानि पापान्यकाम्यानि कर्मात्यानि कृतानि तु ।
 कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे मदा ॥
 मधुपूर्णम् तत् कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
 परापवादपैशुन्यात् 'पृष्ठमांसस्य भक्षणत् ॥
 'तत्रोच्चैतच्च पापके तास्यपात्रात् प्रणश्यतु ।
 कन्यामृतं गवाश्चेव परदारप्रधर्षणम् ।
 रौष्यपात्रप्रदानाद्दे च्छिप्रं नाश प्रयान्तु मे ।
 ऊर्ध्वपादौ त्विमौ कार्यौ तास्य रजतस्य तु ॥

सम्बन्धनामिति विवक्षितम् ।

कल्पतरौ तु—

ऊर्ध्वपादे त्विमे कार्ये इति पठित्वा एकवचनमविवक्षित-
 मिति व्याख्यातम् ।

ऊर्ध्वपादावगपादौ तयोश्च वा क्रमेणैव पाचारोपणं पश्चात्
 पादयोः तथाश्रुतेरिति दानसागरः ।

जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुबुद्धिना ।

सुवर्णपात्रदानान्तु नाशयाशु जनार्दन ॥

हेमसुक्ताविद्रुमश्च दाड्डीमं बीजपूरकम् ।

प्रशस्तपात्रश्रवणे रुरे शृङ्गाटकानि च ।

दानसागरे ।

अत्रापवाददयस्य पात्रदयस्थानुपदिष्टस्थानकसौवर्णपात्रस्य श्रवणे

इति कर्णस्थानद्वयस्येति पञ्चानामाधारतयाऽवगतेराधेयद्रव्याणा-
 मन्वेषाश्चाश्रुते हेमसुक्तादीनां पञ्चानां तत्राधेयत्वं यथासंख्य-
 मुच्येयम् । पात्रञ्च श्रवणे च इति पात्रश्रवणं अनिर्दिष्टस्थानस्य
 च सौवर्णपात्रस्य मध्यस्थान एव निवेशः ।

सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।

इति पुनः सुवर्णनाभिकत्वश्रुतेः ।

एवं सुवर्णनाभं तत् कुर्यात् इति प्रथमपन्थेन मध्ये सुवर्णपात्रं
 स्थाप्यमिति सिद्धं द्विधा सुवर्णनाभिकत्वमित्युक्तम् ।

भूपालस्तु— मध्यप्रदेशे सुवर्णपात्रमचतपूर्णं जन्मजन्मसहस्रेषु
 इत्यादिना मन्त्रेण निवेशयेत् ततो हेमादिपञ्चकं तत्र दद्यात् ।
 तथा प्रशस्ते पात्रे श्रवणयोर्दद्यादित्याह स्म ।

युक्तश्चेत् ।

अन्ये तु श्रवणाधारकप्रशस्तपात्रे सुवर्णादिपञ्चकधारण-
 नेकवाक्यलाघुपरोधादित्याहुः ।

रुरे शृङ्गाटकानि सिङ्गान इति प्रसिद्धानि फलानि
 योष्यानि रुरेषु देयानीत्यर्थः ।

एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ।

तत् प्रतिग्रहविधिदानाहितानिर्दिजोत्तमः ॥

एवं कृतेति रुरेष्वेव नानाजातीयशाकानि फलानि च
 नानाजातीयानि देयानीत्यर्थः ।

सातो वस्त्रयुगञ्चकः स्वशक्ता वाप्यलङ्कृतः ।

प्रतिग्रहस्य तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥

सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 अनेन विधिना दद्यात् न चावत् कृष्णमार्गकम् ॥
 न स्पृशः स द्विजो राजन् चित्तियूपसमो हि मः ।
 दाने च 'यज्ञकाले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 स्वगृहात् प्रेक्ष्य विप्रं तं मण्डले स्नानमाचरेत् ।
 पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र शास्त्रया चम्पकस्य च ।
 कृत्वाचार्य्यस्य कक्षसं मन्त्रेणानेन मूर्द्धनि ॥

आचार्य्योऽथ कृष्णाजिनविध्यपदेष्टा ।

अथ दानसागरे ।

आप्यायतां समुद्रस्य षडो जप्यास्तु षोडश ।

इति पारिजातलिखितं । आप्यायतामित्येका षट्क ।

समुद्रस्य दारकथेति पञ्चदश एव षोडश भवन्तीति व्याख्यातम् ।

कृष्णकृष्णाचलोदर इत्यादिमन्त्रस्तु न लिखितः ।

तदस्त्रपिहितं कुम्भं नीत्वा शेषं चतुष्पथे ।

हतेनानेन वा श्युष्टिर्न वा प्रक्या प्रतैरपि ॥

श्युष्टिः फलम् ।

फलं वक्तुं नृपश्रेष्ठ तवाप्युद्देशतः श्रुतम् ।

समयभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥

सर्वांसु लोकान् जयति कामचारी विहङ्गमः ।

कर्षतत्कारादिभिः—

आप्यायस्य समुद्रज्येष्ठा षडो जप्यास्तु षोडश

इति मत्स्यपुराणलिखितं आप्यायस्वेत्यष्टौ षडः समुद्रज्येष्ठा
 इत्यष्टौ षड इति व्याख्यातम् ।

प्रतिघट्टस्य तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ! ॥

इत्यतः परम् ।

तत एव समौपे त् मन्त्रमेनमुदीरयेत् ।

कृष्णकृष्णाचलो देवः कृष्णाजिनवरस्तथा ॥

तद्दानाद्भूतपापस्य प्रीयतां मे नमो नमः ।

चयस्त्रिंशत् पुराणानां त्वमाधारे व्यवस्थितः ॥

कृष्णोऽसि मूर्त्तिमान् साक्षात् कृष्णाजिन नमोऽस्तु ते ।

सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां मे वृषभध्वजः ॥

इति मत्स्यपुराण एव लिखितं । मन्त्रस्यास्य दानेऽपि
 विनियोगो दर्शितः ।

अतो मत्स्यपुराणे मन्त्रदर्शनात् कल्पतरुकारादिभिस्तदपा-
 दानात् निवन्धान्तरेषु तददर्शनमवाधकम् ।

आप्यायस्वेत्यष्टौ षड इत्यत्राष्टमौ देवानामित्यादि समुद्र-
 ज्येष्ठा इत्यत्राष्टमौ यः पुरतो निरत इत्यादिका ।

आभूतसंग्रहं चावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ।

न पितुः पुत्रमरणं विद्योगं भार्य्याया मद् ।

धनदेशपदित्यागं मैव चेहाप्नुयात् कश्चित् ॥

कृष्णाचतं कृष्णमृगस्य चर्मा

दत्त्वा द्विजेश्चाय समाहितात्मा ।

यद्योक्तमेतत् मरणं न शोचते
प्राप्तोत्थभौष्टं मनसः फलञ्च ॥

अत्र यजमान उक्तानां समयानामिच्छयाऽन्यतमे स्नातः
शुचिगोमथोपलिप्ते अर्पणीतकैगकीटादौ भूमिभागे सुरूप
यथाशक्ति कम्बलमास्तीर्य तत्र मखुरं मश्टङ्गं कृष्णाजिममास्तीर्य
सौवर्णश्टङ्गरौष्यदन्तपंक्तिद्वयं मुक्तामर लाङ्गूलयुतं मध्यस्थानार्पित-
सुवर्णं कृत्वा सर्वतस्तिलैराच्छाद्य वाससाच्छादयेत् ।

ततः शक्त्वा विशेषतो रत्नगन्धैश्चालङ्कुर्यात् ततः पूर्वार्दिदिचु
चत्वारि कांस्यपात्राण्यन्यानि च मृण्मयानि पूर्वार्दिदिचु घृत-
क्षौरदधिमधुपूर्णानि दद्यात् ।

एवं कृत्वा प्रदानप्रदेशादहिलिप्ते मण्डले स्नानयोग्ये प्रदेशे
व्यक्तशाखायां जलपूर्णमग्नणञ्च कुम्भं पीतञ्च जौर्णवत्तं शोभनं
मर्वाङ्गमार्जनाय शुभचिन्तो निवेशयेत् ।

ॐ यानि कानि च इति मन्त्रेण तिलपूर्णं सौवर्णपात्रं पश्चा-
दामप्रदेशे आरोपयेत् ।

ॐ यानि पापान्यकाम्यानीतिमन्त्रेण मधुपूर्णं कांस्यपात्रं
पश्चादक्षिणपादथोरारोपयेत् ।

ॐ परापवादेत्यादिमन्त्रेण मधुपूर्णं ताम्रपात्रमघदक्षिणपाद-
आरोपयेत् ।

ॐ धान्यानृतमित्यादि मन्त्रेण तिलपूर्णं रौष्यपात्रं अथवाम-
पाद आरोपयेत् ।

ॐ जन्मजन्मसहस्रेषु इति मन्त्रेणाक्षतपूर्णं सौवर्णपात्रं मध्य-
स्थान आरोपयेत् ।

ततो हेममुक्ताविद्रुमटाडौमवौजपूरकानि तत्र च दद्यात् ।
तथा प्रशस्ते पात्रे अरण्योर्दद्यात् स्तुरचतुष्टयं श्टङ्गाटकयुक्तं
कुर्यात् । सर्वशाकं फलानि च यथास्थानं दद्यात् । ततः
प्रतिघहवेदिनं विद्वानं ब्राह्मणमग्निहोत्रिणं स्नातं वस्त्रयुगेनाच्छाद्य
यथाशक्ति हैमाङ्गुरौष्यकादिभिरलङ्कृत्य कृष्णाजिमपुच्छप्रदेशे
उपविश्य ।

ॐ कृष्ण कृष्ण इत्यादिमन्त्रमुदौष्यं सुवर्णनाभिकं मोपस्कर-
कृष्णाजिमं, (तुम्भं) प्रीयतां मे वृषभध्वज इत्युक्त्वादकपूर्व्वे दद्यात् ।
ततस्तं ब्राह्मणं स्वगृहात् प्रेक्ष्य गन्धत्वा इति मण्डले स्नानं
कुर्यात् आचार्यः पूर्व्वस्थापितकलशमादाय यजमानमूर्द्धोपरि
स्नहसोत्थिप्तं निधाय -

ॐ आप्यायस्विति षडगृकं । ॐ समुद्रज्येष्ठेति षडगृकं
च जप्त्वा क्षपयेत् । ततो यजमानो जौर्णपीतवाससा मार्जितो
ऽहते वाससी परिधायाचाम्नः शुचिर्भवति । ततस्तत् पीतवत्तं
कुम्भमहितं गृहीत्वा चतुष्पथे क्षेपनीयम् ।

इति कल्पतरुभूपात्रयोरनुमतः प्रयोगः ।

काशिकापुराणे ।

कार्तिक्यामथ वैशाख्यामथनादिषु पर्व्वसु ।

दत्त्वा दौषान् समुदोध देवस्थाये बलिं ततः ॥

भूतानां देवदेवस्य राज्यादिषु भवेत् सुधीः ।
 य प्रतौ देवमामन्त्र्य स्वपेङ्गुमौ हरि सरन् ।
 उपलिप्य गृहं गत्वा मिताहारो निशि स्वपेत् ॥
 अपरेऽहनि पूर्वार्धे गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ।
 कारयेत् महास्नानं हराय विधिवच्छुणु ॥
 पञ्चविंशत्यं शिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ।
 शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं शतपत्नेन च ॥
 तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ।
 तावतैव हि चौरैण पञ्चगव्येन वा ततः ॥
 भूयः सार्द्धसहस्रेण पलानामचरेण तु ।
 रसेन कारयेत् स्नानं भस्मा चोष्णाम्बुना ततः ॥
 श्रीताम्बुना तयोदृष्टं वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ।
 स्नापयेद्भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रस्थितेन तु ॥
 विधिना स्नाय चानेन शिङ्गं रोचनया लिपेत् ।
 कुष्ठकुङ्कुम कर्पूरचन्दनागुत्थुक्तया ॥
 लेपयित्वा ततो लिङ्गमापौठान्तं घनं शुभम् ।
 नौसोत्पलसहस्रेण मालां बद्धा प्रपूजयेत् ॥
 अलाभे तु सहस्राणामर्द्धार्द्धेनापि पूजयेत् ।
 उत्पलानामभावे तु पत्रैश्च श्रीतरोर्धजेत् ॥

श्रीतरोर्विष्वस्य ।

पद्मैर्वा चम्पकैर्वापि जात्या पाटलयाऽपि वा ।
 पुष्पागैः कर्णिकारैश्च श्वेतमन्दारजैरपि ॥

दमनेर्मरुवकैर्वापि शमी-शुक्लार्क-नागरेः ।
 धयालाभश्च पत्रैर्वा निर्यग्ध्य च मलोच्छ्रितैः ॥
 प्रपूज्य कारयेद्भक्त्वा सुगन्धिं पुष्पमण्डलम् ।
 गुग्गुलुश्चाज्यसंयुक्तमशुभं वाशितं दहेत् ॥
 समूज्य गौरीभक्तारं गीतवादित्रमङ्गलैः ।
 शालिपिष्टोद्भवैः सिद्धैर्घृतपूर्णैः समुज्वलैः ॥
 ततो नीराजनं दोषैः षट्त्रिंशद्भिश्च कारयेत् ।
 सर्षपैर्दधिमन्त्रैश्च दूर्वागोरोचनाक्षतैः ॥
 गन्धपुष्पोदकं दद्यात् भूयोऽर्घ्यं चिन्थ्य शङ्करम् ।
 चामरं दर्पणञ्चैव दीपवृक्षं प्रदापयेत् ।
 धूपं साधारणञ्चैव सघटं पूर्णमेव च ।
 वितानक-ध्वजौ दद्यात् किङ्किणीवरकाम्बुमौ ॥

साधारणं शिवपूजासाधारणं किञ्चिदपि पूर्णं घटं दद्यादि-
 त्यन्वयः ।

अथाष्टाभिः चित्तिं पीड्य स्वाङ्गैर्भक्त्या तु दण्डवत् ।
 ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं शङ्करं भवशङ्करम् ॥
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेत् शनैर्निर्मास्यवर्जकः ।
 प्रणम्योच्चैस्ततः पश्चात् नैवेद्यञ्च निवेदयेत् ॥
 दीनान्धरूपणांश्चैव आगतांश्च बुभुक्षितान् ।
 तर्पयेदन्नपानेन सर्वानाममगोचरान् ॥
 पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ।
 कुर्यादेतत् महास्नानं विधिनानेन धर्मविद् ॥

कारयेद्यः शिवे भक्त्या तस्य पुण्यफलं प्रदणु ।
 ममुद्भूय शतं वायं कुलानां पापवर्जितः ॥
 भवान्त्तं ब्रह्मलोकान्तं भुक्त्वा लोकानशेषतः ।
 ब्रजेत् क्रीडापुरे तस्मिन् विमानस्थोऽमरैर्युतः ॥
 भुक्त्वा यथेष्टितान् भोगान् शिवसायुज्यतां ब्रजेत् ।
 मायावितानमुत्सृज्य चान्ते योगमवाप्नुयात् ॥
 केवल्लेनाप्यथाज्येन दध्ना गज्येन चैव वा ।
 पयसा पञ्चगज्येन मधुनेचुरसेन च ॥
 यः कारयेत् महास्नानं विधिमानेन मन्त्रविद् ।
 सोऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यति परं पदम् ॥
 विधिमानेन निष्ठोयः स्नानं तोयेन कारयेत् ।
 नराणां विंशतिं यावत् सोऽपि चास्यति तत् पदम् ॥
 अन्तरा घ्नयते यस्तु अपूर्णं नियमे तथा ।
 सोऽपि गच्छेत् पदं तत्तु शिवभक्त्या लतस्त्रितः ॥
 एवमेव हि धर्मस्य राशिर्धर्मविवर्जिते ।
 मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद्यस्तु मातः पुण्योऽस्ति धर्मवान् ॥

कूर्मपुराणे ।

वैशाखा पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 उपोष्य विधिना शान्तान् शुचिः प्रयतमानसः ॥
 पूजयित्वा तिस्रैः हृण्णैर्मधुना च विशेषतः ।
 प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि रोचते^१ ॥

१ B वर्तेते ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 यदा मनसि रोचते इति दृष्टदेवताप्रौतये वा ॥
 महासान्धिविषदिक ठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धि विष-
 दिक ठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे—

वैशाखतरङ्गः ।

अथ ज्यैष्ठकृत्यम् ।

तत्र महाफलमित्यनुवृत्तौ विष्णुधर्मोत्तरे ।

वृषसंकमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ।

महाभारते ।

प्रपाः कार्याः परार्थन्तु नित्यन्तु द्विजसत्तमाः ॥

भुङ्क्तेऽप्यथ प्रदीयन्ते पानीयानि विशेषतः ॥

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।

स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिद्वाप्नुयात् ॥

तथैव ।

हनदानान्तथा ज्यैष्ठे सर्षान् कामान् समञ्जते ।

अथ शुक्लादिज्यैष्ठमासान्तर्गताभिमतदिवसो वास्यो मासो-
 लेखात् कृष्णाद्युपष्टम्भकविरहात् ।

हृणोपानहयोर्दानात् ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ।

अस्यकसमाप्नोति नाकलोकस्य गच्छति ॥

आदित्य पुराणे ।

ज्यैष्ठे मासि तिस्रान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य घत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥

विशेषत इति वचनात् ऋषिमासमाप्तेऽपि तिलदानं तत्पूर्णि-
माद्यान्तु फलोत्कर्षः ।

वामनपुराणे ।

उदकुम्भाम्बुधेनुश्च तालवृत्तं सचन्द्रनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥

इदृक्पाठः कृत्यसमुच्चय-कामधेनु-कल्पतरुषु प्रायो दृष्टः, कश्चित्
पुस्तके उदकुम्भश्च धेनुश्च इति पाठः । तेनोदकुम्भश्च धेनुश्चेति
सागर उपेक्षितः । उदकुम्भाम्बुधेनुमिति प्रायशो दर्शनात् तस्यै-
वोपादेयत्वम्^१ ।

यच्च कश्चिदुदकुम्भश्च धेनुश्चेति दृश्यते तत्र स्वरूपधेनुरेव
धेनोर्मुखायां बाधात् । तालवृत्तं तालव्यजनमिति कल्पतरौ,
तालपत्रव्यजनमिति पारिजाते, तालपरिमाणवृत्तं व्यजनमिति
चापरे । अनुक्रमेण मासदानकथने वैशाखानन्तरमासस्य विव-
क्षितत्वात् त्रिविक्रमदेवतत्वाच्च ऋषिस्य लाभः सदेवनेनार्थवादे-
नादरणीयतमम् ।

भविष्यपुराणे ।

सर्वदेवमथौ देवौ मात्तात् शूले व्यवस्थिता ।

अनुग्रहाय लोकानां तस्मात्तां नित्यमर्चयेत् ॥

सुमन्तुहवाच ।

इत्त ते वच्मि परमं रहस्यं पापनाशनम् ।

धन्यं^२ यशस्यमायुष्यं सर्वदेवैरनुष्ठितम् ॥

काष्ठं वा काञ्चनं वापि त्रिशूलं चण्डिकात्मकम् ।

स्वपथित्वा तु तं भक्त्या कुङ्कुमेन विलिप्यते ॥

श्वेतैर्विकसितैः पुष्पैः पूजयित्वा प्रणम्य च ।

गजे रथे हृद्ये वापि वृषभे वा नराधिप ॥

आरोप्य तु महाबाहो मणिकाञ्चनभूषितम् ।

नानावादिचनिघोषैर्ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः ॥

नयेदायतने देव्याः कृतशोभं समन्ततः ।

दुर्गाद्याः पुरतः स्थाप्यं विल्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥

प्रणम्य शिरसा देवीं सुत्वा चापि समापयेत् ।

अनेन विधिना देवीं पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ॥

ब्रह्मेन्द्रविष्णुरुद्राद्यैः प्राप्तन्तु परमं पदम् ।

एवं सम्यजयेद्देवीं त्रिशूलाकृतिमादरात् ॥

मुच्यते च नरः पापैर्विष्णुलोकञ्च गच्छति ।

एतन्महाव्रतं पुण्यं शूलपूजाख्यमुच्यते ॥

भक्तस्य ते मयाख्यातं महापातकनाशनम् ।

एतच्च पूजाप्रकरणे दृष्टतया पूजारूपमेव ॥

तथा । कृत्वा हेममयं शूलं हेमपात्रादिषु स्थितम् ।

पुष्पमास्तापरिचित्रं वितानं^३वरशोभितम् ॥

गृहीत्वा तु ब्रजेद्वीर चण्डिकायतनं वरम् ।

धारयेच्छिरसा पाचं नानावाद्यगणैर्नृप ॥
 कुर्व्यात् प्रदक्षिणश्चापि प्रणम्य शिरसा शिवाम् ।
 विन्यसेद्विधिवद्दीर दुर्गायाः पुरतो नृप ॥
 य एवं विन्यसेद्दीर त्रिशूलं विधिवन्नृप ॥
 स गच्छति परं स्थानं यत्र देवस्यतुर्मुखः ॥
 तथा । आलयः सर्वभूतानां त्रिशूलं देवनिर्मितम् ।
 तस्मात्तं पूजयेद्दीर ज्येष्ठे मासि विशेषतः ॥

अत्र शूलाधारदुर्गापूजाख्यं कर्म धर्मार्यकाममोक्षभाजनत्वं फलं
 विशेषत इति वचनादन्यत्रापि मासे पूजा फलोत्कर्षस्तु ज्येष्ठे ।

तथा । शूलं पिष्टमद्यं कृत्वा ज्येष्ठे मासि नराधिप ।
 कृत्वा च राजतं पद्मं स्वर्णैर्न^१ कृतकर्णिकम् ॥
 निवेद्य अद्भुत्या वीर भगवतैः प्रपूज्यताम् ।
 कामतोऽपि कृतं पापं ब्रह्महत्यादि यद्भवेत् ॥
 तत्सर्वं शूलदानेन देवी नाशयति भुवम् ।
 विमानवरमारूढो देवगन्धर्व्वपूजितः ॥
 कल्पकोटिशतं सायं दुर्गाश्लोके महीयते ॥

एतद्भूतं पूजामन्तरं देव्यै शूलयुक्तं पद्मं निवेद्यम् ।

महाभारते ।

ज्येष्ठामूलान्तु यो मासमेकभक्तेन संचिपेत् ।
 ऐश्वर्य्यमतुल्लं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाऽभिगच्छति ॥

ज्येष्ठामूलं ज्येष्ठायुक्तपूर्णिमाव्यपदेशं ज्येष्ठमासमेवं संचि-
 पेदतिवाहयेत् ।

एतद्भूतं भविष्येऽपि ।

पिष्टेन कञ्चकं कृत्वा ज्येष्ठे मासि सवेदिकम् ।
 कञ्चकं पद्मम् ।

पात्रैः समूज्य गन्धाद्यैर्नानामाल्यविभूषितैः ।

शुद्धस्फटिकमङ्गागैर्विमानैः सर्वकामिकैः ॥

वर्षकोटिशतं सायं सूर्यलोके महीयते ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं पतिमाप्नुयात् ॥

एतदपि व्रतम् । अत्रापि षष्ठौद्वय मत्प्रसौद्वयान्यतरातिरिक्तमास-
 व्याप्यैकभक्त चमाऽहिंसादिनियम ब्रह्मचर्य्य गुडान्नमिश्रशाल्यज-
 निवेदन करवौर गुग्गुलुधूपोभयस्नानशुद्धाः कार्याः ।

देवीपुराणे ।

ज्येष्ठे तु शङ्करी पूज्या रक्ताशोककुरुण्डकैः ।

तथा देयञ्च नैवेद्यं घृतपूर्णाञ्च कन्यकाः ॥

भोजनीयास्तथा दक्षेद्भोभूदानं हिरण्यकं ।

तथा देया जलकुम्भाः सुगन्धैर्वाषिताः शुभाः ।

अनेन वारुणान् भोगान् देवो चिप्रं प्रयच्छति ॥

कुरुण्डकैर्वाणपुष्पविशेषैः घृतपूर्णनैवेद्यमित्यन्वयः घृतपूर्णशब्दः
 पक्वान्नविशेषवचनः दक्षेदिति हिरण्यदक्षिणां कन्याभ्यो दद्या-
 दित्यर्थः ।

शिष्टपरिग्रहीतवाक्यम् ।

यो वृषवर्तिनि सवितरि शिरीषवरबीजमेकमश्राति-
स मानवः स्वगपतिषट्शो नागकुसैर्दृश्यते सततम् ।

बीजवरत्नं कीटाद्यविद्वलम् ।

ग्रहणकमधिहृत्य देवोपुराणे ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या ।

स्नानदानादिना पुण्यहेतुरित्यर्थः ।

महाभारते ।

ज्येष्ठे मासि विशेषेण प्रपादान्तु कारयेत् ।

विशेषेणैतिवचनादन्यत्रापि तीव्रसमये दानं आचारोपटभाच्च ।
प्रया पानीयशास्त्रिका प्रथमदिने संकल्पः प्रत्यहं प्रपादानं स्वर्गश्च
फलमच । व्रताधिकारे तत्रैव ।

ज्येष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ कृष्णाष्टम्यां चित्तोचनम् ।

यः पूजयति देवेशमीशशोकं ब्रजेन्नरः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां कृष्णरक्ता तु रेवती ।

जाता जगति तस्मात्तां कृष्णैः पुष्यैः प्रपूजयेत् ॥

अत्र कृष्णाष्टमी ज्येष्ठशुक्लपक्षपूर्वा एवमन्यत्रापि तिथिकृत्ये
यत्र कृष्णपक्षानन्तरं शुक्लपक्षकृत्याभिधानं मूले तत्र कृष्णादिरेव
मासो बोद्धव्यः कृष्णपक्षानन्तरं ज्येष्ठशुक्लपक्षप्रतकृत्याभिधानात् ।

अत्रास्याश्रुतफलस्य पूजादिकर्मण इष्टोपायतास्थितौ तत्रेष्टेषु
भावाभावयो निर्हपाधिसोपाधयोः—

अत्यन्तोत्कृष्ट— तदितरयोर्भावस्य निरुपाधेरत्यन्तोत्कृष्टस्य
कल्पनालाघवात् स्वर्गस्यैव फलत्वम् ।

यमः ।

शुके दशम्यां स्नात्वा तु पुण्डरीके तथैव च ।

सन्निहित्याममावस्यां प्रभासे वा तथा पुनः ।

श्रौजसे तु नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

शुके ज्येष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।

तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यदृष्टये ॥

उपहारैश्च विविधैर्गीतनृत्यैः सवादितैः ।

होमैः पयोभिर्वस्त्रैश्च कुन्दपुष्पैः सुगन्धिभिः ॥

अत्रापि पूर्वव्यायेन स्वर्गफलम् ।

राजमार्तण्डे ।

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारणसंज्ञिता ।

अजनेषुकरास्तस्यामटन्ति विषीनं (ने) स्त्रियः ॥

ईषुर्वाणः ।

भविष्ये ।

मासि ज्येष्ठे महाबाहो यः कुर्यात्तत्रभोजनम् ।

भुञ्जानः पाथसं वीर सर्पिषा मधुना सह ।

वीरासनो निशायां स्यादहर्गाः समनुव्रजेत् ॥

वीरासनमनिषद्यासनं ।

हितकारी गवां नित्यं गवां हिंसाविवर्जितः ।

उभयोरपि सप्तम्यां कुर्यात् स्नानादिकं विधिम् ॥

उभयोः पचयोरित्यर्थः । स्नानादिकं विधिं पचयोः सप्तमौ
त्यादिना सर्वभोगविवर्जितद्वयन्तेनाये पौषे वक्ष्यमाणम् ।

सूर्याय धेनुं दद्याच्च धूमवर्णामलङ्कृताम् ।

नीलोत्पलसमप्रस्थैर्महायानैरनेकशः ।

महासिंहनिवद्धैश्च मोदते कालमचयम् ॥

व्रतं मत्स्यपुराणे—

ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं होमधेनुप्रदो दिवम् ।

यात्यष्टमीचतुर्दशो रुद्रव्रतमिदं स्रतम् ॥

ज्येष्ठवर्त्तिथावदष्टमीचतुर्दशधिकरणं पञ्चाशितया प्रसिद्धं व्रत-
मिदं । सायञ्चात्र हेमः स्वरूपधेनोश्च दानं धेनुपदमुख्यतानुरोधात् ।
समयप्रदोपे ज्येष्ठपदस्थाने घोषपदपाठः स तज्जातमूलः पुराणे
निबन्धान्तरे च ज्येष्ठपदस्यैव दर्शनात् ।

तथाचाग्रेयपुराणे—

ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायञ्चतुर्दश्याष्टमीषु च ।

यः करोति सुवर्णस्य धेनुदानं दिजातये ।

स याति चाचयं लोकं रुद्रव्रतमिदं स्रतम् ॥

सुवर्णस्य दानमित्यन्वयः ।

ब्रह्मपुराणे ज्येष्ठमधिकृत्य ।

शुक्लाष्टम्यां पुरा जाता शुक्ला देवी महाशनिः ।

वधाय दानवेन्द्राणां शुक्लपक्षे ततो यजेत् ॥

महाशनिरिति देवीनाम यजेदिति देवीं पूजयेदित्यन्वयः ।
स्वर्गश्चात्र फलम् ।

भविष्ये ।

ज्येष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

शास्त्रमन्त्रमयोपेतं भुञ्जानः पयसा सह ।

उपवासपरो भक्त्वा नवम्यां पूजयेद्भुताम् ॥

अष्टम्यां कृतोपवासो नवम्यां पूजयेदित्यर्थः ।

ब्रह्माणीमिति वै नाम्ना श्वेतरूपेण रूपिणीम् ।

पद्मपत्रेक्षणां भक्त्वा मलिनैर्विविधैरपि

कुङ्कुमागुरुकर्पूरैर्धूपेनागुरुणा तथा ॥

अशोकवर्त्तिप्रमुखैर्नानाभक्ष्यैश्च पूजयेत् ।

कुमारी भोजयेत्तपि स्वशक्त्या ब्राह्मणीस्तथा ॥

गोचीरप्राशनात् पूतस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

भोजयित्वा स्त्रियः शक्त्या कुमारीश्च विशेषतः ॥

प्रभयादित्यमङ्गाश्लेजसा वल्लिसन्निभः ।

विमानवरमारुहो ब्रह्मलोके महीयते ॥

अशोकवर्त्तिः पक्वान्भेदः ।

महाजनपरिग्रहीतगौडवाक्यानि—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित्स्वरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकसंज्ञितैः ॥

तथा— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा कृता ॥

तथा— गङ्गास्नानात् सिते ज्येष्ठे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा कृता ।

तथा— ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु भवेद्भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

गाङ्गेये—

ज्येष्ठे मासि चित्तिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां

हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवो मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याह्वरार्थाः

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं बाणिनेधायुतस्य ॥

एतदाक्यपरामर्शान्मङ्गलवार-हस्तयुक्त ज्येष्ठशुक्लदशम्यामेवंविधः

पुण्यसञ्चयो दशविधपापक्षयस्य फलं गङ्गायां । सरिन्मात्रे तु दश

विधपापनाशमात्रम् । क्वचिन्महापातकनाशनमिति पाठः ।

दशपापानि भविष्यपुराणे—

प्रद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥

पाहव्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाक्पथं स्यात्तुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं सतम् ॥

विष्णुहवाच ।

यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ! ।

ज्येष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकत् ॥

समभ्यर्च्यार्च्युतं सम्यङ्मथुरायां समाहितः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥

आलोक्याभिमतोऽन्येषामुदितानां सुवंगजे ।

एतत् किलोचुरन्येषां पितरः सपितामहाः ॥

कश्चिदसत्कुले जातः कालिन्शीपुलिने भुतः ।

अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥

ज्येष्ठामूलासिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।

परं वृद्धिमवाप्स्यामस्तारिताः स्वकुलोद्भवैः ॥

धन्यानां कुलजः पिण्डान् यमुनायां प्रदास्यति ।

कस्मिन् काले समभ्यर्च्य तत्र कृण्वं समाहितः ॥

उपवासकदित्यर्थाद्देकादश्यामुपवासः, आलोक्य अभिमित्यनु-
मौयते कुलोद्भवैः समभ्यर्च्य तारिता इत्यन्वयः उद्देश्यगतधन्यत्व-
कौर्त्तनेनोत्तरश्लोकः प्रशंसा एवञ्च पितृतारणं फलं, तत्र
मथुरायाम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलधेनुका ।

दत्ता यथावदिधिना प्रौणयत्यम्बुशायिनम् ॥

यथावदिधिना जलधेनुकदानविधिना अम्बुशायिनं अश्वि-
शायिनं विष्णुमेव ।

ज्यैष्ठमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

द्वादश्यां शुकपक्षस्य विप्रोका विष्णुना पुरा ।
प्रतिष्ठिता शुभैर्मासैस्सप्तमार्ता तत्र पूजयेत् ॥

विप्रोकत्वं फलम् ।

शिष्टोपगृहीतगौडाः—

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां चण्डकेः शुभैः ।
शुचिरभ्यर्च्य गोविन्दं नरो नैवानुशोचति ॥

अननुशोचनं फलं ।

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच ।

ज्यैष्ठे मासेऽप्येवमेव संकल्प्य विधिना नरः ।
अर्चयेत् परमं देवं पुष्यैर्नानाविधैः शुभैः ॥

एवमेवेति वराहपुराणोक्तमस्यद्वादशीकथितेति कर्त्तव्यतया ।

ॐ नमो नारायणायेति पादौ पूर्वं समर्चयेत् ।

चिविकमायेति कटिं धृतविश्राय चोदरम् ॥

उरः संवसरायेति कण्ठं संवर्त्तकाय च ।

सर्वास्त्रधारिणे बाहू स्तनाब्जाऽञ्जराङ्गणे ॥

सहस्रशिरसेऽभ्यर्च्य शिरसास्य महात्मनः ।

अञ्जराङ्गणे शङ्खचक्रे ।

एवमभ्यर्च्य विधिवत्प्रासङ्गिकं प्रकल्पयेत् ॥

प्रास्यत् वस्ययुगच्छ्री सौवर्णौ रामसङ्कणौ ।

अर्चयित्वा विधानेन प्रभाते ब्राह्मणाय तौ ॥

दातव्यौ मनसा काममीहता पुरुषेण तु ।

अपुत्रेण पुरा वृष्टो राज्ञा दशरथेन तु ॥

वशिष्ठः पुत्रकामाय प्रोवाच परमार्चितः ।

इदमेव विधानन्तु कथयामास स दिजः ॥

प्रायश्चित्तं विदित्वा तु स राजा कृतवानिदम् ।

तस्य पुत्रः स्वयं जज्ञे रामाख्यो मधुसूदनः ॥

चतुर्द्धा सोऽप्यभूद्विष्णुः परितोषात्प्रहासुने ।

एतदैहिकमाख्यातं पारत्रिकमतः शृणु ॥

नश्यन्ति पापानि च तस्य पुंसः

कामानवाप्नोति यथासमीहम् ।

निष्काम एतद्भूतमेव चीर्त्वा

प्राप्नोति निर्वाणपदं स्थिरं तत् ॥

दिव्यान् भोगान् भुञ्जीत^१ स्वर्गसंस्थो

यावदिन्द्रा दश च द्विदिसंख्याः ।

अतीतकाले पुनरेत्य मर्त्ये

राजराजो जायते यज्ञयाजौ ॥

दश दि दि संख्यास्तुर्दश इत्यर्थः ।

इति राघवद्वादशीव्रतम् ॥

राजमार्त्तण्डे—

वृषराशिस्थिते सूर्ये शुक्लपक्षे चतुर्दशौ ।
प्रोक्ता ह्यर्चार्चनायैव सा चम्पकचतुर्दशौ ॥
ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवैधव्याथ कुर्वन्ति स्त्रियः सर्वाः समन्विताः ॥

ब्रह्मपुराणे—

शास्त्रेषु वेदाः सम्भूता पुरा ज्येष्ठ्यां यदा भुवि ।
तदा तान् पूजयेत्तत्र वित्तशक्त्या प्रयत्नतः ॥
नवेर्धवाक्षैः पितृभिः सह देवान् प्रपूज्य च ।
ततोऽनुलिप्तः सखी च नवत्रस्तोपशोभितः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वादी कृतस्त्रस्ययनान् शुचीन् ।
अद्वेषरागिभिर्युक्तः प्राप्नुयुः प्राशयेद्यवान् ॥
शास्त्रेषु इति निर्धारणे सप्तमौ यदा यतस्तदा तत इत्यर्थः ।
यवाक्षैः आहुं देवपूजासु कृतेत्यर्थः । अनुलिप्तः सुगन्धिद्रव्येण ।

देवीपुराणे—

मूलार्चे पशुघातेन ज्येष्ठे देवीं प्रपूजयेत् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति भावशुद्धेन कर्मणा ॥
ज्येष्ठे ज्येष्ठपूर्णिमायां । तथैव प्रकृतात् । भावशुद्धेन कर्मणा
प्रपूजयेदित्यन्वयः ।

विष्णुः—

ज्येष्ठौ ज्येष्ठायुता चेत् स्यात् तस्यां कृत्रीपानहानेन गणा-
धिपत्यमाप्नोति मन्वन्तरादिश्रेयं ज्येष्ठौति आहुमप्यत्र ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

मोपवासस्तथा ज्येष्ठे पूर्णे च शश्वलक्षणे ।
उपामहौ तथा क्वचं दत्त्वाऽत्यन्तं सुखौ भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

एतदेव यथा पद्ममभूद्विरण्मथं जगत् ।
तदृत्तान्ताश्रयं तदत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥
पाद्मं तत् पद्मपद्माशत् महस्त्राणीह पद्यते ।
तत् पुराणञ्च यो दद्यात् सुवर्णकमलाश्रितम् ।
ज्येष्ठे मासि तिलैर्युक्तमश्वमेधफलं लभेत् ॥

अत्र ज्येष्ठपौर्णमास्येव दानतिथिर्विशेषाकाङ्क्षायां पूर्ववाक्ये
वशास्त्रे पुराणदाने पूर्णिमाया एवानेनोक्तत्वात् अन्वयौचित्यात् ।

ज्योतिषे—

वृषान्ते मिथुनस्यादावग्निदाहो दिनचयम् ।
अनुधीन् संहतान् भानुः पन्नगानपि तापयेत् ॥
रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः सञ्जायते रजः ।
तस्माद्दिनत्रयं तत्र शश्ववापं परित्यजेत् ॥

शश्ववापं शश्वार्थं बीजवापम् ।

पद्मपुराणे—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पौर्णमास्यां यतव्रतः ।
स्थापयेद्गणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ॥
नानाफलयुतं तत्र इच्छदण्डसमन्वितम् ।

सितवस्त्रयुगकक्षं सितचन्दमचञ्चितम् ॥
 नानाभक्ष्यसमायुक्तं महिरण्यञ्च शक्तिः ।
 तास्यपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥
 तस्माद्परि ब्रह्माणं सौवर्णं पद्मकोदरे ।
 कुर्याच्छर्करयोपेतां सावित्रीं तस्य वामतः^१ ॥
 गन्धपुष्पं ततो दद्याद्गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
 तदभावे कथं कुर्याद्यथा प्राह पितामहः ॥
 ब्रह्मनाम्नीञ्च प्रतिमां कृत्वा गुडमयीं शुभाम् ।
 शुक्रपुष्पाञ्चतजलैरर्चयेत् पद्मसम्भवम् ॥
 ब्रह्मणे पादौ सम्पूज्य जहे सौभाग्यदाय च ।
 विरिञ्चायोद्युग्मन्तु मन्त्रथायेति वै कटिम् ॥
 स्वच्छोदरायेत्युदरमनङ्गायेत्युरो हरेः ।
 मुखं पद्ममुखायेति बाहू वै वेदपाणये ॥
 नमः सर्वात्मने मौलिमर्चयेच्चापि कञ्चजम्^२ ।
 ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या स्वयन्तु क्षवणं विना ।
 शक्त्या तु दक्षिणां दद्यादिसं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
 प्रीयतामश्च भगवान् सर्वलोकपितामहः ।
 हृदये सर्वलोकानां यस्त्वानन्दोऽभिधीयते ॥
 अनेन विधिना सर्वे मामि मासि समाचरेत् ।

उपवासी पौर्णमास्यामन्वयं ब्रह्म पूजयेत् ।
 फलमेकम् सन्नाश्य सर्व्वर्था भूतले क्षपेत्^१ ॥
 तत्र चयोद्ग्रे मासि हतधेसुसमन्विताम् ।
 श्रियां दद्याद्विरिञ्चाय सर्वापस्करसंयुताम् ॥
 ब्रह्माणं काञ्चनं कृत्वा सावित्रीं राजतीं तथा ।
 पद्मासनः सृष्टिकर्ता सावित्री तु फलस्य तु ॥
 वस्त्रैर्दिजं सपत्नीकं पूज्य भक्त्या^२ विभूषणैः ।
 शक्त्या गवाङ्गिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
 होमं शुक्लैस्त्रैः कुर्यात् ब्रह्मनामानि कीर्त्तयेत् ।
 गव्येन सर्पिषा तदत् पायसेन च कर्त्तवित् ॥
 विप्रेभ्यो भोजनं दद्यात् वित्तशायविवर्जितः ।
 इक्षुदण्डांस्ततो दद्यात् पुष्पमालाञ्च शक्तिः ॥
 यो ब्रह्मा स स्मृतो विष्णुरानन्दात्मा महेश्वरः ।
 सुखार्थी कामरूपेण क्षरेत्^३ देवं पितामहम् ॥
 यः कुर्याच्च विधानेन पौर्णमासीं स्त्रियोऽपि वा ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम् ।
 इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यं भुवमश्नुते ॥

इति पुत्रकामव्रतम् ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीवीरेश्वरात्मज महामान्धि
 विग्रहिकठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे ज्यैष्ठ्यतरङ्गः ॥

अथाषाढकृत्यम् ।

तत्र वामनपुराणे—

उपानद्युगलं कृत्वा लवणामलकानि च ।

आषाढे वामनप्रौढौ दातव्यानि तु भक्तितः ॥

दानसागरे तु लवणामलकानि चेत्यस्य स्थाने नवकम्बलानि
चेति पठित्वा नूतनकम्बलानीति व्याख्यातम् । दानमेतद्वाङ्मण-
सम्प्रदानकम् ।

स्कन्दपुराणे—व्रतम्—

आषाढस्यापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

राज्ञोऽसौ मान्यतां प्राप्य कामान्नाप्नोति पुष्कलान् ॥

महाभारते—व्रतम्—

आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमत्न्द्रितः ।

वज्रधान्यो वज्रधनो वज्रमान्यश्च जायते ॥

भविष्यपुराणे—

द्वितीयश्च तथा पद्ममाषाढे पौष्णमुत्तमम् ।

सर्व्वबीजरसैः पूजं कृत्वा तु शुभलक्षणम् ॥

नानाकेशरगन्धाब्जं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।

हंसवाहैर्महायानैः सर्व्वभोगान्स्वित्तर्नृप ॥

वर्षकोटिशतं सायं सूर्य्यलोके महीयते ।

सम्प्राप्य विविधान् भोगान् सर्व्वलोकेऽनुक्रमात् ॥

प्राप्येह सर्व्वभोगाब्जं तद्वर्षं विन्दते पतिम् ।

अथ काम्यव्रतसाधारणकृत्यानि कार्त्तिके तद्भूतेऽनुमन्त्रेयानि ॥

तत्रैव—

माघे मासि मसुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं योऽर्चयेद्रविम् ।

लभेत् षाण्मासिकं पुण्यं मासैकेन न संग्रयः ।

यथा माघे तथाषाढे मासमेकश्च कार्त्तिके ॥

देवीपुराणे गृहणप्रकरणे—

आषाढे तापिकानदौ पुष्येति प्रकरणान्महापुण्यफलप्रदेत्यर्थः ।

तथा—

आषाढे मासि यो देवीमाषाढर्चं प्रपूजयेत् ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति देवीलोकश्च गच्छति ॥

तत्रैव—

आषाढे तोयधेनुश्च यां दत्त्वा लभते हि तान् ।

इति वाक्यशेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

दत्त्वा चोपानहौ स्वर्गमाषाढे ध्रुवमश्रुते ।

अत्राषाढे काभिमतदिवसे दद्यादिति दानसागरे । तत्राषाढ-
शुक्लप्रतिपदीत्येके ।

महाजनपरिग्रहीतवाक्यानि ।

शुषिसित दिनकरवारे करमूले वज्रपूरिकमूलस्य ।

सपरिरिव सर्पाः प्रयान्ति किल दूरतस्तस्य ॥

तथा च

आर्द्राद्याः प्रथमे पादे चौरं पिवति यो नरः ।

अपि रोगगतस्तस्य तत्कः किं करिष्यति ॥

शौरपानमाचारात् ।

तथा-

मूत्रं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरः^१ सम्भवम्
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभौतिः कुतः ।
दर्पादेव यदा फणी दग्धति तं मोहान्वितो मूलपम्

• स्थानं तेन स एव याति नियतं वक्रं यमस्थाचिरात् ॥

शुचिराषाढः । प्रत्यङ्गिरा शिरीषः ।

ब्रह्मपुराणे-

कृष्णाष्टम्यामथाषाढे गाणपत्ये विनायकः ।

कृतः पूज्यस्य तत्रैव सगणो मोदकोत्करैः ॥

उत्करः समूहः ।

भक्ष्यैर्मास्त्रैस्तथा गर्भैः कुस्त्रावेण तु भूरिणा ।

गौतवाद्यैः सुमधुरैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।

कृष्णाष्टमौषु सर्वासु विज्ञेयं पूजयेच्च तम् ॥

कुस्त्राव र्षत्स्त्रिजमाषः, यवपिष्टक इत्यन्ये । कृष्णाष्टमौषु
सर्वास्त्रित्याषाढरन्यकृष्णाष्टमौपरम् ।

। शिष्टानुमतवाक्यम् ।

आषाढे मासि भृताद्ये शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

भृताद्यः कृष्णाष्टतुर्दशौ प्रकरणात् ।

ब्रह्मपुराणे-

आषाढे शुक्लसप्तम्यां विवस्वान् नाम भास्करः ।

जातः पूर्वांसु तस्मान्नं तत्रोपोष्य यजेत् मदा ॥

रथचक्राकृतौ रम्ये मण्डले सर्वकामदम् ।

भक्ष्यैर्भोव्यैस्तथा पेयैः पुष्यैर्धूपविलेपनैः ॥

पूर्वांसु पूर्वफल्गुनौषु तत्र सप्तम्यां यजेत् । अतः पूर्वदिने
उपवामः । अत्र सर्वकामदमित्यनुवादात् सर्वकामावाप्तिरेव
फलमिति । सदेति वचनाभित्याधिकार इति पारिजातव्याख्यान-
मुपेक्षणीयं सावकमेवेदं मदेतिपदं, कल्पतरुष्येवम् । मण्डले
रथचक्राकृतौ ।

तत्रैव-आषाढशुक्लपक्षे तु स्वातियोगे महाबलः ।

जातो वायुस्तथा पूज्यो गन्धमास्त्रेर्दिजार्चनैः ॥

भूरिणा परमास्त्रेण शक्रुभिर्विधिस्तथा ।

समनोभिर्विचिन्तैश्च कुसुमैः श्रद्धया तथा ॥

परमास्त्रं पायसम् ।

देवौपुराणे- ब्रह्मोवाच-

एवमाचारयुक्तात्मा सततं चर्चिकारतः ।

प्राप्नुयात् सर्वकामांश्च यथेप्सितफलप्रदान् ॥

शक्र उवाच-

नित्यं भगवतो भक्तैस्तेर्मरै-र्दिजसत्तमः ।।

किं कार्यं किं न तैः कार्यं वद त्वं शुकतो मम ॥

ब्रह्मोवाच ।

सर्वैः सर्वगता देवी सर्वदेवमस्कृता ।
 द्रष्टव्या शुद्धभावेन अभिज्ञा पृथगेव सा ॥
 नामभेदेन सा भिज्ञा अभिज्ञा परमार्थतः ।
 शिवा नारायणौ गौरी चर्चिका विमला उमा ।
 तारा श्वेता महाश्वेता अम्बिका शिवशामना ।
 यावद्भयं भवद्भूतं तावद्देवी व्यवस्थिता ॥
 सा वन्द्या पूजनीया च सततं भक्तिभावितैः ।
 विजयार्थे नृपैः खड्गे कुरिका-^१पादुकापटे ॥
 चामुण्डा चण्डरूपा वा लिखिता वाऽथ पुस्तके ।
 ध्वजे वा कारयेच्छक्रे च नृपो विजयेद्रूपम् ॥
 विशेषादा रणारम्भे तस्याः पूजाम्बु कारयेत् ।
 पविचारोक्षणं वत्स ! सर्वशास्त्रेषु गीयते ।
 अग्नेरथाग्नि-पार्वत्योः कुजास्य भुजगेषु (?) च ।
 स्कन्दस्य भागोर्मातृणां दुर्गाधर्मेश गोपते ॥
 विष्णोः कामस्य देवस्य रुद्रस्य ब्रह्मणस्तथा ।
 पूजनीया सदा देवी चण्डा पापविनाशिनौ ॥
 सर्वकाष्ठं दिवाराचौ नामभित्तैः पुरन्दर ! ।
 अथ^२काषाडमासे तु श्रावणे वाऽपि कारयेत् ॥
 सप्तर्ष्यां वा त्रयोदश्यामधिवासं नराधिप ! ।
 सर्वोपहारसंयुक्तो नन्दायां भक्तिमान् स्थितः ॥

१ A B पाठका— ।

२ B अथ काषाड— ।

सूक्ष्मतन्तुमयं कार्यं पवित्रं वज्रतन्तुकम् ।

ग्रन्थिभिः सुविचित्राभौ रचितं मौक्तिकैरिव ॥
 सुधौतं चर्चितं कृत्वा रोचना-अग्नि-कुङ्कुमैः ।
 तथा सर्षपाणि इव्याणि गन्धपुष्पफलानि च ॥
 नैवेद्यानि विचित्राणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
 हैमानि तारपुष्पाणि कुजास्य मृदवस्तथा ॥
 सुस्वातो मन्त्रविधिना अग्निकार्यं समाचरेत् ।
 तथाच पूजयेद्देवीमर्चायां खण्डिलेऽपि वा ॥
 पादके वायवा खड्गे कुरिका-कार्मुकेऽपि वा ।
 दन्तधावनपूर्वम् पञ्चगव्यं चरुं अर्पेत् ॥

तारपुष्पाणि निर्मलपुष्पाणि निवेद्यानीति । सर्वत्र सम्बन्धः ।

दत्त्वा दिशां वलिं वत्स ! कार्यश्चैवाधिवासनम् ।
 सदग्नैर्वस्त्रपत्रैर्वा द्वादयेत् पवित्रकम् ॥
 शताभिमन्त्रितं कृत्वा ततो देव्यै निवेदयेत् ।
 राचौ तु जागरं कुर्यात् सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 नट-नर्तक-वेश्यानां संघानि विविधानि च ।
 तिष्ठन्ति वाद्यगेयानि निरतानि पुरन्दर ॥
 प्रभातसमये वत्स ! प्राप्ते दद्यात् पुनर्वलिम् ।
 प्रत्युषे विधिवत् खाला तथा देवीं उताशनम् ॥
 इद्वाह्याऽथ कन्यास्य स्त्रियो भोज्यास्तथा द्विजाः ।
 पविचारोहणाद्यन्ते दक्षिणामुपपादयेत् ॥
 यथाशक्त्वा भवेच्छक ! नियमः कार्यकारणे ।

राज्ञा नानाविधा^१शक्ति रनुकोडा मृगाविधैः ॥
 दिजाचार्यैश्च स्वाध्यायो न कार्यं कर्षणं कृषेः ।
 वणिग्भिश्च न चार्थीयं^२ दिनानि दश पञ्च च ॥
 अथवा चौण्येकं वा दिनं यामार्द्धमेव वा ।
 देव्या व्यापार आसक्तिः कर्त्तव्या सततं चरेः ॥
 तथा सम्पूर्णे कर्त्तव्ये पुनः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 एवं यः कारयेद्दत्तः तस्य पुण्यफलं षट्पु ॥
 सर्व्वद्यज्ञमतं दानं सर्व्वतीर्थाभिषेचनम् ।
 प्राप्नुयान्नाच सन्देहो यस्मात् सर्व्वगतापि सा ।
 नाधयो न च दुःखानि न पीडा व्याधयो न च ।
 न भयं शत्रुजं तस्य न गृहे पीड्यते कश्चित् ॥
 सिध्यन्ति सर्व्वकार्याणि अपि यानि महान्द्यपि ।
 नातः परतरं वत्स ! अन्यत् पुण्यविष्टद्वये ॥
 नराणाञ्च नृपाणाञ्च स्त्रीणाञ्चापि विशेषतः ।
 मौभाग्यजननं शक्र तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥
 मयापि नृपतिश्रेष्ठ यथावदुपपाटितम् ।
 श्रवणादपि पुण्याय किं पुनः करणादिभो ॥

इति पविचारोद्घरणम् ।

भविष्यपुराणे—

समन्तुर्हवाच—

आषाढे मासि यः कुर्यात् संयतो नक्तभोजनम् ।

षष्टिकोदनसंमिश्रं सकृदश्रीत गोरसम् ॥

गां दद्याच्च महाराज भास्कराय शुभाननाम् ।

मामान्यञ्च विधिं कुर्यात् प्रागुक्तं यन्मया तव ॥

मामान्यञ्च विधिमिति पौषमामकथित भविष्यपुराणीयो-
 भयसप्तमौव्रतोभयपक्षोपवासादिविधिमित्यर्थः ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशै र्थानैर्वर्हिणवाहनैः ।

अणिमादिगुणैर्युक्तः सूर्य्यवद्विचरेद्विवि ॥

इदमुभयसप्तमौव्रतम् ।

तत्रैव भविष्ये—

आषाढे मासि राजेन्द्र यः कुर्यात्नक्तभोजनम् ।

भुञ्जानः खण्डखाद्यानि पायसञ्च नराधिप ।

खण्डखाद्यानि खण्डपाटितपक्वानानि ।

उपवासपरो भक्त्या भवत्यां पक्षयोर्द्वयोः ।

पूजयेच्छुद्ध्या दर्गामैन्द्रीनाम्ना तु नामतः ॥

ऐरावतगतां शुभ्रां श्वेतरूपेण रूपिणीम् ।

कृत्वा खर्णमयीं भक्त्या नानानयनभूषिताम् ।

नानापुष्पविशेषैस्तु भक्ष्यैर्नामाविधैस्तथा ।

यच्चर्हृद्भग्नैश्च पुष्पैः सागुरचन्दनैः ।
 कर्पूरागुरु कसूरौ कर्कोटैर्यच्चर्हृदमो भवति ।
 एवं समुच्च दन्तानौ कुमारीभोजयेत्ततः ।
 स्त्रियो विप्रान् यथाशक्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
 पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः ।
 ध्यायमानस्तथा चेद्भौ खपेद्भूमौ नराधिप ।
 य एवं पूजयेद्दुर्गां भक्ति-अद्वासमन्वितः ॥
 ऐरावतसमाकृढ इन्द्रस्थानुचरो भवेत् ।

इत्युभयनवमीव्रतम् ।

इदञ्च व्रतद्वयं मासव्यापि मियममित्युपक्रमलिखनीयमिति
 तिथिप्राधान्यपुरस्कारान्तिथ्यनुसारेण लिखितम् । एवं मासा-
 न्तरेऽपि कश्चित् कश्चित् ।

ब्रह्मपुराणे—

एकादश्यान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।
 भुजङ्गशयने श्येते यदा चौरार्णवे सदा ॥
 तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।
 सुप्ता तु शेषपर्यङ्के शैलसृङ्गिः सुदारुभिः ॥
 ताम्बारकूटरजतस्तथा चित्रपटेषु वा ।

आरकूटः पित्तलम् ।

लक्ष्म्या चतस्रे हस्ते च विन्यस्तचरणाम्बुजा ॥

नामाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्वकम् ।
 उपवासश्च कर्त्तव्यो रात्रिजागरणं तथा ॥
 तस्यां रात्र्यां श्यतीतायां द्वादश्यां पूजयेत्तथा ।
 चथोदश्यान्ततो नृत्यं गीतवाद्यं निवेदयेत् ॥
 विष्णवे रङ्गजीविभ्यो धनं दद्याच्च शक्तिः ।
 चतुर्दश्यामुपोष्याथ पोर्णमासीं यजेद्भुरिम ॥

चित्रपटेषु वा इति चित्रलिखिता पटलिखिता वेत्यर्थः ।
 रङ्गजीविनो नटादयः, अथ निद्रोत्पत्तिरेकादश्यां तद्वधि
 दिनपञ्चकं तत्तत्पूजादिसमयः ।

एकादश्यान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।

इत्यादिब्रह्मपुराणात् ।

सुप्ते तु सर्वलोकेशे नक्तभोजी भवेन्नरः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकेश्वरो भवेत् ।

तैनाभ्यङ्गश्च चत्वारि सामान्येतानि वर्जयेत् ॥

इति वाक्येन मासचतुष्टयं विष्णु निद्रादिव्यवस्थितौ—

भूपालममुच्चये—

कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोरुत्थापनमिति प्रकरणोपसंहारे-
 णाषाढशुक्लैकादश्यामेव शयनौचित्यादाचारोपष्टम्भाच्च ।

पारिजाते तु—

आषाढमासे द्वादश्यामिति शयनावसरे वराहपुराणदर्शनात्
 कार्तिकशुक्लैकादश्यां जागृष्व जागृष्व चेति मन्त्रलिङ्गेन च
 द्वादश्याः शयनप्रबोधौ । निद्रां त्यजति कार्तिक्यामिति

यमस्मतिदर्शनात् एकादश्यादि-कार्तिकीपर्यन्त दिनपञ्चके
शयनप्रबोधवित्युक्तम् । तच्चावस्यं, आषाढ्यादिपदयोराषाढ-
कार्तिकैकादश्याोरपि योगतो मुख्यत्वात् मन्त्रलिङ्गस्य स्मृत्यपेक्षया
ऽवस्यत्वादाचारविरोधाच्च ।

न आषाढौपदस्थानुपाधेः पूर्णिमायां शक्तिः, आषाढौ
पूर्णिमेति सङ्गप्रयोगदर्शनात् ।

तथाच वामनपुराणमपि—

नारद उवाच—

कथयस्व सुरादीनां शयनं विधिमुत्तमम् ।

सर्वाननुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जगद्गणम् ॥

पुलस्त्य उवाच—

मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! ।

एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥

शेषादिभोगपर्यङ्कं कृत्वा सम्युज्य केशवम् ।

कृत्वा पवित्रकक्षैव सम्यक् सम्युज्य च द्विजान् ॥

अनुजां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रथतः शुचिः ।

लम्बा पीताम्बरधरं स्वस्ति निद्रां समानयेत् ॥

त्रयोदश्यान्ततः कामः स्वपते शयने शुभे ।

कटम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥

चतुर्दश्यां तथा यथाः स्वपन्ति सुखशीतले ॥

शौवर्णपद्मकृते सुखास्तीर्णोपधानके ॥

पौर्णमास्यामुमानायः स्वपते चर्म्मसंस्तरे ।

वैशाखं च जटाभारं ममुन्मथ्याशुचर्मणा ॥

ततो दिवाकरो(रे) राशिं मम्रयाति च कर्कटम् ।

ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥

ब्रह्मा प्रतिपदि तथा मौसोत्पलमथे शुभे ।

तस्ये स्वपिति लोकानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् ॥

त्रिंशकक्षां द्वितीयायां तृतीयायां मिरेः सुता ।

विनायकसत्तुर्थांस्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् ॥

षष्ठ्याच्च स्कन्दः स्वपिति सप्तम्यां भगवावविः ।

कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलाक्षया ॥

दशम्यां भुजगेन्द्रास्तु स्वपन्ते वायुभोजनाः ।

एकादश्यान्तु कृष्णायां साधाः ब्रह्मन् स्वपन्ति च ॥

एवं क्रमस्ये कथितो न भाद्रे स्वपते सुरः ।

स्वपन्तु तत्र देवेषु प्राष्टकालः समायथौ ॥

एवं शिवस्याषाढपूर्णिमा-कार्तिकपूर्णिमयोः शयनोत्थाने
इति स्थिते ।

भविष्यपुराणम् ।

पौर्णमास्यामथाषाढे शिवं सम्युज्य यत्नतः ।

उपवीतं व्रती दद्यात् शिवभक्तांस्तु पूजयेत् ॥

पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूजयित्वा क्षमापयेत् ।
 यतीनां दक्षिणां दद्यात् सूत्रवस्त्रादिकल्पिताम् ॥
 य एवं विधिवत् कुर्यात् चातुर्मासोपवित्रकम् ।
 कल्पकोटिग्रतं मायं हृद्गोके महीयते ॥

यमः—

कीराभ्यौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां मंत्रिशेड्डरिः ।
 निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् मदा ॥
 ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
 हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैरन्यैर्महात्मनः ॥
 सुध्यापे च प्रबोधे च पूजितो येन केचनः ॥

आषाढस्येवमाषाढौ कार्त्तिकस्येयं कार्त्तिकी तिथिः शुक्लै-
 कादशौ मता ।

वराहपुराणे— भगवानुवाच ।

अन्यत्तव प्रवक्ष्यामि कर्म संसारमोक्षणम् ।
 कदम्बः कुटजस्यैव धनकोऽर्जुनकस्तथा ॥
 एभिरभ्यर्चनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 नतः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ॥

धनकः कपित्थः । संस्थापनमनन्तरोक्तकर्मसमापनं नमो
 मारायणाद्येत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

पश्यन्ति नेघान्यपि नेघशामम्
 ह्युपागतं सिन्धुमानं महीमिमाम् ।

निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
 वर्षास्त्रिमं पश्यतु लोकवृन्दम्^१ ।
 ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथं
 नेघाञ्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ ॥
 आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशक्ति^२करं शिवम् ।
 यच्च तेन विधानेन भूमि मत्कर्षं कारयेत् ॥
 स पुमान् न प्रणश्येत संहारेषु युगे युगे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपे महीयते ॥
 अत्र स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा श्वेतद्वीपे महीयते इति सम्बन्धः ।
 स्वास्तीर्णं शयनं शोभनास्तरणयुक्तसद्वादि ।

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच ।

आषाढेऽप्येवमेवन्तु संकल्प्य विधिवन्नरः ।
 अर्चयेत् परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः ॥
 वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च ।
 प्रयुञ्जायेति जठरं अनिरुद्धाय वै चरः ॥
 चक्रपाणयेति भुजौ कण्ठं गोपतये^३ तथा ।
 खनाम्ना शङ्ख-चक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः ॥

^१ D नेघवृन्दं ।

^२ A शक्ति- ।

^३ B भूपतये ।

एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राञ्चत्तस्त्रापतो घटम् ।
 विन्वसेदस्त्रसंयुक्तं तस्योपरि ततो न्यसेत् ॥
 काञ्चनं वासुदेवन्तु चतुर्वाहं समानतमम् ।
 तेनाभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
 प्राञ्चत्तं ब्रह्मणे दद्यादेदेवादिनि सुव्रते ।

अथ मार्गमाभोक्तवराहपुराणीयव्रतस्य द्वादशीकथित सकल-
 साधारण कृत्यान्वयः ।

एवं नियमयुक्तस्य घट् पुष्पं तच्छृणुष्व मे ॥
 वसुदेवोऽभवद्राजा यद्वंशविबद्धंनः ।
 देवकी तस्य भाय्यामौत् समानव्रतधारिणी^१ ॥
 सा त्वपुत्राऽभवत् साध्वी पतिधर्मपरायणा ।
 तस्य कालेन महता नारदोऽभ्यागमत्ततः ॥
 वसुदेवेन भक्त्याऽसौ पूजितो वाक्यमब्रवीत् ।
 क्रययामास धर्मज्ञो देवकी-वसुदेवयोः ॥
 तावप्येवंविधं भक्त्या चक्रतुः अद्भुतान्वितौ ।
 तयोस्तुष्टः स्वयं विष्णुः पुत्रत्वस्य जगाम च ॥
 एवमेषा पापहरा द्वादशी पुत्रदा स्मृता ।
 इमासुपोष्येह सुतान् विद्या वित्तं लभेत च ॥
 राज्यस्य भ्रष्टराज्यस्य पापिनः पापसंचयम् ।
 यथा भारोऽपनोतसु धरण्याः केशवेन वै ॥

मृतो विष्णुपुरे रम्ये भोदते कालमचयम् ।
 मन्वन्तराणि षट्त्रिंशत्ततः काष्ठात्यये पुनः ॥
 इह लोके भवेद्राजा सप्तवर्षायुतानि च ।
 दाता यथा चमायुक्तो मृतो निर्वाणमाप्नुयात् ॥
 इति कृष्णदादशीव्रतम् ।

अग्निपुराणे—

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वकल्पनाग्निनोम् ।
 दत्तया प्रीयते राजन् जलशायी जगत्पतिः ॥
 जलकुम्भं सप्तद्वारं सुवर्णकल्पसंयुतम् ।
 गर्भस्थानानि रत्नानि कृत्वा सप्त च सुख्यतः
 सप्तधान्ययुतं तदद्भुद्धेनुर्धया पुरा ।
 मितवस्त्रयुगच्छसं दूर्वापल्लवशोभितम् ॥
 गन्धपात्रैर्युतं दिक्षु मितयज्ञोपवीतितम् ।
 सक्कचं सोप(पा)नक्कच विक्रैः परिधारितम् ॥
 चत्वारि जलपात्राणि सुदिस्यौडुम्बराणि च ।
 दधिपात्रेण संयुक्तं वृत्तचौरवता सुखे ॥
 द्वादश्यां शुकपत्रे तु आषाढस्य नृपोत्तम ।
 उपोषितः समभ्यर्च्य केशवं जलशायिनम् ॥
 गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाविभवविक्रैः ।
 संकल्प्य जलधेनुस्य पूजयेदत्सकन्तया ॥
 मितवस्त्रधरः शान्तो धीरो विगतमत्सरः ।
 दद्यादनेन मन्त्रेण प्रीतये जलशायिनः ॥

जलशायी जगद्योनिः प्रीयतामम केशवः ।
 पयोमया पयोवर्ता पयसामयनं हरे ॥
 पयोधरासि मे देव इह लोके परम च ।
 इति नत्वा जगन्नाथं विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 अपक्वाणेन वै तिष्ठेद्दोराचमतः परम् ।
 अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं यतव्रतः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 कदा शरीरे नो बाधामाप्नोति पुरुषो नृप ॥
 दत्त्वा जलमयीं धेनुं विष्णुलोकम् गच्छति ।

सप्तरत्नानौत्यनेन मुक्ता-हीरक-गोमेदेन्द्रनील पुष्परग-
 वैदूर्य-विद्रुममरकत-पद्मरागाणां मध्ये बद्धमूल्यसप्तरत्नग्रहणम् ।

सप्तधान्यानि परिभाषोक्तानि । गुडधेनुर्यथा पुरा इत्याग्नेय
 पुराणोक्तगुडधेनवयाज्ञकारग्रहणं श्रीद्रुमराणि तास्रमयानि ।
 अथ वत्सो जलकुम्भचतुर्भागनिर्मितः गुडधेनौ तथा दर्शनात् ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां पूर्वदिने कृतोपवासो यथाशक्ति गन्धपुष्पो-
 पहारैः “केशवाय जलशायिने नमः” इति मन्त्रेण केशवं जलशायिनं
 सन्पूज्य गोमयोपलिप्तभूभागे कुशानासौख्यं तदुपरि स्वल्पहृष्णाजिन
 प्रहार्यं चतुर्हस्ताजिने जलकुम्भमयीं भृङ्गार-सुवर्णरथ-सप्तरत्न-
 धान्ययुतां शुक्तिकर्णामिचुपादां मुक्तालाङ्गुलेषणां सितसूच-
 शिरासां सितकम्बलगणकम्बलां तास्रपात्रपृष्ठां सितवामररोमिकां
 विद्रुमौष्ठयुतां मवनीतसर्णीं चौमपुच्छां कांस्योपदोहामिन्द्रनील-

तारकां नानफलसमायुक्तां गन्धकरणकप्राणां सितवस्त्रयुगकम्पां
 दूर्वापल्लवशोभितां गन्धपात्रचतुष्टययुतां सितयज्ञोपवीतिनीं
 मञ्जुचोपान्तुकां विसरतिलपूर्णतास्रपात्रचतुष्टययुतां दधिचौर-
 दृतपूर्णपात्रसंयुक्तमुखीं लक्ष्णेणकाजिनस्यापितकुम्भस्थधेनुचतुर्थीं
 यथावद्धेनुविशेषणविशिष्टवस्त्ररीं दद्यात् ।

तदा तद्दिनेऽपक्वाणो भवेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

आषाढशुक्लद्वादश्यां प्राप्नोत्यन्नं नरो बद्ध ।

भविष्यपुराणे—

पौर्णमास्यामाषाढस्य विधिवत् पूजयेच्छिवाम् ।

सोऽश्नन्नेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महौषधे ॥

तथा— पौर्णमास्यान्माषाढे चोऽर्चयेदम्बिकां नरः ।

सोपवासो महाभाग स याति परमां गतिम् ॥

अथ सोपवास इत्युपवासस्तुर्दश्यां पौर्णमास्यामर्चयेदिति
 मन्वन्धात् ।

ब्रह्मपुराणे—

आषाढान्ते वैश्वदेवे नक्षत्रे सति शोभने ।

दश तान् पूजयेत्तत्र विश्वेदेवान् महाबलान् ॥

अथ दृश्यतिः—

ऋतुर्दशो वसुः सत्यं कालः कामस्तथैव च ।

धुरिश्च जोषनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ।

आर्द्रवाश्च दशैवैते विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥

श्रीरामायणे भरतप्रपथेषु—

आषाढौ कार्तिकौ माघौ तिथयः पुण्यमन्भवाः ।

अप्रदानवतो धान्नु यस्याख्योऽनुमते गतः ॥

पुण्यसम्भवा इति प्रशंसा विशिष्टपुण्यजननतात्पर्यिका ।

विष्णुः—

आषाढशशाढयुक्ता चेत् स्यात्तस्यामसदानेन तदेवाचक्ष्य—
माप्नोति ।

भविष्यपुराणे—

नैरन्तर्येण यो मासं विधिना पूजयेद्भविम् ।

पुण्यं तदेव सकलं लभेदिषुवदर्चनात् ॥

एवमेव च विज्ञेयं ग्रहणे चोत्तरायणे ।

संक्रान्तिदिनकिद्रेषु षड्ग्रहीतिमुखेषु च ॥

यद्द्वै बद्ध भवेत् पुण्यं विधिना पूज्य वै खग ।

तत्कार्तिकां भवेत् पुण्यं समाराध्य दिवाकरम् ।

पुण्यमेव च फाल्गुन्यामाषाढशमेवमेव च ॥

प्राग्धेयपुराणे—

एतच्छ्रुत्वाऽम्बरौषोऽपि वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।

कथं वृषेण धेनूनां दृशानां फलमिष्यते ॥

सर्वसेतन्ममापच प्रवक्तुं कुशलो ह्यसि ।

स तमाह वसिष्ठोऽपि शृणुष्व वदतो मम ॥

त्वमेकायमना भूत्वा महर्षे दानमुत्तमम् ।

यतो नातोऽधिकं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

यद्दत्त्वा दितिशोऽप्येव बलौ राजा समाहितः ।

रसातलगतो भुङ्क्ते दिव्यान् भोगाननुत्तमान् ॥

वरांसि वृषभान् दत्त्वा यथाऽसौ दिवि मोदते ।

यद्दानेन वरश्रेष्ठस्तैलोक्यैश्चर्य्यदृष्टितः ॥

तथान्येऽपि च राजानो धर्मकृत्येषु ये मताः ।

एतद्दानस्य माहात्म्याद्गताः पुण्यकृतां गतिम् ॥

आषाढपौर्णमास्यान्तु मिथुनस्थे दिवाकरे ।

अद्भुधानैर्जितक्रोधैर्देयसेतद्यथाविधि ॥

जाम्बुनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।

तदर्द्धमर्द्धमर्द्धेन यथाशक्तिपलैस्त्रिभिः ॥

तदर्द्धं पञ्चदशपलमयमित्यर्थः । अर्द्धे सार्द्धपलसप्तमयं अर्द्धेन

पादोनपलचतुष्टयेन वा कुर्यादित्यर्थः ।

द्वाभ्यामेकेन वा कुर्याद्विष सर्वाङ्गशोभिनम् ।

पलादूमो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥

मण्डपं कारयेद्विद्यं पराङ्गं पलनिर्मितम् ।

तन्मध्ये तण्डुलैः शुकैर्मण्डलं कारयेच्छुभम् ॥

पराङ्गसुत्कृष्टतण्डुलमण्डलं देयं वृषाधारः ।

ततः प्रभाते विमले समुन्याय यतेन्द्रियः ॥

शुक्राम्बरधरः स्नातः शुक्रमाख्यातुलेपनः ॥

कृतनित्यक्रियः शुक्ररत्नमालाविभूषणः ॥

नरो वा यदि वा नारो दिव्यभोगभिलाषिणी ।

सितवस्त्रयुगच्छत्रं स्थापयित्वा तथा वृषम् ॥

शीवर्षे मण्डले तस्मिन् सुरजैर्वसुभिश्चितम् ।
 चन्द्रनागुरुकपूर्वैः सुमनोभिस्तथा सितैः ॥
 सम्युजयेत्ततः सम्यङ्मन्त्रैः पौराण्यसम्भवेः ।
 नमस्ते जगदाधार ! प्रियः पुण्यकृतामसि ॥
 त्वदिहीने जगत्तस्मिन् न कश्चित् शुभमश्रुते ।
 नमस्ते धर्मराजाय वृषरूपधराय वै ॥
 त्वं मामुद्धर देवेश दुःखसंसारसागरात् ।
 यशः कामिर्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्तुतम् ।
 तत् प्रयच्छस्व देवेश परत्र च शुभात्मनिम् ॥
 इति सम्युज्य विधिवत्तं देवं वृषरूपिणम् ॥
 नैवेद्यं संस्तरेत्तत्र हविषा निर्घिरं शुभम् ।
 काशोद्भवं मूलफलं सर्वं देयं समन्ततः ॥
 हविष्यामेन भुञ्जीत भोगयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 सायाह्ने तु ततः कुर्यात् पुष्यगेहमनुत्तमम् ॥
 सितपुष्पैः शुभैर्गन्धसुन्ध-मधुकराक्षयैः
 फलमूषानि धान्यानि दीपाः शुकदशाश्विताः ॥

दशा वर्तिः ।

दत्तपूर्णाश्च कर्मण्याः सम्प्रद्योतितमण्डपाः ।
 राशौ जागरणं कार्यं देवदेवस्य सन्निधौ ॥
 वारसुखासमा नार्यः गन्धर्वान् अतिशौख्यदान् ।

गन्धर्वान् गावनाम् ।

गौतवादिप्रश्नेन ब्रह्मघोषवरेण च ।

नर्माक्षापैश्च नृत्यैश्च श्रमयेत्तां निधां ततः ॥
 नर्माक्षापैः क्रीडावचनैः ।
 चरणोदयवेलायां समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 पूजयित्वा द्विजानश्च गोहिरण्यैर्नरोत्तमः ॥
 वृषरूपं ततो धर्मं प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 इत्युच्चार्य परं मन्त्रमाचार्याथ निवेदयेत् ॥
 निवेदयेद्वृषरूपधर्ममित्यर्थः ।

दत्ता दानमिदं सर्वं विधिनानेन पार्थिवः ।
 कुर्याद्द्विभ्रजयं विप्रो वेदकर्मा समारभेत् ।
 वैश्वः समुद्रगमनं शूद्रः कर्मा यथेष्टितम् ॥
 काशगुन्यामथवा दद्याद्दानमेतन्नृपोत्तम ।
 रौद्रं सर्वं विनिर्दिष्टं ब्रह्मणा शङ्करस्य हि ॥
 अत्र च प्रकृतार्थानुवादोपनौतानि फलानि योज्यानि ।

मत्स्यपुराणे—

वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः—
 यदाह धर्मान्खिलान् तदुक्तं वैष्णवं विदुः ।
 तदाषाढे च यो दद्यात् वृषभेभ्युसमन्वितम् ॥
 पौर्णमास्याश्च पूतात्मा न पदं याति वारुणम् ।
 चयोविंशतिषाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥

पापैर्मुच्यत इत्यनुवृत्तौ यमः—

आषाढ्यां क्षान्पूतोऽथ आवर्षां सततन्तथा ।
 आषाढ्यामथ कार्त्तिक्यां माघ्यां चीन् पञ्च वा द्विजान् ।

पूजयेत् पितृपूर्वन्तु तदस्याचयमुच्यते ॥

महासन्धिविषहिक ठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासन्धि-
विषहिक ठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे आषाढ-
तरङ्गः समाप्तः ।

अथ आवणकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

यदा तु कर्कटं याति भगवान् चण्डदौघितिः ।

ततःप्रसृति कालः स्याद्दक्षिणायनसंज्ञकः ॥

तत्र प्राष्टसु सम्पूज्या फलपुष्पाभ्युभिस्तथा ।

तत्रेति कर्कटसंक्रान्तिदिने ।

गोरसाकान् तथा शकून् ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

हिमञ्च शर्करासैव शाकमूलफलानि च ।

उपानच्छचमाख्यानानि जलधेतुश्च शास्त्रवत् ॥

हिमं कर्पूरं । अथ स्वर्गः फलं विश्वजिज्ञायात् ।

शातातपः—

अथनादौ सदा देवं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

आग्नेयपुराणे—

यस्येत्नमं ददेद्विप्रे वर्षादिचतुरस्रद्वन् ।

इतधेतुप्रदोऽन्ते च परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

तथैव—

आषाढादि चतुर्मासान्भ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

सुखप्रौतिकरार्थाय दद्याद्गन्धस्य वाससौ ।

पूर्णिमायां महाराज प्रीयतां पार्वतीपतिः ।

जनप्रौतिकरं नृणां प्रीतिव्रतमिहोच्यते ॥

चातुर्मासं दधिचीरइतस्यैव तथेत्तवम् ।

वर्जयित्वा तु पात्राणि दद्यान्तेन युतानि च ॥

वस्त्रैश्चैव सुवर्णेन गौरी मे प्रीयतामिति ।

एतद्गौरीव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम् ॥

अत्रैव महाफलानि चातुर्मासं प्रातःस्नाने ।

हैमामि कार्तिके दद्यात् होमान्ते सप्तगास्तथा ॥

एतत्सौरव्रतं नाम सूर्यलोकफलप्रदम् ।

मत्स्यपुराणान्नेयपुराणयोः—

आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

विप्रेषु भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥

स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिदं कृतम् ।

आषाढादीत्यतद्गुणसन्निश्चानो ब्रह्मवीहिः ।

आग्नेयपुराणे—

अथनादयनं यावत् वर्जयेत् पुष्य-वर्षिणी ।

तदन्ते पुष्यदानानि इतधेत्या ससैव तु ॥

दत्त्वा शिवपदं याति विप्राय इतपायसम् ॥

एतच्छिवव्रतं नाम धनारोग्यप्रदायकम् ॥

तथा तथैव ।

आषाढादिव्रतं यस्तु वर्जयेन्नसककर्माणम् ।

कार्तिक्यां हेमसंयुक्तं दद्यात् सर्पिर्मधोर्घटम् ॥

नखकर्णवर्ष्मणमेव व्रतम् ।

शिवाय रुद्रलोके तु वसेत् कल्पं ततो नृप ।

शिवव्रतमिदं नाम सुखकामप्रदायकम् ।

रुद्रोत्तमपरिशिष्टे—

यद्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ष्मयित्वा समुद्रगाः ॥

नद्यो मासः, समुद्रगाः साक्षात् प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रगमनाः ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ॥

न ता नदीशब्दवद्वा गत्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥

धनुस्तुर्हसो दण्डः ।

उपाकर्षणि चोत्सर्गं प्रातःस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्यपहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

शिष्टाः—

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते चै चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

आदौ कर्कटके देवी अहं यावद्रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सव्यासे शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

महाभारते—

श्रावणं नियतो मासमेकभक्तो यः चिपेत् ।

यत्र तथाभिवेकेण युज्यते ज्ञातिभिर्धनैः ॥

यत्र तपेति कृचिने चाकृचिने च ।

एकभक्तमेवोपक्रम्य स्कन्दपुराणे—

श्रावणे वापि यो मासे तथैवाचरते नरः ।

सैनापत्यं सम्प्राप्य धनवानभिजायते ॥

भविष्यपुराणे—

सर्वधातुसमाकीर्णं विचित्रध्वजशोभितम् ।

निवेदयेत् सूर्याय श्रावणे तिलपर्व्वतम् ॥

स्कन्दगामिभिर्यानिः सर्वभोगान्वितैर्नृप ।

वर्षकोटिशतं सायं सूर्य्यलोके महीयते ॥

सम्प्राप्य विविधान् भोगान् बह्नाश्चर्य्यफलाश्वितम् ।

कामालोकमिमं प्राप्य राजानं विन्दते पतिम् ॥

बुद्धिशीलगुणोपेतं कान्तितेजःप्रभाश्वितम् ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं सर्वज्ञास्त्रविशारदम् ॥

अथ मासव्यापकैकभक्तादिशाधारणकृत्यानि कार्तिककाम-
व्रतेऽनुमन्त्रेणानि ।

इति कामव्रतम् ।

गणकसुपक्रम्य देवीपुराणे—

श्रावणे सिन्धुनामा च पुण्येति प्रकृमात् तत्र स्नानादिकं
पुण्यहेतुः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

श्रावणे वस्त्रदानस्य कीर्त्तितं सुमहत् फलम् ।

वामनपुराणे—

एतत्क्षीरकुम्भास्य एतद्धेतुः फलानि च ।

श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिता ॥

एतच्च दानं श्रावणाभीष्टदिन इति सागरः ।

भविष्यपुराणे—

सम्प्राप्ते श्रावणे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

क्षीरषष्टिकयुक्तेन सर्वभूतहिते रतः ॥

पीतवणोश्च गां दद्यात् भास्कराय महात्मने ।

सामान्यनियमं कुर्यात् प्रागुक्तं यन्मया तव ॥

सामान्यं पौषमास्यं पौषमासे भविष्यपुराणोक्तोभयमप्रमी-

कथितसामान्यनियमम् ।

सुविचिचैर्महायानै र्संसारसयाधिभिः ।

गत्वादित्यपुरं श्रीमान् पूर्वोक्तं ज्ञभते फलम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

श्रावणे कृष्णपक्षे तु शङ्करः प्रथमोऽहेनि ।

धिपर्वणा चिग्रस्येन तिसुखेन शरेण तु ॥

शक्यं लोहशङ्कुः ।

मुखानि क्षीणि चिच्छेद यज्ञस्य मृगरूपिणः ।

तैः शिरोभिस्तपस्तप्तं वराः प्राप्तासु शङ्करात् ॥

मुखान्वेव शिरांसि ।

स्त्रीभिः पूज्यानि तानीह न मनुष्यैः कथञ्चन ।

मनुष्यैः पुरुषैः ।

मृगशीर्षचयं कृत्वा लिङ्गाकारस्य मृण्मयम् ।

क्षीरेण स्नपनीयञ्च पूजनीयम् यथाविधि ॥

अर्थैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ।

शकैः सौवर्चनाभिश्च भक्ष्यैः पिष्टमयैः शुभैः ॥

कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कार्थ्यन्तु भोजनम् ।

सौवर्चना ओषधिविशेषः

मत्स्यपुराणे ब्रह्मोवाच—

भगवान् पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकम् ।

शोकव्याधिभयं दःखं न भवेद्येन तदद ॥

श्रीभगवानुवाच—

श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।

क्षीराण्ये सलक्ष्मीकः सदा वसति जेशवः ॥

तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्रुते ।

गो-भू-हिरण्यदानादि सप्तकल्पशतानुगम् ॥

अशून्यशयनं नाम द्वितीया सम्प्रकीर्तिता ।

तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विशेषतः ॥

श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीवास श्रीपतेऽव्यय ॥

गार्हस्थ्यं मा प्रणशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥

अग्रयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।

पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः^१ ।

१ B मास्य दाम्पत्यभेदनम् ।

लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचिद्यथा भवान् ।
 तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यताम् ।
 लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
 गीतवादिचनिर्घोषं देवदेवस्य कारयेत् ।
 घण्टा भवेद्दशकस्य सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
 एवं सम्युज्य गोविन्दमश्रीघातैस्त्ववर्जितम् ।
 नक्तमचारस्रवणं यावन्तत् स्याच्चतुष्टयम् ॥

मासचतुष्टयमित्यर्थः ।

ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्विताम् ।

ततः प्रभात इति चतुर्थमासद्वितीयानन्तरप्रभाते शय्या-
 दानम् । पारिजाते तु प्रतिमासं प्रतिमादानं शय्यादानञ्चेत्युक्तम् ।
 लक्ष्मीपतिशब्देन सलक्ष्मीप्रतिमाक-लक्ष्मीपतिप्रतिमा विवक्षिता ।

द्वीपाक्षभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्यादिलक्षणाम् ।
 पादुकोपानहच्छत्र चामरासनसंयुताम् ॥
 अश्वीष्टोपस्करैर्युक्तां शुकुपुष्पाम्बरान्विताम् ।
 सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युताम् ॥
 तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्वा समन्विताम् ।
 चञ्चुकाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ॥
 दातव्या वेदविदुषे न च कुप्येत कस्यचित् ।
 तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलङ्कृत्य विधानतः ॥

१ B भावेजापत्तिताय च ।

पत्न्यास्तु भोजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
 ब्राह्मणस्यापि सौवर्णोसुपस्करसमन्विताम् ।
 पतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ।
 एवं यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ॥
 वित्तशायेन रहितो नारायणपरायणः ।
 न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ॥
 नारी वा विधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकम् ।
 'न विरूपं न शोकार्तं दाम्पत्यं जायते कश्चित् ॥
 न पुत्र पशु-रत्नानि चयं यान्ति पितामह ।
 सप्तकल्पमहस्त्राणि सप्तकल्पशतानि च ॥
 कुम्भंशून्यशयनं विष्णुलोके महीयते ॥
 इत्यशून्यशयनं व्रतम् ।

भविष्यपुराणे - सुमन्तुर्वाच-

अशून्यशयनां नाम द्वितीयां शृणु भारत ।
 यामुपोय न वैधव्यं स्त्री प्रयाति नराधिप ।
 पत्नीवियुक्तस्तु नरो न कदाचित् प्रजायते ॥
 उपोथेत्यत्रोपवसनमुपासनं न पुनरनगनं अथे नक्तं भुञ्जीते-
 त्यभिधानात् ।

श्रुते जगत्पतिः कृष्णः त्रिधा साङ्गे यदा नृप ।

१ कुले न विरूपो न शोकार्त्तो दम्पती भवतः कश्चित् ।

२ A विमुक्तश्च ।

३ A कदाचिदपि जायते ।

अशून्यशयना नाम तदा याद्या हि सा तिथिः ॥
 कृष्णपक्षे द्वितीयायां श्रावणे मासि भारत ।
 इदमुच्चारयेत् प्रातः^१ प्रणम्य जगतः पतिम् ॥
 श्रीवत्सधारिणं श्रीशं भक्त्याभ्यर्च्य श्रिया सह ।
 श्रीवत्सधारिण् श्रीकान्त श्रीवास श्रीपतेऽव्यय ॥
 गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामदम् ।
 शुचयो मा प्रणश्यन्तु मा प्रणश्यन्तु मे जनाः ॥
^२याम्यगाः मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ।

शुचयोऽग्रयः, याम्यगाः पितरः ।

सत्कृत्वा वियुज्यते देवो न कदाचिद्यथा भवान् ।
 तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यताम् ॥
 सत्कृत्वा न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।

शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तथाच मधुसूदन ॥

कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतामित्यत्र मन्त्रे स्त्रीकर्तृ-
 केऽपि तत्प्रयोगे कलत्रपदस्थाने पुरुषपदोहो न कर्त्तव्यः स्त्रीपुरु-
 षयोर्दभयोरपि युगपदधिकारविधानेन प्रकृतिविकृतिरूपत्वा-
 भावात् । प्रसाद्येत्यपि नानुपपन्नमन्यथापि तदुपपत्तेरिति ।

एवं प्रसाद्य पूजाञ्च कृत्वा सत्कृत्यास्तथा हरेः ।

फलानि दद्याच्छय्यायामभौष्टानि जगत्यतेः ॥

नक्तं प्रणस्यायतने हरिं सुञ्जीत वाग्यतः ।

नक्तं सुञ्जीतेत्यन्वयः ।

ब्राह्मणाय द्वितीयेऽङ्कि शक्त्वा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

शतानौक उवाच ।

कानि तान्यभौष्टानि केशवस्य फलानि तु ।

योऽन्यानि शयने विप्र देवदेवस्य कथ्यताम् ॥

किञ्च दानं द्वितीयेऽङ्कि दातव्यं ब्राह्मणस्य तु ।

भुक्तैर्नैर्द्विजश्रेष्ठ देवदेवस्य शक्तिः ॥

सुमन्तु उवाच ।

यानि तत्र महाबाहो काले सन्ति फलानि च ।

मधुराणि न तीव्राणि न चापि कटुकानि च ॥

दातव्यानि नृपश्रेष्ठ स्वशक्त्वा शयने नृप ।

मधुराणि च दत्त्वा तु मनो'वसभतामिधात् ॥

योषिञ्च कुरुशार्दूल ! भर्तुर्वसभतामिधात् ॥

तस्मात् कटुकतीव्राणि स्त्रीलिङ्गानि च वर्जयेत् ।

सर्जुरमातुलुङ्गानि स्थितेन शिरसा सह ।

फलानि शयने राजन् यज्ञभागहरस्य तु ॥

एतान्येव तु विप्रस्य गाङ्गेयसहितानि च ।

द्वितीयेऽङ्कि प्रदेयानि भक्त्वा शय्या च भारत ॥

वासोदानं तथा धान्यं फलदानममन्वितम् ।

गाङ्गेयस्य विशेषेण दानं धन्यं प्रचक्षते ॥

स्थितेन शिरसा विद्यमानेन वृक्तेनेत्यर्थः यज्ञभागहरो यज्ञ-

पुरुषः गाङ्गेयस्य सुवर्णम् ।

एवं करोति यः सम्यङ् नरो मामचतुष्टयम् ।
 तस्य जन्मत्रयं त्रौर गृहभङ्गो न जायते ॥
 मामचतुष्टयं तद्वत् कृष्णद्वितीयायामिति शेषः ।
 अशून्यशयनश्च स्यात्तथा धर्मार्थसाधकः^१ ॥
 भवत्यव्याहृतैश्चर्यैः पुरुषो नात्र संग्रहः ।
 नारौ वा राजन् धर्मज्ञा व्रतमेतद्यथाविधि ॥
 या करोति न शोच्यामौ बन्धुवर्गस्य जायते ।
 वेधस्य दुर्भगत्वश्च भर्तृत्यागश्च मत्तम् ॥
 नाऽप्नोति जन्मचित्तयमेतत् चौर्त्वा महाव्रतम्^२ ।
 इत्येषा कथिता राजन् द्वितीया तिथिरुत्तमा ॥
 यामुपोष्य नरो राजन् वृद्धिं वृद्धिं श्रियं व्रजेत् ।
 अत्र फलानि दद्याच्छ्रद्धयायामभौष्टानि जगत्यतेः ॥
 इत्यनेन शय्यायां फलधारणं त्रिवर्चितं न दानम्, अग्रे
 द्वितीयेऽपि प्रदेयानौत्यनेन फलदानविधानात्
 अत्र प्रतिमासं दक्षिणादानमुक्तं न शय्यादानमिति कल्पान्तर-
 मेतत् फलापकर्षात् कृष्णाटिश्चात्र मामः, आचारोपष्टभात् ।
 इत्यशून्यशयनद्वितीयाव्रतं समाप्तम् ।

देवीपुराणे— ब्रह्मोवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वाम्बुदयवर्द्धनम् ।
 यत् कृत्वा जायते राजा सार्वभौम इहैव च ॥

१ B धर्मकार्थसाधकः ।

२ D पाण्डुकुलोद्भवः ।

मासे नभमि मन्त्राग्ने नकाहारो जितेन्द्रियः ।
 प्रातःस्नाथौ सदाश्वाथौ अग्निकार्यपरायणः ॥
 देवीं सम्पूजयेन्नित्यं विल्व-पुष्पाग-चम्पकैः ।
 धूपन्तुं गुग्गुलुं दद्यात् नैवेद्यं हतपाचितम् ॥
 चौराक्षदर्धभक्ष्यञ्च अथवा शाकयावकम् ।
 जपञ्च कुर्यान्नित्यस्य सहस्रमथवा शतम् ।
 देव्यास्तस्य समर्प्यत यावत् पूर्णव्रतो भवेत् ।
 पूर्णं व्रते ततो वत्स कन्याचार्य्यदिजांस्तथा ।
 भोजयेत् पूजयेच्छक्त्या हेम-भू-वस्त्र-गो-वृषैः ।
 अभाषादथ वित्तस्य जपः कार्यो द्विजोत्तम ।
 यः कुर्यात्सततं भक्त्या सोऽपि तत्तुल्यतामिथात् ॥
 न च व्याधिर्जरा मृत्युर्न भयं वारिसम्भवम् ।
 जायते देवोभक्तस्य अन्त च पटमव्ययम् ॥

अत्र मन्त्रपदानि भवन्ति ।

ॐ नन्दं नन्दिनीं सर्वार्थसाधिनीं नमः । मूलमन्त्रः ॐ नन्दं
 च्चदथाय नमः हृदयम् । ॐ नन्दिनीं शिरसे स्वाहा शिरः ।
 ॐ सर्वं नमः शिखा । ॐ अथसाधिनीं नमः कवचम् । ॐ नमः
 इत् फट अस्त्रं ॐ नेत्राय नमः नेत्र । नन्दिनीं उपचारहृदयम् ।

द्वितीयायाश्च पञ्चम्यां चतुर्थ्यामष्टमौषु च ।

नवम्यां पौर्णमास्याश्च एकादश्याश्च द्वादश्याम् ।

यस्याश्चैव विद्येशौ पूजनौद्या विशेषतः ॥

नन्दामुद्दिश्य यो दद्याच्छ्रावणे वृषभ मितम् ।

स लभेद्विष्टकामाग्निं देवीलोकञ्च शाश्वतम् ॥
नभस्ये तां समुद्दिश्य दद्याद्गां कनकञ्च वा ।
स व्रजेद्धूतपापस्तु नन्दालोकं तमक्षयम् ॥

नभस्य भारे ।

आश्विने नवरात्रन्तु उपवासमथाचितैः ।
कृत्वा देवीं प्रपूज्याथ अष्टम्यामपरेऽहनि ॥
हेमपुष्पं मणिर्वस्त्रं नामाञ्चित्रविभूषणम्
दानञ्च काञ्चनं देयं नन्दायै स्वर्गसिद्धये ।
विधूतपापसंघातः सर्वकामभ्रमन्वितः ।
गच्छते तन्तु वै लोकं यत्र देवी सुरारिहा ॥
वसते कल्पकोटीस्तु अपारोगणभूषितः ।
नन्दते आगतश्चात्र पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥
कार्तिके पूजयित्वा तु देवीं जाति-गजाङ्गयैः ।
अरूपानं ददद्विप्रकन्यासु स्त्रीष्वपि वा ॥
शेतानि चैव वस्त्राणि तथा देयानि दक्षिणा ।
मुच्यते सर्वपापैस्तु जन्मान्तरकृतैरपि ।
इहैव जायते योगी परत्र पदमव्ययम् ॥
मार्गे च विधिवत् स्नात्वा देवीं पूज्य च कुङ्कुमैः ।
नैवेद्ये हतपूर्णाञ्च देयाः कन्यासु च द्विजे ॥
भोजयेद्दक्षयेदस्य वस्त्रैः कौटकुलोद्भवैः ।
प्राप्नुयात् सर्वकामार्थान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
पौषे देवीं समासाञ्च खवजैः स्रग्भिरक्षयेत् ।

नैवेद्यं शालिभक्तञ्च कन्याः सम्यूज्य दक्षयेत् ॥
पौतवस्तैस्तथा शय्या देव्यै देयातिशोभना ।
अनेन विधिना वत्स साक्षाद्देवी प्रसौदति ॥
ददाति कामिकान् भोगानन्ते च खपुरं नयेत् ।
माघे तु पूजयेद्देवीं कन्दजस्रग्भिरादरात् ॥
कुङ्कुमेन सदर्पेण तथा समुपलोपिताम् ।

सदर्पेण कस्तुरीसहितेन ।

स्नापितां विधिवत्पूर्वां ततः कन्यास्तु पूजयेत् ॥
द्विप्राञ्च चण्डिकाभक्तान् विधिना हतपायमैः ।
दक्षिणां तिलहोमञ्च यथाशक्या प्रदापयेत् ॥
विधूतपापकलिनः सर्वभोगभ्रमन्वितः ।
विशत्रुर्वडपुत्रश्च जायते नरसत्तमः ॥
देशान्ते गन्दिनीलोकं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
प्रयाति नात्र मन्देहो अनेन विधिना नृप ॥
फाल्गुने पूजयेद्देवीं स्रग्भस्तु महकारजैः ।
तथा नैवेद्यभक्ष्याणि शर्करा मधुना सह ॥
भोजयेत् कन्यका विप्रान् दक्षिणा सितवाससो ।
अनेन जायते भोगी देवीलोकन्तु गच्छति ॥
सम्प्राप्ते चैत्रमासे तु देवीं पूज्याऽथ किंशुकैः ।
नैवेद्ये लडुका देयास्तथा कन्यासु भोजयेत् ॥
स्त्रियश्च रक्तवस्त्रैश्च दक्षितव्या यथाविधि ।
अनेन सर्वकामार्थान् प्राप्नुयाद्विचारितान् ॥

देवैलोकं ब्रजेदस्य यत्र भोगा निरन्तराः ॥
 वेशाखे पूजयेद्देवीं सग्भिर्वै कर्णिकारजैः ।
 नैवेद्यं शक्रवः खण्डं कन्या भोज्यास्य दक्षयेत् ॥
 शुभानि हेमकचाणि देयानि दिजसत्तमे ।
 देवीं प्रीणयेदस्य ! सर्वदेवेष्वनुत्तमाम् ॥
 ज्येष्ठे तु शक्ररी पूज्या रक्षाशोककुण्डलैः ।
 तथा देयस्य नैवेद्यं दत्तपूर्णास्य कन्यकाः ।
 भोजनीयास्तथा दद्यात् गोभृदाणादिभिः शुभैः ॥
 जलकुशास्तथा देयाः सम्पूर्णा वासिताम्भसा ।
 अनेन वाहणान् भोगान् देवीं चिप्रं प्रयच्छति ॥
 आषाढे पूजयेद्देवीं पद्मेनीलोत्पलैर्दक्षैः ।
 नैवेद्यं शर्कराभक्तं दधिभक्तं सपायसम् ॥
 कन्या द्विजाः स्त्रियो भोज्या दक्षयेच्च तथा च तान् ।
 नानाहेमाङ्गरागाद्यै स्तिल-भूम्यश्च-मौक्तिकैः ॥
 पूज्या भगवती शक्रा सर्वकामप्रसिद्धये ।
 नन्दा सुनन्दा कमला उमा दुर्गा चमावती ॥
 गौरी योगेश्वरी श्वेता नारायणी सुतारका ।
 अम्बिकेति च नामानि आवणादावनुक्रमात् ॥
 ये कीर्त्तयन्ति उत्थाय तेन ते धौतकल्पाः ।
 भवन्ति कुहशाहूणं पृथिव्यां धनसकुलाः ॥
 एतानि पार्थ संग्रामे रिपुपीडासु नित्यजः ।
 स्मरन्स्मरति दुर्गाणि चर्चिकेति सुरोत्तमाम् ॥

प्रतानां प्रवरं कार्यमर्द्धं वा पादमेव वा ।
 भासं वाच प्रकर्त्तव्यं आवणादिक्रमेण तु ॥
 इति नन्दाव्रतम् ।

शिष्टाः—

सुप्ते जनाहने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
 पूजयेन्मनसा देवीं कुहौविटपसंस्थिताम् ॥
 करवौरैः शतपत्रैः जातीपुष्पैः सचन्दनैः ।
 स्नापयेद्भव्यपयसा तथा श्रौतोदकेन च ॥
 सद्यतं पायसापूपं दद्याद्भूपञ्च गुग्गुलुम् ।
 मनसा देवीं विषहरां, कुहौ मिजुरिति प्रसिद्धा ।
 द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोत्तवणाः ॥
 पूजयेद्विधिवन्तांस्तु दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 पिचुमहस्य पत्राणि स्नापयेद्भवमोदरे ॥
 स्वयञ्चापि तदश्रौयात् ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।
 कारयेज्जागरं तस्या देव्याश्चापि महोत्सवम् ॥
 पिचुमहो निम्बः तदश्रौयादिति पिचुमहं भक्षयेदित्यर्थः ।
 अत्र च कल्पे समयप्रदोषे प्रथमश्लोकमात्रं लिखित्वा तिक्र-कटु-
 कषाण-मधुराणां क्रमेण भक्षणमाचरन्तीत्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

आवणे रोहिणीयोगे कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 जातस्तत्राथ पूज्योऽसौ देवस्यास्य प्रवर्त्तकः ॥

गन्धैर्मांशैश्च मैवेद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।

पूज्या गावश्च रोहिण्यस्तथा नार्यः पतिव्रताः ॥

रोहिण्यः प्रजापतिदेवताकनकचाणि ।

भविष्ये—

श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

दारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोन्वणाः ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः^१ ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

ये त्वस्यां पूजयन्तीह नागान्भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर! भौतिर्भवति कुत्रचित् ॥

नागास्तु—वासुकि तच्चक कालिय-मणिभद्र-ऐरावत-धृतराष्ट्र-
कर्कोटक-धमञ्जयाः ।

इति सर्पाभयपञ्चमौव्रतम् ।

तत्रैव भविष्यपुराणे—

सम्प्राप्ते श्रावणे मासि चः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

क्षौरघृष्टिकयुक्तेन सर्वमलक्षिते रतः ॥

पौतवर्णाञ्च नां दद्याद्वाक्कराय महात्मने ।

सामान्यमखिलं कुर्यात् प्रागुक्त यन्मया तव ॥

सुविचित्रैर्महायानैर्हंस-सारसवाधिभिः ।

गत्वादित्यपुरं श्रीमान् पूर्वोक्तं लभते फलम् ॥

अत्र जितेन्द्रियत्व सत्ववादित्य-गोधूम-गोरसपान-सप्तमौदयोप-
वास-त्रिसन्ध्यश्राद्धिलेयसहितभान्दर्शन-नित्याधःश्रायित्व सर्वभोग-
विवर्जनानि सामान्यमखिलं कुर्यादित्यनेनोच्यन्ते ।

तत्रैव उवाच—

मासपुष्याणि मे ब्रूहि तेषु मासेषु यत् फलम् ।

पूजिते त्वयि देवेश तथा स्नानफलं वद ॥

श्रीमहादेव उवाच—

शृणु देवि महापुण्यं मासं पूजाफलं शुभम् ।

पुष्याणि च तथा वक्षि तथा स्नानफलं वरम् ॥

श्रावणे शुक्लपक्षस्य अष्टम्यां समुपोषितः ।

स्नापयेद्दृष्ट-क्षीराभ्यां करवीरैश्च पूजयेत् ॥

कृत्वाग्निकार्यं विधिवत्तथा^१ ब्राह्मणभोजनम् ।

कन्याकर्त्तितसूत्रेण कारयित्वा पवित्रकम् ॥

कृत्वा विचित्रगन्धैस्तु कुरुमागुहचन्दनैः ।

कृत्वोपवासं सप्तम्यामष्टम्यां विप्रभोजनम् ॥

आरोपयति यो भक्त्वा सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ।

पुनर्भवति वै राजा भूतले नाच मंत्रयः ॥

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे वरामने

स्नापयित्वा तु मां भक्त्वा पयसा च हृत्तेन च

अपामार्गेण पूजान्तु कृत्वा देवि! विधानतः ।

हंसयानसमारूढो मम लोकं व्रजेदिति ॥

मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यामर्कपुष्यैस्तु योऽर्चयेत् ।
 स्नापयेद्दधिनीरेण कुङ्कुमेन विलेपयेत् ॥
 गैरिकं यानमारुह्य ध्वजमालाकुलं शुभम् ।
 युक्तं मयूरप्रवरैर्मम याति समं दिवम् ॥
 कार्तिकस्य तु मासस्य शुक्लाष्टम्यान्तु यो नरः ।
 स्नापयेन्मधु-क्षीराभ्यां जातौपुष्यैस्तु पूजयेत् ॥
 कामकं यानमारुह्य किङ्किणौजालमालिकम् ।
 स याति मे परं देवि गन्धर्वाण्यरमां प्रियः ॥
 मार्गशीर्षे तु वै मासे पञ्चम्येन यो नरः ।
 स्नापयित्वाऽर्चयेद्भक्ता अर्कपुष्यैर्वरानने ॥
 ह्रस्वोपवासं सप्तम्यामष्टम्यां विधिवन्नरः ।
 तत्रैलोक्यमतिक्रम्य यत्राहं तत्र गच्छति ॥
 पौषमासे तु योऽष्टम्यां भक्ता पूजयते नरः ।
 उन्नतकस्य पुष्यैस्तु स्नापयित्वा हृतेन च ।
 स यानं दिव्यमारुह्य पुष्यकं नाम नामतः ॥
 ममाकथं समासाद्य मोदते आश्रितौः समाः ।
 माघमासे तथाष्टम्यां विष्णुपक्षेण योऽर्चयेत् ॥
 स्नापयित्वा तु मां भक्ता ^१देवीमिचुरसेन तु ।
 प्रभयाऽर्कसमं यान कान्ध्याचेयसमं तथा ।
 आरुढो मोदते नित्यं मम लोके न संशयः ।
 फाल्गुनस्य तु मासस्य गन्धर्वाण्येन यो नरः ॥

अर्चयेद्द्वीपापुष्यैस्तु महेश्वरस्यासनं लभेत्
 चैत्रे मासि तथा देवि पुष्यतोयेन यो नरः ॥
 स्नापयित्वाऽर्चयेद्भक्ता अर्कपुष्यैस्तु सुन्दरि ।
 वडखर्णस्य यज्ञस्य विन्दते स फलं महत् ॥
 स यदा जायते चेह तदा पुत्राक्षभेन्नरः ।
 वैशाखे तु तथा मासे अष्टम्यां यस्तु मानवः ॥
 कर्पूराशुद्धतोयेन स्नापयित्वा विधानतः ।
 अर्चयेच्छ्रेतमन्दारैरश्वमेधफलं लभेत् ॥
 गत्वा मम पुरे देवि क्रीडते च गणैः सह ।
 ऋष्टे मासि तथाष्टम्यां दधिना स्नापयेत्तथा ^१ ॥
 अर्चयेत् पद्मपुष्यैस्तु स गच्छेत् परमां गतिम् ।
 आषाढे यो नरोऽष्टम्यां नानातीर्थैः टकैर्वरैः ^२ ॥
 स्नापयित्वाऽर्चयेद्भक्ता पुष्यैर्धूम्रकस्य च ।
 गन्धर्व्वारगयज्ञैश्च पूज्यमानो नरो दिवि ॥
 क्रीडते च मया सार्द्धं यावद्विष्णुस्तुर्हृश ।
 य एव वत्सरं देवि पालयेदष्टमीव्रतम् ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिः सत्यमेतद्भवौम्यहम् ।
 नीलकण्ठं हरं शम्भुं शम्भुं भीमं महेश्वरम् ॥
 विरूपाक्षं महादेवमुद्यं शम्भुकमेव हि ।
 ईश्वरश्च शिव देवि सर्व्वलोकैषु पूजितम् ।
 एतानि मम नामानि मासेष्वेतेषु कौर्त्तयेत् ॥

देवीपुराणे—

ईश्वर उवाच—

शृणु वास प्रवक्ष्यामि देव्याराधनसुत्तमम् ।
 कर्मयज्ञान् यज्ञानां सुकरं समहत् फलम् ॥
 माम्बलरौ यथा पूजा मफलेन समाचरेत् ।
 नचचवेद्याधुक्तो यो धर्मः कर्मफलार्थिनः ॥
 यवः सर्पिः कुशापञ्च गोमूत्रं दधि गोमयम् ।
 पवित्रं विहितं तन्मे अग्नानाञ्च भार्गव ॥
 देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामार्थमाधकम् ।
 श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः ॥
 स्नात्वा मार्गपटो^१भूत्वा जितकोधः समान्वितः ।
 देवीं मन्त्राय तोयेन पुनः क्षीरेण स्नापयेत् ॥
 ततो गुग्गुलुधूपञ्च सतुरुष्कं प्रदापयेत् ।
 ततो गन्धोदकस्नानं पुनस्तोयेन स्नापयेत् ॥
 श्रीखण्डेन समालभ्य विल्वपत्रैश्च पूजयेत् ।
 पायसं दापयेद्देव्या नैवेद्यं तेन भोजयेत् ।
 कन्या द्विजांश्च शक्या तु तेषां दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 कात्यायनीति लोचार्थं प्रीयतां मम सर्व्वदा ॥
 आत्मनः पारणं तच्च कृत्वा प्राप्नोति भार्गव ।
 अश्वमेधफलञ्चार्थं देव्या लोकञ्च गच्छति ॥
 तथागत्य इमां भूमिं पृथिव्यां जायते नृपः ।

१ B सार्द्धपुटः ।

तेन संलभते योगं शिवप्राप्तिकरं परम् ॥
 मासे प्रौष्ठपदे शुक्ले गोशृङ्गाग्रहौतया ।
 मृदया ह्यात्मनो ह्यङ्गमुपलप्य तु स्नापयेत्^१ ॥

अचाष्टम्यामित्यनुषज्यते ।

[तथाचामलकैः स्नात्वा शुचिः सङ्गविवर्जितः ।

पूजयेद्युधिकापुष्पैर्देवीं क्षीरेण स्नापिताम् ॥

चन्दनोदकमिश्रेण कुङ्कुमैश्च विलेपयेत् ।]

ततः पूषकनवेद्यं कर्णमोहं^२श्च दापयेत् ॥

अगुरुं धूपने दद्यात्तिलतेलेन दीपकान्

तेन ता भोजयेत् कन्या द्विजान् सदृत्तिनः सदा^३ ।

तेन क्षीरेण सह । पाखण्डान्नावलोकित नौचान् शास्त्रवह्निष्कृतान्

दक्षिणाः शक्तितो देयाः स्वस्ति वाच्यञ्च मङ्गलम् ।

पारणञ्चात्मनस्तदत् सौत्रामणिकलं लभेत् ।

तत् क्षीरम् ।

प्रयाति विष्णुलोकञ्च ततो विप्रोऽभिजायते ।

धनाको महति गोत्रे वेदवेदाङ्गपारगे ।

पुत्रवान् धनवान् भोगौ सुखं प्राप्य शिवो भवेत् ।

शुक्लाष्टम्यामाश्रिते तु मृदा स्नानं समाचरेत् ॥

ततो देवीं स्नापयेच्च दध्ना चैवोदकेन च ।

शालभ्य रोचनां सृष्टिं दहेत् धूपञ्च वालकम् ॥

१ B उपलिप्तम् कारयेत् ।

२ D [ ] चिकित्ताशः पतितः ।

३ B कर्षवेष्टी ।

४ D सदृत्तिवर्जितः ।

मनसं मितया मित्रं पद्मपुष्पैस्तवाच्येत् ।
 नखं नखीति प्रसिद्धः सुगन्धिद्रव्यभेदः ॥
 नेवेद्यं रौहिषं मांसमाजं शाक्यकजन्तया ।
 रौहिष्य रौहिषो हरिणविशेषः तदीयं, आजं कागीयम् ॥
 गोधूमविकृतान् भक्ष्यान् घृतयुक्तान् निवेदयेत् ।
 तेन कन्यास्तु संभोज्या द्विजांश्चापि चमापयेत् ॥
 शक्तितो दक्षिणा देया आत्मनस्तच्च भोजनम् ।
 गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 अरोगी सुखवान् धन्यो जायते चेह मानवः ।
 दर्गानामानुसङ्कीर्णं तस्या लोके महीयते ॥
 कार्तिके दर्शमूलाभिर्मुद्गैः स्नात्वा तु भार्गव
 देवीं गन्धोदकैः स्नाप्य शैशौरैः पूज्य लेपयेत् ॥
 धूपञ्च षड्रसं देयं तिलतैलेन दीपकान् ।
 नेवेद्ये यावकं सर्पिः कन्याविशेषु चात्मनः ॥
 भोजनं स्वस्ति वाच्येत् दक्षिणा प्रीयतां शिवा ।
 अनेन विधिना शुक्र विद्यादानफलं लभेत् ॥
 वेद-वेदाङ्गतत्त्वज्ञसदन्ते शिवतां व्रजेत् ।
 मार्गशीर्षे तथा मासि अष्टम्यां गिरिमृत्तया ॥
 स्नात्वा देवीं ततः स्नाप्य तौर्यतोयेन भार्गव ।
 लेपयेत् बालकैः कुष्ठैः पूजां जाती-गजाङ्गयैः ॥
 गजाङ्गयो नागकेशरः ।
 धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् घृतैर्दीपान् विबोधयेत् ।

नेवेद्यं दधिभक्तान् कन्यास्तेनैव भोजयेत् ॥
 दक्षिणा शक्तितो देया आत्मनस्तच्च पारणम् ।
 तच्च दधिभक्तमेव ।
 उमा मे प्रीयतां वाच्यं वाजपेयफलं लभेत् ॥
 इहैव धनवान् भोगी देहान्ते ब्रह्मणः पदम् ।
 पौषाष्टम्यान्तु दूर्वाद्यैः स्नात्वा शुक्रपरिच्छदः ।
 जितक्रोधः स्नापयेच्च देवीं कर्पूरवारिणा ॥
 विलेपयेत् कुङ्कुमेन मांसौ-बालक-चन्दनैः ।
 धूपञ्च निर्दहेत् पुष्पैः पूजनीया कुरुष्टकैः ॥
 कृशरा गुडनैवेद्यं कन्या भोज्यास्तु तेन वै ॥
 आत्मनः पारणे तच्च शक्त्वा वै भक्त्येद्विजान् ।
 नारायणी मदा प्रीता मम देवी प्रसौदतु ॥
 कृतेन गहराजेन्द्र ! भूमिदानफलं लभेत् ।
 सुभगो धनसम्पन्नः परञ्च शिवमाप्नुयात् ॥
 माघ मासि गवां षट्कृत्स्नैः स्नात्वा तु भार्गव ।
 देवीं तोयेन संस्नाप्य तथा क्षौर-घृतेन च ॥
 स्नापयेत् पुनस्तोत्रैर्लेपयेत् कुङ्कुमेन च ।
 धूपं दीपवरं दद्यात् कुन्दपुष्पैश्च पूजयेत् ।
 घृतपूर्णञ्च नेवेद्यं कन्यां विप्रांस्तु तेन वै ।
 भोजयेदात्मनस्तच्च दक्षिणा प्रीयतां जया ॥
 सर्व्वथागफलं शुक्रं लभते नाच मंग्रयः ।
 फाल्गुने सर्षपैः स्नात्वा देवीमात्वा फलाम्बुना ।

तथा दक्षुरसेनैव भूयस्तेनोदकेन च ।
 रोचनालेपने पूजा शतपत्रिकया सह ॥
 दीपो हतेन धूपस्तु चन्दनं मख-शर्करा ।
 नैवेद्यं शाकवर्जितं भोजनं कन्यकासु च ॥
 आत्ममस्तस्य कुर्वीत दक्षिणां स्वस्ति वाचयेत् ।
 विजया सुन्दरा मित्यमस्तु मे चिन्तितानि च ।
 अनेन विधिना शुक्र राजसूयममं फलम् ।
 लभते अद्भुता युक्तो यतो देवीमयं जगत् ॥
 चैषाष्टम्यान्तु स्नायीत मातृस्थाने मृदम्भिः ।
 देवी तीर्थजलैः स्नाया स्नेष्या मदविलेपनैः ॥
 धूपं तुहस्कमौशीरं अतिमुक्तैश्च पूजयेत् ।
 तुहस्कं सिद्धकं अतिमुक्तैर्माधवीपुष्पैः ।
 अजिता सर्वकामानां पूरणाय सुखाय मे ॥
 नैवेद्यं शासिभक्तस्य शर्कराः कन्यकास्तपि ॥
 आत्ममस्तस्य वाच्यन्तु शक्तितो दक्षिणां ददेत् ।

इति वाच्यमित्यन्वयः ।

विप्रान् कन्याः समाच्छाद्य हेमदानफलं लभेत् ।
 समाच्छाद्य वस्त्राणि परिधाय ।
 महकारफलैः स्नानं वैशाखेऽष्टमौषु च ॥
 आत्मना देवताः स्नाया सांसी-वालाकवारिभिः ।
 लेपनं फलकर्पूरैर्धूपं पञ्चसुगन्धिकम् ॥

१ B जित्यं सुसुखा चेतनेति च ।

देव्याः पूजान्तु कुर्वीत केतक्या चम्पकेन च ।
 शर्करा चौरनैवेद्यं कन्याविप्रेषु भोजनम् ॥
 आत्मनः पारणां तस्य दक्षिणां शक्तितो ददेत् ।
 अपराजितां भवानीं शिवानाम्ना तु वाचयेत् ॥
 प्रीयतां सर्वकालं मे ईप्सितन्तु प्रयच्छतु ।
 सर्वतीर्थाभिषेकश्चानेन प्राप्नोति भार्गव ॥
 सूर्यलोकं ब्रजेदन्ते तत्तुल्यो जायते सदा ।
 अष्टम्याश्चैव जोष्टस्य तिलैः स्नायाद्विचक्षणः ॥
 सर्वसङ्गपरित्यागो देवीं जातिफलाम्बुना ।
 स्नापयेत्स्नेपयेत्तेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥
 ततो विजयपुष्पैस्तु पूजयेद्ब्रह्मसत्तम ।
 नैवेद्ये शक्तवो देया शर्करा कन्यकास्तपि ॥
 दक्षिणा शक्तितो देया चर्चिकां स्वस्ति वाचयेत् ।
 लभते शुक्र यज्ञस्य भौजामणिममं फलम् ।
 अष्टम्याश्च तथाषाढे निशातोद्येन स्नापयेत् ॥
 ततो देवीं जलैः कुष्ठैर्वरदा-मधुकेन च ।
 स्नाय पुनस्तां कर्पूर-रोचना-चन्दनाम्बुभिः ॥
 धूपं चन्दन-कर्पूर-वालाक-सित-सिद्धकैः ।
 दद्याच्छर्करचूर्णानि शुभानि पानकानि च ॥
 टापयेत् कन्यकाभोज्यं विप्राणां आत्ममस्तया ।
 शक्तितो दक्षिणा देया महिषघ्नोति कौर्त्तयेत् ॥
 दौपमाला हतेनैव सर्वकामान् प्रयच्छति ।

सर्व्वयज्ञ-मन्त्रीदान-सर्व्वतीर्थफलं लभेत् ॥
 एतद्भूतवरं शुक्र विष्णुना ब्रह्मणा मया ।
 जगतो हितमिच्छद्भिस्त्रीणं दर्गात्रतं मद्यत् ॥
 भानुना सहविध्वंसगमने^१ च कृतं पुरा ।
 तथा देवासुरैर्यज्ञ-नाग-किन्नर-मानवैः ।
 अप्सरोभिस्तथा स्त्रीभिः मौभाग्यस्य विद्यद्भवे ॥
 कृतं वै यद्गार्हपत्यं ! ये च कुर्युर्यथाविधि ।
 श्रवणादस्य प्राप्नोति सर्व्वकामसुखानि च ।
 इष्टानि लभते मर्त्या वन्ध्या पुत्रं प्रसूयते ॥
 इति दर्गात्रतम् ।

भविष्यपुराणे—

सुमन्तुहवाच—

श्रावणे मासि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 चौरपिष्टकभक्तेन सर्व्वभृतहिते रतः ।
 उपवासपरो वीर नवस्थां पक्षयोर्दयोः ।
 पूजयेद्विधिवद्भक्त्या श्रद्धया चण्डिकां नृप ॥
 कौमारीमिति वै नात्मा नामतः पूजयेत् सदा ।
 कृत्वा^२ रूपमयीं शक्त्या चोरां वै पापनाशिनीम् ॥
 करवीरस्य पुष्पैश्च गन्धैश्चागुरुचन्दनैः ।
 धूपेन च महाङ्गेन मोदकैसापि पूजयेत् ॥

१ D — चमरे ।

२ B नात्मा भक्त्या ।

३ B तीर्थ—

कुमारीर्भोजयेद्भक्त्या स्त्रियो विप्रांसु शक्तिः ।
 सुञ्जीत वाग्गतः पश्चाद्विष्णुपञ्चकृताशनः ॥
 एतन्तु पूजयेद्देवीं श्रद्धया परयाऽन्वितः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो गृहः स्थितः ॥

महाङ्गो धूपविशेषः ।

तथाचोक्तम्—

कर्पूरं चन्दनं पुष्पमगुरु चन्दनं तथा ।
 व्यजनं शर्करा कृष्णं महाङ्गं सिद्धकन्तया ।
 महाङ्गोऽयं कृतो धूपः प्रियो देवस्य सर्व्वदा ॥

अत्र महाङ्गं मांभौ कृष्णं मरौचं । कृष्णं मरौच-लोहयोरिति
 विश्वदर्शनात् ।

अत्र च जितेन्द्रियत्व सत्यवादित्व कामक्रोधविवर्जितत्व
 त्रैकालिकार्यापूजाश्रिकार्य्यं भूमिशय्या मासान्धभगवतौस्नान-
 महापूजाः कार्याः । अथञ्च विधिर्नाधिकः कृत्यस्यास्य प्रक्रमात् ।

विष्णुधर्म—

श्रावणे शुक्रपक्षे तु द्वादश्यां प्रीथते नृप ।

गोप्रदानेन देवेशो यत्पूष्यं कथितं तव ।

यत्पूष्यं कथितमिति विष्णुधर्मोक्तास्तद्भूतगवौदानग्रहणम् ।

तत्रैव दृष्टम्—

कृतोपवासः सम्याश्रय पञ्चगव्यं नरेश्वर ।

इतच्चीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः समाहितः ॥

१ मूले -- गृहस्थनम् ।

समभ्यर्च्छं च गोविन्दं पुण्यादिभिररिन्दम ! ।
 उदङ्मुखीमर्चयित्वा तथा गृष्टिं पयस्विनीम् ॥
 सपुत्रां वस्त्रसंबीतां सितयज्ञोपवीतिनीम् ।
 खर्णगृष्टङ्गौ शुभाकारां हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥
 हिरण्यं वाचयित्वापे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व गोविन्दः प्रीयतामिति ॥
 इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्वेत्यादि वाचयित्वा ब्राह्मणाय गौर्द्वया
 हिरण्यञ्च दक्षिणासुपपादयेदिति सम्बन्धः ।

सम्यगुच्चार्यं तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् ।
 अनुम्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ।
 गोविन्दप्रीणनाद्राजन् विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 सप्तावरांस्तथा पूर्वान् सप्तात्मानञ्च मानवः ।
 सप्तजन्मकृतात् पापात् मोचयत्यवनौपते ॥
 पदे पदे तु यज्ञस्य गोसवस्य च मानवः ।
 फलमाप्नोति राजेन्द्र दक्षाद्यैव जगौ हरिः ॥
 सर्वकामप्रदा सा स्यात् सर्वकालेषु पार्थिव ।
 भवत्येषापहाराय यावदिन्द्रास्तुर्दृश ॥
 सर्वेषामेव पापानां कृतानामविजानताम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहंसितम् ॥

अथ श्रावणशुक्लैकादश्यां कृतोपवासो द्वादश्यां कृतमित्यक्रियः
 पञ्चगव्यं प्राश्य विष्णोर्हृताभिषेकं विधाय—

समाहितन्तमभ्यर्च्छं उदङ्मुखीं पयस्विनीं सपुत्रां वस्त्रसंबीतां
 सितयज्ञोपवीतिनीं सुवर्णगृष्टङ्गौ शुभाकारां हिरण्योपरिस्थितां रत्न
 चतुष्टयां स्थापयित्वा—

इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व गोविन्दः प्रीयताम्—

इति ब्राह्मणं संबोधय पठित्वा अनुवाटोपनीतफलकामो
 गोविन्दरूपतया ब्राह्मणं चिन्तयित्वा तस्मै दत्त्वा हिरण्यं दक्षिणां
 दद्यादिति वाक्यार्थः । दत्त्वा चानुम्रजनम् ।

वराहपुराणे— दूर्वाया उवाच—

एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य द्वादशीम् ।
 अर्चयेत्परमं देवं गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥
 बुद्धाय पादौ सम्यूज्य श्रीधरायेति वै कटिम् ।
 पद्मोद्भवाय अठरसुरः सवत्सराय च ॥
 सुग्रीवायेति कण्ठन्तु द्वौ भुजौ विश्ववाहवे ।
 श्रावणस्त्याणि सम्यूज्य शिरो वै परमात्मने ॥
 एवमभ्यर्च्छं मेधावो तस्यापे पूर्ववद्वटम् ।
 स्थापयेत्तत्र सौवर्णे बुद्धं कृत्वा विचक्षणः ॥
 तमयेवन्तु सम्यूज्य ब्राह्मणाय निबंदयेत् ।
 अनेन विधिना पूर्वं द्वादशीं समुपोषिता ॥
 शुद्धोदनस्य बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः ।
 महतीञ्च श्रियं प्राप्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

मुक्ता राज्याश्रयं सोऽथ गतिं परमिकां गतः ॥
 एवमेवेत्यादिना मत्स्यदादश्रीनामान्यधर्मातिदेशः ।
 इति बुद्धदादश्रीव्रतम् ॥

विष्णुधर्माक्षरे—

जलधेनुप्रदानेन श्रावणां स्वर्गमाप्नुयात् ।
 विष्णुधर्माक्षरविधिना जलधेनुमुपकल्प्य दद्यात् ॥
 स च विधिः ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीतये जलशायिनः ।
 जलकुम्भं द्विजश्रेष्ठाः सुवर्णरजतान्वितम् ॥
 कल्पयेद्रत्नगर्भन्तु स्थापयेत्तं यवोपरि ।
 सर्व्वधानैस्तथा घास्यैः समन्तादपि धारयेत् ॥

घास्यसर्व्वधान्यानि परिभाषोक्तानि ।

सितवस्त्रयुगच्छसं दूर्वापल्लवशोभितम्
 कुष्ठ-मांसौ-वचोशौर-वालकामलकैर्युतम् ॥
 प्रियङ्गुं पचसहितं सितयज्ञोपवीतिनम् ।
 सक्कचोपानहस्रैव शोष्णौषं परिकल्पयेत् ॥
 तिजपाचैर्युतं कृत्वा हिरण्यैश्चतुर्दिगम् ।
 दध्मोदनयुतेनाथ पात्रेण स्थगितं मुखे ॥
 कल्पयेद्देवमेवन्तु वारिधानौन्तु वत्सकम् ।
 उपोषितः समभ्यर्च्य देवेशं जलशायिनम् ॥
 पुष्यधूपोपहारैश्च यथाविभवमादृतः ।

अहतासुपवीताथ दद्याद्विप्राय भक्तिमान् ॥
 जलशायौ जगद्योनिः प्रीयतामस्य केशवः ।
 इति शोचार्थं तां दद्यात् प्रीणयेत् द्विजदम्पतीम्^१ ॥
 अहोरात्रोषितो दद्याद्यथाविधि मयेरितम् ।
 अपक्वाक्षाशिनां देयमहोरात्रमतःपरम् ॥

अपक्वाक्षाशिनामनग्निपक्वभोजिनाम् ।

अनेन विधिना दद्याज्जलधेनुं द्विजोत्तमाः ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति लोकानाप्नोति शाश्वतान् ॥
 मोक्षमाप्नोति पापेभ्यः सर्व्वेभ्यः स तथा नरः ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति रूपञ्च परमं तदा ॥
 पुरुषः स यदा याति यस्य यस्य च दर्शनम् ।
 करोति परमाह्लादं तस्य तस्य द्विजोत्तमाः ॥
 नित्याभितप्तो भवति तथैव च निरामयः ।
 सर्व्वबाधाप्रशमनं प्राप्नोति गतकल्मषः ॥
 वारुणं लोकमाप्नोति सकृद्दत्त्वा द्विजोत्तमाः ।
 दत्त्वा तामसकृद्विप्रा लोकमाप्नोति वैष्णवम् ॥

आह्लादहेतोः परमं पवित्रम्
 दानं मयेदं कथितं द्विजेन्द्राः ।
 धन्यं यशस्यं दुरितापहारि
 कामप्रदं लोकहितं प्रशस्तम् ॥

१ D प्रीणयेत् द्विजोऽपि तम् ।

उपोष्यापरदिने जलकुम्भमयीं मुक्तोपकरणसहितां जलधेनुं
तत्पार्श्वे तच्चतुर्थभाग जलभृतवारिधानौमयमुक्तोपकरणसहितं वत्सञ्च
स्थापयित्वा वासुदेवं यथाग्रन्थपचारैः “ ॐ जलशायिने नम ” इति
सम्पूज्य ब्राह्मणाथार्चिताय वराम्बरधगाथार्चितां ॐ जलमयौ-
मित्यादि मन्त्रं पठित्वा विष्णुधर्माक्तजलधेनुं दानफलप्राप्तिकामः—

धेनुं चतुर्थांशजलभृतवारिधानौमय सुवर्णरजतान्वित रत्नगर्भ
यवस्य गान्ध-सर्वधान्यपरिवारितमितवस्त्रयुगच्छन्नां दूर्वापक्व
शोभितां कुष्ठमांसौ मुरोशीर वालकामलक प्रियङ्गुपत्रमहितां
सितयज्ञोपवीतिनीं सकृचोपानत्कां सोष्णौषां महिरण्यतिलपात्र-
चतुष्टययुतां दध्योदनयुतपात्रस्थगितमुखीं जलधेनुं दद्यात् ।
प्रतिग्रहीता जलशायी केशवः प्रीयतामिति वदेत् ।

ततो यजमानोऽपक्कासाशौ तद्धिनं नियतो नयेत् ।

इति जलधेनुदानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

आवण्यां आवणे चैव पूर्वे हयगिरा हरिः ।

जगाद सामवेदन्तु सर्वैकस्त्रिषणाशनम् ॥

‘मिन्नुर्नदी वितस्तायां प्रविष्टा तत्र चैव हि ।

अतोऽयं आवणे तत्र स्नानं सर्वार्थनिद्रिदम् ॥

आवणे तत्र इति सामानाधिकरणं न तु नदीपरत्वं तत्परत्वे

“सर्वा नद्यो रजस्तलाः” इति बाधसापेक्षत्वापत्तेः

स्नानन्तु यत्र तत्राकृत्रिमशुद्धजले मिन्नुर्नदीत्यादेस्तिथि
स्मावकत्वात् ।

कृत्वा सम्पूजयेद्विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।

श्रोतव्यान्यथ सामानि पूज्या विप्राश्च सर्वदा ॥

क्रीडितव्यञ्च भोक्तव्यं तदेव स्वजनैः सह ।

जलक्रीडा च कर्त्तव्या नारीभिर्भर्तृलभ्यये ॥

विष्णुः—

आवण्यां अवणायुक्तायां जलधेनुं साक्षां वामोयुगच्छन्नां
दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति ।

वशिष्ठः—

आवण्यग्रहायणोरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् ।

याज्ञवल्क्यः—

अध्यायानासुपाकर्ष्य आवण्यां अवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥

पौषमासस्य रोहिष्ठ्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कन्दमां^१ कुर्युर्हस्तेन विधिवद्दधिः ॥

अधीयन्ते इत्यध्याया वेदाः, तेषां संस्कारकमुपाकर्ष्याख्यं कर्ष्य
आवण्यां पञ्चम्यां हस्तेन वेत्यन्वयः, औषधिभावे ग्रन्थसम्यन्तौ ।

अत्र यद्यपि तुल्यवद्विकल्पो भाति तथापि तद्भयविहित
नक्षत्रास्त्राभे केवला पञ्चदशेवादर्त्तव्या केवलाया अपि तस्या अन्व-
न्तरेण विहितत्वात् ।

तथाहि वमिष्ठः—

अथातः स्नात्वाथकर्म्म आवष्टां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपक्षां वा
अग्निमुपसमाधायेत्यादि । पञ्चमौत्सृकोपाधियुतेवाद्रणौया तस्याः
केवलायाः केनाप्यनभिधानात् ।

पौषमासस्तेत्यादिना उत्सर्गविधिः अत्र च कासविकल्पः
शास्त्रिभेदेन व्यवस्थितः ।

विष्णुः— उत्सर्गोपाकर्म्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् ।

मनुः—

आवष्टां प्रौष्ठपक्षां वा उपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्चन्द्रांस्तधीयौत मामान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥
पुष्ये तु चन्द्रसां कुर्याद्द्विहस्तर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥
यथाश्रावणं तु कृत्वैवमुत्सर्गं चन्द्रसां बहिः ।
विरमेत्यक्षिणौ रात्रिं यदाप्येकमहर्निशम् ॥
अत ऊर्द्ध्वं च चन्द्रांश्च शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु संपठेत् ॥

हारीतः—

अर्द्धपञ्चमान् मामानधोत्योत्सृजति पञ्चाङ्गे षष्ठं वा अहमन-
ध्यायः पञ्चरात्रमेकेषां, उपाकृत्य प्रतिपद्यधीयौत अनध्याये
वर्जयेदिति ।

पक्षिणी वर्त्तमानागाम्यहर्षुक्ता रात्रिः ।

एवञ्चोत्सर्गान्तरं पक्षिणीं रात्रिमेकाहोरात्रं वा कृष्णपक्षादि-

कस्य वर्जयित्वा उपाकरणाख्यकर्म्मपर्यन्तं पूर्वाधीतवेदाभ्यसनं
नलपूर्वाध्ययनं कार्य्यमुत्सर्गान्तरमुपाकर्म्मपर्यन्तमष्टस्यादिवर्जनम् ।
वेदाध्ययनसमय इति तात्पर्य्यार्थः ।

उपाकरणस्याध्ययनाङ्गत्वेऽपि गृहस्यकर्त्तव्यतायामाचारः प्रमा-
णम् । उपाकर्म्मोत्सर्गौ तु स्मृतिकारैरेव विवेचितौ ।

यमः—

कार्तिकस्य तमिस्त्रे तु मघासु नवमेऽहनि
अहोरात्रोषितः स्नात्वा धर्मराजाय भोजयेत् ।
विधिवद्ब्राह्मणान् भक्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यनन्तरम्—

आवष्टां पौर्णमास्यां वा सोपवासो जितेन्द्रियः
नदीं समुद्रगां प्राप्य तिलमन्त्रोऽथवा पुनः ॥
प्राणायामगतं कृत्वा मुच्यते मन्वपातकैः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जप्त्वा मुच्येत वा पुनः ॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु तिलैर्देत्वा तदा द्विजः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

आवष्टान् बलिः कार्य्यः सर्पाणां मन्त्रपूर्वकः ।
ग्रथनारोहणश्चैव कार्य्ये सुखमभौषता ॥
अत्र ग्रथनं पञ्चगानां मार्ग्योच्चोत्थानमप्ये वाच्यम् ।
तथा—

श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाश्रवीत् ।

यत्र तदायत्रीय स्याद्द्रुद्रमाहात्म्यसयुतम्
 चतुर्विंशतिमाहसं पुराण तदिहोच्यते ॥
 आवण्यां आवणे मामि गुडधेनुसमन्वितम् ।
 यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 शिवलोके स प्रतात्मा कल्पमेकं वसेत्परः ॥

महामाग्निविग्रहिकठकुर औवीरेश्वरात्मज माग्निविग्रहिक
 ठकुर औचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे आवणतरङ्गः ॥

अथ भाद्रकृत्यम् ।

तत्र वामनपुराणे—

मामि भाद्रपदे दद्यात् पायसं दधिसर्पिषा ।
 हृषीकेशप्रोणनार्थं लवणं मगुडौदनम् ॥

गणकमधिकृत्य देवीपुराणे—

भाद्रपदे च गणकौ पुष्टेत्वधिकारः ।

स्कन्दपुराणे—

यस्य भाद्रपदे मामि एकभक्त समाचरेत् ।
 स तेन कर्मणा देव्यो धनवानभिजायते ।

श्रीमहाभारते—

प्रौष्ठपद्यन्तु यो मामसेकाहारो भवेत्परः ।

गवाङ्गं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

भविष्यपुराणे—

कृत्वा भाद्रपदे मामि श्योमशालिमयं नृप ।

वितानध्वजवस्त्राङ्गं नानामान्यविभूषितम् ।
 निशाकरकरप्रखैर्महायानैः सुशोभनैः ।
 वर्षकोटिसहस्राणि सूर्यलोके मधीयते ॥
 अत्र सूर्याय निवेदयेदिति आवणोक्तमनुष्यते ।
 मम्याप्य विविधान् भोगान् सर्वानृद्धफलस्तथा ।
 कमाटागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं विन्दते पतिम् ॥
 अत्र मामव्यापकैकभक्तादि-माधारणकृत्यानि कार्तिकोक्त-
 कामव्रतेऽनुपन्नेयानि ।

इति कामव्रतम् ॥

तथा—

वीर भाद्रपदे मामि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

इतशेषं हविर्दद्यात् वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥

स्रष्ट्यादायतने रात्रौ भवन्भूतानुकम्पकः

दद्याद्गां तद्वर्णौ वीर भास्कराय महात्मने ।

निशाकरकरप्रखैः बभ्रु वैदूर्यचिचितैः ।

चक्रवाकभमायुक्तैर्विमानैः सर्वकामिकैः ॥

गत्वादित्यपुरं रम्यं मसुरासुरवन्दितम् ।

मोदते स महायानैर्यावदाहृतसंप्रवम् ॥

अत्रापि पौषवक्ष्यमाण भविष्यपुराणीय मामव्यापि नक्तव्रत
 माधारणोभयसम्पुपवाभादिकृत्यानि बोद्धव्यानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे

कौर्त्तितं सुमहत् फलमित्यधिकृत्य—

पौष्टपद्ये तथा मासे प्रदानात् फाणितस्य च

फाणित खण्डमरुकीति प्रसिद्धमिति दानमागरः

देवलः—

अयुग्मास्त्रियथः सर्वा युग्माभ्यः परिपूजिताः

कालतः पूजितौ मासौ माघ-पौष्टपद्यौ तथा ॥

पलयोः शुक्रपक्षश्च शुकुनैः परिपूजितः ।

भविष्ये सुमन्तुर्वाच—

नरो भाद्रपदे मासि यः कुर्यान्नक्रभोजनम् ।

भुञ्जानः पायसं वीर कालशाकञ्च अद्भुतम् ॥

उपवासपरो नित्यं नवम्यां पक्षयोर्द्वयोः

पूजयेद्देवैर्णवीं भक्त्वा शङ्खचक्रासिधारिणीम् ॥

जातीपुष्यैर्महावाहो ! गन्धैः श्रीखण्डमिश्रितैः ।

श्रीखण्डागुरुकर्पूरैः मिह्रकेन च धूपयेत् ॥

नेत्रेषुं हृतसंपूर्णं तथा शक्त्वा निवेदयेत् ।

मासेन प्रौढमं तस्यास्ततः पूज्याश्च कन्यकाः ।

गोशकृत्प्राग् विधिवत् ततो भुञ्जौत वाग्यतः ।

प्रौढयित्वा द्विजान् भक्त्वा योषितश्च नराधिप ॥

य एव पूजयेद्भक्त्वा वैष्णवं सततं नरः ।

विमानवरमाकृढो विष्णुलोके महोद्यते ॥

१ D पलयोः शुक्रपक्षात् शुक्रलः वाचपूजितः

गोशकृत् गोमयम् । इत्युभयनवमीत्रते मासव्याप्यैकभक्ता-
दिकं पौष्टपद्युत्तरे ॥

ब्रह्मपुराण—

अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥

भारावतारणार्थाय चित्रियाणां चयाय च ।

तस्मात् स तत्र सम्पूज्यो यशोदा देवकी तथा ॥

गन्धैर्मास्यैस्तथा धूपैर्यवगोधूमसम्भवेः ।

सगोरसैर्भक्ष्यभोज्यैः फलैश्च विविधैरपि ।

रात्रौ प्रजागरः कार्यो मृत्युगौतसमाकुलः ॥

अरुणोदयवेलायां नवम्याञ्च ततः स्त्रियः ।

रक्तवस्त्रावृताः सर्वाः पुष्पमास्यैरलङ्कृताः ।

नयन्ति प्रतिमां शेषां महाविभवसम्भवाः ॥

एषां प्रतिमाः कृष्ण-यशोदा-देवकीप्रतिमाः

नदीतौरं शुभं रम्यं विविक्रं वा महत्सरः ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वन्ति स्नापयन्ति च तास्ततः ॥

ताः प्रतिमाः ।

ततः प्रविश्य च गृहं यवाक्षं भुञ्जते च ताः ।

ताः स्त्रियः ।

युक्तमिच्छुविकारैश्च मध्याह्न्य-मरौषैः सह ॥

१ D विभक्त

स्त्रीपुंसमामान्याधिकारमेवेदं कृष्णादिपूजनं तत्र मङ्गोचक-
विरहात् । प्रतिमानयनादेरङ्गस्य स्त्रीकर्त्तृकत्वाभावेऽपि मामा-
न्याधिकारे बाधाभावात् ।

इयञ्चाष्टमौ रोहिणीनक्षत्रमनपेक्ष्यैव फलप्रदा बोद्धव्या रोहिणी
योगाश्रुतेः ।

भविष्यपुराणे—

रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥
यदास्ये यच्च कौमारे यौवने बार्द्धकेऽपि यत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बल ॥
तत् क्षालयति भूतेशं तस्यामभ्यर्च्य भक्तिः ।
होम जप्यादि दानानां फलञ्च शतसम्भितम् ॥
सम्प्राप्नोति न सन्देहो वञ्चान्यन्मनषेप्सितम् ।
उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे भूतेशमिति स्थाने गोविन्दमिति पाठः ।
भाद्रकृष्णे प्रायश इयं रोहिण्यष्टमौ भवति अन्यत्रापि यदा लभ्यते
तदा पुण्येव विशेषानभिधानात् ।

अत्र देवीपुराणे—देव्याः प्रथमपूजायां भाद्रकृत्यान्तरम्

अष्टम्यां रोहिणीयोगे मोपवासस्तु पूजयेत् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सर्वकामसमृद्धिदम् ॥

गौडौथनिबन्धे—

अर्द्धरात्रिके रोहिण्यष्टम्योर्योगे रोहिण्यष्टमौ नाम पुण्यतमः

कालः । अत्र चोपवास जागर-विष्णुपूजादि प्रशस्तं तिथि-नक्षत्र-
योगान्ते पारणमित्युक्तम् ॥

अथ रथयात्रा ।

भविष्यपुराणे—शतानौक उवाच ।

रथयात्रा कथं कार्या कस्मिन् काले तिथौ तथा
दुर्गाया द्विजगार्द्धक्ष कश्चाव विधिरुच्यते ॥

सुमन्तुर्वाच ।

मामि भाद्रपदे देव्याः कृष्णपक्षे स्वशक्तिः ।
कर्त्तव्या सा ततो यात्रा दुर्गायाः अद्भुथान्वितैः ॥
शस्तदारुमयं कृत्वा रथं दृढपरिष्कृतम् ।
नानारूपगणाकीर्णं सुदृढं दृढरूपकम् ॥
सिंहध्वजपताकाकाञ्चं श्वेतच्छत्रोपशोभितम् ।
मयूरपत्रघण्टाकाञ्चं नानाशोभाभिरावृतम् ॥
'नाना सुगन्धपुष्पाकाञ्चं नानाचामरभूषितम् ।
अधिवासयेद्रथं देव्या अष्टम्यां विधिवन्नृप ॥
कृत्वाग्निकार्यं विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
पुत्रकाञ्चं यथाशक्त्वा मातरश्च तथा नृप ॥
नवम्यां भोजयित्वा तु ब्राह्मणान् विधिवत्पुनः ।
रथमारोहयेद्दुर्गां श्राण्डिलेयं प्रपूज्य च ।

शिष्टश्राव्याः पञ्चशिक्षं वामतः परिकल्पयेत् ॥

अस्या वामत इत्यन्वयः ।

शङ्ख-तुर्ध्व-निनादैश्च भेरौपणवनिस्त्रनैः ।
 ब्राह्मणानान्तु घोषैश्च शुभैः प्रेक्षणकैस्तथा ॥
 नृत्यमानैः पुत्रकैश्च पूज्यमाना दिने दिने
 तिष्ठेद्भगवतौ दुर्गा रथारूढा महाभते ॥
 यावन्महानवम्यन्तं नवम्याञ्चालयेत्तृप ।
 अष्टम्यां भोजनं दत्त्वा ब्राह्मणानां महीपते ॥
 दत्त्वा च शक्त्वा राजेन्द्र दौनाम्बुक्षपणेषु च ।
 पुत्रकेषु च विशेषेण कृत्वा च विधिवद्दक्षिणम्
 महानवम्यां भ्रामयेद्दुर्गारूढां चिशूलिनीम् ॥
 ममेन वर्त्मना वीर यत्नतो भ्रामयेद्द्रवम् ।
 ब्राह्मणैः सोपवासैश्च भक्तिनम्रैर्दिजोत्तम ॥
 मञ्जाय मर्त्यतो यन्ता रथश्रायैः सुगौलिभिः ।
 वृषभैर्वा सुवर्णभिर्नगरस्यान्ततो नृप ॥
 भ्रामयेद्दे पुरं रम्यं विधिवत्तां प्रदक्षिणम् ।
 विधिमानेन ते वक्षि ममासात् कुहनन्दन ॥
 नानाविधं बलिं वीर भक्त्वा मांससमन्वितम् ।
 खड्गहस्तो गृहीत्वा वै क्षिपेत् पूर्वदिशामुखे ॥
 नृत्यमानैर्वीरवरैर्दृतो नानायुधोद्यतेः ।
 खड्गैर्विकोषैः कौरव ! पट्टिगैश्च छट्टिभिरुप ॥
 वाणैश्च भिन्दिपालैश्च तथान्यैरायुधैर्नृप ।

तथा वाद्यस्त्रनैर्वीर नृत्यमानैश्च रूपकैः ।
 एवं बलिं त्रिनिःक्षिप्य पुरे याति रथो नृप ।
 ब्रह्माणो पृथतस्तस्यास्ततो माहेश्वरी नृप ॥
 वाराहो वैष्णवी मैहो कौमारी बज्रिणौ तथा ।
 एताः पुरो रथारूढा गच्छन्ति प्रथमं विभो ॥
 नानाविधैः प्रेक्षणकैः शङ्खवाद्यस्त्रनैः शुभैः ।
 ततो भगवतौ देवौ पूज्यमाना द्विजोत्तमैः ॥
 प्रथमं बह्वृचैर्वीर ततो वाजमनेयकैः ।
 सामगैश्च ततो वीर ! विप्रैराधर्व्यैस्ततः ॥
 ततो राज्ञा जनैश्चान्यैः सर्वैर्नगरवासिभिः ।
 पूर्वद्वारं समासाद्य पूज्यमाना चतुष्पथे ॥
 तिष्ठेदेकदिनं राजन् ततो गच्छेत् दक्षिणाम् ।
 दिनमेकश्च तत्रापि तिष्ठेद्राजन् प्रपूजिता ॥
 तस्माद्गच्छेत् पश्चिमाद्य दिनमेकश्च तिष्ठति ।
 पूज्यमाना धान्ययवैस्तस्माद्गच्छेत्तथोत्तराम् ।
 तत्रापि पूज्यते शूद्रेर्विधिवत् कुहनन्दन ॥
 शूद्रमारोपयेद्यस्तु रथे देव्याः नराधिप ।
 स गच्छेद्द्वीरवं नाम नरकं नात्र संशयः ।
 यः कुर्यात्पर्वकालेषु महायात्राप्रवर्त्तनम् ॥
 दुर्गाया रथयात्रार्थां नगरान्तपरिभ्रमे ।
 महाचित्रध्वजैः शुभैः किङ्किणोरवकाञ्चितैः ॥
 वितामध्वजमालाभिर्घण्टाचामरभूषणैः ।

शङ्खभेर्यादिमिहित-गीतवाद्यादिमङ्गलैः ॥
 लेप्यदारुमथैर्यन्त्रैर्भाद्ररोगणादिभिः ।
 उदकाग्नेयमन्त्रैश्च ब्रह्मासुरैरेकैः ॥
 स्त्रीदोषाचक्रयन्त्रैश्च राजदासीषु शोभितम् ।
 उद्यानखानपानार्थैर्महासूर्यसमायुतम् ॥
 महाजनसमाकीर्णं यथाविभववित्तैः ।
 स सर्वदानपुण्यानि सर्वयज्ञफलानि च ॥
 सन्धा नरवरः श्रीमान् दुर्गायाः प्रवर्तनात् ॥
 ब्रह्मलोके महाभागो मोदते देववत् सदा ।
 भ्रामयन्ति रथं ये वै नराः भक्तिसमन्विताः ॥
 पृष्ठतः पुरतश्चैव ये च भक्ता भ्रमन्ति वै ।
 कुर्वन्तो यात्रां दुर्गायास्तु यान्ति परमं पदम् ॥
 नृत्यमाना विशेषेण गायमाना विशेषतः ।
 ये पश्यन्ति नरा भक्ता ते यान्ति परमाकृतिम् ॥
 तिष्ठमानां रथे देवीं यो नमस्कुरुते नृप ।
 मुच्यते स नरः पापैर्वाजपेयश्च विन्दति ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं यस्तु प्रणमेदवनीकृतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति चिदिवालयम् ॥
 चन्दनागुहकपूर्वैः कुङ्कुमेन विलेपयेत् ।
 योऽम्बिकां रथमाकृष्टां योऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥

नानापुष्परजोभिश्च यथा देवीं समर्चयेत् ।
 सैव कामानवाप्स्याद्यान् विष्णुलोके महीयते ॥
 सैव स इहेति पदभेदः, सैव राजा युधिष्ठिर इतिवत्
 नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्यस्तु पूजयतेऽम्बिकाम् ।
 योऽश्वमेधफलं विन्देद्ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥
 नानाविधैः प्रेक्षणकैः दुर्गायाः पुरतो नृप ।
 प्रजागरन्त यः कुर्व्यात् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ये बहन्ति नरा दुर्गां अद्भुत्या परयाम्बिताः ।
 तेऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं व्रजन्ति हि ॥
 नानाविधैः प्रेक्षणकैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।
 यात्रां कुर्वन्ति ये भक्ता दुर्गायाः कुरुनन्दन ॥
 गोदानैः स्वर्णदानैश्च पावकानाञ्च तर्पणैः ।
 ते प्राप्य विविधान् भोगान् गच्छन्ति परमं पदम् ॥
 भङ्गं कुर्वन्ति ये मृदा यात्रायाः पुरुषाधमाः ।
 गच्छन्ति नरकं घोरं ब्रह्महत्यासमन्विताः ॥
 तस्मात् प्रयत्नतः कार्या यात्रा भक्तिसमन्वितैः ।
 महिषाजगिरोभिस्तु नानावलिमन्विताः ॥
 इत्थं भ्राम्य रथं देव्याः स्वस्थानन्तु ततो नयेत्
 तत्राप्येकं दिनं दुर्गां तिष्ठेत्सा तु महीयते ॥
 अपराहे ततः स्नात्वा चतुर्दशं महीयते ।
 कृत्वा नीराजनं राजंस्ततो गर्वागृहं विभेत् ॥

पौर्णमास्यान्ततः कुर्व्याद्देष्याः प्रीत्या महं नृप ।
नामाविधेर्भक्ष्य-भोज्यैस्तथा प्रेक्षकैः शुभैः ॥

इति दुर्गादेव्या रथयात्रा ।

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु आद्रुमचयमुच्यते ।

इत्युपक्रम्य—

अथ भाद्रपदे कृष्णचतुर्दश्याञ्च द्वापरम् ।

उक्त रथयात्रायां युगादिव्यवस्थायाञ्च मासपरिस्थित्युक्तन्यायात्
शुक्लादिमासक्रमेण कृष्णपक्षो बोद्धव्यः ।

तथा—

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।

गोतमः—

अथ प्रौष्ठपदे मासि तिथ्ययुक्ते च संस्थिताः ।

कन्दोगा मिलिताः कुर्व्युः प्रातरौत्सर्गिकौः क्रियाः ॥

तिथ्यः पुष्यनक्षत्रम् ।

ततः प्रभृति सर्वेषां कन्दसां मसुदौरणम् ।

इत्येन यावत् संयुक्तमुपाकरणवासरम् ॥

कर्णप्रदीपे—

खषीणां विच्यमानानामन्तराक्षं समाश्रिताः ।

संपिबेयुः शरीरेण पर्वन्मुक्तजलकटाः ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुत्रादीन् नार्थ्यपि ध्रुवम् ।

आमुष्णिकान्यपि सुखान्याभ्रुवन्नात्र संग्रहः ॥

विच्यमानानां तर्प्यमाणानां पर्वन्मुक्तजलकटाः तर्पणकर्तृगण-
मुक्तजलविन्दून् । ब्राह्मण इत्युपलक्षणं य इत्यनेन सर्वाधि-
कारिकथनात् । अतएव ऋषितर्पणानधिकारिणामप्यत्राधिकारः,
एतच्च नार्थ्यपि इत्यनेन व्यक्तम् ।

अथ गार्ग्यः—

शुक्लपक्षे च इत्याद्यामुपाकर्मापराह्निकम् ।

तद्भयमपि ग्रामाद्बहिः प्राच्यामुदीच्यां वा नाभ्यर्द्धजले स्नात्वा
कर्त्तव्यमध्ययनाङ्गत्वेऽप्यस्याचारात् स्नातक्यमपि ।

भाद्रमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे—

अमावस्यायां पित्र्ये तु नक्षत्रे सति संयुताः ।

मग्न प्रकाराः पितरो जाताः कमलमग्नावात् ॥

तेभ्यः पूजा तु कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः आद्रुं कार्यं सुसम्पदा ॥

इमामेवामावस्यां आवणौयां पुरस्कृत्य शुक्लादिमासरीत्याह
मरौचिः—

मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भचथो मतः ।

अयातथामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

मत्स्यपुराणे ईश्वर उवाच—

शृणुष्व्यावहिता देवि तथैवानन्तपुष्पकत् ।

नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् ॥

नभस्त्रे वाच वैशाखे पुष्ये मार्गशिरस्य च ।
 शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नानः सन् गौरमर्षपे ॥
 गौरीचन्दनं सगोमूत्रमुष्णं गोशुद्धं तथा ।
 दधि-चन्दनसम्पन्नं ललाटे तिलकं न्यसेत् ॥
 सौभाग्यारोग्यकृष्णस्नात् सदा च ललिताप्रियम् ।
 प्रतिपक्षं तृतीयासु पुमानापोतवाससौ ॥
 धारयेदथ रक्तानि नारी चेत् पतिसंयुता ।
 विधवा धातुरक्तानि कुमारी शुक्लवाससौ ॥
 देवर्षीं पञ्चगव्येन ततः क्षीरेण केवलम् ।
 स्नापयेन्मधुना तद्वत् पुष्यगन्धोदकेन तु ॥
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैस्तु फलैर्नामाविधैरपि ।
 धान्यकाजाजि^१ स्तवणं गुडक्षीरघृतान्वितैः ॥
 शुक्लाक्षततिलैरर्घ्यां ततो देव्याः सदा र्क्षयेत् ।
 अर्घ्यां प्रतिमां शुक्लाक्षताः मिततण्डुलाः ।
 पादाब्जभ्यर्चनं कुर्यात् प्रतिपक्षं वरानने ॥
 वरदायै नमः पादौ तथा गुल्फौ नमः त्रिये^२ ।
 अग्नोकायै नमो जङ्घे पार्वत्यै जानुभौ तथा ॥
 उरु मङ्गलकारिण्यै वामदेव्यै तथा कटिम् ।
 पद्मोदरायै जठरसुरः कामत्रिये नमः ॥
 करौ सौभाग्यदायिन्यै बाहू हरमुखत्रिये ।

१ D सुजातः—

२ A—जाति ।

१ BD देवीम् ।

२ A त्रिय ।

मुखं दर्पणवासिन्यै स्मरदायै स्मितं नमः ॥
 गौर्यै नमस्तथा नासासुत्पलायै च लोचने
 तुष्ये ललाटमलकान् कात्यायिन्यै नमस्तथा ॥
 नमो गौर्यै नमः पुष्यै नमः कान्ठ्यै नमः त्रियै ।
 रन्ध्रायै ललितायै च वासुदेव्यै नमो नमः ॥
 एवं सम्पूज्य विधिवदद्यतः पद्ममालिखेत् ।
 पञ्चैर्वाद्दशभिर्द्युक्तं कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ॥
 पूर्व्वेण विन्यसेद्गौरीमपर्णाञ्च ततः परम् ।
 भवानौ दक्षिणे तद्द्रुद्राणोश्च ततः परम् ॥
 विन्यसेत् पश्चिमे सौम्यां सदा मदनवासिनीम् ।
 वायव्ये पाटलासुधासुत्तरेण ततोऽप्युमाम् ॥
 मध्ये यथास्वमाशासु मङ्गलां कुमुदां सतीम् ।
 भद्राञ्च^१ मध्ये संस्थाय ललितां कर्णिकोपरि ॥
 कुसुमैरक्षताभिर्वा नमस्कारेण विन्यसेत् ।
 अक्षताभिस्तण्डुलैः । अक्षता यवा इति पारिजातः ।
 गीत-मङ्गलघोषञ्च कारयित्वा सुवासिनीम् ॥
 पूजयेद्भक्तवासोभी रक्तमाख्यानुलेपनैः ।
 सिन्दूरं स्नानपूर्णञ्च^२ तासां शिरसि पातयेत् ॥
 स्नानपूर्णं स्नानौषध्यपूर्णं कुङ्कुमम् ।
 सिन्दूर-कुङ्कुमस्नानमतीवेष्टं यतस्ततः ॥

१ यद्रुद्रः ।

२ D स्नानपूर्णं ।

तस्योपदेष्टारमपि पूजयेत् यत्नतो गुरुम् ।
 न पूज्यते गुरुर्वच नरे'स्तत्राफलाः क्रियाः ॥
 नभस्ये पूजयेद्गौरीमुत्पलेश्वरसितैः सदा ।
 बन्धुजैवैराम्युज्यां कार्तिके शतपत्रकैः ॥
 आश्वयुज्यामाश्विनद्वितीयायां प्रकरणात् ॥
 जातौपुष्ये मार्गशीर्षे पौषे पौतैः कुण्डलकैः ।
 कुन्दपुष्यैः सुवर्णाद्यैर्देवीं माघे तु पूजयेत् ॥
 सिन्दुवारणे जात्या वा फाल्गुनेऽप्यर्चयेद्माम् ।
 चैत्रे तु मल्लिकाशोके वैशाखे गन्धपाटलैः ॥
 ज्येष्ठे कमलमन्दारैराषाढे च जयाम्बुजैः^१ ।
 जया जयन्ती ।
 कदम्बैरथ मालत्या आवणे पूजयेत् सदा ॥
 गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 विष्णुपचारकपुष्यञ्च यवान् गोशृङ्गवारि च ॥
 पञ्चगव्यञ्च विल्वञ्च प्राशयेत् कमलकथा ।
 एतद्गात्रपदाद्यन्तु प्राशनं समुदाहृतम् ॥
 प्रतिपद्यच्च मिथुनं द्वितीयायां वरानने ।
 भोजयित्वा र्चयेद्गन्ता वस्त्र-माल्य-विलेपनैः ॥
 पुंशः पौताम्बरे दद्यात् स्त्रियाः कौसुमवाससौ ।
 निध्यावाजाजिलवणमिन्दुदण्डगुणान्वितम् ॥

तस्ये दद्यात् फलं पुंसः सुवर्णोत्पलमयुतम् ॥
 यथा न देवि! देवेशस्त्रां परित्यज्य गच्छति ।
 तथा मामुद्धराशेषदुःखसंसारमागरात् ॥
 कुमुदा विमला गन्दा भवानी वसुधा शिवा ॥
 ललिता कमला गौरी सती रत्नाऽथ पार्वती
 नभस्यादिषु मासेषु प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
 व्रतान्ते शयनं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ।
 मिथुनानि चतुर्विंशान् द्वादशैवाथवा र्चयेत् ॥
 चण्डौ षड्वाप्यथ पुनश्चानुमानं समर्चयेत् ।
 पूर्वै दत्त्वाथ गुरवे शेषानभ्यर्चयेद्धधः ॥
 उक्तानन्तद्वितीयेषा सदानन्तफलप्रदा ।
 सर्वपापहरा देवी सौभाग्यारोग्यवर्द्धनौ ॥
 न चेनां वित्तशक्तेन कदाचिदपि लब्धयेत् ।
 नरो वा यदि वा नारी वित्त'शान्त्यात्यतव्यधः ॥
 गर्भिणी सूर्यिका मत्तं कुमारी वा'थ रोगिणी ।
 यदाऽऽशुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥
 इमामनन्तफलदां वस्तृतीयां समाचरेत् ।
 कल्पकोटिशतं सायं शिवलोके महौयते ॥
 वित्तहीनोऽपि कुर्वीत वर्षत्रयमुपोषणैः ।
 पुष्यमन्त्रविधानेन सोऽपि तत् फलमाप्नुयात् ॥

नारी वा कुरुते या तु कुमारी विधवा च वा ।

सापि तत् फलमाप्नोति गौर्यनुग्रहाक्षिता ॥

इति पठति शृणोति वा य इत्यम्

गिरितनयाव्रतमिन्दुलोक'संख्यः ।

मतिमपि च ददाति सोऽपि देवै-

रमरवधूजनकिञ्चरैश्च पूज्यः ॥

इत्यनन्व्रतहतौषा ॥

हतौष्यां प्रकृत्य भविष्यपुराणे-

माघे भाद्रपदे वापि स्त्रीणां धन्या प्रचक्षते ।

तथा-

गुडापूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ॥

हतौष्यां पायसं वापि वामदेवस्य प्रीतये ॥

मन्वन्तरादिश्रेयं हतौष्या ।

श्रिष्टाः-

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशापं कुरुते तस्मात् पश्चेन्न तं तदा ॥

अथ ब्रह्मपुराणमपि पठन्ति ।

नारायणोऽभिशापस्तु निशाकरमरौचिषु ।

स्त्रितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेश्च सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रान् प्रमादादीक्ष्य संयतः ।

पठेद्भात्रेयिकावाक्यं प्राक्पुंसो वायुदक्षुखः ॥

धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे-

सिंहः प्रसेनमवधौत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक! मा रोदीक्ष्व ह्येष स्वमन्त्रकः ॥

तथा श्रिष्टाः-

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां तु ह्यर्वाली नाम या मता ।

पूजयेत् पार्वतीं तस्यां सौभाग्यं न विहन्यते ॥

भविष्यपुराणे-

श्रिवा शान्ता शुभा राजन् चतुर्थीं त्रिविधा मता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवलोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।

क्रियमाणं शतगुणं प्रमादाहन्तिनो नृप ॥

दन्तिनो गणपतेः ।

गुड-सवण-घृतानाम् तु दानं शुभकरं स्मृतम् ।

गूडापूपैस्तथा वीर! पुष्टं ब्राह्मणभोजनम् ॥

यास्वस्यां नरशार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।

गुड-सवण-पूपैश्च शश्रुं शशुरमेव च ॥

ताः सर्वाः सुभगा वै स्युर्विघ्नेश्वरानुमोदनात् ।

कन्यका तु विशेषेण विधिमानेन पूजयेत् ॥

कन्याकर्त्तृकपूजायां शश्रु-शशुरपूजा नास्ति तस्यास्तदभावात्

गणपतिरथ प्रधानतया पूज्यः ।

शुक्रपञ्चमुपक्रम्य भविष्यपुराणे—

सुमन्तुस्वाच—

तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्भुयान्वितः ।
 यशालेख्ये नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥
 पूजयेद्बन्धुपुत्रैस्तु मर्षिर्गुग्गुलु-पायसैः ।
 तस्य तुष्टिं समायान्ति पञ्चगास्तत्तत्कादयः ॥
 आसप्रमात् कुलान्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् समूजयेन्नरः ॥
 इत्यालेख्यनागपञ्चमीव्रतम् ॥
 तत्तत्कादयस्तु नागा अष्टौ श्रावणपञ्चम्यामुक्ताः ॥

ब्रह्मपुराणे—

शुक्रायामथ पञ्चम्यां नीलो नागपतिः पुरा ।
 यतीन्द्रदे^१ प्रविष्टस्य तस्मात्तं तत्र पूजयेत् ॥
 माख्यैर्वस्त्रोपचारैश्च देवाग्निगुरुतर्पणेः ।
 नृत्यगीतैस्तथा वाद्यैः पुष्पैर्धूपान्धनमपदा ।
 स्नाननागांश्च विधिना पूजयेत्तपि सर्वदा ॥
 स्नाननागाश्च भविष्यपुराणोक्ताः ।

तथा—

ये केचित् पृथिवीतले ये ऽधस्तात्प्रहोदधेः^२ ।
 हिमाचले च ये विन्ध्य क्षेत्रान्तरोक्षे दिवि स्थिताः ।

ये नदीषु तथा नागा ये मरःस्वपि भोगिनः ।

ये वापीषु तडागेष्विति ।

पुण्या भाद्रपदे मासि पञ्चमी नागपञ्चमी ।

चौरस्नानपूजादिभिर्नागप्रीतिहेतुर्नागपञ्चमीममाख्यानम् ।

भविष्यपुराण एव शतानीक उवाच—

नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दृष्टिताऽपि वा ।
 माता पुत्रोऽथ भार्या वा कर्त्तव्यमददस्व मे ॥
 मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं व्रतमुपोषितम् ।
 ब्रूहि मे द्विजशार्दूल येन तद्वै करोम्यहम् ॥

सुमन्तुस्वाच—

उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिवर्द्धनी ।

स्वमेकमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारत ॥

मासि भाद्रपदे या तु शुक्रपक्षे महीपते ।

या तु पुण्या मया प्रोक्ता याज्ञान्ताऽसौ गतिकास्तथा ।

जेया द्वादश उमर्त्तं पञ्चम्यो भरतर्षभ ॥

द्वादश पञ्चम्यो जेया इत्यन्वयः, उमर्त्तो वत्सरः

कल्पतरौ तु—

जेया द्वादशमासस्य जपं जप्यञ्च भारत ! ॥

इति पाठः ॥

चतुर्थ्यामेकभक्तश्च तस्यासक्तं प्रकीर्त्तितम् ।

भूरिभारमयं नागमथवा कालधौतकम् ॥

भूरिभारमयं सुवर्णभारमयम् । कालधौतकं रौप्यमयम् ।

कृत्वा दाहमयं वापि अथापि मृण्मयं नृप ।

शक्नोते च वा विकल्पः ।

पशुम्यामर्षयेद्गन्धा नागं पशुफलं नृप ।

करवौरैः शतपत्रैः जातीपुष्पैश्च सुव्रत ॥

तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्य पञ्चगमुत्तमम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् दत्त-पायस-मोदकैः ॥

अन्नं वासुकिं पशुं शङ्खं कम्बलमेव च ।

तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप ॥

दृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा ।

पिङ्गलश्च महानागं मासि मासि प्रकीर्तितम् ॥

सम्बर्णान् पारणं स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ॥

इतिहासविदे नागं गैरिकेण कृतं नृप ॥

गैरिकेण सुवर्णेन ।

तद्यार्जुनी प्रदातव्या वाचकस्य महीपते ॥

यार्जुनी गौः ।

एष पारणके चापि विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप ।

तव पित्रा कृतश्चैव पितृर्मांसाय भारत ॥

स्वमेकमुखा वै वीर पञ्चमो भरतर्षभ ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नाग दत्त्वा तथा च गाम् ॥

व्यासस्य कुहशाहूँल पितुरानृण्यमाप्रवान् ।

तव पित्रा कृतश्चैव पञ्चमोपासते नृप ॥

उपासते लोकाः पशुम्या करणभृतया ।

उत्सृज्य नागतां वीर तव पूर्वपितामहः ॥

पुष्टेतरसदो यातस्तथा पुष्टसदो नृप ।

पुष्टेतर-पुष्टशब्दौ स्वर्गविशेषवचनौ ।

सुनाशौरसदो गत्वा तथा भार्गसदो गतः ।

सुनाशौरसदः इन्द्रसर्मा, भार्गसदः सूर्यसभाम् ॥

सूरसदस्ततो गत्वा कञ्जस्य सदो गतः ॥

कञ्जस्य ब्रह्मणः ।

अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमनुत्तमम् ।

दष्टकं मोचते तेषां शुभं स्थानमवाप्स्यते ॥

यश्चेदं शृणुयान्नित्यं अद्भुतभक्तिमन्वितः ।

कुलो तस्य न नागेभ्यो भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति दष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतम् ॥

शुक्लपत्रप्रकरणे तत्रैव—

सुमन्तुश्वाच ।

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठौ स्याद्भरतर्षभ ।

पुष्ट्या चैयं पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ॥

स्नानदानादिकं किञ्चित्स्थामचयमुच्यते ।
 येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणापथमाश्रितम्
 नद्याहत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संग्रहः ॥
 तस्मादस्यां सदा पश्येत् कार्तिकेयं सदैव हि ॥
 पूजयन्ति गृहं येऽस्यां नरा भक्तिसमन्विताः ।
 प्राप्येह ते शुभान् लोकान् गता रुद्रसलोकताम् ॥
 यस्तु कारयते गेहं सुदृढं सुप्रतिष्ठितम् ॥
 दासगौजमयं भक्त्या कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ।
 गाङ्गेयं यानमाह्वयं गच्छेद्गाङ्गेयसद्य वै ॥
 सव्यार्जनादिकं कर्म कुर्याद्गृहे गृहे नरः ।
 ध्वजत्यारोहणं राजन् स गच्छेद्रुद्रसद्य वै ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैः यस्तु पूजयते गृहम् ।
 गवाश्वरथयानाख्यं सेनापत्यमवाप्नुयात् ॥
 राज्ञां पूज्यः सदा प्रोक्तः कार्तिकेयो महीपते ।
 कार्तिकेयादृते राज्ञां गान्धः पूज्यः प्रचरते ॥
 सक्रामं गच्छमानोऽपि पूजयेत् कृत्तिकासुतम् ।
 स शत्रून् जयते वीरो यथेन्द्रा दानवावणे ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेच्छङ्करात्मजम् ।
 पूजमानस्तु तं भक्त्या चमकैर्विविधैर्मप ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तथा गच्छेच्छिवालयम् ।
 तैलं घृथां न भुञ्जीत न दिवा कुरुनन्दन ॥
 यस्तु घृथां नरो नक्तं कुर्याद्भरतसत्तम ।

सर्वपापैः स मिर्मुक्तो गाङ्गेयस्त सदा व्रजेत् ॥
 चिः कृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयान्वितः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेच्छान्तिमन्दिरम् ॥

इति षष्ठीकल्पः ।

एतस्य षष्ठीकल्पस्य सर्वमचयमुच्यते ॥
 इत्यन्तमेकदेशमात्रमेव समयप्रदीपे लिखितम् ।
 स्नानदानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ।
 इति पाठे मत्प्रेवास्यामिति शेषो दत्तः । तत्र हेतुर्न सस्यक्तु
 गोपाल-लक्ष्मीधरादिभिश्चैतत्-कल्पमध्ये विद्यमानः—
 षष्ठ्यां तैलं न भुञ्जीतेत्यादिमाहुःश्लोकः ।
 षष्ठ्यां फलाग्रानो राजन् विप्रेषात् कार्तिके नृप ।
 इत्यादि षष्ठीकल्पे—स नक्तं व्रतौ भवेदित्यस्याद्ये स्वर्गं च
 नियतं वाम इत्यस्य पश्चात्लिखितः, शेषन्त तत्प्रतिपाद्यं कर्मजात
 न लिखितं । तथापि हेतुर्नास्ति । अनेन तु माहुःश्लोकेन साङ्गं
 षष्ठीनक्तव्रतमत्र कल्पे प्रतिपाद्यते । अनेन तु व्रतरूपं स्नानदानादि
 कार्तिकेयपूजादि च प्रतिपाद्यते इति परमार्थः ।
 भाद्रशुक्लमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे—
 षष्ठ्यान्तु माधवः कौत्सं लब्धवान् देवकौसुतः ।
 स्नाननागः कुमारश्च गावो भूताश्च भूतले ॥

तस्मान्ने तत्र समूह्याः शर्करासम्भवेः फलेः ।

मध्वाव्यमरीचोपेतैः पुष्पैर्धूपैर्यथाक्रमम् ॥

परिपकैरिति भूपाल-कृत्यसमुच्चये पाठः ।

भृत्य-मित्र-कलत्रेभ्यो दत्त्वा भुञ्जीत तान्यपि ।

भविष्यपुराणे ब्रह्मोवाच ।

मासि भाद्रपदे वीर शुक्लपक्षेऽथ यो भवेत् ।

षष्ठ्यां गणकुलश्रेष्ठ ? स भद्रः परिकीर्तितः ॥

यो भवेद्भद्रविवार इत्यर्थः ।

तत्र नक्तञ्च यः कुर्यादुपवासमथापि वा ।

हंसयानसमाहृतो याति हंससलोकताम् ॥

उपवासाशक्तौ नक्तं । हंस आदित्यः ।

मासतीकुसुमानीह तथा श्वेतञ्च चन्दनम् ।

विजयञ्च तथा धूपं नैवेद्यं पायसं परम् ॥

विजयनामा धूपः परिभाषोक्तः ।

पूजायां भास्करस्यैतत् कुर्यान्निपुरनन्दन ।

इत्वं समूह्य देवेशं मध्याह्ने भुवनाधिपम् ॥

दत्त्वा तु दक्षिणा शक्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

पायसं गणशार्ङ्गं सगुडं सर्पिषा सह ॥

य एवं पूजयेद्भाद्रैः मानवस्त्रिमिरापहम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति पुषदारधनादिकान् ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति ब्रह्मसलोकताम् ।

एष भद्रविधिः प्रोक्तो मयाऽयन्ते गणाधिप ।

हत्वा श्रुत्वा सर्वपापान्मुच्यते मानवो भुवि ॥

आदित्यवारकल्प भद्रविधिः ।

ब्रह्मोवाच—

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! ।

प्रणम्य शिरसादित्यं पूजयेत् सप्तवाहनम् ॥

पुष्प-धूपादिभिर्वीर कुतपानाञ्च तर्पणैः ।

कुतपानां ब्राह्मणानाम् ।

पाखण्डादिभिरालापं न कुर्वन्ति यथात्मवान् ॥

विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः ।

तिष्ठन् ब्रजन् प्रस्थितञ्च चतुः प्रसल्लितादिषु ॥

आदित्यनामस्मरणं कुर्याद्दक्षारणं तथा ।

अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् ॥

उपोष्य पारणे पूर्णं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् ।

पुष्टेन श्रवणेनेह प्रीणयन् पुष्टिमाप्नुते ॥

एवं यः पुरुषः कुर्यादादित्याराधनं शुचिः

नारी वा स्वर्गमभ्येत्य ह्यनन्तफलमश्नुते ॥

इत्यनन्तफलमप्रमी

देवी पुराणे—

मनुस्वाच—

यदौष्कृति खभर्त्तारमिह जन्मनि चापरे ।
कन्या कुर्वाण्युपश्रेष्ठ विष्णुना कथितं व्रतम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
उमामाहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा ॥
प्रौढाश्विने तथा मार्गे मृगे भाग्येऽथवा पुनः ।
मैत्रे शाक्रेऽथवा कार्यमष्टम्यामथ शाक्रे ॥

प्रौढो भाद्रमासः, मृगे मृगशिरसि, भाग्ये पूर्वफाल्गुन्यां, मैत्रे
अनुराधायां, शाक्रे ज्येष्ठायां, शाक्रे आर्द्रायाम् ।

पूर्वेऽङ्गि च सपत्नीकं दाम्पत्यं शुभसंयुतम् ॥
एकभार्यारतं वत्स! सर्वधर्मव्रतान्वितम् ।
शामन्वयाम्येष युवां प्रातः कार्यस्त्वतुग्रहः ॥

अथ च मन्त्रप्रयोगे नरनारीकर्त्तृके इदमेव वाक्यं प्रयोक्तव्यं
स्वधिकारस्य नरो वेत्यानेन^१ पुरुषस्याप्यपेऽधिकारकथमात् ।

सुदान्वितस्तथा कुर्यात् कलिं^२ दम्बविवर्जितः ।
मधुराश्वेन भोज्यन्तु बीरेचुयवशासिभिः ॥
सितसूत्रे तथा रक्ते शुभे देवे च वाससौ ।
निर्मले सद्ग्रे वस्त्रे देवदेवीप्रसाधके ॥

सिते देवाय रक्ते देव्यै ।

ज्ञात्वा उमेश्वरं पूज्य स्त्रिण्डले प्रतिमासु वा ।

कृत्वा दिशां बलिं कृत्वा वितानमवतारयेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं गोमयेनोपलेपयेत् ।
चतुष्कं शालि-गोधूमवर्णकैरुपशोभितम् ॥
दीपमालान्वितं कृत्वा दाम्पत्यं भोजयेत्ततः ।
शङ्करं मनसा ध्यायेत् शक्र! भक्तिसमन्वितः ॥
देवसुन्दनकाश्मीरकर्पूरागुरुधूपितम् ।
जातौ पुष्पाग-मन्दार-व्रतपत्रैः सुमानितम् ॥
चमाप्य युग्मं सम्बीतं चिधा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
युग्मं स्त्रीपुंसौ ।

सुखालापेन सम्बोध्य शायन्ती तमुमेश्वरम् ॥
आचम्यार्चपाचन्तु दद्याद्भस्मोदकं तथा ।
महिरण्यं सवत्सन्तु पुनर्दत्त्वा चमापयेत् ॥

आचम्य आचमनं कारयित्वा—

प्रौद्यतां मे उमेशस्तु सर्वदेवपतिः पतिः ।
उमामन्त्रेण चोमेश ईशमन्त्रेण शङ्करौ ॥
पूजिता सर्वकामार्थान् प्रयच्छत्यविचारतः ।
अनेन प्राप्नुयान्नारी अविद्योगं सुरेश्वर ॥
इह जन्मनि सौभाग्यं धनधान्यसुखानि च ।
मृता याति परं स्थानं शङ्करोमाममन्वितम् ॥
तत्र भुक्त्वा महाभोगानिहायाता महाकुले ।
महृप्ते वृद्धिसम्पत्ते पतिं विन्दति शोभनम् ॥
लावण्यरूपसम्पत्त्या भर्तुंश्रेष्ठा सदा भवेत् ।

आघनीया समस्तस्य विभवान्तःपुरस्य च ॥
 सुपुत्रा जीववत्सा च आधिव्याधिविवर्जिता ।
 भुक्ता यथेष्टितान् कामान् हृद्धले पतिपूर्विकाः ॥
 दिवं याति सुरश्रेष्ठ शङ्करोमार्चिकाः स्त्रियः ।
 नरो वानेन विधिना नारीणां भवते पतिः ॥
 समृद्धः सर्वभूतानां पतित्वमुपगच्छति ।
 शङ्करोमात्रं शक्र लक्ष्म्या पूर्वमनुष्ठितम् ॥
 रत्या देव्याऽहन्वत्या च रोहिण्या सुरसत्तम ! ।
 कृतमासौत् सुखार्थम् तासु भुञ्जीत तत्फलम् ॥
 इत्युमामहेश्वरव्रतम् ।

देवीपुराणे— इन्द्र उवाच—

कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं मनसि तुष्टिदम् ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं तात विष्णुशङ्करसंज्ञितम् ॥

मनु उवाच—

यथा उमेश्वरं तात तथा कार्यमिदं व्रतम् ।
 तथा कार्यमिति पूर्वोक्तभाद्रमासादीनां सर्वेषामतिदेशः ।
 किन्तु पौतानि वासांसि केशवाथ प्रकल्पयेत् ॥
 गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्दने ।
 कार्यं पूजनसन्कारे ऋतुका दधिशर्करम् ॥
 एवं तौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्त्रण्डिलेऽपि वा ।
 आकृत्य ब्राह्मणौ वत्स वेदसिद्धान्तपारगौ ॥

यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ ।
 तौ भोजयेद्विधानेन शूलपाणि जनार्दनौ ॥
 चमाप्य विधिना वत्स सर्वकाम प्रसाधकौ ।
 हेम तु दक्षिणा विष्णोर्मौक्तिकं शङ्करस्य च ।
 दत्वानुप्रव्य तौ लोकौ क्रमाद्देहचये व्रजेत् ॥
 तौ लोकाविति वैष्णव—शङ्करौ ।
 भुक्ता भोगांस्तथा शक्र इहायातो नरेश्वरः ।
 कुले भवति भूपानां सुख-पुत्रादिसंयुतः ॥
 पूर्वभावाद्भवेद्भक्तिः शिव-विष्णुप्रसाधके ।
 योगं प्राप्य परं याति यत्तत्स्थानमनामयम् ॥
 इति विष्णुशङ्करयोर्व्रतम् ।

भविष्यपुराणे विष्णुरुवाच—

ब्रह्मन् भाद्रपदे मामि शुक्राष्टम्यामुपोषितः ।
 पूजयेच्छङ्करं भक्त्वा यो नरः अद्भुत्याश्रितः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः ॥
 गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्व्या सहितं मुने ।
 फलानां मकलैर्द्रव्यैः गन्धपुष्पविलेपनैः ॥
 फलानां मकलैरखण्डफलैः ।
 खर्जूर-नारिकेलैश्च मातुलुङ्गफलैस्तथा ।
 पूजयेच्छङ्करं भक्त्वा दूर्व्या विधिवद्भिज्ज ॥
 दध्यक्षतेर्द्विजश्रेष्ठ अर्घं दत्त्वा चिञ्चोचने ।

दूर्वामीशस्य सम्पूज्य यत्रतः ब्रह्मया दिज ॥
 त्वं दूर्वाऽऽमृतजन्माऽमि सर्वदेवैस्तु वन्दिता ।
 पूजिता दह तत्सर्वं यन्मया द्यूकृतं कृतम् ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं दूर्वांश्च ब्रह्मानन्दन
 ब्राह्मणेभ्यः फलं दद्यात् नारिकेलादि सुव्रत ॥
 दधि प्राश्य गृहं गच्छेत् समथित्वा चिसोचनम् ।
 दूर्वां गौरीं स्यता ब्रह्मन् शङ्करस्तु फलानि वै ॥
 यस्तु तस्यां तिथौ ब्रह्मन् पूजयेच्छङ्करं नरः ।
 स तु गच्छेद्गृहं रम्य दिव्य-गन्धर्वसेवितम् ॥
 कृतोपवासं सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन सर्वकामान् स विन्दति ॥
 विद्यां प्राप्नोति विद्यार्थी पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
 धनार्थी धनमाप्नोति भाग्यार्थी लभते च ताम् ॥
 मनसा यद्यदिच्छेत् तत्तदाप्नोति मानवः ।
 य एवं पूजयेद्देवीं भूतेश मानवः फलैः ॥
 समस्तजन्मपापौघान्मुच्यते नात्र संशयः ।
 कृतोपवासः सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ।
 दूर्वांममेतं विप्रेन्द्र दध्यक्षतफलैः शुभैः ॥
 ततः सम्पूजयेदिप्रान् फलैर्मानाविधैर्दिज ॥
 अनग्निपक्वमश्रीयादन्नं दधिफलं तथा ।
 अक्षरलवणं ब्रह्मक्षत्रीयान्मधुराम्बितम् ॥
 दद्यात् फलानि विप्रेभ्यः फलाहारः स्वयं भवेत् ।

प्रणम्य शिरसा दूर्वां शिवश्च शिवमाप्नुयात् ॥
 य एवं कुरुते भक्त्या महादेवस्य पूजनम् ।
 गणलं यात्यसौ ब्रह्मन् मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 एवं पुण्या पापहरा अष्टमौ दूर्वमंजिका ।
 चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीजनस्य विशेषतः ॥
 इति दूर्वाष्टमौव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

जगार्दनस्य दुर्गा च धनदो वरुणस्तथा ।
 वनस्पतिश्च पञ्चैते नवम्यान्तु कृते युगे ॥
 उत्पादयेद्युगोर्धूमांस्तृणार्थमिह देहिनाम् ।
 तस्मात्तान् पूजयेत्तत्र भक्ष्यैर्गोधूमसम्भवैः ।
 शुद्धाभ्यमरीचोपेतैः पुष्यधूपैर्यथाकमम् ।
 गोधूमैस्तर्पयेद्द्विजं गोधूमैश्चार्यैर्द्विरम् ॥
 तन्निवेदितशिश्टानि भक्ष्यानि प्रथतात्मवान् ।
 दत्त्वा विप्राय विप्रेभ्यो दद्यात्तान्येव दक्षिणाम् ॥
 सुमंस्कृतायां नद्याश्च सुपुण्ये च जलाशये ।
 आरामे वृक्षवज्रले पश्चाद्बुद्धौत तान्यपि ॥

देवीपुराणे—

ततः कदलीचुदण्डेन पताकाश्च समुच्छयेत् ।
 अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्येत्समुच्छये ॥
 प्रौष्ठपदे तथाष्टम्यां-शुक्लायां शोभने लणे ।
 आश्विने वाच शुक्लायां अवणे वाच शोच्छयेत् ॥

विष्णु धर्मोत्तरे—

मासि भाद्रपदे शुक्लनवम्यां द्विजपुङ्गवाः ।

गोधूमभक्तान् सगुडान् दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे—

नभस्यान्ते दशम्यान्तु कश्यपो लब्धवान् वरम् ।

अवतारं वितस्तायाः सतीदेहे पुरातने ॥

एकादश्यान्ततो इद्रः सतीं भार्यामदेशयत् ।

रघातलगता सा च द्वादश्यां शङ्कराञ्जया ॥

अथ जाता त्रयोदश्यां शूलभेदाद्रघातलात् ।

चतुर्दश्यां पुनर्नष्टा पौर्णमास्यां समुत्थिता ॥

प्रतिपद्यथ निष्कान्ता फणामार्गेण सा नदी ।

दशम्यामादितः स्नात्वा दिवसेष्वपि सप्तसु ।

पश्येत् समूजयेत् ध्यायेत् पिवेत् स्नायाच्च सर्वदा ॥

गन्धैर्मास्यैश्च नेवेर्धूपदीपैः सुशोभनैः ।

अङ्गरागैश्च विविधैर्वस्त्रैः पुष्पैर्विलेपनैः ॥

रक्तसूत्रैः कङ्कणैश्च क्लीणामाभरणैस्तथा ।

फलेर्मूलैस्तथा शाकैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

पूजनौघा विशेषेण वितस्ता-निन्धुमङ्गमे ।

महयात्रोत्सवः कार्यः पूज्याश्च नटनर्तकाः ॥

भविष्यपुराणे—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवणान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ।

अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत् पुण्यं दशाब्दिकम् ।

फलं दानकृतानाञ्च तस्य लक्षगुणं भवेत् ।

विष्णुधर्म—

यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं अवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

तस्यां स्नातः सर्वतोर्ये स्नातो भवति मानवः ।

समूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥

एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्नोति तत्फलम् ।

स्नानं सहस्रगुणितं तथा वे विप्रभोजनम् ।

होमस्तपोपवामश्च महन्नाख्यफलोपमः ॥

ब्रह्मपुराणे

विजयद्वादशीं प्राप्य प्रजयेत् जनार्दनम् ।

मामो भाद्रपदः शुक्लद्वादशी अवण बुधः ॥

प्रशस्तः मोदयः कालः सिंहसंस्थो दिवाकरः

सिंहान्तृतीयद्रेकाणः प्रावृट्मद्योश्च सङ्गमः ॥

द्रेकाणोराशेस्तृतीयभागः ।

ब्राह्मणो वेदसमूर्णः पात्रं हृदयनन्दनः ।

जितन् इति मन्त्रश्च लक्ष्मीपार्श्वितं धनम् ॥

युगपद्वादशैतानि दुर्लभानि सुरैरपि ।

द्वादशात्मा हृषीकेशो येषां दैवतमुच्यते ॥

सिंहस्थिते तु मार्तण्डे अवणस्ये दिवाकरे ।

सबुधा द्वादशी शुक्ला न स्याद्भाद्रपदादृते ॥

सबुधा बुधवारमहिता ।

सुदर्लभा च सा पुण्या विजया द्वादशी शुभा ।
अनुग्रहार्थं मर्त्यानां कदाचित्स्थानं नित्यशः ॥
आकस्मिकीं तु तां लब्धा सर्वसम्भारमृतः ।
एकादश्यामुपोष्यादौ द्वादश्यां सुममाहितः ॥
प्रयागादिषु तीर्थेषु नदीनां मङ्गलेषु च ।
हत्वा स्नानन्तु विधिना हृषीकेशं प्रपूजयेत् ॥
जले स्थलेऽवरे मूर्त्तौ कुम्भे वा कमलोपरि ।
बभौ विप्रे गवि गुरौ पितर्यपि च मातरि ॥
आङ्गवासन-पुण्याह-स्नागतैरथ विस्तरैः ।

आङ्गवावाहनं कृत्वा ।

पाद्यार्थं पुष्प-धूपेस दोपालङ्कार-चामरैः ॥
अङ्गरागैः सुगन्धैश्च पयसा पायसेन च ।
भक्ष्यैर्मूलकलेः शाकैर्ममैः शुद्धैर्मनोरमैः ॥
मधुपर्कं दधि चौरमधुभिः साधतेस्तिलैः ।
माषया च तथा लाजैर्मनोजैर्दशसम्भवेः

माषा परिक्वदो वस्त्रादिः ।

पवित्रैः पानकैश्चैर्गीतमृतैः सर्वाद्यकैः ।
सोचैरनेकैः पौराणैर्वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतैः ॥

सुसंस्कृतैरध्ययनमंस्कृतैः ।

पौरुषेणाय सूक्तेन सूत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।

हृषीकेशं समभ्यर्च्य दद्यात्कलमयीश्च गाः ॥

जलमयीर्गाः जलधेनुः । एकवचनान्तश्च पाठः पारिजातीय-
कृत्यममुच्चयादिपाठविमत्यादादपेक्षितः ।

यथाशक्त्वा च विप्रेभ्यः अङ्गापूतेन चेतसा ।
मौवर्णीं राजतीं ताम्नीं रङ्गजां मृत्सयीश्च ताम् ॥
शतमानान्तु मणिकां जलपूर्णां सुशोभनाम् ।
तस्यान्तु जलपूर्णायां मौवर्णीं राजतश्च वा ।
ताम्ररङ्गमयं पात्रं मृत्सयं वा सुशोभनम् ।
सम्पूर्णं परमात्मन दधि-मर्षिर्गुडैस्तथा ॥
शर्करा चौर-मधुभिक्षिल-चामीकराम्बुभिः ।
मेवितं मन्त्रपूतश्च दद्यादाच्छादनं शुभम् ॥
जलधेनुं सवत्सान्तां नवन सदशेन च ।
सपवित्रेण शुद्धेन वस्त्रेणाकाशे यत्नतः ॥
कृत्रेण च सुशुद्धेन सर्वमाकाशे शास्त्रवित् ।
वियञ्चरत्ताहोवाद्रचेद्भौमाश्च वैद्यतात् ॥
जितन्त इति मन्त्रेण हृषीकेशं स्मरन्निह ।
ब्राह्मणेभ्यः परां अङ्गामाश्रित्य सुसमाहितः ॥
दद्यादुपानहौ तदत् पादुके तदनन्तरम् ।
रजतं गां तथा भूमि सुवर्णं रत्नमेव वा ॥
हस्त्यश्वरथयानानि गृह्णाणि शयनानि च ।
आसनान्यथ भाण्डानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

१ A D सपनानां ।

२ A वियञ्चरत्तान् दोषाप्रसेद्धीमांश्च वैद्यतात् ।

उद्दिश्य सर्वांश्च पितॄन् दैतकान् मातृकांस्तथा ।
 भार्या-मित्र-गुरुणाञ्च ये केचित् पितरश्च तान् ॥
 गोत्र-नाम-स्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत् ।
 पितृभ्यश्चाभिमन्त्र्यमिदमस्त्विति सञ्चयेत् ॥
 अथाक्षदानाङ्गवाम् प्रीतो भवति केशवः ।
 गुड-बीर-ष्टतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥
 जलदानात्तु बरुणः सुप्रसन्नो भवेत् सदा ।
 रजतेन प्रदत्तेन प्रीतः स्थाञ्च महेश्वरः ॥
 सुवर्णेन तु दत्तेन वज्रिर्नित्यं प्रसीदति ॥
 हस्त्यश्वरथयानैश्च मधवा आशनेस्तथा ।
 शयनैर्वस्त्रभिर्धर्मस्त्रेणाकंश्च तुष्यति ॥
 उपानय्यां यमो गोभिः शौरभेद्यः कपर्दिनः ।
 पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिश्च तुष्यति ॥
 अलङ्कारैस्तथा मास्यैर्जंगम्याता च पार्वती ।
 दानं होमो जपः पूजा तथा ब्राह्मणतर्पणम् ॥
 नदीनां सङ्गमे खानं तथा विप्रेषु दक्षिणा ।
 सहस्रगुणितं तत्र सर्वमद्यमुच्यते ॥
 यः प्रीणाति हृषीकेशं तत्र अद्भुतमन्वितः ।
 स सर्वलोकान् जयति याति विष्णोः पदस्र तत् ॥
 तारयेच्च पितॄन् सर्वांश्च दशपूर्वांश्च दशावरान् ।
 तस्मिन् काले तु सम्राज्ञे वितस्तां सिन्धुसङ्गताम् ॥
 सुश्रीतलेन पुष्पेन जलेनाप्तोऽस्य सृष्टिकाम् ।

सुगौरैर्लक्षणेपेतां सङ्गमन्वानपुण्ड्राम् ।
 तामालभेत यत्नेन खानकाले सदैव हि ॥
 मणिका मणिरिति प्रसिद्धो जलाधारविशेषः ।
 मणिका-पाचयोः शस्त्रपेक्षया सौवर्णत्वाद्विक्रम्यः ।
 जितन्ते इति मन्त्रेण—
 जितन्ते पुण्डरीकाच्च जितन्ते विश्वभावन ! ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ! ॥
 इत्यनेन हृषीकेशं स्मरन्—
 गोत्र-नाम-स्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत् ।
 इत्यनेन आह्वान् पित्रादीनां लभते, कपर्दिनः शौरभेद्यः
 शिववृषः । होम इत्ययिमानुवादबलेन होमः पूर्वमनुपन्यस्तोऽपि
 अस्थानन्तफलदः । शतमानां शतसंनितां शतसख्यामित्यर्थः ।
 दद्यात्प्रसन्नमथोऽस्य गा इति वचनात् ।
 लिङ्गपुराणे—
 अतः परन्तु संवेद्यं गङ्गावरणसङ्गमम् ।
 अवणाद्वादश्रीयोगे बुधवारो यदा भवेत् ।
 तदा तस्मिन् नरः स्नात्वा सन्निहित्याफलं लभेत् ॥
 आहुं करोति यस्तत्र तस्मिन् काले यशस्विनि ! ।
 तारयित्वा पितॄन् सर्वांश्च विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 सन्निहित्या नदीविशेषः । तस्मिन् गङ्गा-वरणानद्योः सङ्गमे ।
 विष्णुधर्मोत्तरे— द्वादशीमुपकम्य—
 गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु मंयुता ॥
नक्षत्रयुक्तास्त्रेतासु तथा टानमुपोषितम् ।
सर्वे महाफलं ज्ञेयमनन्तं दिजसन्तमाः ॥
इत्यन्तेऽभिधानादत्र गोदानादिकमनन्तफलमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

इन्द्रो भाद्रपदे मासि शुक्रपक्षे तु सर्वदा ।
निर्मुक्तः सर्वशस्यानि व्रीहौषधैव फलानि च ॥
शोषधीर्बज्रहस्तस्य ताडयेत् पातयत्यपि ।
तद्भयात्तानि सर्वाणि बर्द्धयन्त्यखिलं जगत् ॥
तस्मात् स तत्र ममूज्यः सभार्यस्य दिने दिने ।
मगणः सायुधस्यैव मानुषात्रः सवाहनः ॥
पटभित्तिहतो देवो राजा पूज्यो विशेषतः ।
भक्षेऽरक्षेः फलेर्मूलेनैर्वस्त्रैः सुधूपनैः ।
तमुद्दिश्यार्चयेद्दिप्रान् तथा रङ्गोपजीविनः ॥
शुक्रपक्षे दिने दिनइत्यन्वयस्थितौ शुक्रपक्ष व्याप्य

प्रत्यहं पूजा ।

शिशुस्तु—

इन्द्रोऽन्यानदिनादारभ्य विसर्जनं चार्वादिचन्द्रुण्डादिनिर्घातं
शचीजयन्तमर्हितमिन्द्रमर्चयन्ति श्रवणाद्यपादे शक्रोत्थापनं भरण्यां
विसर्जनमिति वदन्ति ।

फलमिहानुवादकं शोषधीपाकादि. शक्रमुद्दिश्य चार्चयेत्
सद्दानयेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे—

दादृशां भाद्रमासस्य सिते पक्षे विशेषतः ।
शक्रमुत्थापयेद्राजा शक्र-श्रवण-वासवैः ॥
विश्वे समुत्थितोऽश्विन्यां श्रवणे यमदेवते
वासवे कृत्तिकायास्तु निशि शक्रस्तु वासयेत् ॥
दादृशौन्तु परित्यज्य तिथावन्यत्र कुत्रचित् ।
शक्र उत्थापितो हन्ति राज-विप्र-कृषीवक्त्रान् ॥
शौरि-भूमिजघोवारैः सूतके मृतके तथा ।
भूमिकन्यादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रवासयेत् ॥

पूजामन्त्रः—

एक्षेहि सर्वामरसिद्धसाध्ये-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥

पैरावतसमारूढो वज्रहस्तो महाबलः ।

शतयज्ञाधिपो देवस्तस्यै इन्द्राय ते नमः ॥

वज्रहस्तः सुरारिघ्नो वज्रनेत्रः पुरन्दरः ।

रक्षार्थं सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्णाताम् ॥

इति इन्द्रोत्थानदादृशौ ।

अथ त्रिष्टाचारपरिगृहीतानन्तमत्तम् ।
सम्युजिते महेन्द्रे तु ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्भूरिम् ॥
अनन्तं दर्भमयं कृत्वा वारिधान्यां स्थापयेत् ।

पूजाशौलकमन्त्रस्तु—

अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपे विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

अनन्तकथामथैव शृण्वन्ति ।

मत्स्यपुराणे— नारद उवाच—

कथमर्घ्यप्रदानन्तु कर्त्तव्यं तस्य वै प्रभो ।
विधानं यद्गमस्तस्य पूजने तददस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

प्रत्युषसमये विद्वान् कुर्व्यात्तस्योदये निशि ।
आमं शुक्लतिलैस्तदत् शुक्लमास्त्राम्बरो गृह्ये ॥
स्थापयेद्द्रव्यं कुम्भं मास्त्रवस्त्रविभूषितम् ।
पश्चरत्प्रथमायुक्तं हतपात्रेषु संसृतम् ॥
नामाभस्त्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
शौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् ।
चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय
धान्यानि सप्तान्तरसंयुतानि ॥

स कांस्यपात्राक्षतशुक्तियुक्तं
मन्त्रेण दद्याद्दिग्जपुङ्गवाय ।
उत्क्षिप्य लम्बोदरदौर्घबाहु-
मनन्यचेता यमदिङ्मुक्तस्यः^१ ॥
चेताञ्च दद्याद्यदि शक्तिरस्ति
रौप्येः खुरैर्हेममुखीं सवत्साम् ।
धेनुं नरः खीरवतीं प्रणम्य
सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय ॥

धेनुं हेममुखीं सुवर्णशृङ्गीमन्थत्र दर्शनात् ।

आसन्नराचादुदयेऽर्घ्यमस्य
दातव्यमेतत्सफलं^२ नरेण ।
यावत्समाः सप्त दशाथवा स्यु-
रथोर्द्धमथेव वदन्ति केचित् ॥

काशपुष्यप्रतीकाश ! अग्निमाहृतसम्भव ! ।

मिथावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोने ! नमोऽस्तु ते ॥

प्रत्यब्दञ्च फलत्यागमेवं कुर्वन्तु शीदति ।

होमं कृत्वा ततः पश्चादूर्ध्वेन्यागवः फलम् ॥

अथागम्यार्घ्यप्रदानमन्त्रः—

काशपुष्यप्रतीकाश अग्निमाहृतसम्भव ।

इत्यादिरेव बोद्धव्यो मन्त्रान्तरानुपदेशात् । गन्धादिकञ्च ॐ

अगम्याथ नम इत्यनेन दातव्यम् । सामान्यप्राप्तत्वात् विशेषानुप-

देशाच्च । अर्घदानस्तु मतोयशङ्कन सितपुष्पाक्षतैः काथ्ये नरसिद्ध
पराणे— अगस्त्यार्घ एव तथाकथमात् । मफलमिति पाठ तु
तत्रैव फलाप्यथः ।

भक्त^१विल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्त्रिलैः

सामान्यः सर्वदेवानामर्घाऽथं परिकौर्मितः ।

इति देवौपुराणवाक्यादेभिर्द्रव्यैरर्घदानं तस्य संवत्सरमण्डल-
बन्निहरण एव तद्देवानामेव कथितत्वात् ।

अथ—

बौजपूरं नारिकेलं रभां जातौफलं तथा ।

सर्षूर-चूत-दाडिभ्यः फलान्येतानि वर्जयेत् ॥

इति शिष्टवाक्यात् प्रतिवर्षं क्रमेण फलत्याग इति ।

क्रमेण विधिना चक्षु पुमानर्घं निवेदयेत् ।

इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यममन्वितः ॥

पञ्चरत्न सप्तधान्यानि परिभावायामनुमन्वेषानि यमदिष्णुवन्म्य
इति सर्वत्र कर्मणि कुम्भस्थापनादौ प्रयोगाङ्गकर्तृधर्मत्वात् ।

सप्तैव लोकानाप्नोति सप्तार्घ्यान् यः प्रयच्छति ।

यावदायुश्च यः कुर्यात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति पठति शृणोति वा य एतत्

वसुयुगलप्रभवस्य सम्प्रदानम् ।

सकृदपि च ददाति सोऽपि विष्णो

भवनगतः परिपूज्यते नरौघैः ॥

अथ चैवं क्रमः— प्रथमं यथोक्तस्नानं यथोक्तकुम्भस्थापन
यथोक्तसौवर्णपुरुषस्थापनञ्च ततोऽगस्त्यपूजाऽर्घदानञ्च अज्ञाव्याहति
भिराज्यहोमः स्वयमाचार्यद्वारा वा, ततः फलत्यागः सौवर्ण
पुरुषदानं मन्मत्तौ धेनुदानञ्च आसप्ररात्रादेवमयमर्थः

यस्मिन्नङ्गकेऽगस्त्योदयः तस्मात् परभूतो यः सप्तमोऽगस्त्य
प्रागर्घ्यां दातव्य इति ।

अगस्त्योदयास्तमद्यौ च प्रति ब्रह्मपुराणम्—

अगस्त्यो दक्षिणाशाशानाम्प्रित्य मभसि स्थितः ।

वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यपादविमर्दनः ॥

कन्याङ्गोभ्यः पश्चिमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य संख्यया ।

अंगान् द्वाविंशतिं यावत् भुंक्ते सूर्य्यस्त राशिषु ॥

दासप्रतिमिति कल्पतरौ पाठः ।

उदति तावद्भगवानगस्त्यो व्योम्नि तोयभुक्

श्चङ्गाङ्गोभ्यः पञ्चनेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य पूर्व्ववत् ॥

षड्विंशतन्तु यावच्च भुंक्ते भानुर्घ्याक्रमम्

तावच्छ्रान्तस्तु पाताल प्रयात्यस्तमुपैति च ॥

तथा तत्रैव

कृतोपवासः सम्पद्येद्गस्त्यमुदितं मुनिम

सर्व्वकामप्रदं पुण्यं सर्व्वकामप्रवर्द्धनम् ।

अर्चितः स च भगवान् अद्भुतभक्तिमन्वितैः ।

पूर्णकुम्भैः सकुम्भाण्डै र्घ्वै र्घान्ते र्घनेन च ॥

जातौ पद्मोत्पलैः शुभैश्चन्दनेन मितेन च ।
 गच्छेत्तैस्तथा वस्त्रै रत्नैः सागरसम्भवेः ।
 उपानच्छत्रदण्डैश्च पादकाञ्चन वस्त्रकः ॥
 भूरिणा परमाग्नेन फलेः पुष्यैश्च शोभनेः ।
 अन्यप्रकारैर्भक्ष्यैश्च होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 आशास्य च शुभं कामसुदिश्य च मनोगतम् ।
 यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन् मनसेषितम् ।
 लक्ष्मणादादविघ्नेन ततस्त्वां पूजयाम्यहम् ॥
 दत्तुक्त्वा पूजयेत् पश्चाद्देवज्ञांश्च गुरुस्तथा ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

नरसिंहपुराणे—

यदागस्त्योदये प्राप्ते ? तदा सप्तसु रात्रिषु ।
 अगस्त्याय ददात्यर्घं नत्वा पुण्यविष्टुद्वये ॥
 गङ्गा तोयं विनिःक्षिप्य मितपुष्याक्षतैर्युतम् ।
 मन्त्रेणानेन वै दद्यात् श्वेतपुष्पसमन्वितम् ॥
 काशपुष्पप्रतीकाश चग्निमाहृतसम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भघोने नमोऽस्तु ते ॥
 अनेनार्घं दत्त्वा पठेत् ।
 'आतापी भक्षितो येन वातापी च महासुरः ।
 समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसोदतु ॥

१ मूले आतापिः—आतापिच— ।

एवन्तु यो ददात्यर्घमगस्त्याय महामुने ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वान् तरति दुर्गतिम् ॥

कन्याशकप्राचीनषडष्टकादिभूतांशकादारभ्य द्वाविंशतिमंशकान्
 यावद्गस्त्योदयस्तत्र प्रथमोदयदिनादारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरैक-
 दिवसेऽगस्त्यार्घं आचारात् । एवञ्चोदयप्रतिपादकब्रह्मपुराणस्याप्यथ-
 मेवार्थः । अतः—

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सच्चिभागेस्त्रिभिर्दिनैः ।

दद्यादिवाक्यं ज्योतिःशास्त्रीयमनादेयं धर्मशास्त्रस्य ततो
 बलवत्वात् ब्रह्मपुराणार्थपरत्वेनैवानेतव्यं यथायथं कल्पत्रयञ्चेतत्
 फलान्यपि भिन्नान्येव ।

एवञ्च—

कन्यामनागते सूर्य्ये अर्घो वै सप्तमादिनात् ।

कन्यायां समनुप्राप्ते सूर्य्येऽर्घः सन्निवर्त्तते ॥

इति स्वागमद्वयं स्वरसमेव मन्त्रान्तरञ्च वैदिकं धर्मशास्त्र-
 निवन्धुव्यासेन पौराणिकं मन्त्रमत्र लिखता सामान्याधिका-
 रिकमर्घं कथयताऽनादृतमिति सर्ववर्णसाधारण एव पौराणिक-
 मन्त्रान्वय इति ।

कामधेनौ तु नरसिंहपुराणलिखनं मूले तद्गणनेनैवादृतम् ।

विष्णुः—

प्रौष्ठपद्यां तद्युक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति ।

१ D निवन्ध ।

१ A लिखितम् ।

तद्युक्तायां पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदयोरन्यतरनत्रयुक्तायाम्
दानभागरपरिजातावष्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पूर्वभाद्रपदाद्योगे पौर्णमास्यां पितामहः
शक्राग्नि-यम-जालम्भो-वायु-वित्तेश-शङ्करान् ॥
लोकपालांस्तु रक्षार्थं त्रैलोक्यस्याभ्यसेचयेत्
पृथिव्या धारणार्थाय तथानन्तश्च भोगिनम् ।

जातू राक्षसः ।

तस्मात्तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम्
कर्णिकायां लिखेत्तत्र सानन्तं कमलोद्भवम् ॥
पाश्यादिषु च पत्रेषु वासवाद्यांश्च सायुधान् ।
पद्मान् नागान् क्रमेणैव यथाह्वयान् ममालिखेत् ॥
ततः क्रमेण तेनैव स्थापयेत् कलसान् शुभान् ।
पद्मान् सम्पूजनाद्यास्तं भक्त्या ब्रह्मादयः सुराः ॥
अर्घ्यपाद्यादिभिः मन्थक् धूपमाख्यानलेपनैः
वस्त्रैः सव्वफलेर्भक्ष्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
मनोज्ञैः सगुडैः शीरेः सर्वशस्यसमुद्भवेः ।
नृत्यैर्गौतिस्यथा वाद्यैः सर्वकामार्थसिद्धये ॥
विप्रेभ्यश्चाथ बन्धुभ्यो धाना देयाश्च शास्त्रवत् ।
नाशौ धानाः स्वयं भक्ष्याः सयमस्यैर्विवेकिभिः ॥
धाना मृष्टयवा वङ्कुरिति^१ प्रसिद्धाः ।

द्गाधिकारं देवीपुराणे—

प्रौष्ठपद्यां प्रकर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि
महोत्सवविधानेन मौचामणिफलं लभेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

गोदानश्च प्रौष्ठपदे पौर्णमास्यां महाफलम् ।
महाफलमित्यस्यान्यत्रोक्तदानफलातिरिक्तफलदायकमित्यर्थः ।

व्यपुराणे—

यथाधिकृत्य गायत्रौ वर्षते धर्मविस्तरः ।
वृक्षासुरवधोपेत तद्भागवतमुच्यते
लिखित्वा तच्च धो दद्याद्धेममिहममन्वितम् ।
पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां न याति परमं पदम् ॥

महाभारतविविधकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मज महाभारतविविधक-
ठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्वरत्नाकरे भाद्रत इ ।

अथाश्विनकृत्यम् ।

भवेद्यपुराणे— समन्तकृत्वाच—

श्रीमानाश्वयुजे मासि यः कुर्यान्नभोजनम् ।
‘एताश्चनश्च भुञ्जानो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
दद्याद्गौं पद्मवर्णाभां भानोरमिततेजसः ।
दिव्याभरणसम्पन्नां तरुणींश्च पर्याखिनौम् ॥

पुष्कमौक्तिकसङ्गाशैरिन्द्रनीलोपशोभितैः ।

जीवञ्जीवकसंयुक्तेर्विमानैः सार्वकामिकैः ॥

गच्छेद्भानुसलोकत्वं तेजसा रविसन्निभः ।

कान्त्या विधुसमो राजन् प्रभयाऽण्डजसन्निभः ॥

अथ सप्तमीदशव्यतिरिक्तयावदाश्विनदिवसे नक्तभोजनं मत्स्य-
वादित्वं गोधूमगोरसस्नानं पचयोः सप्तम्युपवासः त्रिसन्ध्यं शाण्डि-
लेखसहितभास्वर्जनमधःशयनं सर्वभोगवर्जनञ्च पूर्ववत् लगति ।
एतप्रधानमशनं एताशनं दद्याद्गं मामान्ते, अण्डज आदित्यः ।

तत्रैव—

रात्रश्चाश्वयुजे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

गङ्गौदनम् मुञ्चानो जितात्मा संयतेन्द्रियः ॥

उपवासपरो भूत्वा नवम्यां पचयोर्दयोः ।

माहेश्वरीं पूजयेत् कृत्वा तस्मिन् शोभाम् ॥

वषभश्च तथा वीर श्वेतपुष्पोपलेपनैः ।

धूपेन च महाङ्गेन अण्डखाद्यादिभोजनैः ॥

अजानां महिषाणाञ्च मृगाणाञ्च तथा वधात् ।

ग्रीणयेद्विधिवदेत्रीं मांसशोणिततर्पणैः ॥

कुमारीर्भोजयेद्भक्त्या ब्राह्मणान् योषितस्तथा ।

भक्ष्यभोज्यैरनेकैश्च मांसैर्बहुविधैर्नृप ॥

पूजयित्वा तु तां दुर्गां विस्वपद्मैः सद्रोणजैः ।

विस्वपक्षाशनात् पूतस्ततो मुञ्चीत वाग्यतः ॥

एवं सम्यजयित्वा तु भक्त्या माहेश्वरीं नृप ।

अशुमेधमहस्यस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥

दिजाङ्गमभया तुल्यः कान्त्या पुष्यायुधस्य च ।

पुष्पकं यानमारूढो मोदते शाश्वतौः समाः ॥

महाङ्गो धूपः परिभाषायासुक्तः, दिजाङ्गसुन्दमाः ।

आश्विनप्रकरणे ब्रह्मपुराणे

शुक्लपत्रे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

सुतिथौ च सुनक्षत्रे समुद्भूते सुशोभने ।

गच्छत् त्रैचीं विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ।

तत्र बज्रं च प्रज्वाल्य वान्यैः मन्तीर्यं शास्त्रवत् ॥

शास्त्रवदिति खण्डकोकविधिना ।

कृत्वा होमं ततःपश्चात्तद्येद्वान्यञ्च भूषितम् ।

पुष्पैर्वस्त्रैः फलेर्मूलेर्हस्त्यश्चरथभस्थितम् ॥

तेन देवान् पितॄन् बन्धुंस्तर्पयित्वा यथाक्रमम् ।

विभव्यासु यथाशक्त्वा देवज्ञाः शास्त्ररक्षिणः ॥

नववस्त्रावृतः स्रग्वी अनुलिप्तः खलङ्कृतः ।

ग्नितः पूर्वमुत्सृष्टो ब्रह्मघोषपुरःसरः ॥

शृण्वन् वाद्यरवं तुष्टो मङ्गलालभनान्वितः ।

प्राश्रीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥

कृताहारश्च कुरुते गीतवाद्यैर्महोत्सवम् ।

क्षीरोटसागरात् पूर्वं मथ्यमानात् पुरातनात् ॥

श्यामा देवौ समुत्पन्ना सर्वलक्षणसंयुता ।

नारायणाजया मा च सुकुमारा यशस्विनी ॥
 भतीदेहसमुद्भूता लता परमशोभना ।
 तां दृष्ट्वा चकितास्तत्र ततः सर्वे सुरासुराः ।
 मनोज्ञा समुखी कैषा हन्ता द्रक्ष्यामहे वयम् ॥
 एवमुक्त्वा वचसाञ्च ददृशुः सर्वे एव ते ।
 चकुर्नाम च तस्यास्ते द्राचेति भुवि विश्रुतम् ॥
 अतोऽर्थं मा सुपत्ना च पूजितव्या प्रयत्नतः ।
 पुण्यधूपासभक्ष्याद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 दौ बालौ च तथा दृष्ट्वा समुखौ तदनन्तरम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षांश्च समुद्दिश्य कटोरके ॥
 स्त्रीमहायेन कृष्णेन (?) भृत्यमिचसुतेः सह ।
 अनुलिप्तेन विधिवत् सन्विना च सुवाससा ॥
 निवेदिता गुरुभ्यश्च स्वयं भक्त्या न चान्यथा ।
 उक्तवशापि कर्त्तव्यो गौतमृत्यममाकुलः ॥

इति महाभारतानुशासनविधिः ।

देवीपुराणे—

एकाहमपि ये भक्ता कन्यासंख्यं दिवाकरे ।
 पूजयित्वा शिवाचक्रं दीपान् सम्बोधयन्ति च ॥
 शिवाचक्रं दृग्मांसमूहः सम्बोधनमुद्दोषनम्, एतदेवाच प्रधानम् ।
 ते जभक्ते शुभान् लोकानायुरारोग्यसम्पदः ।

१/ D केवाम् ।

सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते पूजयित्वा तु मातरम् ॥
 ये ददन्ति हतैर्दीपानुत्करं पल्लवान्वितम् ।
 न तेषां दुरित किञ्चिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥
 उत्करं भक्तं, पल्लवं मांभम् ।
 रुद्रो ब्रह्मा तथा ईशः स्कन्दो विष्णुर्धर्मो हरिः ।
 परे च विघ्नसहिताः स्त्रीरूपाः मत्त संस्थिताः ॥
 परे सूर्यादयः, विघ्नो विनायकः ।
 मातृणां पूजनादिप्रः सर्वे देवाश्च पूजिताः ।
 निष्कलं सकलं वाथ एकं पञ्चकमेव वा ॥
 पूजयेत्तत्र कन्यास्ये चणं पूजां न लभयेत् ।
 निष्कलं चन्द्रकलाशून्यतिथिरभावस्था, सकलम् पूर्णिमा कन्यास्ये
 सूर्ये चणं पूजां न लभयेदित्यस्य चणमपि पूजां सूर्यादित्यर्थः ।

तथा—

मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा विश्वे वा यस्तु पूजयेत् ।
 आत्मविस्तानुसारेण स लभेन्मौलिकं फलम् ॥
 मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम् ।
 एकं वा यदि वा देवीं देवं वा वक्त्रकौकरम् ।
 वक्त्रकौ वौणा देवं महादेवम् ।
 गजामनयुतं पूज्य सर्वकामफलप्रदम् ॥
 ब्रह्माणौ वेणुवौ वापि कौमारौ शक्रवन्दिताम् ।
 पूजयेद्यः स आप्नोति ईषितं फलमुत्तमम् ॥
 वृषारूढां महादेवीं चिमेनां शूलधारिणीम् ।

पूजयेद्यः स आप्नोति यद्यन्मनसि संस्थितम् ॥

तथा प्रसङ्गात्—

चन्दनागुरुकपूरनखं धूपे वरं स्यतम् ।

नखं सुगन्धिद्रव्यविशेषः— नखीति व्याख्यातम् ।

मधुकपूरकाशीर रोचना च चतुष्टयम् ।

एतेन लेपयेद्देवीं सर्वकामानवाप्नुयात् ।

जातीकलोलपत्रिका कुष्ठ-कुङ्कुमपत्रिकाः ।

जातीफलक्षताः ख्याताः स्नानगन्धाः मदा वराः ॥

नागकेसर कर्पूरं सुरा मांसौ सवालिका ।

सुरा मोट्टु^१ इति प्रसिद्धा बालिका वार इति प्रसिद्धा ।

उदरर्त्तने समाख्याता मातृणां सर्वतः प्रियाः ॥

मणिमौक्तिकमालाश्च वितानञ्च दकूलजम् ।

घण्टादि सर्वदा दत्त्वा हेमपुष्पफलं लभेत् ॥

पुष्पैररक्ष्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भूतैः ।

अपर्युषित-निम्बिद्रैः प्रोषितैर्जम्बुवर्जितैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्यजयेच्छिवाम् ।

पुष्पजातिविशेषेण भवेत्पुष्पं विशेषतः ॥

तपःश्रीलक्षणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे ।

दश सुवर्णानि दत्त्वा च यत् फलं कुसुमेषु तत् ॥

मातृणाञ्च महात्वा लभते नृपसत्तम ।

तस्मात् पुष्पाणि वक्ष्यामि पत्राणि सुरभीणि च ॥

केतकी चातिमुक्तञ्च बन्धूक बङ्गलान्यपि ।

कदम्बः कर्णिकारस्तु मिश्रवारः समृद्धये ॥

पुन्नागचम्पकैश्चैव यूथिका बक-मल्लिका ।

तगरार्जुनमल्लौ च दृहतौ शतपत्रिका ॥

सुरसा शर्वरी भद्रा सुरभौ नवमल्लिका^१ ।

दमनो मरूपत्रञ्च शतधा पुण्यदृष्टये ॥

कदम्बैरर्चयेद्वात्रौ मल्लिका उभयोः शुभा ।

दिवाशेषाणि पुष्पाणि यथालाभेन पूजयेत् ॥

केशकीटापविद्धानि शीर्णपर्युषितानि च ।

खरंपतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥

मुकुलैर्नाचयेद्देवीमपक्वं न निवेदयेत् ।

फलं कथितविद्भुञ्च कालापकमपि त्यजेत् ॥

विष्णुः— आश्विन सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं हत प्रदाया-
श्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति ।

अत्रैव यमः—

हतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्द्विजातये ।

प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते ॥

आश्विनानुवृत्तौ विष्णुः—

तस्मिन्नेव मासि शोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा आरोग्यभागभवति ।

स्कन्दपुराणे—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

वाणिष्यं लभते तस्य कृषिः पशुगणास्तथा ॥

महाभारते—

तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सृजावान् वाहनाच्छ्वस वज्रपुत्रश्च जायते ॥

सृजा शुद्धिः ।

भविष्ये—

कृत्वा चाश्वयुजे मासि विपुलं धान्यपर्ष्वतम् ।

सुवर्णवस्त्रगन्धाद्यं सूर्य्यस्याघे निवेदयेत् ॥

सुविचित्रैर्महायानैर्वरभोगसमन्वितैः ।

वर्षकोटिसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते ॥

अस्मिन् लोके पुनःप्राप्ता राजानं विन्दते पतिम् ॥

अथ चैकभक्तादि कार्त्तिकवद्भोज्यम् ।

वामनपुराणे—

तिलांसुरङ्गवृषभं दधितास्रायसाटिकम् ।

प्रौढ्ये पशुनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः ॥

आदिपदेन विद्यमानाभीष्टशुचिद्रव्यपरिग्रहः ।

देवीपुराण—

एताभिषेकं यः कुर्याद्दहोरात्रं नराधिप ! ।

सूत्राधारेण भाष्येन भवगत्या त्रिचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

आश्विने एतदानेन रूपवानभिजायते ।

ग्रहणमुपक्रम्य देवीपुराणे—

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा स्नानदानादिकर्माणि ।

मन्दिपुराणे—

अथवाश्वयुजं मासं वर्ज्येन्मांसमक्षणम् ।

मासषट्कृतं पुण्यं लभेताश्वयुजे नरः ॥

मासषट्कावच्छिन्नमांसवर्जनजन्यपुण्यं लभते इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराण -

कृष्णाश्वयुकृततीयायां पूर्व्वन्तु बहवो लभूत् ।

तस्मात् स तत्र सम्पूज्यो यथाविभवविस्तरैः ॥

‘म यत्रः ब्रह्मपद्मौ तु निधौ लेभे धनेश्वरः ।

चतुर्थ्यां तेन तत्रासौ सम्पूज्यो ब्राह्मणानुगः ।

पञ्चम्यां वसुधा देवौ पातालादुद्धृता पुरा ॥

वराहेणाथ सा तत्र पूज्या दिङ्नागसंयुता ।

षष्ठ्यां कुमारः सम्भूतः पौराणाः केचिदेव हि ।

तानुद्दिश्य कुमारास्तु पुत्राः पूज्याः क्लृप्तकृताः ॥

सप्तम्यामभिमानस्तु स्वर्वीर्याञ्जितवान् जगत् ।

तमुद्दिश्यात्मनः पूजा कार्या स्त्रीवास्तकेषु च ॥

अशोका योगिनी सिद्धा कृष्णाष्टम्यां पुरा यदा ।

तदा सा तत्र सम्पूज्या योगनिद्रा तु वैष्णवी ॥

विशेषेण कृतस्नानैः सुवस्त्रैश्च क्लृप्तकृतैः ।

मिन्दूरकईमालेपैः नृत्यवाद्यपुरःसरैः ॥

शक्त्वा शय्यामने तस्यै निवेद्य भोत्तरकृदे ।
पुष्याश्वत्थधूपन्तु क्रौडितव्यञ्ज सर्वदा ॥
शुद्धाज्यमरौचोपेतं यवाक्षं भक्षयेत्ततः ॥

ब्राह्मणानुगो ब्राह्मणानुयायौ, दिङ्नागा दिशां नागा
ऐरावतादयः, मिन्दूरकईमालेपैर्जलालोडितमिन्दूरलेपैः । भोत्तर-
कृदे सोपरिवसने पुष्याश्व-वत्स-धूपन्तु निवेद्यमिति वचनपरि-
णामेनान्वयः ।

भविष्यपुराणे— विष्णुवाच—

कन्याङ्गते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी च या ।
सा च पुण्या पापहरा शिवस्यामन्दवर्द्धिनी ॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
सर्वं प्रीतिकरं स्याद्दे प्रीते तस्मिन् चिलोचने ॥

अष्टकाश्राद्धमयम् ।

देवीपुराणे— शक्र उवाच ।

धेनोपायेन सर्वेषां देवो सर्वफलप्रदा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि नवम्यामाश्रितं फलम् ॥

ब्रह्मोवाच—

आश्विने वाऽथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि वा ।
कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं हरे ! ॥

कृष्णपक्षतः शुक्लपक्षमवधिं यावत्, हरे इन्द्र । एतच्चोक्त-
सामान्यतम(?)मासेषु वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टमीमारभ्य शुक्ला-
ष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् ।

आश्विनीमष्टमीं कृष्णामेकभक्तेन कारयेत् ।
मङ्गलारूपिणीं देवीमथवा हस्तघातिनीम् ॥
पूजयेन्नवभदेन गन्धमाह्यनिवेदनैः ।
कन्यका भोजयेद्भक्त्यै देवीभक्तांश्च मानवान् ॥
नक्तेन नवमी कार्या अथाशी दशमीं विपेत् ।
एकादशीमुपवसेत् पुनरेष विधिर्भवेत् ॥

पुनरेष विधिरिति यथा कृष्णाष्टम्यादिदिनचतुष्टयमेक-
भक्तनक्तायाचितोपवासैरेवमपरमपि दिनचतुष्कचयं नेतव्यमित्यर्थः ।
तेन चतुष्कचतुष्केण व्रतमिदं सम्यगत इति ।

यावच्छुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः ।

विधानत इत्यनेनान्यत्रोक्तोपवासगुणानुवादः ।

दानं होमो जपः पूजा कन्याभोज्यन्तु प्रत्यहम् ॥

कर्त्तव्यं जितरोषेण देव्या भक्तिरतेन च ।

नवधा पशुघातन्तु महिषादि अजाविकम् ॥

कर्त्तव्यं भूतवेताले नचैवात्मचिकीर्षया ।

कन्या चलङ्कृतास्तद्विजा देवोपरायणाः ॥

नवधा नवप्रकारेण भूतवेताले भूतवेतालाथं नचैवात्मचिकी-
र्षया नात्पोयभोगचिकीर्षया अलङ्कृताः कर्त्तव्या इत्यन्वयः । दिजा
इत्यत्रापि तथैवान्वयः ।

नटनर्त्तन प्रेक्षणकं रथयात्रा प्रजागरम् ।

दानं देयं सदा भक्त्या सर्वेषामपि शक्तिः ॥

महाभैरवरूपेण ग्रन्थिमात्माधराश्च ये ।

पूजनौघा विघ्नेषु वस्त्रगोभा पुरादिषु ॥
 कर्त्तव्या सिद्धिकामार्थप्रापणाय सुरोत्तम ।
 अनेन विधिना शक्यं यथेष्टं लभते फलम् ॥
 मङ्गला भेरवी दुर्गा वाराहौ चिद्गेश्वरी ।
 उमा हैमवती कन्या कपाली कैटभेश्वरी ॥
 काली ब्राह्मी महेशी च कौमारी मधुसूदनौ ।
 वाराहो वासवो शर्वा नामान्येतानि वै जपेत् ॥
 पूजयेद्भोजयेत् कन्याः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 वस्त्रालङ्कारकण्ठादिकटकाः कटिसूचकाः ॥
 दातव्याद्यात्मनः शक्त्वा देव्या भक्तैः सुखार्थिभिः ।
 अथवा नवरात्रम् सप्तपञ्चभिर्देवैः वा ॥
 अथवेति विकल्पः पूजयेदित्यादिना नम्यते ।

तेन—

प्रत्यहं भोजयेत् कन्याः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 वस्त्रालङ्कारकण्ठादिकटकाः कटिसूचका दातव्याः ।
 अथवा नव-पञ्च-सप्त-चिदिवसेषु शक्त्वापेक्षया—
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 जपेत् स पुमान् शक्यं यावच्छक्त्वा तु अष्टमी ॥
 पूजयेत्पुङ्गवां तत्र मण्डले विधिवत् सदा ॥
 मङ्गलां इदधातिर्गौ चेत्यपि द्रष्टव्यं तथैव प्रकृतात् ।
 सर्वसम्भारसम्यक् सर्वविधिविधायके ।
 सर्वकामप्रदे शक्यं सर्वकामानवाप्नुयात् ॥

अर्थकामस्वार्थदम् राज्यकामस्य राज्यदम् ।
 आरोग्यपुत्रदं वत्स महापातकनाशनम् ॥
 सर्ववर्णेषु कर्त्तव्यं पुं-स्त्री-वाल-नपुंसकैः ।
 नाधयो व्याधयस्तस्य न च शत्रुभयं भवेत् ॥
 मङ्गरेष्वजितो नित्यं महानेकोऽपि जायते ।
 अथवात् सर्वकार्याणि सिध्यन्ति नात्र संशयः ॥

एतच्च व्रतं नवमीमाश्रितं फलमिति प्रश्ने दर्शनात् भृपाल-
 कृत्यसमुच्चये नवमीव्रतमित्युपसंहृतम् ।

अष्टमीमाश्रितौ कृष्णामिति व्रतोपक्रमे दर्शनादष्टमीव्रतमिति
 कल्पतरावुपसंहृतम् । देवीपुराणे तु अष्टमीनवमीव्रतमित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु—

अष्टम्यादिशुक्लाष्टमी पर्यन्तेन यावान् दिनप्रचयस्यावद्दिनसमायं
 चुटीपक्षे नवमीमपि यावत् कृतिः, अष्टमीपक्षे विधिमन्कोचा-
 न्नवमीव्रतमित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु— अष्टम्यादि पक्षौ शुक्लाष्टमी यावदिति चतुष्कत्रयं
 पुनरावर्त्तते इति कल्पतरुव्याख्यानं न सहत इति ।

तदनुसारेणात्र व्यवस्था साधौयसी—

आश्विनवस्त्राद्ये चैत्रे आरण्येऽपि लिखितप्रायमिदमूहनीयम् ।
 व्रताङ्गमेकभक्त्याच सप्तम्यामष्टम्यां प्रातर्घथाविधि व्रतग्रहणम् ।

भविष्यपुराणे— सुमन्त्रुवाच—

हृत्वेवाश्रयुजे मासि हृत्पक्षे नराधिप ।
 नवम्यासुपवामौ तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत् ॥
 धूपपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणेः ।
 पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम् ॥
 शोभितं ध्वजमाकाशमिच्छन् चामरदर्पणैः ।
 नानापुष्पजोभिश्च सिंहेद्युक्तं मनोरमम् ॥
 कृत्वा स्नानमथौ दुर्गां महिषे शूलशोभिताम्^१ ।
 विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतसलक्षणाम् ॥
 तद्रथं राजमार्गेण शङ्खभेर्यादिनिस्सृजेः ।
 नवम्यां भ्रामयित्वा तु नयेद्दुर्गालये नृप ॥
 तत्र जागरपूर्वम् प्रदोपाद्युपशोभितम् ।
 नानाप्रेक्षणकैर्वीर मृत्युमानैश्च पुत्रकैः ॥
 जागरं कारघेद्वीर पूजमानश्च चण्डिकाम् ।
 प्रभाते स्नानं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् ॥
 रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत् ।
 शुक्ला च बान्धवैः साङ्गं प्रणम्यार्यान् गृहं व्रजेत् ॥
 सर्व्वप्रतानां प्रवरं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
 नवमौ रथप्रतास्यं सर्व्वकामार्थसाधकम् ॥
 सर्व्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्व्वदानेषु यत् फलम् ।
 तत्फलं सकलं विन्देन्नवमीव्रतपासनात् ॥

१ B महिषासनशोभिताम्

कल्पकोटिशतं सायं त्रिणुलोके महीयते ।
 पुनरेत्य महीं राजा सार्व्वभौमो भवेद्विह ॥
 रत्नोपकरणैर्युक्तां 'दन्तदाहमथौ' शुभाम् ।
 शय्यां निवेदयेद्यस्तु भगवत्यै नराधिप ॥
 सम्युज्ज गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च विधिवच्चण्डिकां नृप ॥
 दुकूलदलवस्त्राणां परिसङ्घा तु यावतौ ।
 तावद्धर्मसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
 वृषं शूलाङ्कितं यस्तु भगवत्यै निवेदयेत् ।
 आसन्नं न तु कुलं पूज्य देवालयं व्रजेत् ॥
 दत्तोभयमुखीं गाञ्च भगवत्यै सुशोभनाम् ।
 सप्तदोषार्णवां दत्वा यत् फलं तदनाप्नुयात् ॥
 पदद्वयं शिरोऽर्द्धञ्च यावदक्षस्य निर्गतम् ।
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया तद्दाता स्वान्महीप्रदः ॥
 नवमीरथव्रतम् । अथ शुक्लादिमांसः ।

अथ मघानथोदशी ।

मनुः—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् नथोदशीम् ।
 तदप्यक्षयमेवाङ्गवर्षासु च मघासु च ॥
 अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यान्नथोदशीम् ।
 पायसं मधुसर्पिर्भिर्भां प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥

१ B देवदाह— ।

२ B स्व स्यात् ।

याज्ञवल्क्यः—

अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयमदयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यमङ्गलम् ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
आहुं प्रति वसिष्ठेव आहुकाणाः प्रकीर्तिताः ॥

वसिष्ठः—

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
उपामते सुतं जातं प्रकुन्ता इव पिप्पलम् ॥
मधु मांसेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
एष दास्यति मस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥

विष्णुः—

अथ पितृगौते गाथे भवतः—
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृट्कालेऽभिते पक्षे चयोदशां समाहितः ॥

अभिते कृष्णे ।

मधुसूतेन^१ यः आहुं पायसेन समाचरेत् ।
कार्तिकं मकखं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥

श्रीमहाभारते—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्तयोदशौम् ।
मघायां सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

१ B पिप्पलान् प्रकुन्ता इव ।

१ B मधुमांसैश्च शकैश्च ।

१ CD एव नो दास्यति आहुम् ।

१ B मधुसूतेन ।

अजेन सर्वलोहेन मघासु च यतवतः ।

हस्तिकायासु विधिवत् कर्णव्यजनवौजितम् ॥

पैठीनसिः—

हागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्रो वा यदि पौत्रो यो नो दद्यात्तयोदशौम् ॥

इति पितरः ममुद्धीचन्ते सर्वलोहेन सर्वलोहितवर्णेन हागेन ।

तथाच इवियप्रस्तावे देवसः—

हागो वा सर्वलोहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

यद्दाति गयास्यस्य सर्वमानस्यमश्रुते ।

तथा वर्षाचयोदशां मघासु च विशेषतः ॥

शङ्खः—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां चयोदशौम् ।

प्राय आहुं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

ब्रह्मपुराणे—

आश्वयुज्यान्तु कृष्णायां चयोदशां मघासु च ।

प्रावृट्काले यमः प्रेतान् पितृन्वापि यमालयात् ॥

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं खकं पुरम् ।

चुधार्ताः कीर्त्तयन्तस्य दुष्कृतान् स्वयं कृतम् ॥

पायसं पुत्रपौत्रेभ्यः काङ्क्षन्तो मधुमंयुतम् ।

तस्मान्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्वाव्यतिष्ठमिश्रेण तथा शीतेन चाक्षया ।

यासमात्रं परगृह्यङ्गक यः प्राप्नुयात्परः ॥
 भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा खल्वम् ।
 यो वा संबर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥
 श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तेर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।
 चयोदशां प्रयत्नेन सर्वासु च मघासु च ॥
 नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र विद्यते ।
 यत्र साक्षात् पितरो गृह्यन्त्यमृतमन्नयम् ॥

श्राद्धकालं प्रकृत्य विष्णुः—

प्रौष्ठपद्या ऊर्द्धे कृष्णचयोदशी ।

कृष्णचयोदशी मघयोः प्रत्येकमेव निमित्तत्वं नैरपेक्षश्रुतेः,
 मिलितयोरपि ब्रह्मपुराणानुसारात् विशिष्टफले निमित्तत्वं, पुत्रिणि
 अस्मावश्यकश्राद्धस्थानिवेधात् सपुत्रापुत्रयोर्दयोरप्यधिकारः ।

पिण्डवत्येव श्राद्धे—

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

एते पिण्डप्रदानम् ऊष्टपुत्री विवर्जयेत् ॥

इति देवौपुराणे केवलमघानिमित्तकस्य श्राद्धस्य सपुत्रा
 पुत्रयोर्विधानात् ऊष्टपुत्रिणि च पिण्डदाननिषेधात् पिण्डरहितं
 श्राद्धं ऊष्टपुत्रिणापि कर्त्तव्यम् । न च पिण्डदाननिषेधमुखेन
 श्राद्धनिषेधः, श्राद्धं विदधत एव ऊष्टपुत्रिणि तन्निषेधकत्वात् ।
 तथाच पिण्डं विनापि नित्यश्राद्धवत् श्राद्धफलम् ।

गजच्छाया तु—

योगो मघानयोदशां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेत्कषायां मध्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥

इति ब्रह्मपुराणे व्युत्पादिता । एवं प्राक्कषाये कुञ्जरस्य
 चेत्यत्रापि गजच्छायाश्रुता ।

यच्च आसवचनं कर्णव्यजनवोजितं सोऽनुवाद इति हलायुधः ।

कल्पतरु-पारिजातयोः-प्राक्कषाये कुञ्जरस्य चेति प्राचीसुप-
 गतायां हस्तिच्छायायामिति व्याख्यातम् । तच्च निमित्तान्तरत्वेन
 समाधेयम् । युक्तश्चेत् ।

तदुक्तं वायुपुराणे—

कायायां हस्तिनश्चैव टला श्राद्धं न शोचते । इति ।

एवञ्चामयोर्मते कर्णव्यजनवोजितमित्यापि समयव्यतिरिक्तमेव
 निमित्तं गजच्छायायाश्च समत्वेन लिखनेऽपि याज्ञवल्क्यौथे प्राक्-
 कषाये कुञ्जरस्य चेत्यनेन निमित्तान्तराभिधानेऽविरोधात् ।

नेच्छेत्तयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

तथा श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य चयोदश्यासुपक्रमेत् ।

न तु दृष्टास्त्वयो यस्य सुता हि सन्ततिश्च ते ॥

इति वाक्यद्वयाश्लेषेः चयोदशीश्राद्धस्येति तु न वाच्यम् ।

अनयोर्वाक्ययोरमौलिकत्वात् ।

ब्रह्मपुराणे—

मृतके मृतके वापि यस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

कायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा तु नरकं प्रजेत् ॥

मुक्ता प्रमादादिप्रसू सम्भक्तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

तथा—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आङ्गं देयं दिने दिने ।

त्रिभागहौनं पक्षं वा त्रिभागं तर्द्धमेव वा ॥

दिने दिने इति सर्वस्मिन्नेव दिने त्रिभागहौनं पक्षमिति
पञ्चमौतः प्रभृति अपरपक्षआङ्गं कुर्वीत ।

आचतुर्थ्यां यदहः सम्पद्यते तदहरिति कात्यायनात् ।

अथवा— आङ्गमभावस्थायां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा अपर-
पक्षस्य यथा आङ्गं सर्वस्मिन्नेव । इति गोतमवचनाच्च ।

त्रिभागमिति दशमीतः प्रभृति ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्यायत्वा चतुर्दशौ ।

आङ्गे प्रशस्तास्त्रिचयो यथैता न तथेतराः ॥

इति मनुवाक्यात् । एवञ्च त्रिभागपदद्वयार्थो वर्ज्योऽप्यादर्त्तव्यः ।
चर्द्धमिति चष्टमीप्रभृति ।

एके तु अर्द्धमिति खण्डमात्रवचनमिति एकश्लादिदिनेऽपि
आङ्गकरणं विहितं बोद्धव्यमित्याहुः ।

शाल्यपेक्षया चायं विकल्पः । अत्राश्विनकृष्णपक्षत्वमेव तन्मं न
तु कन्यागतत्वं निरपेक्षश्रवणात् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् कृष्णस्तु^१ पञ्चमः ।

अथ आङ्गं प्रकुर्वीत कन्यां चातु न चातु वा ॥

इति आतुकर्णवाक्यदर्शनाच्च, अतएव तथाचारोऽपि ।

एषु सर्वपक्षेषु चात्र चतुर्दशौत्यागः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्यायत्वा चतुर्दशौ ।

आङ्गे प्रशस्तास्त्रिचयो यथैता न तथेतराः ॥

इति मनुवचनात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

कतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमयाचयम् ॥

अत्र कन्यागतषोडशदिनमेव तन्त्र तच्च तिथिद्विक्रमं विनापि
लभ्यते अतस्त्रिथिद्विक्रमविषयकमेतदिति कश्चिद्वचनमयुक्तम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

आङ्गन्तु पौर्णमास्यां वै कृत्वा पूर्णफलं लभेत् ।

प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीयाऽर्थाय अपरा ॥

तृतीयायां वरार्थाय शत्रुनाशाय चापरे ।

पञ्चम्यां धनलाभाय आङ्गं कुर्यात् प्रथमतः ॥

षष्ठ्यान्तु वाक्षरक्षार्थं सप्तम्यां बन्धुद्वन्द्वे ।

द्विक्रमस्तथाष्टम्यां स्त्रौकामो नवमेऽहनि ॥

दशम्यां ब्रह्मतेजोऽर्थी सन्तत्यर्थी तथापरे ।

द्वादश्यां जयलाभाय त्रयोदश्यां विभूतये ॥

प्रायानशनशस्त्राग्नि विषोदन्धनिनाम्नथा ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥

अभावस्थान्तु सर्गाय भक्त्वा सन्तर्पयेत् पितृन् ॥

तेन ब्रह्मपुराणकथितआङ्गे पूर्णिमासहिताश्विनकृष्णपक्षः

ब्रह्माण्डपुराणीयवाक्ये षोडशदिवसाः । तथाच कन्यागतादित्यत्र
मादायैतेष्वेव प्रशंसा तेन य एते पूर्णिमासहितकृष्णपक्षरूप-
षोडशदिवसास्ते कन्यागतादित्यमासाद्य क्रतुतुल्या भवन्तीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

यतः कुतश्चिन्मिन्नात् कन्यागतापरपक्षे श्राद्धं न सम्पन्नं
तं प्रति यावत्तुलास्यः सविता तावान् श्राद्धस्य कालोऽभिहितः ।

भविष्यपुराणे—

येयं ह्रीपाश्विता राजन् ख्याता पञ्चदशौ भुवि ।

तस्या दद्यान्मन्त्रेण पितृणाम् महालये ॥

कन्यागतापरपक्षो महालयः । अत्र सामावस्थामात्रश्राद्ध-
प्राप्तावपि कन्यागतापरपक्षे श्राद्धाकरणेन यः प्रत्यवायस्तत्परी-
हारबोधनमिति न वैफल्यं, अनयोश्च ब्रह्मपुराण-भविष्यपुराण-
वाक्ययोरेकवक्तृकयोः कन्यागतापरपक्षश्राद्धकरणाभावे कार्तिका-
मावस्थार्या तत्कार्यबोधकत्वं पुराणभेदाश्रयनादपौनरुक्तम् ।

यावत्तुलास्यः सविता तावान् श्राद्धकालः ।

इति पूर्ववाक्यथास्थानं कल्पतरुः सङ्कोचनीयम्, यदि च पूर्वेण
कन्यागतापरपक्षे असम्भवे तुलापरपक्षविधिः । अनेन च तदसम्भवे
कार्तिकमावस्थाविधिः । तदा सामान्यविशेषमादाय पौनरुक्तं
मन्तव्यम् । तेनैकेन तत्कार्येऽधिपक्षविधिदत्तरेण तत्कार्येऽमा-
वस्थाविधिरिति विकल्प एव शक्यपेक्षया ।

केचित्तु— महालयशब्देनाभावस्थायामेव महान् कृत्यशब्द-
मसोऽस्यामिति योगतो विवक्षां गोचरीकृत्य पूर्वमावस्थाकार्यं
अभावस्थान्तरविधिमेव मन्यन्ते ।

अथ प्रसङ्गात् काम्यानि ।

तत्र कात्यायनः—

स्त्रियः प्रतिपदि द्वितीयायां स्त्रीजन्म अविस्तृतीयायां
चतुर्थ्यां चतुर्दशमः पुत्राः पञ्चम्यां षष्ठ्यां द्यूतविजयः, अग्निः
कृषिः सप्तम्यामष्टम्यां वाणिज्यमेकशफं नवम्यां गावो दशम्यां
परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां धान्यं कुप्यं ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां
युवानस्तु प्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामभावस्थार्यां सर्व्वम् ।

मनुः—

कुर्व्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्मभते सुतान् ।

कन्यकाश्च द्वितीयायां द्वितीयायान्तु वन्दिनः ॥

पशून् चतुर्दश्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां द्यूतं कृषिश्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।

स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विरसुरं वज्र ॥

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्त्रिनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रौचन्ते पितरस्यात्र ये शस्त्रेण हता रणे ॥

पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

आङ्कदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

वन्दिनः स्तावकास्तेः स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतजयं कुप्यं
सुवर्णरजतातिरिक्तं ताम्रादिकम् । पञ्चत्यादौति पञ्चतिः प्रतिपत्
प्रतिपदाटिकथिततिथिफलं शोभनं सर्वममावस्थाधामित्यर्थः ।

अथ सर्वानित्यनेनेव प्रस्तुतफललाभे पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टा-
निति पुनर्वचनात् तत्तत् सम्पूर्णफलकामस्थाधिकारः । न तु सर्वभ्यो
दर्शपौर्णमासाविति योगसिद्धिन्यायेनान्यतमफलकामस्येति ।

आपस्तम्बः—

प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्राथमपत्यं जायते ।

क्रियमाणे आङ्के स्त्रीवज्रलं, द्वितीये स्तेनाः तृतीये
ब्रह्मवर्चस्त्रिनः चतुर्थे चन्द्रपशुमान् पञ्चमे पुमान् बज्रपत्यो
नचानपत्यः प्रमीयते, षष्ठेऽध्वग्नौलोऽचग्नौलश्च, सप्तमे ह्यषिच्छद्वि-
रष्टमे पुष्टिः, नवमे एकरतुराः, दशमे व्यवहारद्विः, एकादशे
ह्यष्यायसं चपुग्नौसं द्वादशे पशुमान् त्रयोदश्यां बज्रपुचो बज्र-
मिषो दर्शनौयापत्यो, युवमारौणश्च भवन्ति । चतुर्दशे आयु-
च्छद्विः । चद्विरिति संविद्विरित्यर्थः पञ्चदशे पुष्टिः स्त्रीप्राथ-
मपत्यम् ।

सततं आङ्कं कुर्वन्नाप्रोतीत्यधिकारे विष्णुः—

मृष्टेऽभिरूपाः स्त्रियः प्रतिप्रदि, कन्या युतां द्वितीयायां,

सर्वकामान् तृतीयायां, यशस्तुर्था, त्रियं पञ्चम्यां द्यूतविजयं
षष्ठ्यां ह्यषिं सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यां पशून् नवम्यां वाजिनो
दशम्यां पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्त्रिनस्त्रेकादश्यां कनकरजते द्वादश्यां
सौभाग्यं त्रयोदश्यां सर्वान् कामान् पञ्चदश्याम् । शस्त्रहतानां
आङ्ककर्मणि चतुर्दशौ प्रशस्ता ।

आङ्कं कुर्व्यादित्यधिकारे हारीतः—

पञ्चमौ पुत्रकामः षष्ठौ धनकामः सप्तमौ पशुकामः, अष्टमौ
शस्त्रहताय आरोग्यकामोः नवमौ सेनाहतायाभिजित्कामः
दशमौमन्त्रादिकाम एकादशौमृद्धिकामो द्वादशौ श्रीकामः
त्रयोदशौ यशस्कामः चतुर्दशौ भूतिकामः स्वस्तिकामो वा
अमावस्यायां सर्वकामः, चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव स्वस्तिकामेन
भूतिकामेन आङ्कं कर्त्तव्यम् ।

वायुपुराणे—

पुष्टिं प्रज्ञां कृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव वा ।

कुर्वाणः पौर्णमास्यान्तु सम्पूर्णं फलमश्रुते ॥

प्रतिपद्भनलाभाय लब्धं वापि न नश्यति ।

द्वितीयायान्तु यः कुर्व्याद्विपदाधिपतिर्भवेत् ॥

वरार्थिनां तृतीया स्याच्छुभ्रौ पापनाशिनी ।

आङ्कं चतुर्थ्यां कुर्वाणः शत्रोन्मिच्छद्राणि पश्यति ॥

पञ्चम्याञ्चैव कुर्वाणः प्राप्नोति महतीं त्रियम् ।

षष्ठ्यां आङ्कानि कुर्वाणो दिजासं पूजयन्कृत ॥

कुरुते यस्तु सप्तम्यां आङ्गानि सततं नरः ।
 महासचमवाप्नोति गणानाञ्चाधिपो भवेत् ॥
 सम्पूर्णांशुमाप्नोति षोऽष्टम्यां कुरुते नरः ।
 आङ्गं नवम्यां कर्त्तव्यमैश्वर्यं स्त्रीषु काङ्क्षता ॥
 कुर्वन् दशम्यान्तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात् ।
 वेदाक्षयाप्नुयात् सर्वांश्च विप्राणां समतां तथा ॥
 एकादश्यां परं दानमैश्वर्यं सन्ततिन्मया ।
 द्वादश्यां जयलाभश्च राज्यमायुर्वसूनि च ॥
 प्रजामृद्धिं पशुन् मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुत्तमाम् ।
 दीर्घमायुरशैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ॥
 युवानस्य मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत् ।
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥
 अमावस्यां प्रयत्नेन आङ्गं कुर्याच्छुचिः सदा ।
 सर्वांश्च कामानवाप्नोति स्वर्गज्ञानमश्रुते ॥

अथ स्नेन-युवमरणादावपुत्रतया तद्दोषमहिष्णोरधिकार इति
 कल्पतरुः । यः (श्लेनादियागविधयो) उल्लङ्घयित्वास्तः स्नेनादि
 कामयते तं प्रतीदं शास्त्रमित्यन्यः ।

पुत्रगतानिष्टश्रवणादपुत्रस्य पश्चादिफलकामस्याधिकारः,
 अनुवादकस्याधिकारिविशेषोपदर्शकतया सार्थकत्वं विध्यविरोध-
 कत्वश्चेति पारिजातनिबन्धः । स तु सङ्गतः ।

ब्रह्मपुराणे—

प्रायानश्रमशस्त्राग्निविषोदन्धनिमान्तया ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं तदप्यर्थमिति निश्चयः ॥

प्रायो महापथगमनम् ।

मरीचिः—

विषयस्त्रयापदादि तिर्यग्ग्राह्यघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषाञ्च विगर्हिता ॥

विधेति विषादिप्रयुक्तशस्त्रघातभाजामित्यर्थः । एतच्च सर्वं
 ह्यणचतुर्दशीविषयं शस्त्रविषमृतानां तदप्यर्थत्वे आङ्गस्य ब्रह्मपुराणे
 विहिते अत्र तदश्रवणेऽपि काम्यत्वमपि न तदाक्यविषयांश
 एव काम्यत्वं अवैषम्येनात्रापि फलकल्पनस्योचितत्वात् ।

देवीपुराणे—

आह्वेषु विपन्नानां जलाग्निमृगपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकौ ॥

अमावस्यान्तु कामिकौत्यमावस्योक्तफलार्थः, शस्त्रघातिना-
 मयमावस्यायां आङ्गं कार्यमिति हलायुधः ।

अमावस्यान्तु कामिकौति श्रवणाच्चतुर्दश्यां नित्यं आङ्गम् ।
 एतच्च काम्यं नित्यञ्च स्त्रिया अपि कर्त्तव्यं विशेषाश्रुतेः ।

न योषिद्भिः पृथग्दद्यादितिनिषेधाच्चेति चेत् ।

तर्हि—

येऽपिष्णोः प्रेता नैव तेषां पृथक् क्रिया ।

इति शातातपवचमात् पुंसोऽपि न स्यात् । विशेषविधेः करण-
 मिति चेत् तुल्यं स्त्रिया अपि, विशेषविधिः पुंसोश्च चरितार्थ—

इति चेत् न, वैपरीत्यप्रसङ्गात् । पुंस्त्वश्रुतेर्विनिगमना इति

चेत् न तस्यानाकाङ्क्षितत्वेनोपादेयेऽप्यविवक्षितत्वाच्चिमित्तकोटिले
तु सुतरामिति पारिजातः ।

अथ शस्त्रहतशास्त्रेयावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायात्
यावन्तो वचनविषयास्तावतामेव निमित्तत्वमायाति, कैश्चिदा-
चारानुरोधाद्वाधिव्यतिरेकमृतत्वं शस्त्रहतत्वं विवक्षितमतः स्त्रिया
अपि प्रसवाभिघातमृताया अत्रैव आङ्गमित्युक्तं अत उपसर्ग-
मृतत्वं चतुर्ह्यशौश्राद्धे निमित्तत्वम् ।

वायुपुराणे—

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् ।

शस्त्रेण वा हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्ह्यशौम् ॥

अथ धौवनं षोडशवर्षोपरि त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं शास्त्रान्तरोक्तम् ।
नत्वाषोडशाद्युवानः सप्तत्युद्धं स्वविरा इत्यनुसारात् षोडश-
वर्षोपरि सप्ततिवर्षपर्यन्तं, न वा प्रथमे वयसि नाधीयितमिति-
वचनात् पञ्चविंशत्युद्धं पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमिति आचारबाधात् ।
गृह इत्युपलक्षणं बहिर्मरणेऽपि विधिपट्टनेः । अन्यथा स्वगृहे
मृतयूनोऽसंगोचस्यापि आङ्गप्रसङ्गात् ।

शस्त्रहतआङ्गश्लेदं काम्यं क्रियमाणं पार्ष्णविधानेन कर्त्तव्यम् ।

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थमिदुद्ये ।

पार्ष्णेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमम् ॥

इति शातातपवचनात् ।

पार्ष्णविधानं पार्ष्णैतिकर्त्तव्यताकविश्वेदेवावाहनाग्नौकरणानि
एतदेव तु नित्यतया क्रियमाणमेव न तु पार्ष्णविधानक-
माचारात् ।

चतुर्ह्यशान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

तदेकोद्दिष्टविधिना कर्त्तव्यं शस्त्रघातिनाम् ॥

इति गौडवाक्यदर्शनाच्च ।

यत्तु—

औरस-क्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्ष्णेन तु ।

प्रत्यब्धमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इति जावालवचनम्—

तथा— ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादि पर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धं वर्ज्यत्वा मृताहनि ॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्ष्णं यः समाचरेत् ।

सदैव पितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

तथा— मृताहे पार्ष्णं कुर्वन्नधो याति च मानवः ।

समूर्णं ह्याकुलीभावः प्रेतेषु तत्ततो नयेत् ॥

तथा— यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् ।

पार्ष्णेन विधानेन देयमग्निमता मदा ॥

इति मत्स्यपुराणवाक्यानि च लिखित्वाऽप्यत्र च मृताह एव
पार्ष्णैकोद्दिष्टविकल्पे प्राप्ते व्यवस्था साग्निभ्यामौरसक्षेत्रजाभ्यां
पुत्राभ्यां पार्ष्णं विधेयम् ।

जावाल-मत्स्यपुराणवाक्यपरामर्शाच्चिरग्निषकलपुत्रैः साग्नि-
भिश्चेतरपुत्रैरेकोद्दिष्टं कार्यमिति स्मृतिमहार्णवप्रकाशकार इति
कल्पतरौ लिखितमन्यैश्चानुमोदितं तल्लघु ।

तथाहि मत्स्यपुराणं तावन्मातामहे पार्ष्णनिषेधकं तत्र

च मृताह एव पार्वणश्राद्धविधायकं भवत् साग्निपुत्रविषयतया न व्यवस्थाप्येत ।

नच— पार्वणेन विधानेन देयमिति वाक्यं पार्वणं विधत्ते इति निश्चितमितिकर्त्तव्यतामादाचार्यसन्देशात् पार्वणविधानेन पार्वण देयमित्यभिधानापातात् तृतीयानुपपत्तेश्च वैपरीत्यात् ।

तथाच— विरोध एव न श्रौतः कुतो विषयव्यवस्था यदा तु पार्वणेन विधानेन पार्वणेतिकर्त्तव्यतयैवात्र नान्यौकरणविश्वदेव-रूपेण लभितं श्राद्धमग्निमता देयमित्यर्थः स्यात् तदा न विरोधो न वा^१ सङ्कोचः सर्व्वचयाहेषु ह्यग्निमतः पार्वणेतिकर्त्तव्यताक-श्राद्धविधानात् ।

एवञ्चानथैवोपपत्त्या—

अमावस्यां चथो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डौकरणादूर्ध्वन्तश्चोक्तः पार्वणो विधिः ॥

इत्यत्रापि पार्वणेतिकर्त्तव्यतयैकोद्दिष्टबोधनमेव तथैवाचा-रोऽपि दृश्यते पारिजातस्वरसोऽप्येवम् ।

पार्वणश्राद्धविधेरनन्तरं मनुः—

अनेन विधिना श्राद्धं चिरद्व्येह निर्व्वपेत् ।

हेमन्त-शौच-वर्षासु पाश्चात्तम्येऽपि ॥

न पैत्रयज्ञीषो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शनेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥

चिरथ संवत्सरे वारचयमयश्च साग्निनिरग्निसाधारणः, तेन

संवत्सरमध्ये यत्कर्त्तव्यत्वेनोक्तं तस्य कुतश्चिन्मिन्ताद्व्यासम्याद्यादे रकरणेऽयं कल्पः ।

पाश्चात्तम्ये पञ्चयज्ञान्तर्गतं श्राद्धं तत् प्रतिदिनमुदकादिनाऽपि कर्त्तव्यम् । अतएव पार्वणश्राद्धमभिधाय देवत्वेनापि—

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् ।

द्विसप्ततुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

इति शक्तिमन्त्रवासम्भवातारतम्येन बहवः कल्प्याः प्रदर्शिताः ।

हेमन्तशौचवर्षासु तदनुष्ठायमानं श्राद्धं कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के कृष्णपक्षे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ कर्त्तव्यम् ।

अनेन विधिना श्राद्धं चिरद्व्येह निर्व्वपेत् ।

कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के कृष्णपक्षे तु सर्व्वदा ॥

इति मत्स्यपुराणानुसारात् एकमूलत्वानुरोधाच्च ।

आहिताग्निना तु दर्शनं एव । एवञ्च—

न दर्शनेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ।

इत्यनेनायं कल्पः साम्नेर्दर्शनश्राद्ध एव बोध्यते न तु यस्यां कस्याश्चित्तिथौ कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के कृष्णपक्षे, तथा च दर्शनं विनापि साम्नीनां तत्र तत्र श्राद्धमविरूढम् ।

केचित्तु—

न दर्शनेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ।

इत्यौत्सर्गिकमेतत्तेनान्यथापि विशेषबोधकमानमाश्रित्य साग्नि-कर्त्तव्यं श्राद्धम् ।

अन्ये तु— कृष्णपक्षे यद्वाह्यं विहितं तद्दर्शनं एव साग्निना कर्त्तव्यमित्यस्यार्थमाहुः ।

इत्यायुधेन तु न दर्शनं विना इति न दर्शितकर्त्तव्यतां विनेति स्यात्कृतं । अथ च दर्शनपक्षे लक्षणा स्यादित्यपरे ।

कल्पतरौ तु—

आहिताग्निना तु तत्रैव दर्शनं एव इत्युक्त्वा यस्मात् आहुताङ्ग-भूतपैतृयज्ञौयशब्दोपात्ताग्नीकरणहोमाङ्गभूतो दक्षिणाग्निर्न दर्शन-व्यतिरेके नास्ति निमित्तान्तरान्तु यदष्टकादिआहुतं तदत् किञ्चिदिप्र-पाण्यादिनिष्पाद्याग्नीकरणाङ्गमेव कार्यमिति लिखितम् ।

तस्य चायमभिप्रायः—

किञ्चिद्धि आहुतं सम्भवदभावस्याकं यथा हेमन्त षोडश वर्षा-खित्यादिसाधारणविधिविषय कृष्णपक्षे वा किञ्चिच्च आहुत-मभावस्यां विलङ्घ्यैव^१ विधीयते ।

तथाष्टकान्वष्टकाआहुतमाग्निनकृष्णपक्षआहुतं वा तत्र दिने दिने इति व्रीष्णाश्रुतेरभावस्यान्यसमयमनादाय विधेरपर्यवसानान्ततः पूर्वस्मिन् आहुतेऽङ्गभूतहोमाधारदक्षिणाग्निनेरपेक्षया सति सम्भवे-ऽनर्हत्वादिधेरभावस्यामादायैव साग्निं प्रत्युपपत्तेः ।

उत्तरान्तु आहुतं साग्निं प्रति दक्षिणाग्नेरवश्यं बाधात् संस्कृता-म्यन्तरमपेक्ष्यते न तु लौकिकमपि तत्र पैतृयज्ञौय इत्यनेन सर्वथा निषेधात् ।

अतएव आहुतकल्पेऽन्वष्टकायां बह्वौ ऊलेति पुनर्विधाना-

लौकिकाग्निबाधमभिधाय इदिस्यादक्षिणाग्निबाधात् तदन्यसंस्कृत-वह्निमादाय साग्नेरधिकारो व्यवस्थापितः शोभते एवञ्च त्रौहि-यवपाकादावपि समयबोधके सम्भवत्यभावस्यैव साग्निं प्रत्यादर्त्तव्या ।

अवाधादपि दक्षिणाग्नेस्तदिधेरभावस्यामादायोपपत्तेः ।

तथा पूर्णिमाश्राद्धेऽपि साग्निं प्रत्यवश्यं दक्षिणाग्निबाध एवेति संस्कृताम्यन्तरमाधार इति ।

लिङ्गपुराणे—

पितृपक्षे चतुर्दशं पूजयित्वा तथेश्वरम् ।

प्राप्यते पितृलोकस्तु क्रीडते सुदितस्तु तैः ॥

पितृपक्षे आग्निनकृष्णपक्षे—तथैवोपक्रमात् । तैः पितृभिः ॥

व्यवहारपरिगृहीतनौराजनविधिः ॥

अश्वयुक्शुक्लपक्षे(तिथौ) द्वितीयादिसप्तमरात्रन्तु वङ्गवारपेणैका स्वातिः सूर्यस्य वहति रथे सा भारेणातिक्रान्ता क्रुद्धा यान् यान् वौचते वाहान् तेषां तेजस्य बलं क्लृप्तं निगृह्णाति सञ्जायन्ते रोगास्तत उपसर्गैः समन्विता वाहाः ।

तस्मात् स्वात्युपतापे वाजिनि पीडा भवेत्सप्ततौ एवञ्च सप्तमरात्रं स्वातेः सन्नाप एष निर्दिष्टः । तत्र तत्र दिवाकरकिरणैरस्पृष्टा वाजिनो वृक्षान् शालास्तनोपलिपेत् मनोरमां वर्जिताञ्च रवि-किरणैः नामाकारैः पुष्पैरसङ्कृतां धूपितां कुर्ष्यात् ।

तस्यां स्नातास्तुरगाः सपूजिता अर्चिता द्वितीयायां पुरुषैश्च प्रसन्नहस्तैः सप्ताहं रचितव्यास्तु गुग्गुलुहिङ्गुवयस्याः ।

सवशापामार्गं तपुलं लोहं सिद्धार्थांश्चेलस्यान् बध्नीयादाजिनः

कण्ठे वयस्या आमलकी चेलं वस्त्रं, वेदीश्च कल्पयित्वा विधानेन
पावकं जुहुयात् सायं प्रातश्च शुचिश्च पुरोहितो ब्रह्मचारी स्यात्
शालिहोत्रोदितेन मन्त्रेणानेन होमयेत् ।

रोहिताश्व महाभाग हव्यवाह सुरोत्तम ।
धूपध्वज कतुदार स्वर्गस्य प्रथितः पथः ॥
उत्तिष्ठ होमं गृहेमं शान्तिरस्तु हयेषु च ।
स्वाहेति वाच मन्त्रेण दापयेत् प्रथमाहुतिम् ॥
ततः प्रजापतीन्द्राभ्यां सोमाय वरुणाय च ।
विवस्वते कुबेराय वसु-शेषाश्चशाधिने ॥
आदित्यानामथाश्विन्यां रुद्राणां वसुभिः सह ।
विष्णोश्च विश्वदेवानां साध्यानां महद्भिः सह ।
स्वाहाकारेण जुहुयात् द्वितीयेन उताग्रमम् ॥
एवमन्येषामपि च स्वाहाकारेण होमयेत् ।
दुर्वलानौह रक्षांसि प्रत्युषे ब्रह्मतेजसा ॥
भवन्ति तस्मात् प्रत्युषे पापयेत् सापयेद्द्वयान् ।
पुरोहितस्तु द्विःकालं तर्पयित्वा द्विजोत्तमान् ॥
पुण्याहं वाचयेन्नित्यं स्वस्वाग्नीर्मङ्गलैर्युतम् ॥
मटनर्त्तकगन्धर्वाः सुत-मागध-चारणाः ।
तुरङ्गानुपतिष्ठेयुः सप्ताहं शान्तिकारणात् ॥
मनोजान् मधुरान् शब्दान् श्रुत्वा गच्छन्ति वै यथाः ।
वादित्रं वाहना गावस्तस्मात्कित्यं प्रयोजयेत् ॥

अतिक्रम्य च सप्ताहमष्टम्यां सापयेद्द्वयान् ।
वरुणाय बलिं दत्त्वा पश्चात्तोयंऽवगाहयेत् ॥
विभ्रषयेच्च मासाभिस्ततश्चैवाधिवासयेत् ।
ततः शुक्लनवम्यान्तु निष्क्रम्य नगराद्वहिः ॥
दिशि पूर्वोत्तराथान्तु देशे प्राक्करणे शुचौ ।
तत्र तोरणमुत्थाप्य दशरत्निसमुष्कृतम् ॥
विस्तारेऽष्टौ समाख्यातं ध्वजमासाविभ्रषितम् ।
सुरचितं वायुधीयैः प्राक्मुखं तन्मनोरमम् ॥
शुद्धस्वातास्ततो वाहाः साक्षाद्विकपुरःसराः ।
पुण्याह-ब्रह्मघोषेच्च गीतवादित्रनिखनैः ॥
सूत-मागध गन्धर्वैः स्तुयमानाः स्वच्छङ्कताः ।

गन्धर्वैः गायनैः ।

पुरुषैः शस्त्रहस्तैश्च तथैवाश्वोपजीविभिः ।
नेतव्या रक्ष्यमाणाश्च तत्र तोरणसन्निधौ ॥
दक्षिणस्तम्भनिकटे गत्वाग्नौ च पुरोहितः ।
दिशां बलिं ततो दत्त्वा स्वस्ति राज्ञे निवेदयेत् ॥
उत्काभोरूणि रक्षांसि न वै हिंसन्ति वाहनम् ।
उत्कां प्रज्ज्वालयेत् तस्माद्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ॥
अष्टौ मनुष्यान्व्यङ्गानुस्काहस्तान् द्विधास्थितान् ।
तेनाग्निव्यतिरेकेण कुर्व्यादुत्काप्रदौपनम् ॥
हविःशेषेण स्वात्यश्च^१ प्रोचयित्वा तु तर्पयेत् ॥

अथ राजपुरोधस्तु त्रिष्णुस्त पुरतः स्थितः ।
 वरुणः पाशहस्तस्त्वां पृष्ठतो परिरक्षतु ॥
 वैवस्वत-कुबेरौ च पार्श्वयोरभिरक्षताम् ।
 चन्द्रादित्यौ पृष्ठत्रंशमुदरं पृथिवीधराः ॥
 रक्षन्तु वक्रं गन्धर्वा बलमिन्द्रो ददातु ते ।
 हविःशेषमिमं प्राण्य विजयस्य महौपतेः ॥
 ततस्तु प्राणिते चास्मिन् अपेक्ष भिवर्जा वरः ।
 कर्णजाणमिदं चास्य दक्षिणे श्रवणे न्यसेत् ।
 कुलाभिजनजात्या च लक्षणस्याङ्गने स्थितम् ।
 भर्तारमभिरक्ष त्वं शिवस्तव भवेदिति ॥
 अङ्गदण्डमनिष्ठामि चमस्तु तुरगोत्तम ।
 एवञ्च मन्त्रितो बाजी^१ ब्रह्मघोषनिनादितः ।
 मिथ्यमानः कुशोत्सृष्टैर्वारिभिर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
 ततस्तोरणमध्येन मन्त्रिभिः सह पार्थिवः ।
 निर्गच्छेत् जयेत्युक्त्वा शेषैरुगतो ह्येः ॥
 स्वातौसम्पाताध्याये एको नीराजनविधिः ।

अपरस्तु आश्विनाधिकारादाश्विनस्य—

शुक्रपक्षे द्वितीयाद्यां श्राद्धां संवेद्य रक्षयेत् ।
 आदित्यरश्मितो वाहान् कटैर्वस्त्रादिकैस्तथा ॥
 अस्तङ्गते दिनकरे कटादौन्यपकर्षयेत् ।

प्रवातार्थं पुनर्दद्यात् यावत् सन्ध्या न जायते ॥
 श्राद्धाप्रवेशविहितां रक्षां कष्टे प्रदापयेत् ॥

रक्षा तु—

सोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुं चर्षपान् घृतम् ।
 चेले बद्धा वचां क्षिप्रं बभ्रीयादाजिलाङ्गले ॥
 चर्षणं भ्रामणश्चैव तथाचैवोपवर्त्तनम् ।
 निशाग्रशेषे प्रकर्त्तव्यं यावद्दूरं दिवाकरः ॥
 एतत् प्रतिदिनं कुर्यात् सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
 कारयेद्वाङ्गणांश्चैव शान्तिं स्वस्थयनानि च ॥
 सप्तरात्रे व्यतिक्रान्ते चौरितान् क्षापितांस्तथा ।
 अर्चितान् कुसुमैर्गन्धैस्ततो नीराजयेद्बुधः ॥
 ततो वादिचनिर्घोषैर्नैतव्या यामतो वह्निः ।
 दिशं पूर्वामथोदौर्चीं गत्वा विप्रैरधिष्ठिताम् ॥
 बद्धौ ह्यला दिशो मन्त्रैर्वेदोद्दिष्टैर्ध्याक्रमम् ।
 अर्घं शान्तिं तुरङ्गणां ततो चष्टः प्रदापयेत् ॥
 प्रदक्षिणं ततो बद्धेः कारयित्वा दिशोत्तमैः
 पुनरेत्य प्रवेष्टव्यास्तोरणात्तरनिर्गताः ॥
 अर्घमास्त्रैश्च गन्धैश्च भोजनाद्यैस्तथैव च ।
 गृहागतेषु वापेषु अर्घं दद्यात्तराधिपः ॥
 ततस्तेनैव विधिना सर्वानापूज्य^१ शान्तिभिः ।
 नाना क्षापि नैवेद्यानि रेवन्ताय प्रदापयेत् ॥

अर्चितेषु ततो वैद्यः कर्णजापमिमं वदेत् ।
 कौर्त्तितं मुनिभिः पूर्वं वाजिशस्त्रार्थवेदिभिः ॥
 पूर्वं देवमथ त्वं हि स्मर आतिं ह्योत्तम ।
 सर्वं यज्जान्तया रक्ष्यं मम भर्तुः सुखाभव ॥
 कर्णजापं भिषग्दत्त्वा यथास्थानं ततो ह्ययान् ।
 स्थापयेत् कृतमङ्गल्यान् हृष्टान् कल्पवर्षिन्तान् ॥
 नार्चयेज्जज्ञैः पुष्यैर्वाहानर्घविधिं प्रति ।
 सौगन्धिकं विशेषेण तेषां दद्यान्न सर्वदा ॥

एको नीराजनविधिः ।

अपरस्तु—

स्नातौ नाम रवेः पत्नी वड्वाकूपिणी रथम् ।
 वहन्ती चाश्विने मासि सूर्यग्निसमाश्रिता ॥
 यन्नाहं पीडयेद्वाहान् ततः स्नातार्चिता गृहे ।
 रेवन्तं पूजयित्वाथ बद्ध्वा पोद्वालिकां गले ॥
 सुरायोऽरिष्टं हिङ्गुया पञ्चरत्नाज्यमर्षयैः ।

सुरा भोटवर इति प्रसिद्धा अयो लोहं अरिष्टं हरिठ इति
 स्नातं उच्यं वचा ॥

धूपो निम्बाज्य-सिद्धास-भूतकेशी-वरा(ही)दिभिः ॥
 द्वितीयादि नवम्यन्तं शुक्लपक्षेऽर्कतेजसः ।
 यन्नाहं तान् कटे तस्मात् पटैर्वावह्य रथयेत् ॥
 वातायोद्वाटनं राशौ कारयेत्कण्ठनादिकम् ।
 भाषकुलाषमांसाद्यैर्देवो दिव्यु बलिनिग्नि ॥

७० लोकपाल-यह-नचत्र-सुरासुर-गन्धर्व-राक्षस-विद्याधर-
 गण्ड-महोरग-गज-देवता-तिर्यग्भूत-पिशाच-क्रव्याद-मनुष्येभ्यो-
 ऽयमाहार इममादाय समन्तादुपशाम्यन्तु सुरास्यं गच्छन्तु स्वाहा ।
 ग्रान्तिहोमौ ततः कुर्यात् स्थाप्याश्च वृषधेन्वजाः ।

अजाश्लागाः ।

इति स्नातौपाताध्यायः ॥

हस्तादादशविस्तीर्णमैशान्यां थागमण्डपम् ।
 प्राक्प्रतीचीमुखं कुर्यात्तोरणद्वयसंयुतम् ॥
 नानाध्वप्रपताकाभिर्घनमाख्यालङ्कृतम् ।
 शास्त्रविस्त्रिपुणः स्नातः शुक्लमाख्याम्बरः शुचिः ॥
 उपवासौ यती वैद्यः कनकाङ्गुलिभूषितः ।
 श्वेतं पीतं तथा रक्तं कृष्णञ्च हरितं क्रमात् ।
 पञ्चवर्णरजः कृत्वा पातयेदेकमानसः ॥
 अविच्छिन्नाः शुभा रेखा मध्याङ्गुलिमिताःसमाः ।
 भवभस्मरजः श्वेतं ग्रहान् हन्यदणं गणान् ॥
 पीतं रजोऽसुरान् कृष्णं समस्तं विन्दुरूपकम् ।
 शान्तरथं शान्तिकं चक्रं चतुर्धाजसमायुतम् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं सर्वतोभद्रमण्डलम् ।
 चतुर्हस्तायतं शष्टौ प्रोड्गारवि वा शुभम् ॥
 गजेन्द्रवाहनं पीतं शक्रं बज्रायुधं तथा ।
 प्राच्यामेतं शिखेदीरो विदिश्याग्निं लिखेत् पुनः ॥

आरक्तमजाहृदस्य शक्तिहस्तन्तु वा भिषक् ।
 यमं दृष्टायुधं श्यामं महिषस्यस्य दक्षिणे ॥
 प्रेतस्यं सङ्गहस्तन्तु कृष्णं विदिशि नैर्द्धतम् ।
 सपात्रं वरुणं शुकं प्रतीच्यां मेघवाहनम् ॥
 वायुं विदिशि धूम्राभं मृगाहृदाकुशायुधम् ।
 कुबेरं हरित्युदीच्यां विमानस्यं गदायुधम् ॥
 वृषभस्यं चिगूलेन पात्रानां श्वेतवर्णकम् ।
 विदिश्येवं सिखेतस्यं लोकपालेष्वयं क्रमः ॥
 चिभागमण्डलात्पूर्वं पद्मात्पुष्करमासिखेत् ।
 वृष-धेतु-मसू-साजान् मत्स्य-कुक्कुट-प्रायकान् ॥
 प्रशस्तान् स्थापयेत्तत्र ॐ स्नाहान्तर्गतान् यजेत् ॥

ॐ कारस्नाहाकारमध्यगतानित्यर्थः ।

लोकेशान् वसुगन्धाद्यैर्नामादध्यक्षपिष्टकैः ।

सुवर्णायुधदिकपालान् सोपानेष्वप्यपीठकैः ॥

सुवर्णायुधदिकपालान् सक्कीयासाधारणवर्णवतस्तथाविधायुध-
 वतस्य तानित्यर्थः ।

हेमान् हेमान्जैः आगतः स्नाती-सप्तरीशरीश्वरान् ।

प्राङ्मुखो व्याघ्रचर्मसिद्धेद्राजोपवीत्यथ ॥

चौरतण्डुलसर्पिर्भिर्दिग्जः पात्रे चरुं अयेत् ।

विधिवत् पावकाश्राथामाहुतीर्घुह्यात्ततः ॥

त्रिह्याणमग्निं ब्रह्मस्य विष्णुमिन्द्रं प्रजापतिम् ।

ईशानं विश्वकर्माणमग्निनौ वरुणं यमम् ॥

वसुमुद्रांस्तथादित्यान् विश्वावसु-मरुद्गणान् ।

साध्यान् स्नातीमथ मघां नक्षत्रं गरुडोरगान् ॥

शक्रं वृहस्पतिश्चैव बुद्धिं मेधां सरस्वतीम् ।

चिद्रु-शुक्लक-गन्धर्वान् दिङ्मदी-नद-सागरान् ॥

मणेशान् दिग्गजान् शैलान् पद्मानपरसो सुनीन् ।

वनस्पत्योषधीकारा अनरीचतस्यस्थितान् ॥

सुरानसुरांश्च ॐ कारस्नाहान्तर्गतान् यजेत् ।

दण्डवद्यस्तु गन्धोपहृत्तो विश्वोदिजा(ग)करः ।

विप्रकीर्णशिखो व्यक्तवर्णा धूम्राकुसुमः सितः ॥

शिरोत्वापी च दुर्गन्धः सप्ताङ्गराज्यनाशनः ।

होत्रदाही च धनदो गजहा शक्रचापवत् ॥

प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः काञ्चनप्रभः ।

चौर-साजासभू-मास्य-इविर्गन्धिर्जयावहः ॥

अग्निपरीक्षा ।

अथाभिषेकः ।

कांस्यं तासं तथा शङ्खं गन्धमास्यार्घ्यधारकम् ।

प्रत्येकं तोरणदारे पूर्णकुम्भान् न्यसेच्छुम्भान् ॥

सप्रसूनगन्धमास्यवाद्यकचविभूषितान् ।

तुरगान् चौरितान् स्नातान् हयान् राजपुरःश्वरान् ॥

जामागारं नयेत् सर्वानभिषेकोक्तमाचरेत् ।

प्रदक्षिणचयं कृत्वा त्यजेद्दीप्तोष्कया शुभम् ॥

करोत्येवं हि यस्तस्मै चिवर्गफलमिच्छति ।
 लक्ष्मीं विभूषणसायुर्धभते च सुखं ययः ॥
 नृपतेस्तोरणे भग्ने पतिते मन्त्रिणो वधः ।
 सकथादे कुमारस्य सधर्षं च पुरोधसः ॥
 भद्रमसकुसोद्भूतं वयःसं सुप्रमाणकम् ।
 सर्वलक्षणमप्यसं वर्षैकमभिषेचयेत् ॥

वर्षैकमविषेचवर्षम् ।

मङ्गलासङ्गतं नीत्वा गद्यां कर्ष्यं समाचरेत् ।
 दध्यन्नेतमास्त्राचैर्मन्त्रेण वरुणं जपेत् ॥
 ॐ पवित्रं मङ्गलं श्वेतं पात्रहस्तं जलासनम् ।

जीवनं प्रतीच्यां समासीनं सर्वसत्वानाममृतसम्भवं स्नाया ।
 इन्द्रश्चाववस्त्रीक राजवेश्याङ्गान् मृदम् ।
 नदी भद्र-गोश्टङ्गादादायालेपयेत् क्रमात् ॥
 इन्द्रेति इन्द्रस्नानम् ।

हरिर्दक्षं शिरः कर्णौ हृदयं शिश्रमेव च ॥

प्राकृपस्यास्त्रोपुष्पादीन् वैशः शूचिविभूषणः ।
 सापयेन्नीधुषिकाङ्गं दधि चीर द्रतान्मुभिः ॥
 वषा-विष्णाऽमृता-देवी सहा चैवापराजिता ।

देवी चोरमहरिति प्रसिद्धा सहा चिडकुमारौति प्रसिद्धा ।
 पिष्टोश्नात्स(?) ततः स्नातं जलोत्थमनुमार्षयेत् ।
 वापतेर्वन्धनैः पिष्टैः चीरमृचमधुकनैः ॥

शैल-पिण्डु-सिद्धार्थं लोभापामार्गतण्डुलैः ।
 ततस्तं सापयेदस्यं प्राङ्मुखं कुण्डलरे स्थितम् ॥
 सौवर्णै रात्रतेस्तावेः पक्षैर्वा मृण्मयेर्घटेः ।
 पूरितं साहसचौमं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
 रक्षान्वितं सहोपाशं नयेत् स्रग्दामभूषितम् ।
 सहोपाशं सानुचराश्रम् ।

रात्रा गलोत्तरे यागगृहं कृत्वा यथाविधि ॥

इतः प्रसृति वाहानां हयराजस्वमयणीः ।

अभिषेकं प्रतीच्छेत्सुक्ता तोरणमध्यगम् ॥

प्राङ्मुखं व्याप्रचर्षस्यं पञ्चरत्नाचतैर्धुमान् ।

वषादि-स्त्री-शिश्रा-तास-भद्र-दन्तौ-निशा-मदान् ॥

चायन्ती सोमराजीश्च समङ्गामञ्जनं वरौम् ।

पिष्टा कुशाश्वि प्रास्य शासामौदुस्वरौ स्पृशेत् ॥

वषादि-

वषा विष्णामृता देवी सहा चैवापराजिता ।

इति पूर्वकथिता, स्त्री हरिद्रा, शिश्रा मनःशिश्रा तासो
 हरितासः, भद्रं सुसक्तं दन्तौ दान्तौति प्रसिद्धा निशा दाह-
 हरिद्रा, मदः कसुरी चायन्ती तिसा सोमराजी जीवाण्डजि-
 रिति प्रसिद्धा समङ्गा मञ्जिष्ठा अञ्जनः शोभाञ्जनः, वरी शतावरी ।

नृपोऽथ पूजयेत्पद्मेः काञ्चनैर्भिवजा सह ॥

मन्त्रपूतं च हं भोव्यं शौचधितानुलेपयेत् ।

मन्त्रैस्ततोऽञ्जयेत् पुष्यैः स्रस्तजैर्जस्रजैर्विना ॥
 मद्वाषे च नमस्तस्य मुनये कस्तपाय च ।
 इविःशेषं वक्षिं शृङ्गन् कुह्यन् विजयं प्रभो ॥
 वैशोपनीतं पिण्डं चेदतिजिघ्रति वा इवः ।
 अयस्त्रेमसुभिवाच दक्षिणाद्दिग् वज्रयेत् ॥
 मद्वाविने तुह्युंक्षां वेगोऽक्तीं वरुणो^१ इदि ।
 आवर्त्तं दिक् दृशीन्को कर्णयोरग्निनौ वचः ॥
 जिज्ञायाश्च जने वायुर्बले विष्णु रदे धमः ।
 पार्श्वं दद्राः स्रधा वेदे वैजतेवः पराकमे ॥
 नागपृष्ठन्तु शृष्टे स्यात् विभेदेवास्य मर्षसु ।
 खुराणे पक्षगा धर्मो जीवायामनसो सुषे ।
 कुशावधा रतिः शोष्ठां मास्तो जानुसन्धिसु ॥
 पदास्य श्रेष्ठिते शोष्ठांरोषधुरदि वासुकिः ।
 विन्वस्थाङ्गे सुरान् कर्षे जपेद्दक्षिणतो भिषक् ॥
 स्रर मन्त्रैरात्र तं शृङ्गन् वचनं मम ।
 मन्त्रैर्बकुलजस्यस्य माभूः कुशाविदूषकः ॥
 दिजानां सत्यवाक्यानां सोमस्य मास्करस्य च ।
 इद्रस्य वरुणस्यैव पवनस्य बलेन वा ॥
 उताग्रनक्ष्त्रे दीप्त्या च स्रर जातिं तुरङ्गम ।
 स्रर राजेन्द्रपुत्र तं सत्यवाक्यमनुस्ररन् ॥
 स्रर तं वारुणो कन्वा स्रर तं कौस्तुभं मथिम ।

शीरोदधामरे चैव मथ्यमाने सुरासुरैः ॥
 तत्र जातोऽसि मन्त्रैर्वा नासा वचैःश्रवा इयः ।
 तत्र देवकुले जातः स्रकुलं^१ प्रतिपालय ॥
 कुले जातस्त्वमथानां मित्रं मे भव श्रायतम् ।
 यस्य मित्रत्वमेतस्य सर्वं सर्वेषु सर्वथा ॥
 यथाहं सर्वभूतानां तथा मां प्रतिपालय ।
 यद्यथायथापि आवहे सिद्धिमावह ॥
 मन्त्रैर्वा दग्धयित्वा तु पुनर्मन्त्रं जपेच्छ्रुतौ ।
 युक्तपृष्ठं समादह्य रता दैत्याः सुरैः सुरा ।
 यधुना त्वां समादह्य रियुं जयतु मन्त्रभुः ॥
 कर्षजापमन्त्रः ।

राक्षसं शृणुष्यं अस्त्रमुदीच्यां दक्षिणासुखम् ।
 रक्तपुष्पांशुकं विप्रो इदि शस्त्रेण ताडयेत् ॥
 समुच्छादस्य चाग्नेर्नृं निर्गच्छेत्तोरणान्तरे ।
 पार्थिवो मन्त्रसंपूतैः सिध्यमानः कुशोदकैः ॥
 जयेत्याग्निप्रमादाय वैशामात्यपुरोधसाम् ।
 च तथैव शृष्टं गत्वा इवानभर्षयेत् सुरान् ।
 भिषक्पुरस्कृतान् कृष्यान् यथास्थानं समादिशेत् ॥
 अभिषेकविधिः ।

शिव वरुणपूजा ।

ॐ वरुण रत्नाकरः ॐ वरुणाय नमः ।
 एहि देव जलाध्यक्ष चादोगणमहेश्वर ।
 नागदैत्योरमगणेः सततं सेविताप्युत ॥
 नमोऽस्तु ते वारिचरश्रेष्ठ पाशधर गह ।
 महीपालं जगत्प्राणं रक्षस्व च ग्रतं समाः ॥
 वे श्रेष्ठा भुजगा दिव्या भुवि श्रेष्ठा जलाग्र(ल)वाः ।
 भगवद्भ्यो नमस्तेभ्यो जले रक्षन्तु वाहनम् ॥
 वा नद्यः सागरं यान्ति पूर्वगाः पश्चिमाश्च वाः ।
 वास्यापि दक्षिणां यान्ति वे च सर्वे जलाग्रयाः ।
 तानहं प्रणतः सर्वान् प्रणमामि कृताञ्जलिः ॥

वरुणपूजामन्त्रः—

यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत् पितृहा मातृहा तथा ।
 ब्रज त्वं तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥
 विकृतिं यदि गच्छेत्सं पुद्गेऽध्वनि तुरङ्गम ।
 रिपुं विजित्य समरे सह भर्ता सुखी भव ॥

कर्षजापमन्त्रः—

नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गवनचारिणे ।
 सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गाणां हिताय च ॥
 तुरङ्गपरिवसक मृगयोपरि धावति ।
 शाश्वतमथाधिपं रक्ष प्ररक्षं त्वां ब्रह्मात्मकम् ॥

रेवन्तपूजामन्त्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु स्वातियोमे सुशोभने ।
 पूर्वमुच्चैःअवा नाम प्रथमं सूर्यमावहत् ॥
 तस्मात् साश्वेनरैस्तत्र पूष्योऽखौ अद्भुत्या सदा ।
 पूजनौयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
 शान्तिस्सस्ययने कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।
 धान्यं भक्ष्नातकं कुष्ठं वर्षां सिद्धार्यकं तथा ।
 पञ्चरङ्गेषु सूत्रेषु कष्टे तेषान्तु बन्धयेत् ।
 वायुवैवारुणेः सौरैः शक्रैर्मन्त्रैः सवितरैः ॥
 वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दिने ।
 तुरगा रक्षणीयाश्च पुरुषैः शस्त्रपाणिभिः ॥
 न च तास्याः कश्चित्तत्र न च वास्याः कथञ्चन ।
 ज्योहायोमे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ॥
 पृथिवीमवहन् पूर्वं शशैस्सवनकाननाम् ।
 कुमुदेरावधौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ॥
 सुप्रतीकोऽश्वनो नीलः तस्मान्तान् तत्र पूजयेत् ॥
 प्राक्कादृशात् समारभ्य नवम्यन्तश्च पूर्ववत् ॥

ज्योतिःशक्ते पूजामन्त्रः—

पान्तु वो वसवो इन्द्रा आदित्याः समहृद्गणाः ।
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र समथः प्रतिपाक्यताम् ॥
 अवाप्तो हि जयो युद्धे समवे कश्चि नो ब्रज ।
 श्रीस्ते सोमादसं कृष्णात् तेजः सूर्याद् जवोऽग्निष्वात् ॥

सैयं मेरोर्भवो वद्राद्यगो देवात् पुरन्दरात् ।
युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वा दिग्गस्य सह देवतेः ।
अग्निगौ सह गन्धर्वैः पान्तु तां सर्वतः सदा ॥
इति गजाष्टकपूजा ।

ब्रह्मपुराणे—

शुक्राशयुक्चतुर्थांस्तु जहौ देहं जले सती ।
तस्मात् सा तत्र समूच्या सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
अर्घ्यैः पुण्यैश्च दीपैश्च भूपैर्मांसेश्च कर्षुषैः ।

कह्लं चिन्दूरम् ।

कुङ्कुमाञ्जनवस्त्रैश्च नितम्बिन्युपयोगिभिः ।
सवसाकककाभ्याश्च गुफार्द्रकफक्षैस्तथा ॥
तामुद्दिश्य तु मार्क्यैश्च पूज्याः सृजिर्वभर्तृकाः ।
भगिन्यो मातरस्यैव तथा मार्क्यैः पतिव्रताः ॥

अविश्वपुराणे—

तथा चाशयुजे मासि पञ्चम्यां कुहनन्दन ।
अथ कुग्रमवान् नागानिन्द्राया सह पूजयेत् ॥
हतोदकाभ्यां पयसा चापथिला विश्राव्यते ।
मोधूमेः पयसा क्षिप्ते भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा ॥
अक्षय्यां विधिवशागान् शुचिर्भक्त्वा समन्वितः ।
पूजयेत् कुहमार्द्रैश्च तत्र प्रेषादसौ नृप ॥
नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वै ब्रह्मो
इति शान्तिपञ्चमीव्रतम् ॥

अथ मूर्त्तिपूजाव्रतम् ।

अविश्वपुराणे—

मासि चाशयुजे वीर शुकपत्रे व्रतं शृणु ।
कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं समाचरेत् ॥
अथाक्षितन्तु सप्तम्यामुपवासमतःपरम् ।
उपवासपरोऽष्टम्यां पूजयेच्छिखिकां बुधः ॥
पद्मपत्रेक्षणां सौम्यां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
चतुर्भुजां शूलधरां खड्ग-षष्टासहस्रिणीम् ॥
दन्तेषु मौक्तिकं न्यस्य विद्रुमं षोष्ठयोर्द्वयोः ।
खड्ग-षष्टासहस्रिणीं खड्ग-षष्टासमुद्दहस्ताम् ॥
कृत्वाक्षिणीं वज्रमये दीर्घापाङ्गे मराधिप ।
खड्गप्रहरणादीनि नामावर्णानि विन्यसेत् ॥
वज्रमये चौरकप्रकृतिके ।
कार्पासिकैरण्डजैश्च वासोभिः पूजयेद्दमाम् ।
विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च फलैर्नागाविधैस्तथा ॥
भोजयेद्गङ्गाक्षान् भक्त्वा तथा भागवतान् नृप ।
भोजयित्वा तु तान् भक्त्वा दुर्गाद्याः पुरतो न्यसेत् ॥
अष्टजैर्वासोभिः पट्टवस्त्रैः । भागवतान् भगवतीभक्तान् ।
एवं चः पूजयेदर्शां दुर्गाद्याः अद्भयान्वितः ।
स नरः सर्ववृक्षानां फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥
पुनरेत्य महाभागो राजराजाधिपो भवेत् ।
दाता सुहृदः सुभगः पुत्रवान् धनवान् भवेत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

तथाष्टम्यां भद्रकालौ दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनौकोटिभिः सह ॥
 अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
 उपोषिते-र्वस्त्र-धूप-मास्य-रत्नानुलेपनैः ॥
 दीपैरन्येनया भक्ष्यैः फलेर्मूलैश्च धान्यकैः ।
 आमिषैर्विविधैः शाकैर्हामैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 विष्णुपत्रैः श्रीफलैश्च चन्द्रेण वृतेन च ।
 पशुभिः पानकैश्चै रात्रिनागरणेन च ॥
 दुर्गागृहे तु गृह्णाणि पूजितव्यानि पण्डितैः ।
 वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥
 राक्षसैश्च शिखिभिर्नागैश्चानि पूज्यानि सर्वदा ।
 नवम्यान् कृतकानैः सर्वैः पूज्याश्च ब्राह्मणाः ॥
 भुक्त्वा तु शान्तिः कर्त्तव्या योगे गोधूलिनामनि ।
 यदुक्तं शालिहोत्रे च ज्योतिःशास्त्रे च यन्मतम् ।
 अथर्ववेदे यत् प्रोक्तं तत्र तच्च समाचरेत् ॥

शालिहोत्रे अथश्रिचाग्राह्यविशेषे ।

क्षिप्या सकुक्षुटं हागं कृत्विने दारवेष्मनि ।
 अरण्ये चाथ सन्ध्यायां निर्दहेन्नु गृहं ततः ॥
 निर्दह्यमानौ तौ तत्र निर्गच्छन्तौ विभावयेत् ।
 दिशं शान्तां प्रदीप्तां वा दग्धां वा तत्फलप्रदानम् ॥
 ब्रह्मव्याघ्रात्तगृह्णाश्च राक्षसां नीराजने जनाः ॥

अथ देवीपुराणे—

आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिनिवर्त्तिणौम् ।
 देवीं तां पूजयित्वा तु अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥
 घातयन्ति पशून् भक्त्वा ते भवन्ति महाबलाः ।
 बलिश्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशमम् ॥
 तेषाम्नु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शास्त्ररम् ।
 क्रीडन्ति विविधैर्भागैर्देवकोके सुदुर्लभे ॥

तथा—

कन्यासंख्ये श्वौ वत्स शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 रूपवासो निशाङ्गं तु महाविभवविस्तरैः ॥
 पूजां समारभेद्देव्या रक्षर्त्तं वारिभेऽपि वा ।
 पशोर्घातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ।
 बलिच्छेषस्तु रक्षोभयः कार्यः सर्वाधिग्रान्तये ।
 रक्षर्त्तं मूलनक्षत्रे वारिभं पूज्यांवादानक्षत्रं गवलो माहिषः ॥

आगमान्तरे—

आश्विनस्य सिताष्टम्यां महिषासुरनाशिनौ ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनौकोटिभिः सह ॥
 अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
 उपोषिते-र्वस्त्र-मास्य-धूप-गन्धानुलेपनैः ॥
 दीपैर्बहुविधैर्भक्ष्यैः फलेर्मूलैश्च धान्यकैः ।
 आमिषैर्विविधैश्चैव बलि-ब्राह्मणतर्पणैः ॥

विष्णुपद्मेऽस्यन्दनेऽस्य सुकुमेन दृतेन च ।
 पशुभिः पानकैश्चै राक्षिजाग्रणेन च ॥
 यमांसहधिरैर्दत्ते देवी तुष्यति वै शृगम ।
 दुर्गादृष्टे तु शस्त्राणि पूजितव्यानि मानवैः ॥
 वाद्यभाष्यानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।
 राक्षी च शिष्यभिक्षानि स्नानि पूष्यानि यत्नतः ॥

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्नाहा ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
 दुर्गा शिवा यमा धानी स्नाहा स्नाहा नमोऽस्तु ते ॥
 चतुर्भुजं श्रीवृषं महादेवप्रियं सदा ।
 विष्णुपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥
 चन्दनेन समालम्ब्य सुकुमेन विलेपिते ।
 विष्णुपत्रकृतापीठे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

एभिर्मन्त्रैर्द्रोणपुष्य-विष्णुपत्र-जात्यादिभिः पूजयेत् ।

कर्पूरागुहचन्दने विंशतिं गुग्गुलु चन्दनादिभिर्धूपं दत्त्वा वस्त्रे-
 षाञ्छाद्य नैवेद्यं दद्यात् ।

पञ्चाक्षरिषमजं मेघं वा लक्षणाश्रितम्—

ॐ कालि कालि-यशेश्वरि सोहृदुषाय नम इति जप्त्वा विजय-
 कामः खड्गेन घातयेत् ।

ततश्च तद्रक्तमांसाभां महाकौशिकमन्त्राभिमन्त्रिताभ्यां नैष्ठ्यां
 द्विगुणैः—ॐ पूतनाथै नमः, वायव्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः, शिवाभ्यां
 ॐ शरक्यै नमः, आग्नेय्यां ॐ विदार्यै नमः, एभिर्मन्त्रैर्बलिं दद्यात् ।

महाकौशिकमन्त्रस्तु—

ॐ ह्रीं ॐ स्फुरं ॐ कुण्ठ १ ॐ धुन १ ॐ गुणु १ ॐ
 तुलु १ ॐ धुनु १ मारय १ विभ्रामय १ कम्पय १ कम्पातय १
 पुरं १ पूरय ॐ ह्रूं ॐ ॐ भ्रं रं ह्रूं फट् फट् महंय १ ॐ
 ह्रूं ॐ ह्रीं । अनेन शत्रुं पिष्टमयं खड्गेन घातयित्वा सप्रणवेन
 खनाम्ना स्कन्द-विशाखयोर्दत्त्वा स्नातव्यम् ॥

ॐ अग्निर्विग्रसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयसैव धर्माधारस्तथैव च ॥

इत्यष्टौ तव नामानि खड्गमुक्तानि वेधमा ।

मथचं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥

शिरश्च शरीरन्ते देवतन्तुं जनाहंनः ।

पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥

इयं येन धृता शौणी हतश्च महिषासुरः ।

तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥

इति खड्गपूजा ।

सर्व्यायुधानां प्रथमं निर्भितासि पिणाकिना ।

शूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा सुष्टिपहं शुभम् ॥

चण्डिकायां प्रदत्तासि सर्वाशुभनिवर्हणी ।

तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥

१ D विकर्मा च ।

१ A धर्मपालस्तथैव च ।

१ B धाता देवो ।

सर्वमलाङ्गभृताऽसि सर्वदृष्टनिवर्हणी ।
 कुरिके रक्ष मां नित्यं शक्तिं यच्छ^१ नमोऽस्तु ते ॥

इति कुरिकापूजा ।

रक्षाङ्गानि गजाक्षरं रक्ष वारि धनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कङ्कारक नमोऽस्तु ते ॥

इति कङ्कारकपूजा ।

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन ।
 थाप मां समरे रक्ष शकं शरवरैरिह ॥
 धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण च ।
 अथौमूर्त्तिगतं देवं धनुस्त्र नमान्यहम् ॥

इति धनुःपूजा ।

दुन्दुभे त्वं सपत्न्यानां घोषाद्दृश्यकम्पनः ।
 भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्द्धनः ॥
 यथा जीमूतघोषेण हव्यन्ति वरवारणाः ।
 तथास्तु तव घोषेण हर्षोऽस्माकं जयावहः ॥

इति दुन्दुभिपूजा ।

ऊतमुज्ज्वलको बद्धा वायुः शोभो महर्षयः ।
 नाग-किन्नर-गन्धर्व्व-यक्ष-भूत मञ्जोरगाः ॥
 प्रमथाश्च बहादित्यैर्भूतेषा मादृभिः सह ।
 शक्रसेनापतिः स्कन्दो वरुणश्च स्थितस्त्वथि ॥

कालनेमिवधे यद्गतं तथा चिपुरघातने ।
 हिरण्यकशिपोर्धुङ्गे युङ्गे देवासुरे तथा ॥
 शोभिताऽसि तथेवाद्य शोभस्व समर्थं स्मर^१ ।
 नौकां श्वेतामिमां दृष्ट्वा नश्यन्वाशु ममारथः ॥

इति पताकापूजा ।

शर्माप्रदस्त्रं समरे वर्धन् सैन्ये यशोऽद्य मे ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेत्र नमोऽस्तु ते ॥

इति वर्मापूजा ।

प्राणान् पातय शत्रोस्त्वमनया लोकमाद्यया ।
 गृह्णाण जीवितं तेषां ममाशास्त्रं वक्ष्यताम् ॥

इति कुम्भपूजा ।

शशाङ्ककरसङ्काश शङ्खडिण्डौरपाण्डुर ।
 प्रोत्सारथ त्वं दुरितं चामरादिविभृषितः ॥
 यथाम्बुदम्ब्यादयते शिवायेनां वसुन्धराम् ।
 तथा मां ष्णादथ ह्यत्र युङ्गेऽध्वानं शतं सदा ॥

इति कृचपूजा ।

पुण्ड्रस्त्रं शङ्ख पुण्ड्रानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 विष्णुना त्वं धृतो नित्यमतः शक्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति शङ्खपूजा ।

विजयो जयदो जेता रिपुघातो मिथङ्करः ।
 दत्सहो धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः ॥

पवेयुः शङ्खभेर्यस्य शतशोऽथ महत्तमः ॥
 कृत्वा दुन्दुभिनादांस्य पद्मशब्दान् समर्हान् ।
 पताका ध्वजच्छत्रादिघण्टा-चामरशोभिताः ॥
 तद्दिने कारथाशक्रे देवीभक्तः सुरोत्तमः ।
 एतस्मिंश्च दिने वस्य भूतप्रेतसमाकुले ॥
 कृता देवेश्य देवैश्च महापूजा च शाश्वती ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिगिवर्हणौम् ।
 देवीं सम्पूजयित्वा तु शूर्परात्रेऽष्टमीषु च ।
 घातयित्वा पशुं भक्त्वा ते भवन्ति महावक्त्राः ॥
 बलिश्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशकम् ।
 तेषाम्नु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ॥
 कौडम्ने विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदर्लभे ।
 नार्घ्यो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् ॥
 न च देवा ग्रह्य दैत्या नासुरा न च पक्षगाः ।
 बाधयन्ति सुराध्यक्ष देवीपादौ समाश्रितान् ॥
 यावद्भूरथवाकाशं जलं बलि-शशि-वहाः ।
 तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
 प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने षष्टमीषु च ।
 महाशब्दो नवम्यान्नु लोके श्यातिं गमिष्यति ॥
 एतत्तं देवराजेन्द्र खर्गवासफलप्रदम् ।
 परापरविभागे तु क्रियायोगेन कौर्त्तितम् ॥
 भागवतपुराणे देव्यवतारे नवमीक्रियासूचनमष्ट-

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

तत्रैव ब्रह्मोवाच—

एवं महाबलं शक्र पुरा देवारिकण्टकम् ।

हत्वा देवीं वरं दद्युर्विष्ण्वादीनां प्रतोषिता ॥

दद्युर्ददावित्यर्थः ।

इन्द्र उवाच—

आश्विनस्य शिते पक्षे नवम्यां प्रतिवत्सरम् ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।

महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥

सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादसिद्धिषु^१ ।

कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्येभ्यश्च चिचियैर्लोकपालने ॥

गोधनार्थं तथा वैश्वैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ।

शौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ॥

महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।

कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥

कन्यासंस्मरे रवौ शक्र शुकामारभ्य नन्दिकाम् ।

अथाशौच्यथवेकाशी नक्ताशी त्वथ गोप्रदः ॥

प्रातःसाथी जितदन्दस्त्रिकासं शिवपूजकः ।

जप-होम समायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा ॥

अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।
 एकं वा विन्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
 तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमौ वा राजतो तथा ।
 सुग्धाची खचणोपेता खड्गे शूले च पूजयेत् ॥
 सर्वोपहारसम्पन्न वस्त्र रत्नफलादिभिः ।
 कारयेद्ब्रह्मदोषादीन् पूजाञ्च बलिदैविकीम् ॥
 पुण्यैश्च द्रोण विष्णोश्च जाती पुत्राग-सम्पदैः ।
 विचित्रां रचयेत् पूजामष्टम्याञ्च उपासयेत् ॥

उपासयेत् आराधयेत् ।

दुर्गारतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः समाहितः ।
 तद्दुर्गेशामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तम ॥
 पञ्चाब्दं खचणोपेतं महिषञ्च संपूजितम् ।
 विधिवत् कालि कालीति जप्या खड्गेन घातयेत् ॥
 तदुत्थं बधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
 नेर्द्धतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
 तस्यापतसाया खायान्ध्रं कृत्वा च पिष्टव्यम् ।
 खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्द-विशाखयोः ॥
 देवीन्तु स्थापयेत् प्राञ्चः खीर-सर्पिर्जलादिभिः ।
 कुङ्कुमागुह-कर्पूर चन्दनैश्च प्रधूपयेत् ॥
 हेमादि पुष्परत्नानि वासांसि सुहितानि च ।

१ A —देवकात् ।

२ D —दुर्गापतः ।

३ A B नवपुण्यसुमन्त्रितम् ।

नैवेद्यं सुप्रभृतञ्च देयं देव्याः सुभावितैः ॥
 देवीभक्तांश्च पूज्येत कन्यकाः प्रमदादि च ।
 द्विजादीनश्च पाखण्डानसदानेन तोषयेत् ॥
 गन्दाभक्ता नरा ये तु महाप्रतधराश्च ये ।
 पूजयेत्तान्निशेषेण यस्मान्नद्रूपमम्बिका ॥
 मातराणाञ्च देवीनां पूजा कार्या तदा निम्नि ।
 ध्वजपत्र-पताकादि उडुयेष्वष्टिका गृहे ॥
 रथवाचा बलिचेपं पटुवाधरवाकुलम् ।
 कारयेत्तुष्यते धेन देवी परदुविघातनैः ॥
 अश्वसेधमवाप्नोति भक्तितः सुरसत्तम ।
 महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ॥
 सर्वेषु वस्त्र वर्णेषु तव भक्ता प्रकौर्त्तिता ।
 कृत्वाप्नोति अग्रे राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदम् ॥

शुक्लामारभ्य नन्दिकामित्यनेन षष्ठीतः प्रभृति नवमीपर्यन्तं
 व्रतमित्युक्तं तेन पञ्चम्यामेकभक्तं ततः प्रातःसंकल्पः, षष्ठी सप्तम्यष्टमौ
 नवमीषु यथाक्रममथाचितैकाग्रित्व नन्दाग्रित्व गोप्रदत्वानि ।
 जितदन्तो दग्धदुःखेष्वनुद्विग्नः चतुर्ध्वपि दिवसेषु जपेन्मन्त्रं दुर्गा-
 देवताकमेव, नृपोत्तमैः प्रदातव्यमिति व्यवहितेनाश्वयः । पञ्चाब्दं
 पञ्चवर्षीयम् खचणोपेतम्, महाकौशिकमन्त्रस्तु महाष्टम्यां कथितः ।
 आश्विने दुर्गामधिकृत्य शिष्टाः पठन्ति ।

१ D चर्षिका— ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्भे दिवा ।
 नवम्यां भोजयेद्देवीं गौतवादिचनिस्त्रिनैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां देवीकेशविमोचनम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्वपयेश शुभैर्जलैः ॥
 षष्ठम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्याञ्चाप्युपोषणम् ।
 पूजा जागरणञ्चैव नवम्यां विधिवद्वलिः ॥
 दशमेषणं दशम्यां कौड़ाकौतुकमङ्गलैः ।
 नीराजनं दशम्यां बलवृद्धिकरं महत् ॥

कौड़ाप्रकारमाहुः—

भगलिङ्गक्रियावाग्भिः क्रीडयेयुरलं जनाः ।
 यश्च नाविष्यते तत्र यश्च नाचिपते परान् ॥
 कुङ्कुमं भगवतीं श्रापं दद्यात्तस्य सुदाहणम् ।
 मूलेन सफलां त्रिवस्त्रं शास्त्रामाहृत्य पूजयेत् ॥

मूलेन मूलनक्षत्रेण ।

पूजयित्वा श्रवणेन प्रातरेव विसर्जयेत् ।

महाष्टमौ-महानवम्योर्नवपूजाविधिसु त्रिष्यशास्त्र—

नवपञ्चात्मकस्थाने पूज्या दुर्गा सुसृष्टिभिः ।

आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात् ॥

आदौ प्रथमम् ।

दुर्गे दुर्गे रश्मि स्नाहेति नत्र तत्त्वाक्षराणि ।

अथस्य प्रणवादिः पठनीयः ॥

अष्टादशभुजैकान्तपीनवचःस्तनोरुका ।
 मूर्द्धंजं खेटकं घण्टामादङ्गं तर्ज्जनं धनुः ॥
 ध्वजं उमरुकं पाशं विभ्रती वामके ततः
 शक्तिं सुहृत् शूलञ्च वज्रं खड्गमथाङ्कुशम् ॥
 शरं चक्रं शलाकाञ्च एतैरेवायुधैर्युता ।
 खेटो वधफल इति प्रसिद्धः ॥
 शेषाः षोडशहस्ताश्च तर्ज्जनीं उमरुं विना ।
 मध्यस्थिता उग्रचण्डा अष्टादशभुजा कार्या ॥

अन्यदिगवस्थितास्तु षोडशहस्ताः ।

हृद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डमायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥

नवमौ चोद्यचण्डा च मध्यस्था च प्रकीर्तिता ।

गोरोचनाहणा कृष्णा-नीला-शुक्ला च धूमिका ।

पीता च पाण्डुरा रक्ता आलीङ्गस्या हरिस्थिता ॥

आलीङ्गो धनुःस्थानविशेषः, हरिः सिंहः ।

महिषोऽथ पुमान् शस्त्री तत्कचयहसुष्टिका ।

महिषो महिषासुरः, अथ देव्ये महिषशरीरे स पुनर्जातः

महिषासुर इत्यर्थः । तत्कचयहसुष्टिका तदीयोर्द्वैकचे कृतदृढसुष्टिः ।

स्याथा वृत्तेन पङ्कग वा इत्युक्तं स्कन्दयामले ।

ता देव्यो मण्डलाकारेण वा स्रजुपङ्कग वा धार्याः,

स्कन्दयामल आगमविशेषः ।

पूजने स्तुतिपाठः—

महिषघ्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमास्त्रिणि ।
 'द्रुचमारोग्यविजयं देहि देवि नमः सदा ॥
 रूपं देहि यशो देहि 'भाग्यं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

वराहपुराणे— अगस्त्य उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम् ।
 येन भीरोरपि महाशौर्य्यं भवति तत्क्षणात् ॥
 मासि चाश्रयुजे 'शुद्धां नवमीं' समुपोषितः ।
 सप्तम्यां कृतसंकल्पः स्त्रित्वाष्टम्यां निरोदनः ॥
 नवम्यां प्राशयेत्पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्वा देवीसैव प्रपूजयेत् ॥
 दुर्गां देवीं महामायां महामायां महामायां ।
 एवं संवत्सरं चावदुपोष्य विधिवन्नृपः ॥
 व्रतान्ते भोजयेदिप्रान् यथाशक्त्वा कुमारिकाः ।
 हेमवस्त्रादिभिस्त्रास्तु भूषयित्वा स्त्रयुक्तितः ॥
 पश्चात् समापुष्येत्तान् देवीं मे प्रीयतामिति ।
 एवं कृते भट्टराज्यो ज्ञानेन्द्राख्यं न संशयः ॥
 अविद्यो ज्ञानते विद्यां भीरुः शौर्य्यं च विन्दति ।

१ B चाकुः ।

२ A भद्रम् ।

३ इत्ये— शुद्धा नवमी समुपोषिता ।

४ A C पिष्टम् ।

५ A—तु विधानतः ।

शुद्धां शुक्लां तेन शुक्लनवमीमाचे व्रतमिदं । निरोदनो निरा-
 हारः, निरोदनं निराहारमिति भविष्ये श्रोदनपदस्य आहार-
 परत्वदर्शनात् । नवमीं समुपोषित इति नवमीव्रतत्वस्थापनार्थ-
 मन्यथा पिष्टप्राशनविधिविरोधात् ।

एवमन्यत्राप्येकादशुपवासपूर्वकं द्वादशीकालीनं विष्णुपूजा-
 त्मकद्वादशीव्रते द्वादशी समुपोषिता इति वज्रशो विधानं
 वराहपुराणे ।

इति शौर्य्यव्रतम् ।

अथ शिष्टाचारपरिप्राप्तदशम्यपराजिता ।

ॐ अपराजितायै नमः । ॐ क्रियाशक्त्यै नमः । ॐ उमायै
 नमः । इति प्रतिष्ठामन्त्रः ।

चतुर्भुजां पीतवस्त्रां सर्वाभरणभूषिताम् ।

सङ्गच्छन्वराभयहस्तां त्रिनेत्रामौषधसितवदनाम् ॥

ध्यात्वा ॐ ह्रीं अपराजितायै नमः ॐ अपराजिताहृदयाय
 नमः ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ततो दक्षिणे ॐ नमो जयायै नमः
 इति पूजयेत् । वामे ॐ विजयायै नम इति पूजयित्वा हरिद्रा-
 वस्त्रेण दूर्वासिद्धार्थकं वज्रा देव्या इदि धृत्वा अभिलषितकाम-
 नया स्नात्त्रेण धारयेत् ।

ततः प्रयातकं कुर्यात्ततः ॐ कारमुच्चारयन् प्रदक्षिणं कृत्वा
 प्रसादानेन मन्त्रेण विसर्जयेत् ।

दमां पूजां मया देवि यथाशक्त्वा निवेदिताम् ।
रक्षार्थं त्वं ममादाय भ्रज स्वस्वानसुत्तमम् ॥

इत्यपराजितापूजा ।

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

व्योतिःशास्त्रे—

हादृश्यामष्टम्यां कार्तिकशुक्लपञ्चदश्यां वा आश्वयुजे वा कुर्व्या-
न्माराजसंज्ञिकां शान्तिम् ।

गौराजनेऽतिवृत्ते यथा दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।

पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्विशुपैति ॥

दृश्यते स किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीसुप्तगतेऽस्तसुपैति ।

खञ्जनको नामाथं विहगस्तस्य दर्शनेन प्रथमे प्रोक्तानि यानि
फलानि मुनिभित्तानि प्रवक्ष्यामि ।

खूलोऽभ्युन्नतकण्ठस्य कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।

आकण्ठसुखात् कृष्णः सन्पूर्णः पूरयत्याग्राम् ॥

कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरचरणान्तः स चिचकत् ।

अतिरक्तः पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥

खञ्जनविभाग आर्णमान्तरम्—

समन्तभद्रस्तदनु प्रभद्रः

ततोऽनुभद्रोऽम्बरभद्र एव ।

एषां चतुर्नामपि खञ्जनाना-

माचक्ष्महे सम्प्रति खञ्जानि ॥

थः कम्बरोरःशिरसां समन्तात्
विभर्त्ति कार्ष्ण्यं स समन्तभद्रः ।

कृष्णेन युक्तः शिरसोरभा च
भवेत् प्रभद्रः सितकण्ठपृष्ठः ॥

कण्ठोरसौ यस्य तु खञ्जनस्य

कृष्णे भवेतां स मतोऽनुभद्रः ।

कृष्णा भवेत् कण्ठगतैव रेखा

यस्य तत्रावम्बरभद्रनामा ॥

मध्यादमौर्षां शुभकार्यसिद्धौ

थो यो भवेत् पूर्वतरः स मुख्यः ।

आकाशभद्रो गलभाचकृष्णः

सितामनो कार्यविनाशनाथ ॥

स्याद्यो हरिद्रारसमन्त्रिकाग्रो

गोमूचनामा स तु खञ्जरीटः ।

निरीक्षितः प्राग्दिवसे प्रभूतम्

दुःखोद्भवं शंसति यावदब्दम् ॥

आश्रयमधिकृत्य वराहसंहितायाम् ।

अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलासयेषु पुण्ड्रेषु
करि-तुरगमूर्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्येषु गोपृष्ठ-सत्समागम यज्ञोत्सव
पार्थिवद्विजसमीपे हस्तिबन्धन-शाखा-च्छत्र-ध्वज-शमराद्येषु देव-
समीप-सिताम्बर-कमलोत्पलपूजितोपलिप्ते च— तथा—

दधिपाच धान्यकूटेषु श्रियं खञ्जनः कुरुते ।
 पक्वे ग्रादलाग्निर्गोरसमन्वच्च वृषगोमयोपगते ॥
 ग्रादलागे वस्त्राग्निः सकटस्थे देशविक्रयः ।
 गृहपटलेऽप्य भ्रंगो वक्रो बन्धो शूची भवति रोगः ॥
 शृष्टे खजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ।
 महिषोद्व-गर्हभास्त्रि-अग्नि-गृहकोण-शर्करादृष्टः ॥
 प्राकार भस्म केशेषु चाशुभो मरणदग्भयदः ।
 पक्षौ धुम्पक्षशुभः पिवन् वापि वारिवाहस्यः ॥
 सूर्योदये प्रशप्तो नेष्टकरः खञ्जनोऽस्तमये ॥

वारिवाहो जलप्रणाडिका ।

तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
 यस्मिन्नु कर्हयति तत्र तलेऽस्ति काषः ।
 अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
 तत् कौतुकोपनयनाथ खनेद्भुरिभीम् ॥

मृत विकस विभिन्न रोहितः सुतनु समानफलप्रदः ।
 धनकृदभिनिस्त्रोयमानको वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
 अभिनिस्त्रोयमानकः स्त्राकाशाङ्गमौ पतन् ॥

आगमाकरे—

१ चक्षुषु गोषु गज-वाजि-महोरगेषु
 राज्यप्रदः कुशप्रदः शुचिग्रादलेषु ।

भस्मास्त्रिकाद् १ नखलोमतुषेषु दृष्टो
 दुःखं ददाति खलु खञ्जनकोऽब्दमेकम् ॥
 गजाविशालोपवमान्तरेषु
 प्रासादहर्म्याघमिताम्बरेषु ।
 दध्यादिभाण्डेऽप्युपलिप्तभूमौ
 सुवर्णराजान्तिकचामरेषु ॥

सकाय कुद्याम्बर पत्रपुष्पफलावनमेषु शुभद्रुमेषु ।
 येनोपविष्टः प्रथमेऽङ्गि दृष्टस्तस्य श्रियं खञ्जनको ददाति ॥
 नद्यादितीराम्बुज-गोकरीष-गोपुच्छ-दूर्वा-नृपमन्दिरेषु ।
 अहास जम्बालफल प्रवाल क्षीरद्रुमोपस्कर-तोरणेषु ॥
 एतेषु चाद्येऽहनि खञ्जरीटो दृष्टोऽतिदृष्टः सहसोपविष्टः ।
 तोयान्नपानप्रियगोऽश्ववस्त्रलाभाय रोगोपशमाय चैष्टः ॥

तुरङ्ग मातङ्ग महोरगेषु
 सरोज गोपुच्छ वृषेषु येन ।
 पूर्व्वे च दृष्टोऽहनि खञ्जरीटो
 निःसंग्रथं तस्य भवेन्नृपतन्म् ॥

पूर्व्वे चाहनि पूर्व्वे चै ।

धान्यानुसङ्ग्यै महिषाव्यजादौ स्त्राङ्गोमये गोरसलाभहेतुः ।
 वस्त्रस्य स्त्राभाय च ग्रादलादौ स्त्राभाय गेहस्य च नावि दृष्टः ॥
 प्रदर्शितेऽन्येन च खञ्जरीटे स्त्रादन्यमार्या सह सङ्गलाभः ।

१ B तुपलोमतुषेषु ।

२ कश्चित्— रिष्टं ददाति नङ्गः खलु खञ्जरीटः ।

विवाहसामांसखातभूमौ धान्यस्य राश्यावपि धान्यसामः ।
भवेत् प्रभाते प्रियसङ्गमाय खादन्भुसङ्गाय तथान्तरौचे ॥
भूमे धनायावतरत्नमसाः खादन् पिवन् भोजनयामस्यै ।
एवं प्रकारेषु मनोरमेषु खानान्तरेषूक्तफलान्तराणि ॥
इच्छानुहपाणि ददात्यवशं पूर्व्वच दृष्टोऽहनि खञ्जरीटः ।

बलीदृषत् कण्टकि शुष्कवृक्ष-

दग्धास्त्रिशूलान्मृतसामनेषु ?

शून्यास्ये सोमसु गेहकोणे

तुषे पलाशे शिकतासु यूषे ।

एषु प्रदेशेष्वथ चापरेषु

नदीतटेषूपरतेषु दृष्टः ।

कुमुत्तिचेष्टः च तदा करोति

न्यङ्कारभीरुन् कलहामनयान् ॥

बन्धो वरचासु शुचौ च रोगो गृहच्छदे खाद्विणस्य नाशः ।

निरीक्षिते वाऽदिग्नि देशभङ्गो निद्राभिभूतेऽतिभवेच्च रोगः ॥

खरोह-कौलेयक पृष्ठयात-

म्बिन्दन् सुपचौ विदधाति मृत्युम् ।

पक्षी विधूयन् दिवसस्य चान्ते

बद्धो मृतो वा न शुभः कदाचित् ॥

पृष्ठयातः पृष्ठप्राप्तः कौलेयकः सा ।

यादृशवस्था शकुनेरसुख्य शुभाऽशुभा वा प्रथमेऽङ्गि दृष्टा ।

सस्यापि तादृशुपलक्षणीया तद्विस्तरेणालमिहापरेण ॥

पूर्व्वोक्तमेतच्छकुनं प्रशस्तं

याचादिकार्येष्वपि तुल्यमार्गः ।

प्रत्यक्षमास्यैर्मिदन्विहास्य

सर्व्वो जनः पश्यतु खञ्जनस्य ॥

दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ प्रदेशे

खं चेष्टितं खञ्जनको विदधात् ।

मन्त्रेण पूजा शिरसा प्रणामः

तत्सूचितस्येष्टफलस्य सिद्धौ ॥

खञ्जनस्य परिकीर्तनम् शुभम्

दर्शनं भवति मङ्गलप्रदम् ।

यात्यसौ यदि पुनः प्रदक्षिणम्

तत्करोति पथिकस्य वाञ्छितम् ॥

दर्शने पठनीयमन्त्रः-

खं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त-

मदृश्यतामेषि शिखोद्भवेन ।

विशोक्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्

खं खञ्जनास्यैर्मयो नमस्ते ॥

कुचेष्टितो यः कुवपुः कुदेशे

निरीक्षितः खञ्जनकः कदाचित् ।

द्रष्टा विशेषात् परितोषयेत्तम्

घाताय तत्सूचितदुष्कृतस्य ॥

मांसं न भूञ्जीत शयित भूमौ
स्त्रियं न सेवेत दिनानि सप्त ।
सायाज्जपेत् संजुह्याच्च वसौ
पैष्टं पुमान् खञ्जनमर्चयेच्च ॥

वराहसंहितायाम्—

नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदधात् ।
सुरभिक्षुसुमयुक्तमर्घं शुभ-
मभिनन्दितमेवमेति ऋद्धिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जरीटम्
दिग्गुरुमाधुसुरार्चनेऽसुरैः ।
न नृपतिरशुभं प्राप्नुयात् सः
यद्दि दिनानि न सप्त मांसभोजी ॥

आवर्षात् प्रथमदर्शने फलं प्रतिदिनन्तु दिनशेषे दिक्स्थानं
सूर्तिस्तर्षं ग्राम्नादौ प्रादिभिश्चोद्यम् ।

तत्र वधन्तराजे—

दग्धा दिग्गता दिग्नाथयुक्ता
विवस्त्रदात्रा भवति प्रदौत्रा ।
सा धूमिता चां सविताभ्युपेता
शेषा दिग्गताः किल पञ्च ग्राम्नाः ॥
दग्धा दिग्गती ज्वलिता दिग्गती
धूमान्विता चागच्छदिकु प्रभाते ।

प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेषु
भुक्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥
दग्धेषु दग्धं ज्वलितं ज्वलत्सु
फलं जनिष्यत्यथ धूमितेषु ।
दिशां विभागेषु विभज्य जातः
कार्योद्यतानां कुशले सदैव ॥

इति खञ्जनदर्शनम् ।

वराहपुराणे दुर्वासा उवाच—

तददाश्वयुजे मासि द्वादशीं सितपक्षिणीम् ।
सङ्कल्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् ॥
पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये ।
उदरं सर्वदेवाय पुष्कराचाय वै उरः ॥
अव्ययाय तथा बाहू प्राग्दक्षिणं पूजयेत् ।
प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्दक्षे घटं न्यसेत् ॥
तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभञ्च विन्यसेत् ।
तमेवमेव समूह्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
प्रभातायाञ्च शर्वर्यां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आसीत् कृतयुगे राजा भद्राशो नाम वीर्यवान् ॥
यस्य नाम्नाऽभवद्वर्षं भद्राश्वं नामनामतः ।
तस्यागस्त्यः कदाचित्तु गृहमागत्य भूपतेः ॥

उवाच पञ्चरात्रं तु वसामि भवतो गृहे ।
 तं राजा शिरसा नत्वा स्वीयतामित्यभाषत ॥
 तस्य कान्तिमयी नाम्ना भार्या परमशोभना ।
 तामगस्त्यस्तथा दृष्ट्वा रूपतेजोऽस्मितां शुभाम् ॥
 सपरन्वस्य भयान्तस्याः कुर्वन्त्यः कर्म शोभनाः ।
 साधु साधु जगन्नाथ स्त्री शूद्रः साधु साध्विति ॥
 एवंमुक्त्वा ननसोच्चैरगस्त्यो राजसन्निधौ ।

राजोवाच—

किं हर्षकारणं ब्रह्मन् येनैवं मृत्नते भवान् ।

जगस्त्य उवाच—

इयं राज्ञी तदीयाभूत् दासी वैश्या वैदिशि ।
 नगरे हरिदन्तस्य तमस्याः पतिरेव च ॥
 तस्यैव कर्मकारोऽभ्रङ्गद्रो विन्ध्येति नामतः ।
 वैश्यो वास्ययुगे मासि द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥
 स्वयं विष्णुस्वालयं गत्वा गन्धपुष्पादिभिर्हरिम् ।
 श्रभ्यर्च्य स्वगृहं प्रायाद्भवन्तौ रक्षपाक्षकौ ॥
 स्नाथ दावपि दीपानां ज्वालनाथं महामते ।
 गते तस्मिन् भवन्तौ तान् दीपान् ज्वालयन्तौ स्थितौ ॥
 यावत् प्रभाता रजनी निःश्राव्येन नरोत्तम ।
 ततः काशेन महता मृतौ दावपि दम्भतौ ॥

१ A D अथ अगस्त्यः ।

२ सुते तदीयप्रज्वालने ।

३ D शूद्रः ।

४ A D भृतौ ।

तेन पुष्टेन ते जन्म प्रियव्रतगृहेऽभवत् ।
 इयञ्च पत्नी ते जाता वैश्यादास्यभवत् प्रिया ॥
 पारक्यस्यापि दीपस्य ज्वालितस्य हरेर्गृहे ।
 इयं शुचिः परा जाता भक्तिप्रकृत्य ते पुरा ॥
 स्नेह यः पुनरर्थेन विष्णुमभ्यर्च्य दीपकम् ।
 ज्वालयेत्तस्य यत् पुण्यं तत् संख्यातुं न शक्यते ॥

अथ प्राग्बदित्याद्यतिदेशकपदैवराहपुराणीयवक्ष्यमाणमार्ग-
 द्वादशीधर्मा यथायथमतिदिश्यन्ते ।

पद्मनाभद्वादशीव्रतम् ।

विष्णुधर्मात्तरे—

प्रौण्येदशशिरसमश्वन्दत्वा तथाश्विने ।
 एतस्माश्विनशुक्लद्वादश्यामेवं दानं तथैव प्रक्रमात् ।

ब्रह्मपुराणे—

शोपवासस्य कर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
 द्वादश्यां वासुदेवस्य पूजनीयस्य सर्वदा ॥
 याचोत्सवस्य कर्त्तव्यस्तयोद्दश्याञ्च विष्णवे ।
 उपवासस्यतुर्दश्यां पौर्णमास्यां हरिं यजेत् ॥
 वास्ययुष्यां पुरा विप्रैः काम्यो होमः प्रवर्त्तितः ।
 महाभयेषु रक्षार्थं दारोपान्ते ऊताग्रमः ॥

१ D पुरा ।

यवाक्षतदृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।
 पूर्णेन्दुः पूजितस्यापि पक्षीधान्यैः फलैस्तथा ॥
 देवदारवने नग्नः स्वल्पिक्रो दिग्गवरः ।
 सभार्यः पूजितो विप्रैः स्कन्द-नन्दिगणैर्धृतः ॥
 देवैरस्यपतिस्यापि रेवन्तः पूजितस्तदा ।
 सुनिभिर्गोस्तु सुरभिर्गोमद्भिः सुरपूजिता ॥
 हागरूपश्च सुनिभिः पूजितोऽप्युताग्रनः ।
 औरभ्ररूपी देवस्तु पूजितस्तु जलाधिपः ॥
 विनायकेन दृष्टास्तु वरुणाद्या महावलाः ।
 कान्तारे दीपदानश्च विष्णुना संप्रकीर्तितम् ॥
 कश्यपेन निकुम्भश्च युद्धादागमनं कृतम् ।
 युगपत्तत्र कर्त्तव्या दादग्नौ महोत्सवाः ॥
 आश्वयुज्यां पूर्णिमायां निकुम्भो बालुकार्णवात् ।
 आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
 तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपगाः ।
 शोधितव्याः प्रथमेन भूषितव्याश्च मण्डलैः ॥
 पुष्यार्धफलाधूपाक्षसर्वपप्रकरैस्तथा ।
 वेद्यानि भूषितव्यानि नानारङ्गैर्विप्रेषतः ॥
 सुखातीरनुक्तिप्रैश्च नरैर्भावं सवालकैः ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
 स्त्रीदृष्टमूर्ख-बालैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
 पूष्याश्च सफलैः पचैस्तथा दारोर्द्धभित्तयः ॥

दारोपान्ते प्रदीपश्च सम्पूज्यो ह्यववाहनः ।
 यवाक्षतदृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥
 पूजितव्यश्च पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
 रुद्रः सभार्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो सुनिः ॥
 गोमद्भिः सुरभिः पूज्यो हागवद्भिर्जताग्रनः ।
 औरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
 पूज्यमानश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
 ततः पूज्यो निकुम्भस्तु समावेष्टितस्तण्डुलैः ॥
 सुगन्धिभिर्दृतोपेतैः कृत्वा राद्यैश्च भूरिभिः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
 शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा ।
 बह्निपार्श्वगतैर्नद्या दृष्टाः क्रीडाः पृथग्विधाः ॥
 ततः प्रभातसमये स्वनुक्तिप्रैः स्वलङ्कृतैः ।
 मङ्गलासभनं कार्यं बह्निस्मृज्जनं तथा ॥
 भोक्तव्यं बान्धवैः सार्द्धं क्रीडितव्यं यथासुखम् ।
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वितीयाद्यामनन्तरम् ॥
 प्रभाते कर्द्दमाक्रेस्तु क्रीडितव्यं पिशाचवत् ।
 निर्लक्ष्मीसाथ सर्वेषु रुद्रवत् सर्ववैश्वसु ॥
 यस्मात् स देशः सोत्कण्ठः पिशाचैः शम्भुवाहनेः^१ ।
 लभ्यस्तु कश्यपात् पूर्वं सक्रोधस्य अजापतेः ॥

१ A पङ्क्तिपत्रक पतितम् ।

२ D शान्तवाहनेः ।

आनौय चाय मिचाणि लेपनीयानि कर्हमैः ।
 कामाग्निज्वलनेर्वाक्यैः स्त्रीपुंलिङ्गानुवादिभिः ॥
 वाचा पैशाचमाचारं कल्पयद्भिरितस्ततः ।
 अस्त्रीलान्यपि जल्पद्विराक्रोशद्भिश्च संमुखम् ॥
 तस्मिन्नहनि पूर्वार्हे निकुम्भस्थानुयायिनः ।
 कामवेशाः पिशाचाश्च प्रविशन्ति नरांश्च तान् ॥
 अपराहे ततः स्त्रातांस्त्यक्त्वा गच्छन्ति बन्धुवत् ।
 दर्पाभिमानदोषेण तत्र चस्वागतान् नरान् ॥
 न पूजयति मोहेन क्रीडां न कुर्वतेऽथवा ।
 तं निर्दहन्ति ते क्रोधात् पिशाचा रौद्रदर्शनाः ॥
 ततः स्त्रातैर्नरैः पूज्यो देवो दामोदरो हरिः ।
 सम्पूज्य विप्रान् भोक्तव्यं खनुलिप्तेः खलद्वृतैः ॥
 बन्धु मित्र कलत्रेषु सहितेषु यथाक्रमम् ।
 ततः प्रभृति षण्मासान् खेषु वेद्यसु मानवैः ॥
 अग्निः सन्निहितः कार्यो राघौ सिद्धार्थकास्त्रिणाः ।
 मांसं समघं देयस्य दौपो नित्यं गृह्णादहिः ॥
 चाश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
 कौमुदी यो समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥
 कौमुद्यां पूजयेत्तस्मिन्मैरावतस्थितम् ।
 सुगन्धिनिशि अद्देशस्त्वचैर्जागरणं चरेत् ॥

लक्ष्मीपूजामन्त्रः—

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां वरदासि हरिप्रिये ।
 या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयान्तदर्शनात् ॥

इन्द्रपूजामन्त्रस्तु—

विश्वेरावतस्याथ भास्वत्कुलिशपाणये ।
 पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥
 अत्र काम्दारदौपदानस्य रात्रिकार्य्यश्रुतेः-^१

युगपत्तत्र कर्त्तव्या दादश्रुते महोत्सवाः ।

इति वचनादन्येऽप्युत्सवा रात्रिकर्त्तव्याः । एवञ्च साहचर्यात्—

शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा ।

बद्धिपार्श्वगतैर्नद्या—

इति खरसादाचाराश्च अन्यत्र निकुम्भादिपूजायां चैत्रकृष्ण-
 चतुर्दश्यां रात्रिकृत्यत्वदर्शनात् गौडस्यतिविहितजागरणरात्रेरेव
 सन्निहितायाः—

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।

इत्यनेन स्तुतिविषयत्वौचित्यादनुकूलतापादक स्नानमार्ग-
 ग्रोधनाद्यतिरिक्तं द्वारोर्द्धभिन्त्यादिषकलपूजादिकर्म रात्रा-
 वेवेति बहवः ।

अन्ये तु—पूर्वार्धोपरोधेन प्राचीनपूजां तत्रैव मन्थन्ते लक्ष्मी-
 पूजादिकञ्च रात्रौ कारयन्ति । अनुकूलान्तु मनागाद्यपेक्षते (?) ।

स्कन्दपुराणे—

अन्धके चागते तस्मिन् कर्त्ताहं कौमुदीमिति ।

इत्युपक्रमे—

ततः प्रभृति राजा वै आज्ञापयति कौमुदीम् ।

देवराचिञ्च देवस्य रुद्रस्यासुरनाग्निनीम् ॥

सुसंस्तुष्टोपलम्बाभौ रथ्याभिः क्रियतां पुरम् ।

वासोभिरहृतैः सर्व्वं भवन्तु पुरवासिनः ॥

सन्निवणः सग्निरःखाता दत्तपङ्का यथाक्रमम् ।

गायन्तु गायनाद्यैव नृत्यन्तु नटनर्त्तकाः ॥

उड्डीयन्तां पताकास्य गृहवौश्यापणेषु च ।

गृहाणि चोपलिप्तानि मित्यमेव भवन्तु वः ॥

पुष्यप्रकरजुष्टानि धूपेर्नामाविधेरपि ।

सगद्गामवन्ति सर्वाणि नवमालायुतानि च ॥

ब्राह्मणाद्यैव भोज्यन्तां क्रियन्तां वाचनानि च ।

ब्रह्मघोषस्य सर्व्वं च पुण्याहोदीरणानि च ॥

दौपा राचौ च सर्व्वं च राजमार्गगृहेषु च ।

अनन्तराः क्रियन्तां वै प्रचुरस्त्रेहवर्त्तयः ॥

तद्वणाः सह/धोषिद्धिः समन्तात् पर्य्यटन्तु च ।

रसमाणा हसन्तस्य गायन्तो नृत्यसेविनः ॥

भाण्डवाद्यानि वाद्यन्तां नृत्यन्तां सह चोषितः ।

महादेवस्य पूजान्ते गन्धपुष्पादिकीं शुभाम् ॥

उपहारास्य विविधाः स्नपनानि महान्ति च ।

बलयः पुष्कलाद्यैव भक्ष्यभोज्यैरलङ्कृताः ॥

दौपांस्य विविधाकारान् पानानि चरसांस्तथा ।

फलानि च विचित्राणि मांसं पक्वमयामकम् ॥

सुवर्णमणिचित्राणि ईश्वराथ प्रयच्छत ।

वध्यन्तां पशवश्चात्र भोज्यन्तां द्विजसत्तमाः ॥

यो न क्षुर्व्यादिदं सर्व्वं पुरवासी नरः कश्चित् ।

पातयेत्तस्य देहे तु राजा दण्डं महायशाः ॥

तथा समत्कुमार उवाच—

एवं सङ्घोषयित्वा तु घाण्टिको^१हस्तिपृष्ठगः ।

जगाम स्वगृहं भूयः कौमुदी चाप्यवर्त्तत ॥

यथोक्तम् तदा सर्व्वमकुर्व्वन् सुपुरे जनाः ।

राजापि संघतः स्नातः शुचिः प्रयतमानसः ॥

सर्व्वस्यायतनं गत्वा स्नयमेव सुभक्तितः ।

पञ्चमथेन शुद्धेन तैलेन च सुगन्धिना ॥

इत्याद्यभिधाय पुनः समत्कुमार उवाच —

अथ तस्यां सह स्त्रीभिः कौमुद्यां देत्यदानवाः ।

रेमिरे रक्तमनसो देवाः स्वर्गागता भवे ॥

तत्र काचिष्कुभापाङ्गौ पद्मं दिव्यं सुखोपरि ।

सुखारविन्दनाणार्थं ददौ सोमभयादिव ॥

काचित् प्रायेण सन्ध्यात्ता विमानात्तत्र निर्गता ।

गृहाद्यन्त्रादिभिः स्पृष्ट्वा पपात मदमानसा^१ ॥

अथ कान्तारदीपदानविधिः ।

अथ ब्रह्मपुराणे —

पूर्वमाश्रयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।
प्रथमे च निशारक्षे मनोवाक्कायसंयता ॥
नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्माय विष्णवे ।
नमो धर्माय इन्द्राय कान्तारपतये नमः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण दीपं ब्रह्मासमन्वितः ।
सः कार्तिके समपन्तु वर्द्धन्ते तस्य सम्पदः ॥

दिवाकरेऽस्ताचलमौलिसंस्थिते
गृहादपूरे पुरुषप्रमाणम् ।
यूपाकृतिं यज्ञियवृचदाह—
मारोय भूमावप तस्य मूर्द्धि ॥
पञ्चाङ्गुला मध्यकिट्टेण युक्ता
दिशस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशाकृतौस
याभिर्भवेदष्टमार्गानुसारः ॥
तत्कर्णिकाथान्तु महाप्रकाशा
दीपास्तु देया दक्षगास्तवाष्टौ ।
उदङ्मुखान् दीपरवरांस तैश्च-
ष्टतार्हयुक्तांस वधोपलब्धान् ॥
अनङ्गुलान् तथ वस्त्रखण्डम्
नवं सुरतं तथवा सुशुक्रम् ।

वर्णं प्रथोऽप्यक्षयकञ्च कृत्यम्
स्त्रिंशेन्दुखण्डं सुधमं प्रशस्तम् ॥

सप्तकं मद्यकम् ।

तच्छास्त्रिपिष्टोपरि सञ्जिधेयम्
यथा न नश्येन्न च कम्पते च ।
सर्वं प्रकुर्यात्त्रिगुणप्रमाणम्
मध्यस्थितस्याप्यथ दीपराज्ञः ॥
दलेषु शोभार्थमतौव कुर्या-
न्ननोरथप्राप्त्युपलभ्ये च ।
घण्टाष्टकं लम्बितपुष्पदाम
सवस्त्रशोभान्वितमत्र पश्चात् ॥
संप्रोक्ष्य भूमिं तथ गोमयेन
सचन्द्रनाकेन जलेन सिन्ध्या ।
अनेकवर्णैरथ मण्डलान्तु
कृत्वाष्टपचम् कमलप्रमाणम् ॥
फलानि मूलानि तथैचवञ्च
साजा दधि-बीरमयाक्षपानम् ।
नानाविधम् भक्ष्य विशेषणञ्च
स नृत्यगौतं मधुरञ्च वाद्यम् ॥
निवेश्य धर्माय इन्द्राय भूमौ
दामोदरावाप्यथ धर्मारज्ञे ।

प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यः
 प्रेतेभ्य एवानुमतः स्थितेभ्यः ॥
 नैर्ऋत्यकोणादथ दक्षिणान्तम्
 धर्मादिभ्यः प्रेतपर्यन्तकेभ्यः ।
 ततो जलं प्रीतस्तमानयित्वा
 सर्पिःसमायुक्तमतीव हृद्यम् ॥
 आपूर्य्य चाष्टौ कक्षसांश्च तेन
 नैर्ऋत्यकोणादथ सन्निधाय ।
 हेमादिपात्रं जलपूर्णमेव
 दद्यात् पिधानञ्च सदक्षिणञ्च ॥
 गोभूद्विरश्चम् रजतञ्च वस्त्रम्
 वस्त्रं फलानि मूलानि यथांश्च धान्यम् ।
 गृहं रथं शयनं वाहनञ्च
 यज्ञाय किञ्चिद्द्रव्ये मनोज्ञम् ॥
 निवेदयेद्ब्राह्मणसप्तमेभ्यो
 नैर्ऋत्यकोणादथ संस्थितेभ्यः ।
 एकैकशः प्रीणनञ्चात्र कुर्व्या-
 दूर्वादिभ्यः प्रेतपर्यन्तकेभ्यः ॥
 एतत् समघं विधिवञ्च कुर्व्यात्
 स्वशक्तिमादौ स्वधनं विचार्य्य ।
 दीपान् समगानय वर्ज्जयित्वा
 सर्वं नयेद्युस्त्वथ विप्रमुखाः ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पिरं गताश्च
 ततो भवेत् संयतनक्रभोजौ ।
 इतीदमीदृक् व्यवहारयुक्तं
 निशासुखे प्रत्यहमेव कुर्व्यात् ॥
 मासं समघं परया च भक्त्या
 समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।
 एवं कृते नाकलोकादिशिष्टं
 सुखं भवेत् प्रेतलोकस्थितेभ्यः ॥
 अथेदृशं चाश्वयुज्यां सकृदा
 पुनस्तमायां दिवसेऽथ पौत्र ।

तमा रात्रिः ।

कुर्व्यान्ततः कार्तिकपौर्णमास्याम्
 दिनत्रयं दीपमहोत्सवञ्च ।
 एकोऽथवा दीपवरः प्रदेशो
 राज्यागमे कार्तिकपौर्णमास्याम् ॥
 दरिद्रवेश्मस्त्वथ कामनेषु
 यज्ञानदेवायतने च चैत्ये ।
 नदीतटे चिचगृहान्तरे वाऽ-
 प्यथैकलिङ्गेऽप्यथवेकवृत्ते ॥
 अष्टाधिकं तेन सहस्रमात्रम्
 विधाय पात्रे सुशुभे शतं वा ।

१ A D तुलायाम् ।

पक्षैरघाहूर्णैरथवा तदहूर्णैः
 प्रमाप्य (?) अक्षस्त्वय माषकैर्वा ॥
 हस्तार्द्धमाप्ये चतुर्दशांशैः
 प्रमाप्य वस्त्रं त्वय सूचकं वा ।
 प्रजास्येत्तत्र निरूप्य धीमान्
 स्त्रीणामक्षरकारग्रतैः प्रपूज्य ॥
 देया महावर्तिरतीव हया
 पुण्या च या स्याद्भुवनप्रकाशा ।
 एतन्न कुर्व्यादथ यस्तु मन्द-
 स्तस्यान्धकारस्त कुतः प्रशान्तिः ॥

अथ कान्तारो दुर्गमं वर्त्म । दरिद्रवैश्वस्त्रय वेत्यनेनापि वैक-
 ल्यिक आचार उक्तः । शक्तपेषया आश्विनौराचितः कार्तिकी-
 पर्यन्तं मुख्य एकः प्रयोगः ।

आश्विनौराच्यमावस्थाराचि कार्तिकीराचिषु यथोक्तं राचि-
 चितये शक्तपेषया, द्वितीयः कल्पः कार्तिकीराचिमाषे वा
 दीपदानम्, अष्टाधिकमित्यादिना हस्तार्द्धमापेरित्यादिना च
 शक्तपेषया तैलवस्त्रवर्तिप्रभृतिकथनमिति ।

स्कन्दपुराणे—

श्रुत्वा कालेख्यवचनं काशवेदी तपोधनः ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच आसमन्मुदनिःस्रजः ॥
 नीलोत्पलदलश्यामः श्यामाम्बुजसमन्वितः ।
 शृणु काशेय कालाभ काशकण्ठविषेष्टितम् ॥

रतावसानं सम्प्राप्य निष्कान्ते दिक्पतौ पतौ ।
 उत्थाय शयनाद्देवौ शौचशुक्लेऽतिशोचिता ॥
 ततः स्पृशन्त्याः पार्ष्वत्या वारिधाराधरप्रभा ।
 चिन्ता समभवत्तस्या न पुत्रो दुहितेति वा ॥
 तस्याश्विन्तयमानाया हृदयाम्बुसमुद्भवा ।
 जज्ञे कमलपत्राक्षी कन्या मृण्मथपङ्किता ॥
 गौक्षवस्त्रैर्निवसिता रक्तवस्त्रावगुण्डिता ।
 सोत्थाय कर्द्दमात्तस्मात् विक्रतानममूर्द्धजा ॥
 वङ्गाञ्जलिपुटा प्राह पार्ष्वतीं भाविनीं सतीम् ।
 अशुभ्रूहि मया कार्यं किन्ते देहप्रसूतया ॥
 गिरिकन्या तु तां दृष्ट्वा हृदयाम्बुजसम्भवाम् ।
 उवाच सम्परिख्यञ्च मूर्द्धि चात्राय पार्ष्वती ॥
 मानस्यसि मम सुता हृदयाम्बुजसम्भवा ।
 भ्रूहि किन्ते प्रयच्छामि मम प्रीतिः परा त्वयि ॥
 हृदयोदकसिक्ताङ्गी हृदयोदकसम्भवा ।
 अनाभाय गिरेः पुत्रीं प्रगीता सा च नृत्यति ॥
 तस्यास्तद्विहृतं रूपं दृष्ट्वा तत्र गिरेः सुता ।
 हृदयेऽचिन्तयद्देवी किमिदं कोऽप्यथं विधिः ॥
 चिरायुषी ततो ध्यात्वा चिरं चौरजटाधरा ।
 उवाच तां प्रसन्ना सा नृत्यगीतप्रवर्तिकाम् ॥
 हृदयाम्बुभवे ह्येहि वरदाऽस्मि तवानघे ।
 तन्निबोध वरं दास्ये यत्तवाहमनिन्दिते ॥

कृमिपङ्काङ्गलिप्राङ्गा सभूतासि यदङ्गने ।
 तस्माद्दुकमेवेति भविष्यसि महोत्सवे ॥
 देवसम्पद्जो महामुत्सवो यादृशो भवेत् ।
 तादृशो तद्विग्रिष्टो वा भविष्यति तवोत्सवः ॥
 लक्ष्मणवेशं कुर्वाणाः सङ्गता सुवि मानवाः ।
 उत्सवे ते भविष्यन्ति सुदिताः सर्वतो भृशम् ॥
 पार्थिव्या वचनं श्रुत्वा ततः सोदकशेविका ।
 उवाच साञ्जलिपुटा नलिनीव सकुञ्जला ॥
 मामम्भ सुसमाश्रित्य त्रिलोकोत्सववन्दिते ।
 उत्सवो भविता कीदृक् कस्मिन् काले स्वयं वद ॥

भगवत्युवाच ।

दृष्ट्वा शरत्कालमग्र्यं पूर्णविम्बसमद्युतिम् ।
 फुल्लाम्बुजकृतापीडं नीलोत्पलकृताञ्जनम् ॥
 कठोरशस्यदृष्ट्या ईषत्सन्तापतप्तया ।
 विभ्रत्याधरया रन्ध्रं पङ्कशाख्यवगुण्डितम् ॥
 रात्रिः परिचयप्रौढ्या वृत्ते शक्रमहोत्सवे ।
 भविष्यति तदा सो वे उत्सवो ऽमरसन्निभे ॥
 षष्ठीश्रद्धमहो लोके दिने पातमुपैष्यति ।
 तस्मिन् दिने तव जना आरष्यन्ते महोत्सवम् ॥
 यः कामो भैरवस्यासौद्गवत्या भवस्य च ।
 स महाभैरवो भूत्वा कन्यां गृह्णति करे स्थितः ॥

ततोऽम्बिका भगवती पत्नी भगवतः प्रिया ।
 पुमांसमप्रवीत् कस्त्वं किञ्च गृह्णासि मे सुताम् ॥
 ततो दंष्ट्राकरास्त्रास्यो भैरवो भैरवाकृतिः ।
 पुमान् नीचैः स्थितः प्राह विद्युन्मत्त इवाम्बुदः ॥
 योऽभवद्भैरवः कामो भगवत्या भवस्य च ।
 तस्यभूतोऽहमेवैषा भार्या मम भविष्यति ॥
 देवानाम्नु वरं दत्त्वा गोपतिर्जगतः प्रभुः ।
 पीतकाभूमिवादित्यो विवेश भगवान् तदा ॥
 देवौञ्जललेखाङ्गां रतिकामालसेचणाम् ।
 अपश्यन् ज्ञानकमलामुष्णान्तामिव पद्मिनीम् ॥
 तौ दम्पती विकृताङ्गौ कुवेषाच्छादनौ स्थितौ ।
 वीचाञ्चके सोमभूषः काविमाविति शङ्कितः ॥
 अथ तौ दम्पतौ तस्य देवतासुरवन्दितौ ।
 महेन्द्रचरणौ कान्तौ प्रणम्य च ततः स्थितौ ॥

तावुभावपि भवो भवपाल-
 श्चन्द्रचिह्नितवपुस्त्रिपुरारिः ।
 प्राह पादपतितौ सुसमौपे
 कौ युवां वदत किञ्च करोमि ॥
 अम्बिका भवमथाह गिरौशं
 सूर्यकोटितडिदृशिसवर्णम् ।
 हारपूर्णवदना वदमानं
 लीलया भगवती व्यलमासा ॥

योऽभवत्तव ममैव हि कामो
 भैरवो भयकरस्त्रिदशानाम् ।
 एष ते किञ्च पुमान् तव जातः
 स्त्रीषमिन्दुवदना मदनाग्नेः ॥
 स्कन्दपुराणे भैरवोत्पत्तिर्नामाध्यायः ।

सगत्कुमार उवाच—

शोमलक्ष्मा ततः प्रोक्त उभया शोमभावनः ।
 गोपवेशधरो देवो दम्पतौत्यत्रवीद्वचः ॥
 यदैव हि तया ध्याने जातेयं स्त्री वराङ्गना ।
 तदैव मत्प्रभावेन भैरवो ह्येष मेऽभवत् ॥
 सिंहेन हि यथा सिंहो हस्तिना हस्तिनी यथा ।
 तथेवं रंश्यते सुभु भैरवेश सहाय्यथा ॥
 नाहं तया विना देवि लक्ष्म्यापि न मया विना ।
 अतएव मया तेऽद्य दत्तो जम्बोदरारणि ॥

जम्बोदरारणि विनायकमातः ।

उत्सवसो च भविता चयीप्रोक्तस्तु मत्प्रिये ।
 पूर्वगमोऽस्य भविता वृत्ते काममहोत्सवे ॥
 अतस्तदात्मको लोकः सर्व्यः सुरवरार्चिते ।
 भवन्ते तेन चान्योन्यं नरा नार्भ्यं पार्ष्वति ॥
 शिष्टेषु चदयं स्त्रीणां भगेषु चदयं नृषाम् ।
 भगच्छिद्राहितं सर्व्यं तदिदं जगदङ्गने ॥

भगच्छिद्राङ्गमुत्कोशं कुर्वाणाः वामरा नराः ।
 अन्योन्यं घातयिष्यन्ति चाक्रोशन्तः परस्परम् ॥
 आरम्भे चावसाने च भविता भैरवोत्सवः ।
 शक्र वा तद्दिने तद्दुदशेविकयोत्सवः ॥
 आरम्भे चावसाने चेत्युदशेविकोत्सवापेक्षया उदशेविकायाः श्रेष्ठं
 काञ्चन भवितोत्सवः ।

यत्पुनर्नगरं ग्रामं भैरवोऽयं प्रवेक्ष्यति ।
 उन्मत्तमिव तत्सर्व्यं सस्त्रीवृद्धं भविष्यति ॥
 उन्मत्तवदसुन्मत्तं चातुर्वर्ष्यं गिरेः सुते ।
 भविष्यति पुरा मत्तं भैरवागमचर्चितम् ॥
 यथा नियुक्तो पिपर्थे विशन्ते देवता विजान् ।
 एवं वै भैरवमहे भैरवो विशन्तेऽमरान् ॥
 ततो राघवमाहृदाः सहात् कर्दमलेपिताः ।
 कटुकाञ्चनवस्त्रीभिः कृतवेष्टनभूषणाः ॥
 तत्पक्षाबद्धवलयैः प्रकटोत्कटनिःक्षणाः ।
 भस्मभूषितसर्वाङ्गा विन्मूपमक्षपङ्किकाः ॥
 तक्षतालैर्वाद्यमानैः क्रूरा बद्धवचोऽश्वितैः ।

चवद्भूमसम्भूमम् ।

सूच्यमाने वरारोहे भैरवे भार्यया सह ।
 प्रवेक्ष्यति पुरं ह्येष उत्सवं जनयन्मृषाम् ॥

ये ये रासभादिरोहादिमन्त्रलोषां तक्षतासैर्हस्तासैर्वाद्यमानैः
कूरासम्बद्धवचोऽन्वितैः सूच्यमाने लक्ष्यमाणे समये कृणां सम्पद^१
जनयन् भैरवः पुरं प्रवेक्ष्यतीत्यन्वयः ।

प्रविष्टे भैरवे भीरु पुरद्वारार्चिते पुरम् ।

जमस्य रोचको घोरो भविष्यति तदोत्सवः ॥

रोचको विहिततया रुचिविषयो घोरोः प्रौढतया सद्यो दुःसहः ।

येवां वर्षशतं भीरु जरया ये च जर्जराः ।

तेऽपि वत्सकवत्सर्वं करिष्यन्त्युत्सवं नराः ॥

वत्सकवत् बालकवत् ।

नानाभूषणवद्भङ्गाः कुङ्कुमागुरुर्भूषिताः ।

पौनैरनेकवर्णैश्च बालोभिः परिवेष्टिताः ॥

कर्णपूरैः समास्त्रैश्च सदाभक्तः सचूडिनः ।

सदाभक्तः ससजः चूडावद्भूषणं तदन्तः ॥

चूणैश्चन्यकपुष्पाद्यैश्च स्निग्धशिरोरुहाः ।

आस्फोटयन्तः क्रन्दन्तः आवयन्तोऽप्रियाणि च ।

रथ्यासु राजमार्गेषु आवयन्तो यतस्ततः ॥

रथ्याशब्दोऽत्र राजमार्गैतरमार्गपरः । कुलस्त्रौणामनङ्ग-
प्रकृतौनि च ।

अङ्गानि यानि गुह्यानि काष्ठाचारहतानि^२ च ।

तेषां हि सर्वसन्देशं दर्शयन्तः पदे पदे ॥

गायन्तस्य प्रनृत्यन्तः कुर्वन्तोऽविनयानि च ।

पूर्वैः सलज्जीभृत्वा च निर्लज्जत्वमुपागताः ॥

लज्जनीयानपि गुरुतुक्तोशक्तः परानपि ।

उद्देशेविक्रया मर्त्याः करिष्यन्ति यथा मम ॥

न मातुर्लज्जते पुत्रा न पुत्रस्य तथारणी ।

अरणी माता ।

पितुर्न पुत्रः पुत्रस्य न पिता न पितामहः ।

न मातुलस्य स्वस्रीयः स्वस्रीयस्य न मातुलः ॥

मुहुर्त्तनैव सज्जना निर्लज्जत्वमुपागताः ।

सारमेयाननडुहस्वारूढा गर्दभेषु च ॥

जोम्बवेशा गोपवेशा वटुवेशधराः^१ पुरे ।

राजवेशाऽन्ववेशाश्च तरुणा दृढरूपिणः ॥

नापितानाञ्च वेषेण नग्नानामपि चापरे ।

पलाण्डुभीधुवर्षैश्च सक्तन्मिश्रैस्तथा भृगुम् ॥

धूपं सञ्चारयिष्यन्ति प्राणवैराग्यकारकम् ।

जले च रमणञ्चान्ये नरा नृणामजानताम् ॥

नासिकायां प्रदास्यन्ति दर्गन्धिं चाशुभैः समम् ।

अन्ये तु पुरुषा देवि देववेषविभूषिताः ॥

काव्यानि आवयन्तोऽपि इष्यन्ति च यथामराः ।

यस्य नाक्रुष्यते तत्र यस्य नाक्रोशते परम् ॥

विभ्यन्ति तस्य पितरो ब्रह्महन्तुर्थया तथा ।

राजानो हि यथाऽर्थानां कुञ्जराणां यथामराः ॥

हिता हि जायते तदत् नराणामुदधेविका ।
 न तस्य देवा अन्नन्ति इविः पितर एव च ॥
 मध्यस्थभावं कुर्वते उदधेविकया तु यः ।
 उदधेविकयेति सप्तम्यर्थे तृतीया तेनोदधेविकायामित्यर्थः ।
 न त्वं नन्दी नचैवाहं तस्य तुयन्ति पार्वति ।
 विरामे च महाशोकः पुत्रलाभे यथा हतः ॥
 पुत्रलाभे पुत्रलाभाय भैरवागमो यथा हत इत्यन्वयः ।
 उदधेविकया त्वेवं भविता चैव वागमः ।
 अतुसा हर्षसम्पत्तिः पश्यादथ तथावयोः ॥
 न भाजते यथा वेदं लक्ष्मोकाङ्गवर्गं तव ।
 उदधेविकया हीनं तथा च भविता पुरम् ॥
 नरा नार्यस्य गिरिणे भस्मना कर्हमेन च ।
 निष्प्रभानि करिष्यन्ति गृहास्थायतनानि च ॥
 पौरैश्चासितमिव पुरं देवि भविष्यति ।
 मृत्पिण्डभस्मविष्णुचैर्नरैः प्रेतैर्विरामृतम् ॥
 भैरवोऽयं मृत इति घोषयन्तस्ततो नराः ।
 दण्डकथं नरं तत्र संवेष्माम्बरसंयुतम् ॥
 इति वाचः प्रकुम्भाणां भैरवोऽयं जहाति नः ।
 निर्हेरिष्यन्ति तं मर्त्या मृतं गुरुमिव प्रियम् ॥
 तदागमूले तं न्यस्य सरिष्कूले तथापि वा ।
 आनाजिर्भुक्तकण्ठाः प्रयास्यन्ति ततो गृहम् ।
 संसाध्य भैरवं ज्ञाता उदधोत्कटखेदिताः ॥

सुनिवृत्ता इव नरा भविष्यन्ति क्रियायुताः ।
 यथैव ते पार्वति भैरवागमे
 नवां न लज्जां मुञ्जरेव लज्जिरे ।
 तथैव सम्भावितभैरवाः पुन—
 'वभ्रुवुरेकान्त तपोधनावृताः ॥
 इमन्तु यः सुन्दरि भैरवोत्सवं
 पठेच्च विप्रो दिग्देवसंसदि ।
 च पुत्र-पौत्रैः सममेव तत्क्षणे
 महागणेशत्वमवाप्नुयाच्छिवम् ॥

अथञ्चोत्सवः कल्पतरुलिखनानुसारादानुवादिकफलकामै-
 राश्विनाथवहितोत्तरप्रतिपदादौ करणीयः, मापि च तिथिः
 शक्रमहत्यापकथावद्विषयाव्यवहिताधिमा भवत्येव ।

पञ्चविंशत्तमे इन्द्रधनोद्गाथे यदाह—

देवीपुराणे—

प्रौष्ठपद्यामयाष्टम्यां शुक्लायां शोभनेन च ।

आश्विने वाच शुक्लायां श्रवणे वाच उच्छ्रेयन् ॥

अन्ये तु वाक्यस्वरसाङ्गाद्देवोत्सवानन्तरमेवासुसुत्सवं मन्यन्ते ।

मत्स्यपुराणे—

यथाह नारदो धर्मान् गृहत्कल्याणप्रयानिह ।

पञ्चविंशत्तम्यां नारदीयं तदुच्यते ॥

आश्विने पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्देवसंयुतम् ।

परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

आश्रायुष्यां कांस्यपात्रं हतपूर्णे दिजातये ।

ससुवर्णं तथा दत्त्वा दौघाङ्गस्त्रभिजायते ॥

अनाश्रयुष्यामश्विनौयुक्तं न विवक्षितं एतदनन्तरम्—

पौर्णमासीषु चैतासु भासर्षसहितासु च ।

एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

महत्पूर्व्यासु चैतासु कलमव्ययमश्रुते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवाक्यान्तरात् ।

महत्पूर्व्यां च—

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र-दृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां दामोपवासादि अक्षयं परिकीर्तितम् ।

इति विष्णुवचनेन लक्षिता ।

सहितौ एकस्मिन् मासमन्त्रे स्थितौ ।

एतच्च सर्वपौर्णमासीसाधारणमेव बोद्धव्यम् ॥

तथा तत्रैव—

अश्रयुक्शुक्लपत्रे तु या च पञ्चदशी भवेत् ।

विश्वदारे तु दातव्यास्तदा दौषा यदूत्तम ॥

अन्यथापि तदा दौषैर्महत् पुण्यफलं भवेत् ।

दौषैर्दत्तैरित्यर्थः । अन्यथापीत्यनेन आदित्यपुराणोक्तस्नानानि

विवक्षितानि ।

तथाचादित्यपुराणे—

प्रदोषसमये सक्षौं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।

दौपट्टवास्ततः कार्याः शक्त्वा देवगृहेषु च ॥

चतुर्थ्यय-श्रगानेषु नदी-पर्वतवेग्सु ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु खलेषु गृहेषु च ॥

पर्वतवेग्सु गुहासु एवञ्चाग्रे गृहेषु चेत्यनेन देवगृहपर्वत-
गुहातिरिक्तं गृहं सामान्यविशेषन्यायेन दर्शितं, सामान्यविशेषन्यायश्च
देवगृह-पर्वतगृहयोर्गृहान्तरापेक्षया उत्कर्षद्योतनार्थः ।

इति महासान्धिविघ्निकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-

सान्धिविघ्निकठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते

कृत्यरत्नाकरे आश्विनतरङ्गः ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

तत्र देवीपुराणे—

कार्तिके गृहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ।

महाभारते—

मासि मास्यश्रमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

न ह्यादति च यो मांसं मासमेतद्युधिष्ठिर ॥

यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।

यस्यैकं वर्जयेन्मांसं समं तस्यान्न वा समम् ॥

कौमुदम् विशेषेण शुक्लपत्रं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मासान् चो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राष्टाप्नोति कीर्त्तिमायुर्व्यग्रो वचनम् ॥
 अथवा मासमध्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्जयन्ति मांसानि मासत्रयः पञ्चमोऽपि वा ।
 तेषां द्वि^१ मुनिवृत्तानां ब्रह्मसोको विधीयते ॥
 मांसन्तु कौमुदं पचं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैस्त्रैर्विज्ञातार्थपरापरैः ॥
 नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुषा चानरण्येन दिक्षीपवन्धुसूनुभिः ॥
 कार्त्तवीर्यानिहृद्भाभ्यां नक्षत्रेण धियातिना ।
 नृगेण विष्वक्सेनेन तथैव प्रप्रविन्दुना ॥
 युवनाश्वेन च तथा त्रिविनौश्रीनरेण च ।
 मुमुक्षुन्देन मान्वाषा हरिसन्ध्रेण वालिना ॥
 सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
 हरिसन्ध्रसरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥
 श्येनचन्द्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेन च ।
 देवतारन्निदेवेन वसुना सृष्टयेन च ॥
 दुष्प्रन्तेन कक्षुषेण रामाकर्क-नलैश्चया ।

विरूपाक्षेण निमिना जनकेन च धीमता ॥
 शस्त्रेण शृपुना चैव वीरसेनेन चैव हि ।
 इक्ष्वाकुना शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ॥
 अजेन धुम्भुमारेण^१ तथैव च सुबाहुना ।
 इर्यथेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 प्रारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥
 प्रारदपदं सौरत्वस्थापनार्थम् ।
 ब्रह्मसोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।
 उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥
 तदेवमुत्तमं धर्ममहिंशालक्षणं शुभम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकष्टे वसन्ति ते ।
 मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्व्वे ते मुनयः स्मृताः ॥
 नन्दिपुराणे—
 यो नरः कार्त्तिकं मांसं मांसन्तु परिवर्जयेत् ।
 संवत्सरस्य सभते फलं मांसविवर्जनात् ॥
 पद्मपुराणे—
 कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
 वर्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥
 विष्णुः—
 मासः कार्त्तिकोऽग्निदेवत्योऽग्निश्च सर्व्वदेवानां सुखं तस्मात्

कार्तिके मासि बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सहदेव हविष्याशौ
वस्तरुतात् पापात् पूतो भवति ।

कार्तिकं सकलं मासं बहिःस्नायी जितेन्द्रियः ।

हविष्यभुग् जपन् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

हविष्ये महाजनपरिग्रहीतवाक्यम्—

हविष्येषु यथा मुख्यास्तदनु ब्रूह्यो मताः ।

माष-कोद्रव-गौरादीन् सर्वाभावे विवर्जयेत् ॥

समयप्रदीपे—

प्रथमं यथास्तदलाभे ब्रूह्यस्तदलाभे माष कोद्रव चणक सर्षप
मसूर चीन कपित्थवर्षमन्यदप्यन्नं सैन्धवं मानससम्भवं लवणं तत्तु
साम्भरि इति प्रसिद्धमिति ।

तथाहि—

हैमन्निकं सितास्त्रिंशं धान्यं मुद्गास्त्रिंशत्तथा यवाः ।

कलाय कङ्गु नीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

षष्टिका कालशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धव सामुद्रे लवणे दधिसर्पिणी ॥

पथोऽनुद्वृतसारश्च पनसाजहरीतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरङ्गकतिन्तिली(डी) ॥

कदली लवली धात्री फलान्वगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

एकवक्त्रकलेन वाक्ययोरभेदः । कार्तिकं सकलमित्यादौ सर्व-
पापक्षयः फलं बहिर्यामात् गृहाश्च । समयप्रदीपे च च स्त्रोके
नित्यस्नायीति पाठो लिखितः, नित्यस्नानं प्रातःस्नानमिति
स्याख्यातं नित्यस्नानं प्रातःस्नानमिति शङ्खोक्तेरिति हेतुदत्तः ।

स च आङ्गकल्पतरुलिखितबहिःस्नायीतिपाठान्न निर्विशङ्कः ।
अत्राचारात् प्रातःस्नानमाचरन्ति ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

कार्तिके मासि राजेन्द्र चः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

चीरोदनं प्रभुञ्जानः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

दिवाकराय गां दद्यात् स्वलनार्कसमप्रभाम् ।

पूर्वोक्तश्च विधिं कुर्यात् सूर्य्यतुल्यो भवेन्नृप ॥

कालानससमप्रख्यैर्महायानैर्नगोपमैः ।

महासिंहकृताटोपैः सूर्य्यवन्दोदते सुखी ॥

अत्रोपवासदिनमुभयसप्तमीमुक्त्वा मासं व्याप्य नक्तभोजनं,
पूर्वोक्तश्च विधिं पौषे दक्ष्यमाणमासस्यापि नक्तसप्तमीसामान्य-
विधिम् ।

तथा—

कार्तिके मासि राजेन्द्र चः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

चीरोदनं प्रभुञ्जानः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

यवार्कं पथसा भक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ।

पूजयेच्छुद्धया देवौ वाराहौ चकधारिणीम् ॥

अतपनिकालमिद्यं कुङ्कुमेन विलेपयेत् ।

कृष्णागुहं मिहकञ्च धूपं देव्यै निवेदयेत् ॥
 नवेद्यस्त्रण्डवेष्टन् नवम्यां पचथोर्दयोः ।
 एवं सम्युज्य वाराहौ कुमारौर्भाजयेत्ततः ॥
 ब्राह्मणांश्च यथाशक्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
 प्राशयित्वा तिलान् विप्र दत्त्वा कृत्वा च शक्तिः ।
 एवं सम्युजयित्वा तु वाराहौ स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 क्रीडते विष्णुना मार्द्धं क्रीडमानः सुराचरैः ।
 पुनरेत्य भुव राजा मार्द्धभौमो भवेन्नृपः ॥
 उभयपचनवस्युपवासादिकमत्र पौषोभयसप्तमौवदन्नेथम् ।

श्राधेयपुराणे—

चान्द्रायणस्य यः कुर्यात् कार्तिके राजसत्तम ।
 तदन्ते ब्राह्मणेभ्यश्च हेमचन्द्रं निवेदयेत् ॥
 चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तञ्चन्द्रलोकफलप्रदम् ।
 इदञ्च व्रतं कृष्णादिक्रमेण ॥

तथा च जावालस्मृतिः—

एकैकं द्वासयेद्वासं कृष्णं शुक्रे च वर्द्धयेत् ।
 मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥

वामनपुराणे—

रजतं कनकं^१ दीपान्मणिमुक्ताफलादिकम् ।
 दामोदरस्य तुष्टार्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः ॥

आदिशब्देन प्रवाल-राजपट्टयोर्ग्रहणमिति दानसागरः

भविष्यपुराणे—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभना दीपमालिकाम् !
 चण्डिकायतने भक्त्या स हि सूर्योपमां व्रजेत् ॥

तथा—

ददाति कार्तिकं यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
 श्रव्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

ब्रह्मपुराणे—

तुलां प्रत्यागते सूर्ये विष्वद्विषये सति ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि शस्त्रान्यभिनवानि च ॥

अस्य स्वर्गः फलम् ।

देवौपुराणे—

तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।
 दीपवृक्षः प्रकर्त्तव्यो दीपचक्रमथापि वा ॥
 दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुङ्कुषु च ।
 सिनीवालौ यदा वत्स तदा कार्यं महाफलम् ॥
 सर्वमेव प्रकर्त्तव्यं बलिपूजामहोत्सवम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

आश्वयुज्यामतौतायां यावद्राजेन्द्र कार्तिकी ।
 तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥
 तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं महानिग्रि ।
 तुङ्गे देशे बहिस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥

अथ न्यकारे गहने प्राकाशनेन जायते ।

प्राकाशात् कुशार्द्रात् तेन यान्ति^१ मरुत् सुखम् ॥

अथ ह्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तकार्तिके दीपदानमिति-
दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

दिने दिने अपक्वाम भास्करस्य महात्मनः ।

ददाति कार्तिके चक्षु भवायतनदीपकम् ॥

जातिस्मरत्वं प्रज्ञाञ्च प्राकाशं सर्वजन्तुषु ।

अथाहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कार्तिके दीपदानेन सर्वचौजस्य^२माप्नुयात् । अथ भौर-
कार्तिकशुक्लपतिपदाद्यमावस्थापर्यन्तं दीपदानमिति दानसागरः ।

अपरदिनेष्वपि संकल्पयतिरेकेण दीपदानमित्युक्तम् ।

ब्रह्मोर्वच—

दीपं प्रथच्छति नरः सूर्य्यायतने तु यः ।

तेजसा रविशङ्काग्रः सर्व्युत्पन्नफलं लभेत् ॥

कार्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।

दत्त्वा चत् फलमाप्नोति तदन्तेन न लभ्यते ॥

कार्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।

दत्त्वा सूर्यायतने न याति नरः^३ नरः ॥

एव प्रभावो दीपस्य कार्तिके मासि सुमत ।

अर्कायतनदत्तस्य यथा इद्रवचः सुरा ॥

कौमुदे कौमुद्या ज्योत्स्नया युक्ते सर्वाहोरात्रे शुक्लपक्षे
इत्यर्थः, मासविशेषणत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

सर्वकालञ्च चक्षुषाम् मेधावी दीपदो नरः ।

जायते नरकश्चापि तमःसंज्ञं न पश्यति ॥

षष्ठौ वा सप्तमौ वापि प्रतिपञ्चन्तु यो नरः ।

दीपं ददाति दत्त्वा च फलन्तस्य निबोध मे ॥

कार्त्तुरं मणिमुक्ताख्यं मनोज्ञमतिशोभनम् ।

दीपमास्त्राकुलं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥

कार्त्तुरं काञ्चनमित्यर्थः ।

तस्मादायतने भानोर्दीपं दद्यात् सदाच्युत ।

तं सद्दत्तं न हिसेत् न च तैलविवर्जितम् ॥

कुर्वीत दीपहर्ता च मूकस्त्वन्धश्च जायते ।

तस्माद्दद्यात् च हरेच्छ्रेयोऽर्थं दीपकान् नरः ॥

एतत्सकलपक्ष-षष्ठौ सप्तमौषु दीपदानप्रसङ्गात् (?) ।

स्कन्दपुराणे—

रसधेनुं तथा दत्त्वा कार्तिके मासि पार्थिव ।

सर्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्यवेत् ॥

महाभारते—

कार्तिकेन नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शूरस्य वज्रभार्यस्य कौर्त्तिकमासैव जायते ॥

भविष्यपुराणे—

एकभक्तेन वा नारी कार्तिकं उपयेन्नृप ।
 चमाऽहिंसादिनियमैः संयता ब्रह्मचारिणी ॥
 गुडाम्बुमिश्रं शाक्यं भास्कराय निवेदयेत् ।
 पुष्याणि करवीराणि गुग्गुलुं वाज्यमादरात् ॥
 सप्तम्यां वाथ षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् ।
 पत्नयोद्भवयोः स्नात्वा श्रद्धया परयाऽश्विता ॥
 इन्द्रनीलप्रतीकागैर्विमानैः सार्वकामिकैः ।
 नारी युगशतं मासं सूर्यलोके महीयते ॥
 तस्मादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम्
 इत्येवं सर्व्यज्ञेषु विधिस्तुतः प्रकौर्त्तितः ॥
 एकभक्तोपवासस्य सकलं सदृशं भवेत् ।
 सूर्यपूजाग्निहवनं सन्तोषः सोधवर्जितम् ॥
 सर्व्यव्रतेषु यद्दर्शः सामान्यो दशधा कृतः ।
 विशेषं हि प्रवक्ष्यामि मासि मासि व्रतं प्रति ॥

स्कन्दपुराणे—

कार्तिकेणपि यो मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।
 सोऽश्वमेधफलं प्राप्य बलिलोके महीयते ॥
 अथाग्निदेवतो मासः कार्तिकः, “कार्तिकोऽग्निदेवतः” इति
 विष्णु (पुराण) वचनात् बलिलोके महीयते इत्यनुवादवशात्
 वदन्ति ।

भविष्यपुराणे—

माघे मासि समुद्यत्स्त्रिसन्ध्यं पूजयेद्भूमिम् ।
 लभेत् चाण्डालिकं पुष्टं मासैकेन न संग्रहः ॥

इत्यभिधाय—

यथा माघे तथाषाढे मासमेकस्य कार्तिके ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्विजवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोविषणः ॥

अत्र पौर्णमास्यन्तकार्तिकोपक्रमदिने संकल्प्य द्विजगृहे
 मासमेकं दीपं दद्यात् अस्य फलभूयस्त्वान्नामव्यापिदानत्वमिति
 दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
 सप्तम्यामथवा षष्ठ्यामवावस्थामथापि वा ॥
 भास्करायुतसद्वाग्रस्तेजसा भासयन् दिशः ।
 दिव्याभरणसम्पन्नः कुलमुद्योत्य सर्व्यशः ॥
 दीपवृत्तं समुदोष्य भास्करस्थालये शुभे ।
 सर्व्यलोकमये वीर वीरलोके महीयते ॥

अत्र कार्तिकमासौय सप्तमी-षष्ठ्यामावस्थान्यतमतिथौ भास्करा-
 लये दीपमालिकादानं दीपवृत्तसमुदोषसहितं सूर्यलोका-
 वाप्तिफलकमिति वाक्यार्थः । वीरः सूर्यः ॥

भविष्यपुराणे -

एतदीपप्रदानेन शिवाय प्रतयोजनम् ।
 विमानं ज्ञभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
 एतेन च चतुर्दश्याममावस्याम् विशेषतः ॥
 यावद्दीपस्य संस्था वै एतेनापूर्व्यं बोधिता ।
 तावद्युगमहस्ताणि बद्रक्षोके महीयते ॥
 दीपवृषं समुदोद्य शर्वस्थापतने शुभम् ।
 पुष्यं महद्वाप्नोति शिवलोकञ्च गच्छति ॥
 शिरसारधयेद्देवीं सर्व्यां राशिं शिवाद्यतः ।
 ललाटे वाच हस्ताभ्यां समुद्युक्तयोरसि ॥
 कस्यायुतगतन्दिव्यं शिवलोकं महीयते ।

स्कन्दपुराणे - शिववाक्यम्

प्रदीपमार्कां यः कुर्यात् कार्तिके मासि वै मम् ।
 अवसाने च दीपानाम्ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
 गणपत्यं च ज्ञभते महीयते च रविर्यथा ।

तपैव

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
 चण्डिकायतने भक्ता च सूर्यालयमात्रजेत् ॥
 एतेन कुशग्राहकं समावस्थां सुभक्तितः ।
 विशेषतो नवम्यान्तु भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
 यावन्तो दीपसंघाताक्षौलेनापूर्व्यं बोधिताः ।

तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥

यमः -

कार्तिकस्य तमिस्त्रे तु मघासु नवमे तिथौ ।
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा धर्मराजाय भोजयेत् ॥
 विधिवत् ब्राह्मणान् भक्त्वा दुर्गालोके महीयते ।
 तिस्रान् कृष्णाजिने दत्त्वा सुवर्णं मधुमर्षिणौ ॥
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायाशु सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 धेनुं दत्त्वा भयसुखी भूदानफलमाप्नुयात् ॥

मघासु नवमे तिथौ मघायुक्तायां नवम्यामित्यर्थः । धर्म-
 राजो यमः तन्मौतये, यस्त्वत्र वाक्ये मघासु समये इति दानसागरे
 याठः कल्पतरु पारिजात प्रकाश-कामधेनुविरोधात् सम्यगन्वय-
 विरहाच्चावलः ।

शिशुः -

कार्तिके भौमवारेण चिवा कृष्णचतुर्दशी ।
 अस्थामाराधितः स्नानुर्मथेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
 चिवा-कृष्णचतुर्दश्यां तुलायां संस्थिते रवौ ।
 नासौ प्रेतत्वमाप्नोति हेतुद्राजये स्थितः ॥

हेतुद्रो हेतुकेसरः ।

आग्नेयपुराणे -

निशि कृत्वा जने वासं चतुर्दश्यान्तु कार्तिके ।
 कृष्णपक्षे च मौनोऽपि प्रभाते गोप्रदो भवेत् ॥
 वाहणं लोकमाप्नोति वाहणं व्रतमुच्यते ।

पद्मपुराणे -

कार्तिके मास्यमावस्था तस्यां दीपप्रदीपनम् ।
 शालायां ब्रह्मणः कुर्यात् स गच्छेत् परमं पदम् ॥
 प्रतिपदि ब्राह्मणांश्च गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरहतैः पूज्य गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नवैर्वस्त्रैरात्मानं भूषयेत् सः ।
 तस्यां प्रतिपदायान्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तनी ।
 ब्रह्मणः सा प्रिया निन्द्यं बालेयौ परिकीर्त्तिता ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्त्वात्मानश्च विशेषतः ।
 स याति परमं स्वानं विष्णोरसिततेजसः ॥
 चेन्न मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा वरा ।
 तस्यां यः स्वपचं स्पृष्ट्वा स्वानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
 न तस्य दुरितं किञ्चिदाधयो व्याधयो न च ।
 भवन्ति कुरुगार्हपत्ये तस्मात् स्वानं समाचरेत् ॥
 दिव्यं नीराजनं ह्येतत् सर्वरोगविनाशनम् ।
 गो-मद्विद्यादिकं किञ्चित्तत् सर्वं भूषयेन्नृप ॥
 चेलवस्त्रादिभिः सर्वांसोरणाधस्ततो नयेत् ।
 ब्राह्मणानां ततो भोज्यं दद्यात् कुरुकुलोद्भव ॥
 तिस्र एताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
 कार्तिकेऽस्ययुञ्जे भासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

स्नानं दानं शतशुणं कार्तिके वा तिथिर्भवेत् ।
 बलिराजो तु शुभदा या मूलाशुभनाशिनौ ॥

ब्रह्मपुराणे—

अभावस्थान्तु देवास्तु कार्तिके मासि केशवात् ।
 अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखं चीरोदसानुषु ॥
 लक्ष्मीं दैत्यभयान्मुक्त्वा सुखं सुप्ताऽम्बुजोदरे ।
 चतुर्थ्युगमहसन्तु ब्रह्मा सुप्तस्तु पद्मजे ॥
 अतोऽयं विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराञ्जनात् ॥
 'प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
 दीपवृक्षाक्षया देयाः शक्त्वा देवगृहेषु च ॥
 चतुर्व्यथशयानेषु नदीपर्वतवेणुसु ।
 वृषमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
 वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभ्रमयः ।
 दीपमालापरिचिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य प्रबुभुक्षितान् ।
 अन्नद्रुतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
 त्विग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निर्वृतैः सह ।
 शङ्करस्तु पुरा धृतं सर्व्वं सुमनोहरम् ॥
 कार्तिके शक्यपत्रे तु प्रथमेऽहनि सत्यवत् ।
 जितस्तु शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वतौ ॥

अतोऽर्घं बद्धरो दुःखी गौरौ नित्यं सुखोचिता ।
 तस्माद्भूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ॥
 तस्मिन् द्युते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गौतमाद्यादि स्मृतिसिद्धैः स्मृतकृतैः ।
 विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्वान्धवैः सह ॥
 तस्यां निश्चयां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रै रत्नैर्माख्यैरलङ्कृतम् ॥
 दीपमालापरिचित्रं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयिताभस्य महितैर्नया सा च भवेन्निश्चया ॥
 नवैर्वस्त्रैश्च सम्पूज्या दिजसम्भिवान्धवाः ।

गौडाः—

सुखराश्यां प्रदोषेषु कुवेरं पूजयन्ति वि ।

तत्र मन्त्रः—

धनदायि नमस्तुभ्यं निधिपद्याधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिसम्पदः ॥

वामनपुराण— वसिष्ठं प्रति त्रिविक्रमवाक्यम्—

‘तथान्यमुत्सवं पुण्यं वृत्ते शक्यमहोत्सवे ।

वीर प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥

तत्र तां नरशार्ङ्गल वृष्टाः पुष्टाः स्मृतकृताः ।

पुष्पदीपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति यत्नतः ॥

तवोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ।

यथैव राज्ये भवतस्य साम्प्रतम्

तथैव सा भाव्यतिकौमुदीति ॥

अतिकौमुदीति वचनादाश्विनपूर्णिमातोऽतिशयो लभ्यते पञ्च-
 पुराणैकमूलतया शुक्ला प्रतिपद् ।

श्रष्टाः—

कार्तिके शुक्लपक्षे द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गं तदा ॥

अतो यमद्वितीया सा ख्याता लोके युधिष्ठिर ! ।

तस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यं बुधैरतः ॥

यज्ञेन भगिनौ हस्ताङ्गोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादि पूजासम्भारभोजनैः ।

सर्वा भगिन्यः सम्पूज्या स्वभावे प्रतिपत्तिकाः ।

प्रतिपत्तिकाभगिन्यभावे प्रतिपन्नात्मानः ॥

ब्रह्मपुराणे—

पङ्गुर्भान् दानवान् पूर्वं वसुधित्वा जगद्गणः ।

स्वां योगनिद्रामसृजद्देवीं रक्षार्थमात्मनः ।

एकामङ्गा भगवतीं मिद्धये कालदेवतम् ।

शुक्लपक्षे तु सम्पूज्या कार्तिके केशवाश्रया ॥

चतुर्थ्यां वाऽथवाष्टम्यां नवम्याश्च स्वर्माद्विदा ।

चतुर्दश्यामथ स्त्रीभिः सुस्नाताभिर्दद्यात्क्रमम् ॥

गृहादाद्ये तु यस्य स्थादेकान्ते सफलो द्रुमः ।

तत्रार्घ्यपुष्पधूपान्नसम्पदा पूजयेच्च ताम् ॥
 एकपुत्रवती नारी मनोवाक्कायमंथता ।
 सर्वोपकरणैर्धनं गृह्णीत्या गाममुत्तमम् ॥
 ततो ददाति श्येनाय सुप्रीता प्रीतिकामिनौ ।
 दमं घासं नद्यस्त्रार्थं भगवत्यै निवेशताम् ॥
 इत्युक्त्वा च गृहं याति ततः पूर्णमनोरथा ।
 कृते युगे प्रसिद्धोऽयं दासवद्भुक्तको यथा ॥
 यद्योपरिचरो राजा रेतः पर्णपुटे खकम् ।
 तिधाय प्रददौ नेतुं श्येनाय स्नां प्रियां प्रति ॥
 युगेष्वन्येषु मन्त्रान् पठस्सनस इत्यपि ।
 जहाति भूमौ तं घासं प्राङ्मुखो याति वेष्म च ॥
 आमन्त्रणन्तु यस्यापि पक्षिणो निश्चितं पुरा ।
 स एव पक्षो गृह्णाति तं घासमिति निश्चितम् ॥
 आदौ गृहे ततो मुक्ते सा नारी सुसमाहिता ।
 पश्चाद्गृहपतिर्भुङ्क्ते मभृत्य-ज्ञाति-बान्धवः ॥
 गृहे देवीन् तैर्नैव विधिना पूजयेत् पतिः ।
 श्येनघासो न देयश्च न च दृष्टं समाश्रयेत् ॥
 किन्तु गुप्ते गृहे भार्यां पूजयेत् पतिव्रताम् ।
 युगेष्वन्येष्वमद्भावो दम्पत्योर्न भवेद्यदा ॥
 तदा खकुलधर्मन्तु तावन्नाचं करोति सः ।

इत्येकानङ्गपूजा ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुवाच—

षष्ठ्यां फलाग्रनो राजन् विशेषात् कार्तिके नृप ।
 राज्यच्युतो विशेषेण स्वराज्यं लभतेऽचिरात् ॥
 षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा ।
 उपोष्या सा प्रयत्नेन सर्वकालं जयार्थिना ॥
 कार्तिकेयस्य दयिता एषा षष्ठी महातिथिः ।
 देवसेनाधिपत्यं हि प्राप्तमस्मां महात्मना ॥
 अस्यां श्रीधमायुक्तो यस्मात् स्कन्दोऽभवत् पुरा ।
 तस्यां षष्ठ्यां न भुञ्जीत प्राप्नुयाद्भार्गवो मदा ॥
 भार्गवो अियम् ।

दत्तार्थं कार्तिकेयाय स्थित्वा वै दक्षिणामुखः ।
 दध्ना दृतोदकैः पुष्यैर्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
 मन्त्रविदारज स्कन्द महासेन महाबल ।
 रुद्रोमाग्निज षडङ्ग गङ्गागर्भ मनोऽस्तु ते ॥
 प्रीयतां देवसेनानीः सम्पादयतु वृद्धतम् ।
 दत्त्वा विप्राय चैवास्त्रं यच्चान्यदपि वर्त्तते ॥
 पश्चाद्भुङ्क्ते त्वसौ राज्यां कृत्वा भूमिन्तु भाजनम् ।
 एवं षष्ठीव्रतस्थस्य उक्तं स्कन्देन यत् फलम् ॥
 तस्मिन्बोध महाराज प्रोच्यमानं यथाखिलम् ।
 षष्ठ्यां फलाग्रनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ॥

शुक्लायामथ कृष्णायां ब्रह्मचारौ समाहितः ।
 तस्य सिद्धिर्धृतिः पुष्टौ राज्यमायुर्निरामयम् ॥
 पारथिकश्चेद्विकश्च दद्यात् स्कन्दो न संशयः ।
 यः शक्तो गोपवासस्य स नक्तेन प्रती भवेत् ॥
 स्वर्गं च नियतं वासो भवेत्तैवाच संशयः ।
 इह चागत्य कल्पान्ते यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥
 देवानामपि वन्द्योऽसौ राजराजो भविष्यति ।

इति स्कन्दषष्ठी ।

अत्र च— स नक्तेन प्रती भवेदित्यस्यापि स्वर्गं च नियतं वास
 इत्यस्य पश्चाद्भविष्यपुराणीय भाद्रोक्तषष्ठीकल्पमध्यस्थः 'षष्ठ्यां तैलं
 न भुञ्जीत' इत्यादि सार्द्धश्लोको व्यर्थास्ति, ततोऽपि कल्पतरावचापि
 योजयित्वा लिखितः ।

तस्मिन्—

षष्ठौ नक्तप्रतलेन तद्वद्चापि तैलाभोजनमङ्गम् ।

तत्रैव भविष्यपुराणे—

समा सत्यं दद्यात् दानं शौचमिन्द्रियनियमः ।

देवपूजाग्निहव्यं सन्तोषः स्तोत्रार्जनम् ।

सर्वप्रतेज्यं धर्मः सामान्येन सदा स्थितः ॥

तथा—

गृहीत्वा सप्तमीकल्पं ज्ञानतो यस्तु मानवः^१ ।

त्यजेत् कामाङ्गयाद्यापि स ज्ञेयः पतितो बुधैः ॥

१ A नद ।

२ A मानवो यस्तु नामसः ।

सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः ।
 ह्रलोपवासं षष्ठ्यान्तु पञ्चम्यामेककालमुक्त् ॥
 दत्त्वा तु संकृतं शाकं भक्ष्या भोज्यसमन्वितम् ।
 देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 यावज्जीवं नरः कश्चिद्भूतमेतच्चरिष्यति ।
 तस्य श्रीर्विजयश्चैव चिद्वर्गश्च विवर्द्धते ॥
 मृतश्च स्वर्गमाप्नोति विमानवरमास्थितः ।
 सूर्यलोके स रमते मन्वन्तरगणान् बहून्^१ ॥
 इह चागत्य कल्पान्ते रिपून्^२ शास्ति समन्ततः ।
 पुत्र-पौत्रैः परिवृतो दाता स्यान्नृपतिश्चिरम् ॥
 स भुङ्क्ति परान् भोगान् विद्यहे चाजितः परैः ।
 गाधन् यो राजशाहूँल शाकाहारेण सप्तमीम् ॥
 उपोष्य लब्धं तन्नीयं पैत्रं वै गयसंश्रितम् ।
 कुरुणा इह पूर्व्वेण शाकाहारेण वै तथा ॥
 धर्मज्ञेचं कुरुज्ञेचं कृतं तेन विवस्वता^३ ।
 सप्तमी नवमी षष्ठी तृतीया पञ्चमी तथा ॥
 कामदास्तिथयो ज्ञेया इहैव नरयोषिताम् ।
 सप्तमी माघमासस्य नवम्याश्चयुजे तथा ॥
 षष्ठी भाद्रपदे धन्या वैशाखे च तृतीयिका ।
 पुण्या भाद्रपदे मासि पञ्चमी नागपञ्चमी ॥

१ D मन्वन्तरगतान्यथ ।

२ A विपुल शान्तिधनतः ।

३ A वितन्वता ।

४ मूले— इतरत्र न बोधितां ।

इत्येतास्त्रेषु मासेषु विशेषान्तिथयः शुभा ।
 श्राकं सुसंज्ञितं कृत्वा पेय-भक्ष्यसमन्वितम् ॥
 इत्वा विप्रे यथाशक्त्वा पश्चाद्गुह्ये निशि व्रतौ ।
 कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां कुरुनन्दन ॥
 चतुर्भिस्त्रयसु मासेषु पारणं प्रथमं स्मृतम् ।
 अगस्तिकुसुमैस्तत्र पूजा कार्या विभावसोः ॥
 विलेपनं कुङ्कुमञ्च धूपैश्चैवापराजितः ।
 खानन्तु पञ्चगव्येन तदेव प्राशयेत्तथा ॥
 नैवेद्यं पायसञ्चात्र देवदेवस्य कीर्तितम् ।
 तदेव देयं विप्राणां श्राकं भक्ष्यमथात्मना ॥
 शुभश्राकसमायुक्तं भक्ष्यपेयसमन्वितम् ।

शुभश्राकमनिषिद्धश्राकम् ।

द्वितीये पारणे राजन् शुभगन्धानि यानि वै ।
 पुष्पाणि तानि देवस्य तथा श्वेतञ्च चन्दनम् ॥
 धूपानां गुग्गुलुश्चापि त्रियो देवस्य सर्वदा ।
 श्राक्योदनं नैवेद्यञ्च दधिमिश्रं महामते ॥
 तदेव ब्राह्मणान्तु भक्ष्यलेह्यसमन्वितम् ।
 कालश्राकेन च विभोर्युक्तं दद्याद्विचक्षणः ॥
 गौरसर्पकस्केन खानद्यात्र विदुर्बुधाः ।
 तस्यैवं प्राशनं धन्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥
 तृतीयपारणस्यान्ते महाब्राह्मणभोजनम्^१ ।

अवणञ्च पुराणस्य वाचनञ्चास्य शस्यते ॥
 देवस्य पुरतः स्नातो ब्राह्मणानान्तथागतः ।
 ब्राह्मणादावकाञ्छ्याद्यं नान्यवर्णसमुद्भवात् ॥
 अथ तान् ब्राह्मणान् सर्वान् श्रद्धया भक्त्या च पूजयेत् ।
 वाचकस्थामले चाङ्गे वाससी सन्निवेदयेत् ॥
 वाचके पूजिते देवः सदा तुष्यति भास्करः ।
 करवीरं यथेष्टन्तु तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥
 यथेष्टं गुग्गुलुश्चास्य यथेष्टं पायसं सदा ।
 यथेष्टं मोदकास्तस्य यथा वै तास्रभाजनम् ॥
 यथेष्टञ्च घृतं तस्य यथेष्टो वाचकः सदा ।
 पारणञ्च^१ यथेष्टं वै सवितुः कुरुनन्दन ॥
 इत्येषा सप्तमी पुष्पा सुप्रिया गोपतेः सदा ।
 यामुपोष्येह पुरुषो दौर्गत्येन न युज्यते ॥

कार्तिके शुक्लसप्तम्यामुपक्रम्य प्रतिमासं कुर्वता चतुर्थे चतुर्थे
 मासि या या शुक्लसप्तमी तस्यां तस्यां पारणं कार्यं, एव-
 मेकस्मिन् वर्षे वारचयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरे ह्येतादृश
 व्रतं यावज्जीवं कर्तव्यम् ।

इति श्राकसप्तमी ।

तत्रैव-

अयने विषुवे चैव षड्शीतिसुखे तथा ।
 मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्यं चण्डिकाम् ॥

तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्तिकस्य तु ।
युगादिषु नवमी ।

युगादिषु युगान्तेषु आद्रुमचयमुच्यते ।

इत्यधिकृत्य वराहपुराणे—

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ।

वराहपुराणे अगस्त्य उवाच—

सार्वभौमव्रतं शान्त्यत् कथयामि समासतः ।

येन सम्यक् कृतेनाश सार्वभौमो नृपो भवेत् ॥

कार्तिकस्य तु मासस्य दशमौ शुक्लपक्षिका ।

तस्यां नकाग्रनो नित्यं दिक्षु शुद्धवस्त्रिं हरेत् ॥

विचित्रैः कुसुमैर्भक्त्या पूजयित्वाऽथ ब्राह्मणान् ।

सर्वा भवत्यः सिद्धान्तु मम जन्मनि जन्मनि ॥

एवमुक्त्वा वस्त्रिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा ।

ततो रात्रौ च भुञ्जीत तदन्नञ्च सुसंस्कृतम् ॥

पूर्वं पश्चात् यथेष्टान्तु एवं भवत्सरं नृप ।

यः करोति नृपो नित्यं तस्य दिम्बिजयो भवेत् ॥

भवत्यो दिग्गः तासु दिक्षु च प्रते प्राच्यादयो देवताः

तासाञ्च नामभिर्नमोऽन्यैः पूजा वस्त्रिदानञ्च ।

इति सार्वभौमदशमौव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके मासि नेशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ अद्रु-भक्तिसमन्वितः ॥

नृत्यगीतैस्तथा वाद्यैश्च अग्रजुःसाममङ्गलैः ।

वीणापणवग्रन्थैश्च पुराणश्रवणेन च ॥

वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।

स्वभावैरिन्द्रजालैश्च भूमिगोभाभिरेव च ॥

पुष्पैर्धूपैश्च-नैवेद्यैर्दीपवृक्षैः सुशोभनैः ।

होमैर्भक्ष्यैरूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥

इत्थोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाचोद्वैश्च^१ दाडिमैः ।

कुठेरकस्य मञ्जर्यां मालत्या लवणेन च ।

हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्वदा ॥

कुङ्कुमालककाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।

तथाविधै रक्तपुष्पैर्द्रव्यैर्वैरिक्थ्याहृतैः^२ ॥

कुठेरकं कृष्णतुलसीमाङ्गः, वीरकथो विक्रेतुपन्थसमन्वित्याजनेन क्रयः ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां दादश्यामरुणोदये ।

आदौ हतेन तैलेन मधुना ज्ञापयेत्ततः ॥

दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवत् ।

शास्त्रवदिति समन्त्रकपञ्चगव्येन स्वामोक्तपरिमाणवता हतादिना चेत्यर्थः ।

उदत्तनं माषपूर्णं मसूरामलकानि च ।

लोभं कालेयकञ्चैव तगरं मुस्तकानि च ॥

सर्वपाश प्रियङ्गुश्च मातुलङ्गरमन्तथा ।
 सर्व्वीषधः सर्व्वगन्धाः सर्व्ववीजानि काश्वनम् ॥
 मङ्गल्यानि यथाकामं रत्नानि च कुशोदकम् ।
 हस्तिदन्तोद्धृता मृच वृषष्टङ्गोद्धृता च मृत् ॥
 नदीतौराङ्गवास्थानादस्त्रीकात्सङ्गमाद्धृतात् ।
 राजास्थानाश्च सरमस्तथा पर्व्वतमस्तकात् ॥
 एताभिः शोध्य देवेशं दद्याद्गोरोचनां शुभाम् ।
 सर्व्वीषध्यादयः परिभाषोक्ताः ॥ ५ ॥
 ततस्तु कलमा देया यथाप्राप्ताः स्वलङ्कृताः ।
 जातीपञ्चवसम्बद्धाः सफलाश्च सकाञ्चनाः ॥
 पुण्याहजयशब्देन वीणा-वेणुरवेण च ।
 शब्देन मधुरेणैव सूत-मागध-वन्दिनाम् ॥
 एवं संस्थाप्य गोविन्दं स्वन्लिप्तं स्वलङ्कृतम् ।
 सुवाममं पूजयेच्च समनोभिः सकुङ्कुमैः ॥
 दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन च भूरिणा ।
 माचयाऽन्नप्रदानैश्च होमैः पुण्यैः सदक्षिणैः ॥
 वासोभिर्भूषणै रत्नै र्गाभिरश्वैर्मनोरमैः ।
 ब्राह्मणाः पूजनोयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ॥
 सखिभज्याश्च दायादा ब्राह्म्याः सात्वतजातयः ।
 यज्ञश्रिष्टामृतं पश्याद्गोक्तव्यं ब्राह्मणैः सह ॥
 सखिभज्यास्ततः पश्चात्तथोदद्यान्तु नर्त्तकाः ।
 चतुर्दश्यां न भोक्तव्यं पातव्यमथवा पयः ॥

पौर्णमास्यान्तु सम्युज्यो भक्त्या दामोदरः सदा ।
 माचया शक्त्यनुसारेण ।
 तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं भक्तभोजनम् ।
 दौःशील्यभ्रान्तिचकितैः तत्र मत्तर्षिभिः पुरा ॥
 सन्ध्याः कृत्तिकाः षट् च षड्ते साध्वीमरुन्धतीम् ।
 ततः स्कन्दश्च भगवान् कार्तिकेयत्वमागतः ॥
 खड्गश्च रुद्रवचनादक्षिमध्यात् समुत्थितः ।
 रुद्रात् पाशशतं लेभे वरुणस्तत्र दारुणम् ॥
 अग्निश्च मृगुशापाच्च मुक्तस्तत्र महाभयात् ।
 बर्द्धितो मनुना मत्स्यो नौवा तत्र पथोनिधिम् ॥
 स्वातन्त्र्यं वृषभैस्तत्र प्राप्त उत्सङ्ग एव हि ।
 पुष्टिः साङ्गामिकौ तत्र कृता देवैर्जिगीषुभिः ॥
 तस्माद्दृशाच कर्त्तव्याः पौराणा उत्सवाः सकृत् ।
 तत्र चन्द्रोदये पूज्यास्तापस्यः कृत्तिकाश्च षट् ॥
 कार्तिकेयस्तथा खड्गो वरुणश्च ऊताशनः ।
 धान्यैः सशुकैर्दारोर्द्धं भूषितव्यं निशागमे ॥
 मास्यै-धूपैस्तथा-गन्धैरन्यैश्चावचैस्तथा ।
 परमाग्निः फलैः शाकैर्बह्निब्राह्मणतर्पणैः ॥
 रचूणाश्च विकारेण दौपष्ट्यैः सुग्रीभनेः ॥
 हवरेणाय पयसा तथा चान्यैश्च गोरसैः ।
 लोपिकाभिर्विचित्राभिः स्वजात्युक्तैश्च पानकैः ॥
 लोपिका पकाश्च विशेषः ।

एवं देवांसु समूह्य दीपो देवो गृहादहः ।
 'दारोपान्ते ततो गर्त्तश्चतुरस्रो मनोहरः ॥
 चतुर्विंशत्यङ्गुलः कार्यः निकसन्दनवारिणा ।
 गवां क्षीरेण समूहः समन्तात् परिरक्षितः ॥
 तत्र हेममयो मत्स्यो मुक्तानेवो मनोहरः ।
 सङ्क्षेपेभ्यो विधानेन नमोऽस्तु हरये पठेत् ॥
 ब्राह्मणाय मनोज्ञाय दद्यात् तत् क्षीरसागरम् ।
 सर्व्वशस्यधरं रम्यं सर्व्वगन्धसमन्वितम् ॥
 सुधासमं ब्राह्मणाय महाकान्तारतारगम् ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि शरीरे सन्ति संख्यया ॥
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गे वसति तत्प्रदः ।
 पूजयित्वा ततो विष्णुं रक्तमाल्यानुलेपनैः ॥
 भोक्तव्यं गोरसप्रायं सुप्तव्यं स्वर्ण्डले ततः ।
 एकादशादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ॥
 दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीष्वपि ।
 पूजनोद्यो हरिर्देवो ब्राह्मणाः सङ्गताग्रनाः ॥
 अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्तं पूर्वं सुरासुरैः ।
 विष्णोः प्रबोधसमये दिव्यं युगशतं क्रमात् ॥
 यथावत् पालितं तच्च मुनिभिर्वाक्यमुत्तमम् ।
 देवैर्विष्णुप्रबोधादि समयं तत्तरायणम् ॥
 पालितं तच्च वचनं पश्चात्त्यक्तं विधेर्वशात् ।

नित्यं संयामशीलत्वाद्भ्रूणां द्विंशत्तकैस्तथा ॥
 देवदानवयक्षैश्च पिशाचैरथ राक्षसैः ।
 वर्जिता प्राणिर्हिंसा च मांसादेर्दिनपञ्चकम् ॥
 यस्मान्न भोजनं धात्रा तेषां मांसादृते कृतम् ।
 ततः प्रमृति यो येन धर्मश्च स्वयमाश्रितः ॥
 स तेन पाक्यते नित्यमद्यापि प्रयतात्मना^१ ।
 मुनिवद्देववच्चाय दैत्यदानववत्तथा ॥
 देया च सर्व्वभूतेभ्यो नरैरभयदक्षिणा ।

अभयदक्षिणा अहिंसा सा चाममांसाभोजनरूपाऽपि, अतएव
 मांसत्यागाचारोऽत्र शिष्टानां मांसभक्षणस्यापि हिंसाप्रभेदत्वात् ॥

तथाच मनुः—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकाश्चाष्टघातकाः । इति ।

प्रबोधः श्रयणानुसारादेव नेतव्यः । दिनपञ्चकेऽत्र कृत्य-
 कथनमात्रं वक्तव्यकमिति प्रसिद्धं चेदं दिनपञ्चकं गौड़निबन्धे
 अतीव निन्दितं मांसम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे शुक्लदादशौ प्रकम्य—

सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके दिवमाप्नुयात् ।

सरोमवस्त्रं पट्टादि ।

वराहपुराणे—

यन्मया पूर्व्वपृष्टोऽसि धर्मोण च यज्ञोधन ।

कर्माणा येन पश्यन्ति तद्ददस्व पदं विभो ॥
तन्ममाचक्ष देवेश कृत्स्नं धर्मं मनातनम् ।
येन मे संग्रयो देव हृदयादपगच्छति ॥

वराह उवाच—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।
अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
यावन्नोका हि वर्तन्ते यावत्तस्मैव माधवि ।
मङ्गलो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥
कृत्वा चै मम कर्माणि द्वादशीं मत्परो नरः ।
समेव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

मङ्गोत्तरद्वारभिनूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदास्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ।

मेघा गता निर्मलपूर्णसम्भ्रः

श्राद्धपुष्पाणि च लोकनाथ ।

अहं ददामीति च पुण्यहेतो-

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

स यज्ञो यत्र भासि त्वं सर्वयज्ञानुभवोऽसि यज्ञाः ।

यजन्ति वार्त्तासुविशुद्धमत्वाः प्रबुध्य जागृष्व च लोकनाथ ॥

यश्चान्तिमो मन्त्रः समग्रप्रदोपाद्यलिखितोऽपि वराहपुराणे
कृत्यसमुच्चयादिषु च दृष्टत्वालिखितः ।

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादशीं च यशस्विनि ।

मम भक्ता नरश्रेष्ठास्तो यान्ति परमां गतिम् ॥

एवं वै शारदं कर्म निखिलं कथितं मया ।

मोदते देवि संसारे मम भक्तः सुखावहः ॥

अगस्त्य उवाच—

शृणुष्व भक्तितो राजन् कार्तिकैकादशीं तथा ।

उपोष्य विधिना येन सर्वेषां प्राप्नुयात् फलम् ॥

प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् ।

विसोमेनार्चयेद्देवं नारायणमकल्पवृक्षम् ॥

प्राग्विधानेन मार्गलिखितद्वादश्युक्तसामान्येति कर्त्तव्यतया विसो-
मेनान्यद्वादशीविहितपादादिपूजावैपरीत्येन ।

नमः सङ्कशिरसे शिरः सम्पूज्य वै हरेः ।

पुरुषायेति च भुजौ कण्ठं वै विश्वरूपिणे ॥

ज्ञानात्मनेति चास्त्राणि श्रीवत्साय तथा उरः ।

जगद्भूमिष्वावे पूज्य उदरं दिव्यमूर्त्तये ॥

कटिं सङ्कपादाय पादौ देवस्य पूजयेत् ।

अनुसोमेन देवेशं पूजयित्वा विचक्षणः ॥

नमो दामोदरायेति सर्वाङ्गं पूजयेद्भूरिम् ।

अनुसोमेन तत्तन्मन्त्रसहितपादादिपूजादिक्रमेण ।

एवं सम्पूज्य विधिना तस्याग्रे चतुरो घटान् ।

स्थापयेत् रत्नगर्भान् सितचन्दनचर्चितान् ॥
 स्रग्दामवद्दुधीवांसु सितवस्त्रावगुण्डितान् ।
 स्थगितान् तास्रपात्रेषु तिस्रपूर्णेः सकाञ्चनैः ॥
 चत्वारः सागराद्यैते कल्पिता द्विजसत्तम ।
 तन्मध्ये प्राग्निधानेन सौवर्णे स्थापयेद्हरिम् ॥

प्राग्निधानेन मत्स्यदादग्नौविधानेन ।

योगेश्वरं योगनिधिमन्त्रं^१ पीतवाससम् ।
 तमप्येवन्तु समूच्य जागरन्तत्र कारयेत् ॥
 कुर्याच्च वैष्णवं यागं यजेद्योगेश्वरं हरिम् ।
 षोडशारे रथाङ्गे तु रजोभिर्वज्रभिः कृते ॥

वज्रभिर्विष्णुपूजास्थानचक्रप्रकृतिभूतपञ्चवर्णकैः ।

एवं कृत्वा प्रभाते तु ब्राह्मणान् पञ्च चानयेत् ॥
 चत्वारः कलशा देया चतुर्वर्णाः पञ्चमस्य तु ।
 योगीश्वरन्तु सौवर्णं प्रदद्यात् प्रथतः शुचिः ॥
 वेदाध्येषे समं दत्तं तद्विदे द्विगुणं तथा ।
 आचार्य्यं पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ॥
 यस्त्विदं सरहस्यन्तु समन्त्रं चोपपादयेत् ।
 विधानं तस्य भक्त्या^२ वै दत्तं कोटिगुणोत्तरम् ॥
 गुरौ तिष्ठति यस्त्वन्यमासकं पूजयेत् सुधीः ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति दत्तं तस्य च निष्कलम् ॥
 प्रसन्ने च गुरौ पूर्वं पश्चादन्यस्य दीयते ।

अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुर्ज्ञेयो जनार्दनः ॥
 मार्गस्थो वायमार्गस्थो गुरुरेव परा गतिः ।
 प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहादिप्रतिपद्यते ।
 युगकोटिं स नरके पथ्यते नात्र संग्रथः ।
 एवं दत्त्वा विधानेन तत्ततो विष्णुमर्त्यं च ॥
 विप्राणां भोजनं दद्याद्यथाशक्त्या सदक्षिणम् ।
 धरणीव्रतमेतद्धि पुरा कृत्वा प्रजापतिः ॥
 प्रजां लभेत्तथा सुक्तिं ब्रह्मण्यवचले शुभे^१ ।
 युवनाश्वस्य राजर्षिरेतेन विधिना पुरा ॥
 मान्धातारं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ।
 तथा हैहयदायादः कृतवीर्य्यो नराधिपः ॥
 कार्तवीर्य्यं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ।
 शकुन्तलाप्येवमेव व्रतं चौर्त्वा महासुने ॥
 लेभे शाकुन्तलं पुत्रं दौश्रन्तं^२ चक्रवर्त्तिनम् ।
 अनेन विधिना प्राप्तं चक्रवर्त्तित्वमुत्तमम् ॥
 धरण्या अपि पाताले पद्मया च कृतं पुरा ।
 व्रतमेतत्ततो माया धरणीव्रतमुच्यते ॥
 समाप्तेऽस्मिन् धरा देवौ हरिणा क्रोडरूपिणा ।
 उद्धृताद्यापि तुष्टेन धारिता गौरिवाम्भसि ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्वा यश्च कुर्यान्नरोत्तमः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः विष्णुमालोक्यतां व्रजेत् ॥

एकैकाप्रति^१ चापसु राज्यमेका प्रयच्छति ।
किं पुनर्दादशैतासु येनेन्द्रं ददुः पुरा ॥
इति योगीश्वरदादशौ धरणीश्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दवोः कृत्तिकास्थयोः ।
पुण्या आद्रकरणेन पुण्यहेतुस्तथैव प्रकृमात् ।

तथा—

आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महतौ सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥
यदा घाम्यन्तु भवति ऋचं तस्यामथो^२ कश्चित् ।
तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।
सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं कृत्तिकानक्षत्रं याम्यं भरणी प्राजापत्यं रौहिणी ।

तथा—

विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेव्वतिदुर्लभः ॥

विष्णुः—

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृश्यते ।
पौर्णमासी तु महतौ प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥

१ D एकैकयापि चापसु ।

२ A तस्यापि तिथौ ।

तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
तथैव द्वादशौ शुक्ला चाऽन्या अवणसंयुता ॥
सहितौ एकराशिस्थितौ नत्वेकनक्षत्रस्थितौ संवत्सर इति
वचनात्, न हि प्रतिशंवत्सरे नियमेन पौर्णमास्यामेकनक्षत्रस्थौ च
चन्द्र-दृश्यते भवतः ।

एकराशिस्थितौ भवत इवेति पारिजातः ।

यथा—

कार्तिकी कृत्तिकायुक्ता चेत् स्यात्तस्यां सितमुचाणमेकवर्णं
वा शशाङ्कोदये सर्व्वरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये च ब्राह्मणाद्य दशात्
कान्तारभयं नश्यति ।

भविष्यपुराणे—

कार्तिके पौर्णमास्यान्तु उपवासोऽर्चयेदुमाम् ।
सोऽग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्य्यलोकञ्च गच्छति ॥

देवीपुराणे—

कार्तिके कारयेत् पूजां चागं देवीप्रियं सदा ।
ब्रह्मविष्णुशिवदौनां तत्र पूजा महाफला ॥
गवोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
सर्व्वयज्ञफलं वीर प्राप्नुयाद्विचारयन् ॥

मत्स्यपुराणे—

कार्तिक्यां धौ वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।
स शैवं पदमाप्नोति वृषमतमिदं स्मृतम् ॥

१ D कार्तिक्याम् ।

थमः—

कार्तिकायां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

श्रीमहाभारते—

तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।

न तस्य विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कष्टकाः ॥

यस्तु वर्षगतं पूर्णमग्निहोत्रं समाचरेत् ।

कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

अथ चैत्र्यां वृषोत्सर्गः कार्तिकायां वा प्रथमतः ।

कर्त्तव्यस्त्वथ रेवत्यां त्रिभिर्वषैर्दिजातिभिः ॥

वृषभः कृष्णमारस्तु प्रत्यथस्य त्रिहायनः ।

मनोहो दर्शनोयस्य सर्वलक्षणसंयुतः ॥

अष्टाभिर्धनुभिर्युक्तस्तुभिरथवा क्रमात् ।

त्रिहायनीभिर्धन्याभिः^१ सुरूपाभिः सुगोभितः ॥

सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्त्रचरो महान् ।

उत्सृष्ट्यो विधानेन श्रुतिसृतिनिदर्शनात् ॥

प्रागुदकूपवने देगे मनोहो निर्जने वने ।

न च वाह्यो न च शीरं पातय्यं केनचित् कश्चित् ॥

स्रधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तुष्टये^२ ।

मातृपक्षासु चैकेचिद्ये चान्ये पितृपक्षाः ॥

१ D वस्याभिः ।

२ कश्चित्— न वाह्यं न च तत् शीरम् ।

३ B वृषभे ।

गृह-शहर-बन्धुनां च कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आहुवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेन ते सर्वे लभन्तां पितृतर्पणाम् ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाद्यनयुतं जकम् ॥

पितृभ्यश्च ममात्मैकं ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।

ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेन ममन्विताः ॥

वनेषु गावः क्रीडन्ते वृषोत्सर्गप्रसिद्धेषु ।

अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वकोक्तिभिः पटेः ।

ब्राह्मणानाह यत् किञ्चिन्नयोत्सृष्ट्यन्तु विर्जने ॥

नं कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाष्यं यथाक्रमम् ।

वृषोत्सर्गादृते नान्यत् पुण्यमपि महीतले ॥

तथा पञ्चदशीप्रसङ्गात् ।

युगाद्येषु युगात्केषु षडशीतिमुखेषु च ।

दक्षिणोत्तरगे सूर्य्यं तथा त्रिषुवतोर्दशोः ॥

संक्रान्तिषु च सर्वासु ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।

पञ्चदशीं चतुर्दशीं पञ्चम्यामष्टमौषु च ।

उपचारो गवां कार्थ्ये मासि मासि यथाक्रमम् ॥

सवणस्य च चत्वारि पक्षान्यष्टौ वृत्तस्य च ।

परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ॥

दाविंशच्छीतलस्यापि जलस्य च पक्षानि च ।

आदौ विचार्य्यं वयसः^१ परिमाणं वसं शुचिम् ॥

शुचिमग्निं जठर्य्यम् ।

१ D वयसः ।

आकस्मिकम् दातव्यं पुण्यार्थं नु गवाङ्गिकम् ।
 प्रभाते खवणं यत्र दौष्यते च ततो जलम् ॥
 ततस्तृणानि भोज्यस्य पोषणं मांसवर्जितम् ॥
 निशि दौषाः सतन्त्रौका देयाः पौराणिकी कथा ।
 एवं कृते रत्नपूर्णा मर्ही दत्त्वा फलं भवेत् ॥
 सौरभेद्यः सर्व्वक्षिताः पवित्राः पुष्कराग्रयः ।
 प्रतिगृह्णन्तु मे पासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण गवां पासं सदेव हि ।
 गवां कण्डूयनं पासपासमाङ्गिकमैव वा ॥
 दत्त्वा भवेन्नाहापुणं गोप्रदानसमं चषात् ।
 गोप्रदानाच्च यत्पुण्यं गवां संरक्षणाद्भवेत् ॥
 मनुष्यैस्तृणतोयाद्यैर्गावः पाश्याः प्रयत्नतः ।
 देयाः पोश्यासु रक्ष्यासु पूज्या वाद्यासु सर्व्वदा ॥

कालिकापुराणे—

कार्त्तिक्यामय वैशाख्यामयनादिषु पर्व्वसु ।
 दत्त्वा दौषान् समुद्बोध देवस्थापे वणिं ततः ॥
 भूतानां देवदेवस्य बहिर्द्दिक्षु ददेत्सुधीः ।
 स प्रतो देवमामन्त्र सुपेद्रुमौ हरं स्मरन् ॥
 उपस्थित्य गृहं गत्वा निराहारो निशि खपेत् ।
 अपरेऽहनि पूर्वाह्णे गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ।
 कारयेत् महास्नानं हराय विधिना शृणु ॥

१ खचित्—प्रतिगृह्णन्तिभम् ।

पञ्चविंशपलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ।
 शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन तु ॥
 तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ।
 तावतैव हि क्षीरेण पञ्चगव्येन वा ततः ॥
 भूयः सार्द्धमहस्त्रेण पश्यानामैक्ष्वरेण तु ।
 रस्त्रेण कारयेत् स्नानं भस्त्रा चोष्णाम्बुना ततः ॥
 श्रौताम्बुना तद्योदर्यं वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ।
 चापयेद्भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रस्थितेन तु ॥

मन्त्रवता गन्धवता चेत्यर्थः ।

विधिना स्नाय चानेन लिङ्गं रोचनया लिपेत् ।
 कुष्ठ-कुङ्कुम-कपूर-चन्दनागुरुयुक्तया ।
 लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठान्तं घनं शुभम् ॥
 नीलोत्पलसहस्त्रेण मालां वद्धा च पूजयेत् ।
 चलाभाक्तसहस्राणामर्द्धार्द्धिनापि पूजयेत् ॥
 उत्पलानाम्बलाभे तु पक्षे श्रौतरोर्यजेत् ।
 पक्षैर्वा चम्यकैर्वापि जात्या पाटलयापि वा ॥
 पुष्पागैः कर्णिकारैर्वा श्रेतमन्दारजैरपि ।
 दमनैर्मरुवकैर्वापि शमी-शुक्लार्क-नागरैः ॥
 यद्यास्त्राभस्य पक्षैर्वा निर्गम्य (?) च मलोष्णितैः ।
 प्रपूज्य कारयेद्भक्त्वा सुगन्धं पुष्पमण्डलम् ।
 गुग्गुलुञ्जाव्यसंयुक्तमगुहं वाऽभितं दहेत् ॥

चक्षितं कृष्यम् ।

समुच्च गौरोभर्तारं गौतमादिचमङ्गलेः ।
 शालिपिष्टोद्भवेः भिद्वेष्टतपूर्णेः समुज्वलेः ॥
 ततो गौराजनं दीपेः षड्विंशद्विंश कारयेत् ।
 सर्वपे-दधिभयुक्तेर्दूर्वा-गौरोचनाक्षतेः ॥
 गन्धपुष्पोदकं दद्यात् भूयोऽर्घं चिन्धय गृह्णरम् ।
 ज्ञातकुम्भमयं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 ध्यात्वा निवेदयेन्मूर्द्धिं भिक्षुस्य कुसुमैः सप्त ॥
 सुष्कवस्त्रयुगं शुभ्रं दीपं वा पद्मसम्भवम् ।
 चामरं दर्पणञ्चैव दीपवृक्षं प्रदापयेत् ॥
 धूपं साधारणञ्चैव सचटं पूर्णमेव च ।

पूर्णमष्ट चटञ्चैव ।

वितानक ध्वजौ दद्यात् किङ्किणीरवकान्वितौ ।
 अथाष्टाभिः चिन्तं पीय अङ्गेभक्त्या तु दष्टवत् ॥
 ततः किञ्चित् पठेत् श्लोकं गृह्णरं भवगृह्णरम् ।
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेन्ने-निर्माक्यवर्ककः ॥
 प्रथमोऽक्षेप्ततः पञ्चाक्षेवेद्यस्य निवेदयेत् ।
 द्वाभ्यामक्षपण्यस्यैव आगतास्य बुभुक्षिताम् ॥
 तर्पयेदक्षपण्येन सर्व्याक्षान् मन्त्रगोचरान् ।
 पक्षानां द्वे सक्षे तु महाक्षाने प्रकौर्णिते ॥

जलान्यधानीय-द्रव्यमङ्गापरिकल्पने द्वे सक्षे ।

कुर्यादितत् महाक्षानं विधिमानेन धर्मविद् ।

१ D धूप ।

कारयेद्यः शिवे भक्त्या तस्य पुष्पफलं इष्टम् ॥
 समुद्भूय शतं सायं कुक्कानां पापवर्जितः ।
 भवेत् क्रीडायने तस्मिन् विमानस्योऽमरैर्धृतः ॥
 मुक्त्वा अथेषितान् भोगान् शिवसायुज्यतां ज्ञेत् ॥
 मायावितानमुत्सृज्य चान्ते योगमवाप्नुयात् ॥
 केवलेनायथाज्येन दध्ना गज्येन वै तथा ।
 पयसा पद्मगज्येन मधुनेक्षुरसेन च ॥
 यः कारयेन्महाक्षानं विधिमानेन मन्त्रितः ।
 सोऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यति परं पदम् ॥
 विधिमानेन निष्ठोद्यः क्षानं तोयेन कारयेत् ।
 नराणां विंग्रतिर्यावत् सोऽपि यास्यति तत्पदम् ॥
 अक्षरा सियते यस्तु अपूर्णं नियते तथा ।
 सोऽपि गच्छेत् पदं तन्तु शिवभक्त्या क्षान्तिः ॥
 एवमेव हि धर्मस्य राशिर्मन्त्रविवर्जितः १ ।
 मन्त्रयुक्तोऽर्घ्येद्यस्तु जातः पुण्योऽस्ति धर्मवान् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे-

कार्त्तिक्याक्षवर्णाभमन्त्रवर्णमथापि वा ।
 रत्ने-गन्धे-क्षया धान्ये-बोजे-वस्तै-स्तथैव च ॥
 कृत्वा युक्तमथोक्षाणं दत्त्वा दीपान् ममन्ततः ।
 चन्द्रोदये नरो दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चन्द्रवर्णाभमन्त्रवर्णं वा इति तुल्यवदिकणानुपपत्त्या

१ A B मन्त्रस्य वर्जितः ।

एकत्र रूपे प्राधान्यं विवक्षितं तत्र प्रथमोपस्थितेः श्वेतरूप एव ।
 कान्तारे सममार्गे च तेनासौ प्रजते सुखम् ।
 सर्वान्पि चान्य भोग्यानि तत्र चासौ प्रयच्छति ।
 दौषा नदीषु दानव्याः कार्त्तिक्यान्तु विघ्नेषतः ॥
 अत्र विघ्नेषत इति दग्नादिष्णुधर्मान्तरोक्तमेव फलम् ।
 तेजस्वी च यज्ञस्वी च रूपवानभिजायते ।
 इति सागरः ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुद्वाच—

पौर्णमास्युपवासन्तु कृत्वा भक्ता नराधिप ।
 अनेन विधिना यस्तु विरिञ्चिं पूजयेन्नरः ॥
 प्रतिपद्यां महाबाहो च गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ।
 ऋषिर्विघ्नेषतो देवविरिञ्चि-वास्तुदेवतम् ।
 कार्त्तिके मासि देवस्य रचयाचा प्रकीर्त्तिता ।
 यो श्रुत्वा मानवो भक्ता याति ब्रह्मसलोकताम् ॥
 कार्त्तिके मासि रासेन्द्र पौर्णमास्यास्तुमुखम् ।
 मार्गेण चर्षणा साह्यं सावित्र्याय परमप ॥
 भ्रामयेन्नगरं सर्वं नामाधान्यैः समन्वितम् ।
 स्थापयेद्भ्रामयित्वा तु सकलं नगरं नृप ।
 ब्राह्मणान् वाचयित्वापि शाण्डिल्येयं प्रपूज्य च ।
 चारोपयेद्भ्रमे देवं पुण्ड्रवादिचमिस्त्रिणैः ।
 रचापि शाण्डिल्यीपुत्रं पूजयित्वा विधानतः ।
 ब्राह्मणान् भुञ्जयित्वा तु कृत्वा पुण्याश्मद्भ्रमम् ।

देवमारोपयित्वा तु रचे कुर्यात् प्रजागरम् ।
 नामाविधेः प्रेषणकै-ब्रह्मणोषेषु पुष्कलैः ।
 कृत्वा प्रजागरं ह्येवं प्रभाते ब्राह्मणान् नृप ।
 भोजयित्वा यथाशक्त्वा भक्ष्यभोज्यैरेकशः ।
 पूजयित्वा जलं वीर अनेन विधिना नृप ।
 चाज्येन च महाबाहो पयसा पायसेन च ।
 ब्राह्मणान् वाचयित्वादावन्ते तु विधिवन्नृप ।
 कृत्वा पुण्याश्मद्भ्रमं रथ वा भ्रामयेत् पुनः ।
 चतुर्वेदविदे-विप्रैर्भ्रामयेद् ब्रह्मणो रथम् ।
 बहूचाचर्षणे-वीर कन्दोगाध्वर्युभिलाषा ।
 भ्रामयेद्देवदेवस्य सुरज्येष्ठस्य तं रथम् ॥
 प्रदक्षिणं पुरं सर्वं मार्गेण सुषमेन च ।
 नारोद्धत्यं रथं वीर शूद्रेण शुभमिच्छता ॥
 नादहेच तथा प्राज्ञो मुक्तेर्कं भोजकं नृप ।
 ब्रह्मणो दक्षिणे पार्श्वे सावित्रौ स्थापयेन्नृप ।
 भोजको वामपार्श्वे तु पुरतः कञ्चन न्यसेत् ।
 एवं कृत्वा मिनादन्तु गङ्गाशब्देन पुष्कलैः ॥
 भ्रामयित्वा रथं वीर पुरं सर्वं प्रदक्षिणम् ।
 स्वस्थाने स्थापयेद्भ्रमः कृत्वा गौराजमं बुधः ॥
 य एवं कुरुते याचां भक्ता यथापि पश्यति ।
 रचञ्चाकर्षते यस्तु च गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

मन्त्रपुराणे—

यथाधिकृत्य शकुनीन्^१ धर्माधर्मविचारणा ।
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥
परिलिख्य च यो दद्यात् शौवर्णकविपयुतम् ।
कार्तिकां पुण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभागावेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

महिषोदानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर ।
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामसुखप्रदम् ॥
चन्द्रसूर्यपदे पुण्ये कार्तिकायामथने तथा ।
शुक्रपक्षे चतुर्दश्यां सूर्यसंक्रान्तिवासरे ॥
यदा वा जायते चित्तं विचक्षणं कुशलन्दन ।
तदेव^२ देया महिषो संसारभयभीषणा ॥
सुपयोधरा सुजघना सुगृह्णी सुरुरा तथा ।
प्रथमप्रसूता तरुणौ सुग्रीला दोषवर्जिता ॥
सुवर्णगृह्णतिलका चण्डाभरणभूषिता ।
रक्तवस्त्रावृता रम्या तासदोहान्विता शुभा ॥
पिण्याकपिण्डकोपेता सहिरण्या च शक्तिः ।
पिण्याकनिलकल्कः । सहिरण्येत्याभरणदारेण ।
सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारमे ।
पुराणपाठके तदहर्षशास्त्रविदे तथा ॥
देया न वेदरहिते न वक्रप्रतिने कश्चित् ।

१ A शकुनीन् । इति शकुनीन् ।

द्रव्यैरेभिः समायुक्तं एष्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठितेन च ॥
इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषो शुभा ।
महिषोदानमाहात्म्यादसु मे सर्वकामदा ॥
धर्मराजस्य माहात्म्यमिह सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
महिषासुरस्य जननी या साऽसु वरदा मम ॥

दानमन्त्रः—

दद्यात् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणं तां पयस्विनीम् ।
प्रतिग्रहः स्मृतस्त्वस्याः पृष्ठदेगे स्वयम्भवा ॥
एवं दत्त्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं गयेत् ।
समापयेत्ततो विप्रं सुसन्तुष्टो भवेदिह ॥
चनेन विधिना दत्त्वा महिषीं दिग्गुण्डवे ।
सर्वान् कामानवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥
या स्त्री ददाति महिषीं राज्ञः सा महिषी भवेत् ।
महाराजो भवेत् पुरुषो व्यामस्य वचनं यथा ॥
यज्ञयाजी भवेदिप्रः क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्वसु धान्यधनवान् शूद्रः सर्व्वार्थपयुतः ॥
तस्मात् सर्व्वेण दातव्या महिषो विभवे सति ।
पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामात्मनः शुभमिच्छता ॥
दशधेनुममानां यन्महिषीं नारदोऽत्रवीत् ।
त्रिंशद्भेनुमसां व्यासः सर्व्वदामोक्तमां कविः ॥
समरेण ककुत्स्थेन जनकेन च माधिना ।

दत्ताः महिषविप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ॥
महिषीदानमाहात्म्यं यः शृणोति स मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

दुग्धाधिकां सुमहिषीं नवमेघवर्णां
सकृष्टपट्टकवतीं जघनाभिरामाम् ।
दत्त्वा सुवर्णतिलकां दिजपुङ्गवाय
लोकदयं विजयतेऽप्रतिमप्रभावः ॥

इति महिषीदानविधिः ॥

इति महाशान्तिविद्यहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-
शान्तिविद्यहिकठकुर श्रीशण्डेश्वरविरचिते कृत्य-
रत्नाकरे कार्त्तिकतरङ्गः ॥

अथ मार्गमासकृत्यम् ।

तत्र देवीपुराणे—

मार्गं रसोत्तमं दद्यात् दत्तं पौषे महाफलम् ।
रसोत्तमं शिवम् ।

तिक्ष्णाम्नाचे सुमिश्रेष्ठ सप्तधान्यानि फास्युने ।
विचिन्वापि च वस्त्राणि चैवे दद्याद्विजोत्तम ॥
वैशाखे यवगोधूमान् क्रीष्टे तोयभृतं घटम् ।
आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥

नवनीतं नभोमासि क्वचं प्रौष्ठपदे मतम् ।
शुद्धशर्करवर्णाद्यान् लड्डुकानाश्चिने सुने ॥
दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति ।
सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणैदमुदाहृतम् ॥
प्रतान्ते गां शुभां दद्यात् सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
सयुगां सस्रजं वत्स दापयेद्विधिना सुने ॥
देवीं विरिञ्चिनं सूर्यं विष्णुं वापि यथाविधि ।
सभावशुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा दिजोत्तमौ ।
दातव्या वीतरागे तु कामकोधविवर्जिते ।
अथाचक्रे सदाचारे विनीते नियमान्विते ॥
गोदानास्रभते कामान् गोशोकेषु मनोरमान् ।
इदञ्च दानं संवत्सरनिष्प्राद्यं अधिकारिभेदकल्पनागौरवात् ।
वराहपुराणे वराह उवाच—

ये यजन्ति वरारोहे मासि मार्गश्रिरे दिजाः ।
तान् सर्वाननुगृह्णामि इत्य-कथ्यपि स्थितान् ॥
यजन्ति मामिति श्रेयः ।

वामनपुराणे—

सरोद्वाशतरान् नागान् शकटान् युग्मजाविक्रम ।
दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गश्रिरे नरैः ॥
अश्वतरो वेश्वर इति प्रसिद्धः । युगौ युक्तरथ इति दान-
धामरः । अजम्हागः, अविर्मेषः । गोपाल-भृपाल-कल्पतरु-पारि-
जातेषु तु शकटान्यजाविक्रमिति पाठः स तु सुगमः ॥

भविष्यपुराणे—

मार्गशीर्षे शुभे मासि श्योमपिष्टेन निर्मितम् ।

गन्धमास्त्रेरलङ्कृत्य भास्कराय निवेदयेत् ॥

नेत्रिकेयमथे-र्याने-रप्सरोगणसंयुतेः ।

समेकादशसाहस्रं सूर्यलोके महीयते ॥

नेत्रिकेयमथेः सौवर्णेः ।

कमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं पतिमाप्नुयात् ।

अथ च मासव्यापेकभक्तादिकम् भविष्यपुराणीय पूर्वोक्त
कार्तिककामप्रतवक्ष्येयम् ।

स्कन्दपुराणे—

एकभक्तेन यो दद्यान्मासं मार्गं कपेत च ।

स तेन कर्माणां युक्तः सुभगो भवति सर्वतः ॥

महाभारते—

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।

भोजयेद्य द्विजान् श्रद्धा सुच्यते व्याधिकिञ्चिदेः ॥

महाफलमुपकम्प देवीपुराणे—

मार्गं तु षष्ठ्यं प्रोक्तं देविकायां महासुने ।

देविका नदीविशेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

अथ च मार्गशीर्षं तु दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।

अथ मार्गशीर्षाभिमतदिने दानमिति दानसामरः ।

भविष्यपुराणे—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यः सूर्यान्नभोजनम् ।

अवाकं पयसा युक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥

प्रयच्छेद्गान् तथा कृपां नामालङ्कारभूषिताम् ।

सूर्याय कुशशाहूतं विधिज्ञापि समाचरत् ॥

विधिरवैवापे वक्ष्यमाणः ।

चितपद्मनिभैर्यानेः श्वेताक्षतरसंयुतैः ।

गन्नादित्यपुरं रम्यं प्रभया परयाश्रितः ॥

अर्चिं वा सत्यवचनमस्तेयं ज्ञान्तिरार्कवम् ।

चिञ्चवनाग्निहवनं भुञ्ज्यान्नभोजनम् ॥

पञ्चयोदपवासेन सप्तम्यां कुशमन्दन ।

एतान् गुणान् समाश्रित्य कुर्वाणो व्रतमुत्तमम् ॥

सप्तम्युभयमाख्यातं सर्वरोगभयापहम् ।

सर्वपापप्रशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥

इत्येवमादिनियमैश्चरेत् सूर्यव्रतं सदा ।

य इच्छेदिपुत्रं स्थानं भानोरमिततेजसः ॥

इत्युभयसप्तभौव्रतम् ।

तत्रैव—

राजन् मार्गशिरे मासि यः सूर्यान्नभोजनम् ।

भुञ्जानः शङ्खुलीर्णित्यं जिनात्मा च जितेन्द्रियः ॥

पूजयेद्विधिवद्गत्वा चामुण्डां चण्डसूदनीम्^१
 मौलोग्पलेस्तथा पद्मे विंशत्यपत्रकदम्बकैः ॥
 चन्द्रनागुरुकर्पूरैर्गुग्गुलेन तथा नृप ।
 भस्त्रैर्भोज्यैरनेकैश्च सुरामसैरनेकशः ॥
 हृदिरेण तथा वीर शिरोभिर्विविधैर्नृप ।
 अजाविमहिषाणाञ्च खटेहृद्य च भेदनात् ॥
 नवम्यां विधिवद्गत्वा पक्षयोर्दभयोरपि ।
 कुमारोर्भोजयेच्चापि ब्राह्मणान् योषितस्तथा ॥
 पञ्चगव्यकृतक्षानो मस्यकृ प्राश्या विधानतः ।
 ततो भुञ्जीत राजेन्द्र भूमिं कृत्वा तु भाजनम् ॥
 य एवं पूजयेद्गत्वा चामुण्डां सततं नरः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र सा परमा कला ॥
 शौवर्णं धानमारुह्य ध्वजमाकाकुलं शुभम् ।
 मोदते देवतैः साङ्गे थावदिन्द्रास्तुर्हृश ॥
 पुनरेत्य महाराज राजा भवति भूतले ।
 प्रभयाम्बुजसहाश्रुलोजभा वक्रिसिन्धुभिः^२ ॥
 कान्था चन्द्रसमी वीर बुद्ध्या धीषण-शुक्ल्योः ।

अथ नवमोदयोपवासादिभिर्भविष्यपुराणोक्त पौषमासोभय-
 नवमीकथितो मन्तव्यः ।

इत्युभयनवमीव्रतम् ।

तत्रेव चादित्य उवाच—

कृष्णवृक्षां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः
 मासि मार्गशिरस्यादावंशुमानिति पूजयेत् ॥
 विधिवत् प्राश्या गोमूषमनाहारो निशि खपेत् ।
 अतिराचस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 पौषेऽप्येवं सहस्रांशुं भानुमन्तसुश्रुति वै ।

उग्रान्ति गच्छन्ति ।

वाजपेयफलं तत्र घृतं प्राश्या लभेन्नरः ।
 माघे दिवाकरं नाम कृष्णवृक्षां नियोजयेत् ॥
 निशि पीत्वा तु गोमूषं गोमेधफलमश्रुते ।
 मार्गशिरं पाशुने मासि पूजयेद्गच्छयेत्तिलान् ॥
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं पुण्यमवाप्नुयात् ।
 वैशे च हंसनामानं कृष्णवृक्षां प्रपूजयेत् ॥
 शुक्लपुष्पं नरः प्राश्या अश्वमेधफलं लभेत् ।
 वैशाखे सूर्यनामानं कृष्णवृक्षां प्रपूजयेत् ॥
 पीत्वा कुशोदकं पुष्पं जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 महामेधस्य यज्ञस्य वैनतेय फलं लभेत् ॥
 ज्येष्ठे दिवस्पतिं पूज्य गवां प्रटङ्गोदकं पिबेत् ।
 गवां कोटिप्रदानस्य निखिलं फलमश्रुते ॥
 आषाढे तर्कनामानमिहा प्राश्या च गोमयम् ।
 प्रथात्यर्कसलोकलं वर्षाणां दिशतं विभो ॥

सावपेऽर्घ्यमनामानं पूजयित्वा पयः पिबेत् ।
 वर्षाणामयुतं साद्यं मोदते भास्कराक्षये ॥
 मासि भाद्रपदे षष्ठ्यां भास्वरं नाम पूजयेत् ।
 प्राशनं पञ्चगव्यस्य सर्वमेव फलं कर्मेत् ॥
 गोमूत्रफलमश्रीयादश्वमेधफलं कर्मेत् ।
 'मासि चाश्वयुजे षष्ठ्यां भगव्यं नाम पूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुरं महत् प्राशय राजसूयफलं कर्मेत् ।
 मासे तु कार्तिके षष्ठ्यां शक्राख्यं नाम पूजयेत् ॥
 गोमूत्रफलमश्रीयादश्वमेधफलं कर्मेत् ।
 वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् सूर्यभक्तपरायेणान् ॥
 पायसं मधुमंथुक्रमाद्येन सुपरिशुतम् ।
 शक्त्वा हिरण्यवासांसि शक्त्वा तेभ्यो निवेदयेत् ॥
 निवेदयेत्तु सूर्याय गाञ्च हृष्यां पयस्त्रिणीम् ।
 वर्षमेकं चरेदेवं नैरक्तर्द्धेण यो नरः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वकाममन्वितः ।
 मोदते सूर्यलोके तु म नरः शाश्वतीः समाः ॥
 इति स्कन्दषष्ठीप्रथमम् ।

मन्त्रपुराणे—

कृष्णाष्टमीमघो वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 शान्तिर्शुक्रिञ्च भवति कथः पुंसां विभवेतः ॥

१ इमे चान्तिने देवदेवन्तु सप्तऋषिभिः पूजयेत् ।
 २ D कृष्णाष्टमीप्रथमम् ।

शङ्करं मार्गशिरसि शम्भुं पौषेऽभिपूजयेत् ।
 माघे महेश्वरं देवं महादेवञ्च फाल्गुने ॥
 स्थानुं चैत्रे शिवं तद्दक्षिणार्धेऽभ्यर्चयेन्नरः ।
 ज्येष्ठे पशुपतिं 'चार्ष्णीदाषाढे उद्यमर्चयेत् ॥
 पूजयेच्छ्रावणे शम्भं नभस्ये शम्भकं तथा ।
 हरमाश्वयुजे मासि तथेशानञ्च कार्तिके ॥
 कृष्णाष्टमीषु सर्वासु भक्त्या सम्युजयेद्विजान् ।
 गो-भू-हिरण्य-वासोभिः शिवभक्तानुपोषितः ॥
 गोमूत्रघृतगोचौरं तिस्रान्शुक्रं कुशोदकम् ।
 गोशुद्धोद-शिरौषार्क-विष्वक्पत्र-दधीनि च ॥
 पञ्चगव्यञ्च सम्याश्रय शङ्करं पूजयेन्निशि ।
 अश्वत्यञ्च वटशैवोदुम्बरं प्रचमेव च ॥
 पलाशं जम्बूदृचञ्च विदुः षष्ठं महर्षयः ।
 मार्गश्रीर्षादिमासाभ्यां दाभ्यां दाभ्यां यथाक्रमम् ॥
 एकैकं दन्तधावनं^१ तृचेष्टेतेषु भक्षयेत् ।
 दद्यात् समाप्ते दध्नां वितानध्वजचामरम् ॥
 देवाय दद्याद्दण्डाञ्च कृष्णां गां कृष्णावाससी ।

कृष्णागेन्दूकवाससी इति कृत्यसमुच्चये पाठः ॥

दिजानामामकुर्वांस^२ पञ्चरत्नसमन्वितान् ।
 गावः कृष्णाः सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च ॥

१ AB त्रयात् ।

२ B—पवनं ।

३ B तिस्रान् च—

४ B चरकुर्वांस ।

देवानोति शेषः ।

कविश्च गाः कृष्णाः सुवर्णं चेति पाठः न च सुगम एव ।

आकृष्टं पुनर्दद्याद्गामेकामपि भक्तिः ।

न विज्जग्राहं कृन्त कुन्त दोषमवाप्नुयात् ॥

कृष्णाष्टम्यामुपोष्येवं मत्तकल्पगतव्ययम् ।

पुमान् मन्त्रजितो देवेः शिवलोके महीयते ॥

इति कृष्णाष्टमौत्रतम् ।

भविष्यपुराणे - विश्वरवाच -

कृष्णाष्टम्यां प्रयत्नं कृत्वा नक्तं विधानतः ।

नक्तं नक्तत्रतमकल्पम् ।

मासि मार्गशिरे िम शहरं देवमर्चयेत् ।

पोत्वा शक्त्वा च गोमूत्रमनाहारो निशि कुर्यात् ॥

अनाहारो गोमूत्रातिरिक्ताहारशून्यः एव सुत्तरत्रापि ।

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ।

एवं पौषे तु कल्प्यञ्च शत्रुनामानमौशरम् ।

कृष्णाष्टम्यां हृतं प्राश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥

मासे महेष्टरं विप्र कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

निशि पोत्वा च गोक्षीरं गोमेधफलमाप्नुयात् ॥

फाण्डने च महादेव मयूज्य प्राशयेत्तिसान् ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

वेधे च श्यामनामानं कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

गवाश्च भर्त्सितान् प्राश्य गोऽयमेधफलं लभेत् ॥

वैशाखे शिवनामानं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।

राशौ कुशोदकं प्राश्य सर्वमेधफलं लभेत् ॥

व्येष्टे पशुपतिं पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिबेत् ।

गवां कोटिप्रदानस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

आषाढे चोद्यनामानमिहा प्राश्य च गोमयम् ।

वर्षाणाञ्च त्रतं मासं शिवलोके महीयते ॥

शम्भुन्तु आवणे मासि पूज्यार्कं प्राशयेत्तिसि ।

गोमयस्य तु यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

व्यस्यकन्तु भाद्रपदे कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सन्म्राश्य विज्वपकन्तु वाजपेयफलं लभेत् ॥

मासे चाश्वयुजे प्रोक्तं प्राशनं तण्डुलोदकम् ।

नाथा ईशं यजेद्देवं मुण्डरीकफलं लभेत् ॥

मासे तु कार्तिकेऽष्टम्यामौग्रानास्य प्रपूजयेत् ।

पञ्चगव्यं सकृत्पीत्वा पशुयज्ञफलं लभेत् ॥

वर्षान्ते भोजयेदिप्रान् शिवभक्तिसमन्वितान् ।

पायनं मधुसंयुक्तं हृतेन सुपरिहृतम् ॥

निवेदयेत् रुद्राय गां कृष्णाञ्च पयस्विनीम् ।

वर्षमेकं तथा कुर्यात्केरन्तर्येण यो नरः ॥

कृष्णाष्टमौत्रतं भक्त्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥

वसेच्छिवपुरे नित्यं न चेदायाति नाकभाक् ।

यथापि कृष्णाष्टमौ न श्रुता निजाकालस्य न श्रुतः तथापि

मासे तौ बोद्धव्यौ पूर्वापरपरामर्शात् प्रतिमासप्राशन श्रुतफल-
ज्ञाप गुणफलरीत्या संवत्सरफलज्ञाधिकारिविशेषणमिति सर्व-
समञ्जसम् ।

ब्रह्मपुराणे—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नवसंवत्सरारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥

काश्यपेन तु कश्यौरा निर्मिता च सुशोभना ।

तस्मान्नच नरेः कार्यः सदा पुण्यमहोत्सवः ॥

पुष्ये मास्यैर्गीतवाद्ये मङ्गले दृष्टशोभिभिः ।

मास्यं पुष्यमासा ।

यानि रत्नेस्तथा वस्त्रैरुपयुक्तैर्नरैः सदा ।

काशिकापुराणे— अनिलाद् उवाच—

मासि मार्गश्रिरे प्राप्ते चन्द्रशुद्धौ शुचिः शिताम् ।

द्वितीयान्तु समासाद्य नक्तं भुञ्जीत पायसम् ॥

आचम्य च शुचिर्भूत्वा दण्डवच्छङ्करं नमेत् ।

सुदान्वितो नमस्कृत्य विज्ञाप्य संस्पृशेत्सहम् ॥

उदुम्बरं ततो गृह्य भक्षयेद्गन्तधावनम् ।

उत्तराश्रागतं साष्टं सत्वचं निर्घणं शुभम् ॥

हतौषाद्यां परे चाङ्गि गौरौ शम्भुं प्रपूजयेत् ।

पूजयित्वा निराहारः शङ्करं कीर्त्तयन् क्षपेत् ॥

प्राक्षिपिष्टमद्ये कृत्वा रूपे स्त्रीपुंसयोः शुभे ।

रूपे रूपके प्रतिमे इति यावत् ।

पात्रे स्थाप्य च ते पूज्ये जागरं निशि कल्पयेत् ।

विधिवत् पूजयित्वा तु हरं स्थाप्य हतादिभिः ॥

प्रभाते ते गृहीत्वा तु पुष्यं तस्मै निवेदयेत् ।

तस्मै वराय ।

आचार्य्यं पूजयेद्भक्त्वा लिङ्गिनस्य तथा द्विजान् ।

दाम्पत्यानि च तथैव शतया तांश्चापि दक्षयेत् ॥

प्रतिमासञ्च कुर्वीत विधिनानेन सर्वतः ।

कार्तिकान्ते ततो मासि मार्गशीर्षे समुद्यते ॥

नामान्यतः प्रवक्ष्यामि प्रतिमासं क्रमाच्छृणु ।

अतो मार्गश्रिरसः परं, मार्गशीर्षे तु शम्भुं गौरौ वेति नामनो

प्रथमत एव कथिते ।

पूजाजपनिमित्तञ्च सिद्ध्यर्थं चिन्तितस्य च ॥

एवं पौषे तु सम्प्राप्ते गिरौशं पार्वतीं तथा ।

अर्घ्यं जप्य चतुर्थ्याञ्च पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

भवश्चैव भवानीञ्च मासे नित्यं प्रपूजयेत् ।

फाल्गुने च महादेवसुमया सहितं विभुम् ॥

ललितां शङ्करं देवं चैत्रे मासि प्रपूजयेत् ।

स्थानुस्त्रैव हि वैशाखे लोकमाया समं यजेत् ॥

वृश्चाद्या सह वृश्चस्य ज्येष्ठे मासि प्रपूजयेत् ।

आषाढे पशुनाथञ्च शश्या सहस्रलोचनम् ॥

नीलकण्ठं आवणे च सुनन्दाञ्च समर्चयेत् ।

भीमं भाद्रपदे मासि कालरात्र्या समं विभुम् ॥

शिवमाश्रयते देवं दुर्गया साहसमर्चयेत् ।
 ईशानं कार्तिके मासि शिवादेवीयुतं विभुम् ॥
 जपथानार्चनादौ च नामान्येतानि सुव्रत ।
 कृतानि नामरूपाणि विना चैतैरभिद्धिभाक् ॥
 प्रतिमासम् पुण्याणि चर्चायां विनियोजयेत् ।
 तानि क्रमात् प्रवक्ष्यामि सद्यस्तृष्टिकराणि च ॥
 आद्ये नीलोत्पलं शोभ्यं तदभावे पराणि वै ।
 पचाणि च सुगन्धीनि योजयेत् भक्तितोऽर्चने ॥
 करवीरं त्रिष्वपचं किंशुकं कुरुप्रसिकाम् ।

कुरुशब्दः कुरुकष्टकपरः ।

पाटलाश्च कदम्बश्च तगरं द्रोणं मालतीम् ।
 वत्सरान्ते वितानश्च ध्वजं घण्टाश्च दीपिकाम् ॥
 धूमोत्थेपं युगं सङ्घण्टं शङ्कराय निवेदयेत् ।

युगं वल्लयुगम् ।

आपयित्वा च यिला तु सौवर्णं प्रचुरं न्यसेत् ।
 रूपयुगं ततो दद्यात् शालिपिष्टमयश्च यत् ॥

रूपयुगं पूर्वोक्तस्त्रीपुंसप्रतिमायुगम् ।

नेत्रेषु च वक्षिष्वेव संशोभ्य विधिवच्छिवे ।

कुर्व्यान्नीराजनं शशोक्ततो गण्डद्वयं स्रकम् ॥

चतुरस्रं महादेवमुमाद्यैव त्रिकोणिकाम् ।

धात्वाचार्याय तद्युगं मौक्तिकादियुतं ददेत् ॥

प्रतिनो भोजयेत् पश्चात् हादशैव द्विजोक्तमान् ।

मिथुनानि तथा ब्रह्मन् भोज्यं शक्त्वा तु दत्तयेत् ॥
 कर्षकैकप्रमाणेन श्रातकुम्भमयं शुभम् ।

श्रातकुम्भमयं तद्युगमित्यर्थः ॥

'मौक्तिकानां चतुःषष्टिं प्रवासाकचतुष्टयम् ।
 तावन्ति पुष्यरागाणि तास्ररूपाणि चैव हि ॥
 एतान् समयान् मन्थारान् वस्त्रदुग्मोपरि न्यसेत् ।
 चलारिंशतमष्टौ वा कुम्भांश्चोपानशौ तथा ॥
 सहिरष्ठाक्षतान् दद्यात् पुष्योदकममन्वितान्
 दीनार्त्तदुःखितानाञ्च तद्दिने चानिवारितम् ।
 कल्पयेदन्नदानञ्च आमक्तं शक्तितो बुधः ॥
 न्यनाधिकं न कर्त्तव्यं स्वचित्तपरिमाणतः ।
 पूरयेत् कल्पनायैव (?) विघ्नशान्तं न कारयेत् ॥

इत्यवियोगव्रतम् ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

प्राप्ते मार्गशिरे मामि शुक्लषष्ठ्यान्तु यो भवेत् ।

स ज्ञेयः कामदो वारः सदेष्टो भास्करस्य तु ॥

तत्र यः पूजयेद्भानुं भक्त्या अद्वासमन्वितः ।

स सुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नुते चण्डदौधितिम् ॥

रत्नचन्दनमिश्राणि करवीराणि सुव्रत ।

धूपं हताडतिं वीर भास्कराय प्रयोजयेत् ॥

हताङ्गतिं धूपं हतप्रचेपोद्भवं धूपमित्यर्थः ।

नैवेद्यस्यापि कासारं सुगन्धिं तीक्ष्णमेव च ।

कासारं कासार इति प्रसिद्धं पक्षाक्षविशेषम् ।

कृलोपवासमथवा नक्तं त्रिपुरसूदनम् ॥

इत्थं प्रपूजितो ह्यत्र भास्करो लोकभास्करः ।

ददाति विपुलान् भोगानतोऽयं कामदः स्मृतः ॥

स पुत्रं पुत्रकामेभ्यो धनकामाय वै धनम् ।

विद्यार्थिने शुभां विद्यामारोग्यं रोगिणे प्रभुः ॥

अस्याश्च विविधान् भोगान् तत्र सम्पूजितो विधिः ।

तथैव ब्रह्मोवाच ।

या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।

गन्दाद्या कथिता वीर सर्वानन्दकरौ शुभा- ॥

पञ्चम्यानेकभक्तश्च षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्तितम् ।

सप्तम्यामुपवामन्तु कीर्त्तयन्ति मनीषिणः ॥

पावमान्यत्र वै चौणि जगन्मि वै मनीषिणः ।

मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा ॥

कर्पूरागुहसन्धिधूपपञ्चाय विनिर्दिष्टेत् ।

दधोदनं सखण्डन्तु नैवेद्यं भास्करप्रियम् ॥

तदेव दद्याद्विप्रेभ्यस्तस्त्रीयाश्च स्त्रियं तथा ।

एवञ्चतुर्थेपि मार्गशिरेः-पौष-माघ-फाल्गुनेषु, पुष्यं मालत्याः

कर्पूरादिर्धूपः सखण्डदधोदनं नैवेद्यं पारणमपि तेनैव ।

पूजार्थं भास्करस्तेषु प्रथमे पारणे विधिः ।

चैत्रादिचतुष्टये विधिमाह-

पलाशपुष्पाणि विभो र्यक्षचन्दनमेव च ।

एतत् परिभाषयति-

कर्पूरचन्दनं कुडमुशीरं सिन्धु(ह्नु)कस्तथा ।

सयन्धि वृषणं भीमं कुङ्कुमं गृञ्जनं तथा ।

हरीतकी तथा भीम एव यक्षाङ्क उच्यते ॥

एतद्यत्नं चन्दनमुच्यते इत्यर्थः । तटिटमनुलेपनम् ।

धूपपञ्चाह-

धूपं प्रबोधमादिष्टं नैवेद्यं सखण्डाद्यकाः ।

प्रबोधधूपं परिभाषयति-

हृष्यागुरुं सिन्धु(ह्नु)कश्च बालकं वृषणस्तथा ।

चन्दनं तगरं मुक्तं प्रबोधं शर्करान्वितम् ॥

प्रबोधं धूपमाङ्गरिति शेषः । सखण्डाद्यकाः सखण्डनिर्मित-

साद्यानि ।

भोजयेद्वाह्यपांस्यापि सखण्डाद्यैर्गणाधिप ।

निम्बपत्रन्तु सम्प्राश्य ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

पारणस्य द्वितीयस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।

आवणादिचतुष्टये-

नीलोत्पलानि शुभ्राणि धूपं गुग्गुलुमाहरेत् ।

शुभ्राण्युत्पलान्येव ।

नैवेद्यं पांशुमुयकान् प्रीतये भास्करस्य च ।

विलेपनचन्दनञ्च प्राशनं विष्णुमुच्यते ।

द्वितीयस्यापि ते वीर कथितो विधिदत्तमः ॥

द्वितीयस्य पारणस्य ।

शृणु देवस्य नामानि पावनानि नृणां सदा ।

विष्णुर्भगवत्तया धाता प्रीयतामुच्चरेद्वचः ॥

तेन विष्णुः प्रीयतामिति प्रथमे चतुर्मासे, द्वितीये भगः
प्रीयतामिति, धाता से प्रीयतामिति तृतीये क्रमेण वाचो
भवन्ति ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यान्नन्दां नरः सदा ।

स कामानिह सम्राप्य विधातार्त्तमवाप्नुयात् ॥

सदा स कामान् सम्राप्येत्यन्वयः । आदूरघोतनाय वा सदेति
काम्यत्वस्येव्यात् ।

पुत्रभ्रामो लभेत् पुत्रान् धनकामो लभेद्धनम् ।

विद्यार्थो प्राप्नुयाद्विद्यां यज्ञकामो यज्ञस्तथा ॥

सर्वान् कामान्नाथा प्राप्य तदन्ते शाश्वतीः समाः ।

ततः सूर्यमदो गत्वा नन्दते नन्दिसद्वृत्तः ॥

सूर्यसदः सूर्यसभाम् ।

इत्येवानन्दजननौ नन्दा स्याता मया दिव ।

यानुपोस्य नरः श्रुत्वा नन्दते कमयाप्य वे ॥

कं सगर्भम् ।

विष्णुदवाच—

कुष्ठे जन्म तपारोग्यं धनहिंस्येह दुर्लभा ।

चित्तं प्राप्यते येन तस्मै गद जगत्पते ॥

ब्रह्मोवाच—

थो मार्गश्रीर्षे सितसप्तमेऽङ्गि

हस्तार्चयोगे जगतः प्रसूतिम् ।

समूह्य भानुं विधिनोपगामी

समन्धधूपाक्षवरोपहारैः ॥

मृद्भौत चः प्राशन-पूजनादि

दानादियुक्तं व्रतमन्दमेकम् ।

दद्याच्च दानं द्विजपुङ्गवेभ्य-

स्तं कथ्यमानं विनिबोध वीर ॥

वज्रं यवान् प्रीद्वियवं चिरणं

यवाक्षमभः करकाक्षपात्रम् ।

कचं पयोऽक्षं गुडफाणिताड्यम्

दद्यात्तथा यस्तमनुक्रमेण ॥

यद्येकयवे विधिमोदितेन

तस्यां तिथौ लोकगुहं प्रपूज्य ।

यद्यो मासः, वज्रं एतं गुडा व्यञ्जनानि फाणितं कथितेसुरस-

षिद्धं ब्रूवद्रथम् ॥

अश्रीत यथात्मविशुद्धिहेतोः

संप्राशनानीह निबोध तानि ॥

गोमूत्रमशो एतन्नामशाकं

दूर्वा दधित्रीहियत्रांसिखांसु ।
 सूर्यांशुतप्तं जलमन्वजानि
 चौरश्च मासक्रमशोपयुष्य^१ ॥
 कुले प्रधाने धनधान्यपूर्णे
 पश्चादृते ध्वस्तसमस्तदुःखे ।
 प्राप्नोति जन्माविकलेन्द्रियश्च
 भवत्यरोगी मतिमान् सुखी च ॥

पश्चादृते लक्ष्म्यादृते ।

इति चित्तप्रदा नाम सप्तमी ॥

ब्रह्मपुराणे—

यद्विष्णोर्दक्षिणं नेत्रं तदेवाकृतिमत् पुनः ।
 अदितेः कश्यपाज्जघ्ने मित्रो नाम दिवाकरः ॥
 मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ।
 सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ॥
 पश्चान्तु जपनं कार्यं तस्मै मित्राय भागवे ।
 यथा विष्णोः प्रबोधे तु क्रियते सर्वसम्पदा ॥

यथा विष्णोरित्यनेन कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णुस्नानौष-
 ङ्गान्तिदेशः ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याद्यश्च फलानि च ।
 रात्रिजागरणं कार्यं नृत्यगीतपुरःसरम् ॥

सप्तम्यां जपनं कृत्वा ततः खाला यजेद्रविम् ।
 नानाकुसुमसम्भारैर्भक्ष्यैः पिष्टमयैः शुभैः ॥
 मधुना च प्रभूतेन होमजप्य समाधिभिः ।
 ब्राह्मणं स्तुर्पयेत् पश्चाद्दीनानाथांसु मानवान् ॥
 अष्टम्यां संविभक्ष्याथ तथाच नट नर्तकान् ।
 दिनद्वये च भोक्तव्यं पैष्टमसं मधुसुतम् ॥

मित्रसप्तमीव्रतमित्युपसंहारेण हृत्परसमुच्चये भूपाख्योऽस्या व्रतत्वं
 मन्यते ।

वराहपुराणे— अगस्त्य उवाच—

एकादश्यान्तु यत्नेन नक्तं कुर्याद्यथाविधि ।
 मार्गशीर्षे च शुक्लादौ चारभ्याब्दं विशचणः ।
 तद्भक्तं धनदख्येष्टं कृतं वित्तं प्रयच्छति ॥

शुक्लैकादश्यामारभ्याब्दं कुर्यादित्यन्वयः ।

नरसिंहपुराणे—

उपवासो मुनिश्रेष्ठ एकादश्यां विधीयते ।
 नरसिंहं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतद्भक्तं शुक्लैकादश्यामेकदिनसमाप्यमेव वदन्ति । तथापि
 प्रसङ्गादिषु लिखितम् ।

विष्णुः—

मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेव-
 मर्चयेत् । पुष्यधूपानुलेपनैवेद्यैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैस्तमेतत् संवत्सरं
 कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति धावञ्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति

समयदादग्रीव्वेवं स्वस्वरेण स्वर्गमवाप्नोति यावज्जीवं कृत्वा
विष्णुलोकमेवं पञ्चदशैवपि ।

ब्रह्मभूतममावस्थां पौर्णमास्यान्तयेव च ।

योगभूत परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे सत्यतपा उवाच—

कोऽसौ धरण्यां सञ्जीवो उपवासो महासुने ।

कानि ब्रह्मणि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

दुर्वासा उवाच—

मार्गश्च शुक्लपथे तु दशम्यास्त्रियतात्मवान् ।

स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्थं यथाविधि ॥

शुचिवासाः प्रमथन्त्या ह्यथ चासं सुसंस्कृतम् ।

मुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचञ्च पादयोः ॥

कृत्वाशुक्लमानन्तु चौरवृत्तममुद्भवम् ।

भक्तयेद्दन्तकाष्ठन्तु ततश्चाचम्य यत्नतः ॥

सृष्ट्वाङ्गानि तथाङ्घ्रिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्दनम् ।

ग्रह्णन् चक्रगदापाणिं पीतवामः^१-किरीटिनम् ॥

प्रसन्नवदनं देवं सर्वसंलक्षणसज्जितम् ।

ध्यात्वा जलं स्पृष्ट्वा तु भानुद्वयं जनार्दनम् ॥

^१दत्तार्घ्यं पादयोः पश्चात् करतोयेन मानवः ।

एवमुच्चारयेदासं तस्मिन् काले महासुने ॥

एकादश्यां निराहारी भूत्वाऽहनि परे त्वहम् ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाञ्चतु ॥

एवमुक्त्वा ततो रात्रौ देवदेवस्य सकिधौ ।

जपकारायणायेति रूपेण च विधानतः ॥

ततः प्रभाते विरुले नदीं गत्वा ममुद्भगाम् ।

इतरां वा तडागं वा गृहे वा नियतात्मवान् ॥

अनीय मृत्तिकां शुद्धां मन्त्रेणानेन मानवः ।

धारणं पोषणं तत्तो भूतानां देवि सर्वदा ॥

तेन सत्येन मां दिव्ये पापान्मोक्षय मृत्तिके ।

मह्नाण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे ॥

भवन्ति भूतानि यतो मृत्तिकामालभेत्ततः ।

त्वयि सर्वे वशा नित्यं स्थिता वरुण सर्वदा ।

तेनेमां मृत्तिकां प्राप्य मां पूतं कुरु मा चिरम् ॥

एवं मृदं रविं तोयं प्रसाद्यात्मानमात्मभेत् ॥

त्रिः कृत्वा शेषमृदया कुण्डमाकिस्य वै जले ।

ततः स्नात्वा नरः सम्यक् मन्त्रवचोपचारतः^१ ॥

स्नात्वा चावष्टकं कृत्वा पुनर्देवगृहं प्रयेत् ।

तचाराध्य महायोगं देवं नारायणं विभुम् ॥

केशवाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।

जानुभ्यां नरसिंहाय उरु श्रीवत्सधारिणे ॥

कण्ठं कौस्तुभनायाय वक्षः औपतये तथा ।
चैलोक्यविजयायेति बाह्वुः सर्वात्मने शिरः ॥
रथाङ्गधारिणे चक्रं शङ्करायेति वारिजम् ।

वारिजं शङ्कम् ।

गङ्गीरायेति च गदां पङ्कजं शान्तमूर्त्तये ।
एवमभ्यर्च्य देवेशं देवं नारायणं प्रभुम् ॥
पुनस्तस्यापतः कुम्भांसतुरः स्थापयेद्बुधः ।
जङ्घपूर्णान् समाख्यांश्च सितचन्दनलेपितान् ॥
चतुर्भिस्त्रिलपात्रैस्तु स्त्रगितान्त्रजगर्भिणः ।
चत्वारसौ समुद्रास्तु कलशाः परिकीर्त्तिताः ॥
तेषां मध्ये शुभं पौठं स्थापयेदस्त्रसंघटनम् ।
तस्मिंश्च रौप्यं शौवणं ताम्रं वा दारवन्मथा ॥

। अक्षयभतसोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत् ।

अक्षयभतः शौवणादीनामभावे दारवमपि कुर्यादित्यर्थः ।

शौवणं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् ।
वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्रुतिविभूषणम् ॥
तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् ।
गन्धैर्धूपैश्च मन्त्रैश्च अर्चयित्वा यथाविधि ॥
रसातलगतता वेदा यथा देव त्वयाहताः ।
मत्स्यरूपेण तस्मान्मा भवानुद्धर केशव ॥
एवमुच्चार्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् ।
यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा ।

यथाविभवसारेण यथावित्तानुसारेण ।

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च चतुरो दापयेद्दृढात् ।
पूर्वञ्च बङ्गुचे दद्यात् कन्दोगे दक्षिणमथा ॥
यजुःशास्त्रान्विते दद्यात् पश्चिमं घटमुत्तमम् ।
उत्तरं कामतो दद्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥
अग्नेदः प्रीयतां पूर्वं सामवेदस्तु दक्षिणे ।
पश्चिमे तु यजुर्वेदोऽथर्ववेदस्तथोत्तरे ॥
ताम्रपात्रैस्तु सतिलैः स्त्रगितान् कारयेद्दृढान् ।
ततस्तं जलपात्रस्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
दद्याद्देवं महाभाग ततः पश्चान्तु भोजयेत् ।
ब्राह्मणान् पायसेनाय्यान् ततः पश्चात् स्वयं नरः ॥
सुञ्जीत महितो मृत्यैर्वाग्गतः संयतेऽक्रियः ।
यः सकृद्वादशौमेतां करोति विधिवन्मुने ॥
स ब्रह्मलोकमाप्नोति तत्कालश्चैव तिष्ठति ।
ततो ब्रह्मोपमं चारे तल्लयस्तिष्ठते चिरम् ॥
पुनःसृष्टौ भवेद्देवो वैराजो नाम नामतः ।
ब्रह्महत्यादिपापानि इह लोके कृतान्यपि ॥
अकामतः कामतो वा तानि नश्यन्ति तत्क्षणान् ।
इह लोके दरिद्रो वा भ्रष्टराज्योऽथवा नृपः ॥
उपोष्य तु विधानेन मेश्वरो राज्यभाक् भवेत् ।
मेश्वरो लक्ष्मीश्वरः ।

वन्ध्या नारी भवेद्या तु अनेन विधिना शुभा ॥

उपोष्य तु भवेत्तस्याः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ॥
 स इमं विधिमाख्याय तस्मान् पापादिसुच्यते ।
 मन्त्राक्रियाया लोपेन बह्वर्षकृतेन च ॥
 उपोष्येमां सकृद्गता वेदमंस्कारमाप्नुयात् ।
 किञ्चापि बह्वर्षकृतेन न तदस्ति महामुने ॥
 प्राप्यं वा प्राप्यते नैव पापं वा यन्न नश्यति ।
 अदीक्षिताय नो देयं विधानं नास्तिकाय च ॥
 वेददेवद्विषे वापि न आव्यन्तु कदाचन ।
 गुह्यभक्ताय दातव्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 इह जन्मनि वैराग्यं धनधान्यं वरस्त्रियः
 भवन्ति विविधा यस्तु उपोष्यति विधानतः ॥
 इति मत्स्यदाटशौचतम् ।

मत्स्यपुराणे— नारद उवाच—

भगवन् भूतभयेश्च तथान्यदपि यद्वृतम् ।
 भुक्तिसुक्तिकलोपायं तत् पुनर्वक्तुमर्हसि ॥
 एवमुक्तोऽप्रवीणः कुमारिदं तपसां निधिम्^१ ।
 मत्स्यमस्तपसा जह्यन् पुराणप्रतिवत्सलः ॥
 धर्माऽयं वृषरूपेण नाम्ना नन्दोऽसुरो विभुः ।
 धर्मान् माहेश्वरान् वक्ष्यत्यतःप्रभृति नारद ॥

१ इत्येवमं वाक्यपरान्तः ।

इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 नारदोऽपि हि शृणुंशुपुरपृच्छन्नन्दिकेश्वरम् ॥
 चादिष्टस्त्वं शिवेनेह वद माहेश्वरं व्रतम् ।

नन्दिकेश्वर उवाच—

शृणुष्व्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् ।
 त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्दशैः ॥
 मार्गशीर्षे चयोदश्यां मितायामेकभोजनः
 प्रार्थयद्देवदेवेश त्वामहं शरणकृतः ॥
 चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।
 सुवर्णे वृषभं दत्त्वा भोक्ष्येऽहञ्जापरेऽहनि ।
 एवं नियमकृत् सुप्ता प्रातस्तथाय मानवः ।
 कृतस्नानजपः पश्चाद्भयसा सह शङ्करम् ॥
 पूजयेत् कमलैः शुक्रे गन्धधूपानुलेपनैः ।
 पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्वाङ्गाने नमः ॥
 ललाटन्तु त्रिनेत्राय त्रेत्राणि हरये नमः ।
 मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धराम् ॥
 मधोजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
 शूलौ तत्पुद्गायेति तथेगानाय चोदरम् ॥

१ B पूजयेत् । २ B त्रिनेत्रायेति त्रेत्राणि ललाटं हरये नमः ।

३ B पुस्तके ललाटित्यादिपङ्क्तिस्थाने । उक्त स्नानवैराग्यचिन्तायेति प्रपूजयेत् ।
 इत्यधिकः ।

अघोरहृदयावेति हृदयज्ञाभिपूजयेत् ।
 अनन्तैश्वर्यनाथाय जासुनी पूजयेदुधः ॥
 पाशैर्वा चानन्तधर्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ।
 प्रधानाय नमो जङ्घे गुह्यौ व्योमात्मने नमः ॥
 व्योमकेशात्मरूपाय केशान् पृष्ठञ्च पूजयेत् ।
 ततस्तु वृषभं हैममुदकुम्भसमन्वितम् ॥
 शुक्रमास्त्राभ्यर्धरं पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
 भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 प्रीयतां देवदेवोऽथ सद्योजातः पिनाकधृक् ।
 ततस्तु विप्रान्मेन तर्पयेच्छक्तिः शुभान् ॥
 पृषदाज्यक्तु सम्प्राश्य स्त्रपेद्भुमावुदङ्मुखः ।
 पञ्चदशान्ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 तदत् कृष्णचतुर्दशामेतत् सर्वं समाचरेत् ।
 चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्व्यात् पूर्ववदर्चनम् ॥
 ये तु मासे विशेषाः स्युः स्नात्स्नानोद्युक्तः क्रमादिह ।
 मार्गशीर्षादिमासे तु क्रमादेतद्दीरयेत् ॥
 शङ्कराय नमस्तुभं नमस्ते करवीरक ।
 शम्भकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर ततःपरम् ॥
 नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ।
 नमस्ते परमानन्द नमः सोमाहृधारिणे ॥

नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं शरणकृतः ।
 गोमूत्रं गोमयं घोरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
 पञ्चगव्यं तथा विष्णं श्वयं गोशुद्धवारि च^१ ।
 तिलाञ्च कृष्णा विधिवत् प्राशनं कमशः स्मृतम् ॥
 प्रतिमासञ्चतुर्दशामेकैकं प्राशनं स्मृतम् ।
 मन्दारैर्मांसतौभिश्च तथा धुस्तरकैरपि ॥
 सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिः सपाटलैः ।
 अर्कपुष्पैः कदम्बैश्च शतपत्रा तथोत्पलैः ॥
 एकैकेन चतुर्दशामर्चयेत् पार्व्वतीपतिम् ।
 पुनश्च कार्त्तिके मासि सम्प्राप्ते तर्पयेद्दिवान् ॥
 अश्वैर्नानाविधैर्भक्ष्यैर्वस्त्रमास्त्रविभूषणैः ।
 कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः ॥
 उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा मह ।
 मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटान्वितम् ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्तां शय्यां दद्यात् सकुम्भिकाम्^२ ।
 तास्यपात्रोपरि पुनः शालितण्डुलसंयुताम् ॥
 स्वाय विप्राय शान्ताय वेदविद्प्रवराय^३ वै ।
 ज्वलसामविदे देयं न वकत्रतिने कश्चित् ॥
 गुणजे ओषधे दद्यादाचार्य्यं तत्त्ववेदिनि ।
 शय्यक्याय च सौम्याय सटा कल्याणकारिणे ॥

१ D कपूरचामुचं ववान् । कश्चित् पञ्चमोष्टवारि च ।

२ B सकुम्भिकाम् ।

३ सुले वेदत्रतपराय च ।

सपत्नीकाय नमस्कृत्य मान्दवस्त्रविभूषणैः ।
 गुरौ सति गुरौ देयं तदभावे द्विजातये ॥
 विनाशाय न कुर्वीत कुर्वन् दोषात् पतत्यधः ।
 अनेन विधिना यस्तु कुर्यात्स्ववचतुर्दशौ ॥
 मोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्विद्वासासु च वा कृतम् ॥
 पितृभिर्मातृभिर्वापि तत्सर्वं नाशमाप्नुयात् ।
 दीर्घायुरारोग्यं कुलाभिर्वास्तुष्टि-
 रचाक्षयाऽसुखं चतुर्भुजत्वम् ।
 गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
 शतं वसित्वा पदमेति शशोः^१ ॥
 न हृद्यतिरथलं तदस्याः^२
 फलमिन्द्रोऽपि पितामहो न वक्रुम् ।
 न च सिद्धगणोऽप्यलं न वाहम्
 यदि जिज्ञासुतकोटयोऽपि वक्रुः ॥
 भवत्यमरवक्रुभः पठति यः स्मरेदा
 ष्टणोत्यपि विमत्सरः सकलपापनिर्माणनौम् ।
 इमां शिवचतुर्दशौमरकामिनीकोटयः
 स्तुवन्ति तुभनिन्दितम् किमु समाचरेद् यः सदा ॥
 या वाथ नारी कुर्वतेऽतिभक्त्वा
 भर्तारमापृच्छ्य गुरुं सुतं वा ।

सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
 परं पदं याति पिनाकपाणेः ॥
 इति शिवचतुर्दशौव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

वामनेचन्तु यदिष्णीस्तदेव भुवनत्रयम् ।
 अनसूयात्मजश्चन्द्रस्वमृतेनाभ्यषेचयत् ॥
 पौर्णमास्यान्तु तस्मात्तं पूजयेत्तत्र सर्वदा ।
 शुक्रैः पुष्यैश्च पथमां न्वेद्यैः^१ अद्भुयान्वितः ॥
 रत्नैर्दीपैश्च वल्गिभिर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
 गोभ्यश्च क्षवणं देयं तस्मिन्मन्त्रि सर्वदा ॥
 तस्मात्तक्षवणं चन्द्राह्वयपादादिनिःसृतम् ।
 माता स्वसा च दुहिता पूज्याश्च स्वकुलाङ्गनाः ॥
 रक्तवस्त्रदयेनैव सदशेन नवेन च ।
 रूपशस्त्रान्तु विधिवत् कर्त्तव्यं तत्र सद्भिजैः ॥
 काकां रूपं भवेत् स्त्रीणां पूर्णेन्दोः पूजनादिति ।
 क्रीडन्त्याकाशगङ्गायामष्टमेवाभवत् मणिः ॥ (२)
 गजेन्द्राः कुमुदाद्याश्च करैस्तज्जाह्नवौजसम् ।
 गृहीत्वा प्रतिमुञ्चन्ति सूत्कारैर्दक्षिणामुखैः ॥
 भ्रष्टाः पुण्योऽंशुपातैश्च भामीष्यात् सूर्यरश्मिभिः ।
 सम्यक् स्वटेहशान्तर्यं दाहस्य ग्रमनाथ च ॥

महाप्रतापाश्वभयः पतमानन्तु तज्जलम् ।
 वायुना प्रायमानन्तु स्नानत्वमुपगच्छति ॥
 तत्पुच्छं हिमवत्सानी पतते च यदा हिमम् ।
 प्रथमं तत्र समूह्यो हिमवान् शिशिरस्तथा ॥
 हेमन्तस्य तथा नागो नीलो नीलाजसविभः ।
 स्नाननागस्य समूह्यः फलैः पचैर्नमेदुजैः ॥
 वकपुष्पाणि देयानि धूपो गुग्गुलुसम्भवः ।
 मध्वाव्यतिस्त्रसस्त्रिं पितृभ्यस्य हिमं वज्र ॥
 यस्मिन् देशे हिमं न स्यात् तत्र ब्रूयाद्दिमं हिमम् ।
 एताकं ब्राह्मणेभ्यस्य देयं माषौदनं तथा ।
 उत्सवस्य तथा कार्यो गौतमृत्युर्ममाकुलः ।
 विशेषतस्य भोक्तव्यं मनोज्ञं भोजनं शुभम् ॥
 श्रामा देवो पूजितव्या पुष्यधूपानुत्तेपनैः ।
 अक्षैर्मक्ष्यैः फलेर्मूलेः सनुलिपैः खलङ्कृतैः ॥
 हिमोपरि निविष्टैस्य गुरुप्रावरणान्तरैः ।
 पुष्यस्त्याग्नसम्भिषहितैस्य यथासुखम् ॥
 भोक्तव्यं विशेषतः कार्यं श्रोतव्यं गौतमादितम् ।
 द्रष्टव्यं पुंसलीनृत्यं पूजनीयास्तथा स्त्रियः ॥
 नवस्य मद्यं पातव्यं मद्यपैस्य यथाक्रमम् ।

इति हिमपूजा ।

मत्स्यपुराणे—

यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 वशिष्ठाद्याग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥
 लेखयित्वा यो दद्याद्द्वैमपद्ममन्वितम् ।
 मार्गशीर्ष्यां विधानेन तिलप्रस्थयुतन्तथा ॥
 तच्च षोडशसाहस्रं सर्व्वक्रतुफलप्रदम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

मार्गशीर्षे तथा मासे पूर्णे शिशिरदीधितौ ।
 महाराजनरत्नेन कुसुम्भरश्मितेन वा ।
 आसाद्य कांस्यपात्रस्थं प्रस्थं कृत्वा समाहितः ।
 खवणस्य तु मुख्यस्य चूर्णितस्य द्विजोत्तमाः ॥
 प्रस्थो द्वाचिंशत्पलानि, मुख्यस्य च इविव्यस्य ।
 दत्त्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये ॥
 सौभाग्यरूपलावण्ययुक्तो भवति मानवः ।

सुवर्णनाभं मध्यम्यस्तसुवर्णं कौसुम्भवस्तेषां ब्राह्मणमाच्छाद्य
 कांस्यपात्रे चूर्णितमैन्धवप्रस्थं निधाय तस्मिन्नेव सुवर्णं दत्त्वाऽभर्त्त्रा
 दद्यादित्यर्थः ।

सर्पाणामित्यनुवृत्तौ मत्स्यपुराणे—

कार्यः प्रत्यवरोहस्य मार्गशीर्ष्यां न संशयः ।

विष्णुः—

मार्गशीर्षे शुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरोयुक्तायां चूर्णितसवणस्य

सुवर्णनाभं प्रथमेकं ब्राह्मणाय चन्द्रोदये प्रतिपादयेत् । अनेन
कर्म्मणा रूपमौभाग्यमभिजायते ।

सुवर्णनाभं सुवर्णगर्भम् । प्रथ्यः षोडशपलानि, द्वादश प्रसृतिः
सेतिः तच्चतुष्टयं प्रथ्य इति वा

वसिष्ठः—

आवण्याद्यहायणोरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकासाह-
चर्यात् आवण्याद्यहायणोरपि मित्यश्राद्धम् ।

इति महामान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मजमहा-
मान्धिविग्रहिक श्रीचण्डेश्वरठक्कुरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे मार्गमासतूरङ्गः ।

अथ पौषमासकृत्यम् ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

पौषे कनकदानेन परां तुष्टिस्तथैव च ।

पुष्पाणाञ्च मिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं सुतम् ॥

फलानाञ्च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलम् ।

वामनपुराणे—

प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च ।

नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि नित्यतः ॥

अथ प्रथमेनादिग्रह्णेन घामकर्कटयोर्ग्रहणम् । द्वितीयेन शय्याया
इति दानसागरः । तस्मिन्ने गृहप्रावरणादिकमिति पाठः ।

ग्रहणमुपक्रम्य देवीपुराणे—

पौषे तु नर्मदा पुण्या ज्ञानदानादिकर्म्मणि ।

एकभक्तमुपक्रम्य स्कन्दपुराणे

पौषे मासे तु पुत्रांश्च बहूनाप्नोति धार्म्मिकान् ।

श्रीमहाभारते—

पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत् ।

सुभगो दर्शनौयश्च यशोभागो च जायते ।

पौषमभिप्रेत्य भविष्यपुराणम्—

व्रतान्ते गरुडं कृत्वा भानवे विनिवेदयेत् ।

गन्धमाक्षैरलङ्कृत्य भास्करं विबुधोत्तमम् ॥

ताम्रपात्रे स्थिते तस्मिन् तत्सर्वं विनिवेदयेत् ।

तस्मिन् गरुडे—

महापद्मकथानेन दिव्यगन्धप्रवाहिणा ॥

समैकादशमाहसं सूर्यलोके महीयते ।

सम्राज्येवं क्रमाप्तोकं यथेष्टं बिन्दते पतिम् ॥

अत्र सामव्यापकमेकभक्तं षष्ठ्याम् सप्तम्याञ्चोभयपक्षयोरुपवासः ।

चमासत्यादिनियमाश्च कार्तिकोक्ताः संबन्धन्ते ।

भविष्ये सुमन्तुर्वाच—

इत्त ते सम्यवच्छ्यामि सूर्यव्रतमनुत्तमम् ।

पौषे मासि तु सम्राप्ते यः क्षुद्यान्नभोजनम् ॥

जितेन्द्रियः सत्यवादी स्वातीगोधूमगोरमैः ।

पक्षयोः सप्तमीं यत्रादुपवासेन यो नयेत् ॥

चिसन्ध्यमर्चयेद्भानुं श्राण्डिलेयस्य सुव्रत ।
 अर्धःश्रायौ भवेन्नित्यं सर्वभोगविवर्जितः ॥
 मासि पूर्णं तु सप्तम्यां वृतादिभिररिन्दमं ।
 कृत्वा ध्यानं महापूजां सूर्यमन्त्रेण भारत ।
 नैवेद्यमोदनप्रस्थं क्षीरसिद्धं निवेदयेत् ।
 भोजयित्वा दिजानष्टौ सूर्यभक्तान् सुसामगान् ॥
 गान्घ दद्यान्महाराज कपिलां भास्कराय तु ।
 य एवं कुरुते पुण्यं सूर्यव्रतमनुत्तमम् ।
 तस्य पुण्यफलं वच्मि सर्वकामसमन्वितम् ।
 सूर्यकोटिप्रतौकाग्रविमानैः सार्वकामिकैः ॥
 अक्षरोगणसङ्कीर्णैर्महाविभवविस्तरैः ।
 ससंगौतनृत्यवाद्यैर्गन्धर्वगणशोभितैः ॥
 दोधूयमानस्रमरैः स्वयमानः सुरासुरैः ।
 सहस्रकिरणाङ्गानोर्धनैश्चर्यसमन्वितः ॥
 स याति परमं स्थानं यत्रास्ते रविरंशुमान् ।
 रोमसंस्था तु या तस्यास्तत्प्रसूतिकुले तथा ॥
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 चिःसप्तकुलजैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यथेप्सितान् ॥
 ज्ञानयोगं समासाद्य सूर्यस्यैवालयं व्रजेत् ।

अत्र नक्षत्रभोजनं सप्तमौदयं परित्यज्य मासे प्रथमसप्तम्यां प्रातः
 संकल्पः । श्राण्डिलेयः श्राण्डिलीपुत्रोऽग्निरिति यावत् । चिःसप्त-

कुलजै रेकविंशतिकुलजैः । मासि संपूर्णं मति सप्तम्यां कपिलाया
 गो भानवे दानम् ।

भविष्यपुराणे—

पोषे मासि तु सप्तमि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 जितेन्द्रियः मत्स्यवादी कामक्रोधविवर्जितः ॥
 पचयोर्नवमीं यत्नाद्पवासेन फालयेत् ।
 त्रिकालं पूजयेदार्यां गन्धपुष्पोपहारतः ॥
 कृत्वाग्निकार्यं विधिवद्भूमौ शय्यां प्रकल्पयेत् ।
 मासान्ते स्वपनं कुर्याद्भगवत्यै वृतादिभिः ॥
 कृत्वा ध्यानं महापूजां श्राण्डिकायै प्रकल्पयेत् ।
 नैवेद्यं तण्डुलप्रस्थं क्षीरसिद्धं निवेदयेत् ॥
 कुमारी भोजयित्वाष्टौ विप्रान् भागवतांस्तथा ।
 कृत्वा पिष्टमयीं देवीं नाम्ना चार्च्येति पूजयेत् ॥
 चतुर्भुजां शूलधरां कुन्दपुष्पैः सगुग्गुलैः ।
 स्नानं कृत्वा तिलैर्विप्र तिलानां प्राशनन्तथा ॥
 य एवं पूजयेदार्यां तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 सूर्यकोटिप्रतौकाग्रं विमानवरमास्थितः ॥
 दोधूयमानस्रमरैः स्वयमानः सुरासुरैः ।
 गच्छेद्दुर्गापुरं रम्यं यत्रास्ते श्राण्डिका स्वयम् ॥
 क्रीडते देवगन्धर्वैर्यावदाभूतसंप्रवम् ।
 चिःसप्तकुलजैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यथेप्सितान् ॥
 पुनरेत्य भुवं वीर राजा भवति भूतले ।

भविष्यपुराणे—

ममूजयन् सदा पूज्यं भानुं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
 घृताभिषेकं चः कुर्याद्दहोरात्रं भास्करं ॥
 कुम्भैर्नागाविधैर्दिव्यैः पुष्यमासे ममुद्यतः ।
 गीतनृत्योपहारेण शङ्खादिचनिखनः ।
 कुर्याज्जागरणं देवे प्रदीपाद्यैः सुशोभितैः
 वसेत् सूर्यपुरे श्रीमान् सूर्यतुल्यपराक्रमः ॥
 ग्रहणे विषुवे चैव पुण्येषु दिवसेषु च ।
 घृताभिषेकं चः पश्येदासमाप्तेरुपोषितः ॥
 विधूय सर्वपापानि सूर्यलोकं स गच्छति ।

तथा—

घृताभिषेकं चः कुर्याद्दहोरात्रं शिवेस्य च ।
 सूक्तधारेण भाण्डेन पुष्यमासे द्विजोत्तमः
 गीतनृत्योपहारेण शङ्खादिचनिखनैः ।
 कुर्याज्जागरणञ्चापि प्रदीपाद्युपशोभितम्
 ममस्तोपापनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः ।
 मुक्तः शिवपुरे श्रीमान् मोदते शिववत् सुखी ॥

ब्रह्मपुराणे—

पौषकृष्णाष्टकायान् शुक्रैः आहुं सुशोभनैः ।

वायुपुराणे—

पित्र्यदानाय मूले सूर्यकृष्णास्तिस्र एव च ।
 कृष्णापत्रे वरिष्ठा हि पूष्णा वैश्वीति भाष्यते ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।
 आद्यापूपैः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेव ब्रह्मगतो विधिः ।
 अश्वष्टका पित्र्येणान् मित्यमेव विधीयते ।

एवञ्च ब्रह्मपुराणे आद्यायां शाक-विधानात् वायुपुराणे च
 तस्यामेवापूप-विधानात् शाखाभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः ।
 कल्पतरुख्येवम् । ममयप्रदीपस्तु-कन्दोग-वाजसनेययोः स्वर्गह्यानु-
 सारादपूपः कठानान्तु शाकमिति व्यवस्था । यस्तु स्वर्गह्यादौ
 विशेषाश्रवणं तस्य तुल्यवद्विकल्प एवेत्याह ।

पापैर्मुच्यते इत्यधिकारे यमः ॥

नर्मदाश्रमि च त्वातः पौषकृष्णाष्टमौन्तथा ।

सप्तम्यर्थे द्वितीया ।

श्रीमहाभारते—

पौषमासस्य वै शुक्ले यदि द्युज्येत रोहिणी ।

तेन मन्त्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ।

मोमस्य रश्मयः पौत्वा महायज्ञफलं लभेत्

द्वितीयार्थे रश्मय इति प्रथमा ॥

भविष्यपुराणे— महादेव उवाच—

पुष्यमासे यदा देवि शक्नाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्णिता ॥
तस्यां ज्ञानं जपो होमसर्पणं विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥
तस्मान्तस्यां महादेवि पूष्योऽहं विधिवद्बुधैः ।
गन्धपुष्योपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

तथा—

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां नगजे शुभे ।
नक्षत्रं जायते पुष्यं यज्ञोके रौद्रमुच्यते ॥

रौद्रमाद्रां योगशायमतिदुर्लभोऽपि सुनिवचनविषयलान्तिथि-
नक्षत्रद्विद्भिद्भासकमेण काकतालीयो लक्षणीवः ॥

तदा सापि महापुण्या जयन्ती अष्टमी शुभा ।
तस्यां ज्ञानं तथा दानं जपो होमश्च तर्पणम् ॥
सर्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति कृत्स्नम् ।
तस्मान्मत्पूजनं देवि कर्त्तव्यं विधिवत्परैः ॥

इयमष्टमी शुक्लेव प्रकरणात् ।

तत्रैव विष्णु उवाच—

पौषे मासि सिते पक्षे अष्टम्यां विधिपूर्वकम् ।
पूजयित्वा महादेवं गन्धपुष्योपहारतः ॥
महापाशुपतान् विप्रान् शैवांश्च विधिवद्विजान् ।
भोजयित्वा यथाशक्त्वा देवमारोपयेद्द्रवम् ॥

१ दीनानाथरूपणान् ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
भोजयेत् पूजयेच्छक्त्वा नानाभक्ष्यैर्विधानतः ॥
तिलान् पलाशसमिधो जुहुयात् पावके तथा ।
कृत्वा तु सद्यतं वीर देवमारोपयेद्द्रवम् ॥
कुर्व्यात् प्रजागरं तत्र नानाप्रेक्षणकैर्दिज ।
परिव्राजकवर्गैस्तु नृत्यमानैश्च सर्वशः ॥
एवं महोत्सवं कृत्वा यामिन्यर्द्धं वरानने ।
कृष्णाष्टम्यान्मतः पौषे देवं तं ध्यामयेत् पुरम् ॥
नानाप्रेक्षणकैर्विप्र ब्रह्मचोपैश्च सर्वशः ।
वृन्दैः पाशुपतानाञ्च नृत्यमानैः समन्ततः ॥
रथे विप्रध्वजच्छत्रैः किङ्किणीरवकाश्वितैः ।
वितानध्वजमालाभिर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥
शङ्खभेर्यादिनिर्घोषैर्गयत्रसमाकुलम् ।
लेप्य दारुमथैर्यन्त्रैर्माद्वरयोगणादिभिः ॥
उद्यानखातपानाद्यैर्महोत्सवधमन्वितैः ।
महाजनपदाकीर्णं यथाविभवकल्पितम् ॥
सर्वदा दानपुण्यानि सर्वतीर्थफलानि च ।
अत्युद्यतपसां पुष्यं सर्व्ययज्ञफलानि च ॥
समते च नरः श्रीमान् शिवयाचाप्रवर्त्तनात् ।
शिवलोके महाभाग शिववन्मोदते सदा ॥

अथ शुक्लपत्रकथनानन्तरं कृष्णाष्टम्यान्ततः पौष इति भविष्य-
पुराण एव कथनाद्भक्त एव शुक्लादिमासक्रमेण कृष्णः पौषपत्रः ।

तस्यान्ते देवराजस्य चिरकालमवाप्नुयात् ।
जम्बुद्वीपपतिः श्रीमान् तस्यान्ते जायते पुनः ॥

तथा—

यः कुर्यात् पर्वकालेषु महौमार्गप्रवर्त्तनम् ।
शिवस्य रथयात्रायां दिनरात्रिपरिक्रमात् ॥
स दिव्यं ध्यानमारूढः किङ्किणौरवनादितम् ।
प्रयाति लोकमच्छलं गिरिजावज्रभस्य तु ॥
इति शिवस्य रथयात्रा ।

ब्रह्मपुराणे—

पौषे मास्यथ शुक्लाष्टमेकादश्यामुपोषितः ।
द्वादश्यां पूजयेद्विष्णुं देवं नारायणं हरिम् ॥
यात्रा कार्या त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुपोष्य च ।
पौर्णमास्यां यजेद्विष्णुं तथा विभवविस्तरेः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

पौषशुक्लद्वादश्यामुपकम्य—धान्यानाञ्च तथा पौष इति ।
अथ तथेत्यनेन दानस्य पूर्वमासोक्तमहाफलपरामर्गः ।

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच—

पुष्यमासस्य या पुण्या द्वादश्यां शुक्लपत्रतः ।
तस्यां प्रागिव संकल्प्य कुर्यात् स्नानादिकाः क्रियाः ॥
प्रागिव मार्गवत् ।

निर्व्वर्त्त्यां (रा) बोधयेद्वाचावेकादश्यां जनार्दनम् ।

पूज्यमन्त्रैर्द्विजश्रेष्ठ देवदेवं जनार्दनम् ॥

कूर्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्यौ
नारायणायेति कटिं हरेस्तु ।
सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु
उरो विशोकाय भवाय कण्ठम् ॥
सुबाहवे त्वेव भुजौ शिरस्य
नमो विशालाय रथाङ्ग-शङ्खौ ।
स्वनाममन्त्रेण सुपुष्पगन्धै-
र्नानानिवेष्टैर्विविधैः फलैश्च ॥
अभ्यर्च्य देवं कलसं तदये
संस्थाप्य मास्याम्बरदामकण्ठम् ।
तं हेमगर्भन्तु पुरेव कृत्वा
स्वशक्तितो हेममयन्तु देवम् ॥
समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा
संस्थापयेत्तासपात्रे हृतस्य ।
पूर्णे घटोपर्यथ सन्निवेश्य
शो ब्राह्मणायैवमेवन्तु दद्यात् ॥
शो ब्राह्मणान् भोज्य सदृशिणांसु
यथाशक्त्वा प्रीणयेद्देवदेवम् ।
नारायणं कूर्मरूपेण यथात्
स्वयञ्च मुञ्चीत समृत्यवर्गः ॥

एवं कृते वै विविधं हि पापं
 विनश्यते नात्र विचारणास्ति ।
 संसारचक्रन्तु विहाय शुद्धम्
 प्राप्नोति लोकन्तु हरेः पुराणम् ॥
 अनेन जन्मान्तरसञ्चितानि
 नश्यन्ति पापानि नरस्य भक्त्वा ।
 प्रागुक्तरूपन्तु फलं लभन्ते
 नारायणस्तुष्टिमुपैति सद्यः ॥
 कृष्णदादगौ ।

विष्णुः—

पौषौ चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्केमोऽत्सादितशरीरो
 गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधि सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च ज्ञातः
 तेन च भगवन्तं वासुदेवं ज्ञापयित्वा पुष्यधूपनैवेद्यादिभिस्त्राभ्यर्च्य
 वैष्णवेः सूक्तैर्वाहस्यत्यमन्त्रैश्च पावकं कृत्वा सुवर्णन घृतेन च
 ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

इदं जगत्पुरा सत्सया त्यक्त्वासीत्ततो हरिः ।
 पुरन्दरस्य सोमस्य तथा पुष्य-वृहस्पती ॥
 पञ्चैते पुष्ययोगे तु पौर्णमास्यां तपोबलात् ।
 अलङ्कृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥
 तस्मात्परैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।
 गौरसर्षपकल्केन समालभ्य स्वकां तनुम् ॥

कृतस्नानैस्ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ।
 उदत्तं देहस्य तथा सर्वौषधियुतैर्जलैः ॥
 स्नानं कृत्वा नवं वस्त्रं गृह्णीत्वाच्छादनन्ततः ।
 द्रष्टव्यं मङ्गलगतं धूपस्रग्मास्यशोभितम् ॥
 ततो नारायणः शक्रः चन्द्रः पुष्य-वृहस्पती ।
 सम्पूज्याः पुष्यधूपार्चनैर्वैश्वेस्य पृथक् पृथक् ॥
 प्रशस्तैर्वैदिकैर्मन्त्रैः कृत्वाग्निहवनं शुभम् ।
 धनैर्विप्राश्च सन्तर्ष्या नवैर्वस्त्रैः सुशोभिताः ॥
 ततः पुष्टिकरं चक्षुं भोक्तव्यं घृतपायसम् ।
 पुष्ययोगे तु कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानन्तु सर्वदा ॥

अत्र देवीपुराणे—

पुष्ये पुष्याभिषेकस्तु कर्त्तव्यः पूजयेज्जयाम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

गौरसर्षपकल्केन पौष्यामुत्सादितो नरः ।

गव्यस्याष्यस्य कुम्भेन सोऽभिषिक्तस्त्वगन्तरम् ॥

उत्सादित उदन्तितगावः ।

विहञ्चितस्तथा ज्ञातः सर्वबीजौषधीजलैः ।

रत्नगन्धफलोपेतैर्दृते च तदनन्तरम् ॥

सर्वौषधि सर्वबीजानि परिभाषोक्तानि ।

समुवर्णे सुखं दृष्ट्वा तन्प्रदद्याद्विजातये ॥

घृतेन स्थापितं विष्णुं शक्या सम्पूजयेत्ततः ।

घृतस्य जुहुयाद्गौ घृतं दद्याद्विजातये ॥

कर्त्तुं वस्त्रयुगं दद्यात् सोपवासः समाहितः ।

कर्षणानेन धर्माज्ञाः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

अवमर्थः ! एकभक्तं कृत्वा नियमेन सुप्ता परदिनमुपोष्या-
परदिने प्रातः श्वेतसर्षपकस्केनोदर्यं गव्यघृतकुम्भेन स्नातः तण्डुल-
चूर्णादिभीरुचणं कृत्वा परिभाषोक्त सर्वधान्य सर्वौषधौमिश्रेण
रत्नफलयुतेन जलेन च स्नातो मुखं सुवर्णसहिते घृते वीक्ष्य तत्
यस्मिन् कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे प्रतिपाद्य स्नापितं भगवन्तं विष्णुं यथा-
शक्तिं सम्पूज्य ब्राह्मणद्वारा-

ॐ विष्णवे स्नाहेति घृतेन होमं कारयेत् ।

ततो होमस्य कर्त्तुं वाससौ दक्षिणां दद्यात् ॥

ततः प्रतिगृहीत् ब्राह्मणमानाय्याभ्यर्च्यार्चितं घृतं तस्मै दद्यात् ।

अचानुत्तमपुष्टिः फलम् । पुण्ययोगे चात्रैव दशगुणम् ।

मत्स्यपुराणि-

चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।

भविष्यचरितप्राथं भविष्यं तदिहोच्यते ॥

तत् पौषमासि षो दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

भविष्यचरितप्राथमादित्यचरितोऽज्वलम् ॥

गुरुकुम्भमोयुक्तमग्निष्टोमफलं कभेत् ।

इति महाशान्धिविषहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-

शान्धिविषहिकठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते

कृत्वरत्नाकरे पौषमासतरङ्गः ।

अथ माघकृत्यम् ।

श्रीमहाभारते-

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे-

तिलप्रदानान्माघे तु धाम्यं लोकं न गच्छति ।

वामनपुराणे-

माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनुश्च दानव ! ।

दध्नेन्धनादयसान्ये माघवप्रीणमाय तु ॥

इध होमोपयोगिदाह । दन्धनमग्निज्वलनोचितम् । आदिशब्देन
श्रीतहरत्नपटीकम्बलाः परिगृहीता इति दानसागरः ।

कल्पतरुकारस्य तु-

यद्यदिष्टतमं वस्तु यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि ।

तत्तद्धि देवं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥

इति वामनपुराणे मासदानोपसंहारे दर्शनादस्यैवादिपदार्थ-
त्वमिष्टम् । एवमन्यत्राप्यादिपदार्थो नेयः ।

तिलधेनुः धेनुदानावर्त्तस्यमत्स्यपुराणोक्ततिलधेनुविधया देवेति
दानसागरः ।

विष्णुः-

माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्कृत्वा सघृतं कस्मापि ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

कल्पावः^१ ईषत्स्त्रिंशत्मावः । ब्राह्मणभोजनमपि प्रतिदिनम् ।
माघप्राथम्याच्छिग्रिर्भुक्कर्त्तव्यमप्यथैव सिष्यते ।

समर्त्तः—

इन्धनानि च यो दद्यात् विप्रेभ्यः शिग्रिरागने ।

स सुखी दीपकाद्याग्निः सुभगश्चैव जायते ॥

शिग्रिरागने शिग्रिरोपक्रमे । अत्र दानारम्भो दानस्य माघ-
दयस्यापिलात् ।

यमः—

हृत्परं भोजयित्वा तु हृत्परत्वा शिग्रिरे द्विजान् ।

दौर्भाग्यमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

बहिः स्नानं नरः कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति ।

शिग्रिरे सततं बह्निं तर्पयित्वा तथा तिस्रैः ॥

कल्पावसं सप्ततं दत्त्वा यथाशक्त्वा द्विजातिषु ।

कार्याग्निदौग्निः प्राकाशं श्चुनाशश्च विन्दति ।

शिग्रिर्भूषक्रमे उदितमात्रे सूर्ये यामादहिर्जन्माशये ज्वालाग्नौ
[ॐ प्रजापतये स्नाहेति] तिलान् ऊत्वा^२ शूद्रो ब्राह्मणद्वारा होमं
कारयित्वा हृतसहितान् स्त्रिंशत्माषान् दद्यात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

इन्धनानां प्रदानेन शिग्रिरे स्नानघटाफलम् ।

भविष्यपुराणे—

श्रीतकालेन्धनं दद्यात्क्षेत्राणां श्रीतनाशनम् ।

भानोरायतने देव सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

नरसिंहपुराणे—

श्रीतकाले महाबह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गश्चाप्सरसं लभेत् ॥

एतज्ज्वालनमात्रम् । अतएव धार्मिकाः स्नानघटादिव्यग्नि-
मनुदिनं प्रज्वालयन्ति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

शिग्रिरं सकलं कालं शासं परगवे तथा ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति सम्बत्सरशतानि षट् ॥

आग्नेयपुराणे—

हेमन्ते शिग्रिरे चैव पुण्याग्निं चः प्रयच्छति ।

सर्वलोकप्रतापार्थं पुण्यां गतिमवाप्नुयात् ॥

पुण्याग्निं पुण्यार्थमग्निम् ।

यमः—

प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघ-फाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुः—

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघ-फाल्गुनौ ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययज्ञोपमान् ॥

अत्र फलभेदादग्निमूलत्वे स्थिते यमवाक्यादनुवादानर्थक्य-

प्रसङ्गाद्देवपितृतर्पणसहितमेव स्नानं कृतसंकल्पेनाशौचेऽपि कर्त्तव्यम् ।
विष्णुवाक्यबोधितस्नानञ्चाशौचपाते मज्जनमात्रमेव विवक्षितमिति
केचित् ।

मत्स्यपुराणे—

मार्कण्डेय उवाच—

षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।

माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गर्वा शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानस्य तत्फलम् ॥

सिताषिते तु यत्स्नानं माघे मासि युधिष्ठिर ।

न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

यत्स्नानं येषां स्नानमिति तु प्रातःस्नानमनादायैव ।

भविष्यपुराणे—

माघमासे समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देविम् ।

सभेत् वाणसासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः ॥

यथा माघे तथाषाढे मासमेकस्य कार्तिके ।

त्रिषु पुण्यं समं ज्ञेयं मासत्रयेषु यत्कृतम् ॥

मत्स्यपुराणे—

माघे मासुषसि स्नानं कृत्वा दान्त्यमर्चयेत् ।

पूजयित्वा यथाशक्ति मास्य-वस्त्र-विभूषणैः ॥

सूर्य्यलोके वसेत् कल्पं सूर्य्यव्रतमिदं कृतम् ।

स च व्रतसाधारणधर्मान्वयः ॥

व्रतमधिकृत्य— श्रीमहाभारते—

माघन्तु नियतो दासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

स श्रीमति कुले जातो महत्त्वेनोपपद्यते ॥

यथा स्कन्दपुराणे—

माघे मासे तु कुर्वाणः स्त्रियः प्राप्नोति वै शुभाः ।

कुर्वाण एकभक्तमित्यर्थान्वयः ॥

भविष्यपुराणे—

माघे रथश्चाश्वयुतं दिव्यमास्यविभूषितम् ।

पैष्टभानुसमायुक्तं कृत्वायतनमानयेत् ॥

महारथोपमैर्यानिः श्वेताम्बरसमन्वितैः ।

वर्षायुतशतं साद्यं सूर्य्यलोके महीयते ॥

सर्वामराणां लोकेषु प्राप्य कामान् यथेप्सितान् ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम् ॥

मासव्यापकमेकभक्तादिकं कार्त्तिकवक्ष्येयम् ।

तत्रैव—

माघे मासे तु सम्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

पिन्याकं हतसन्निभं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥

उपवासस्य सप्तम्यां भवेद्भयपक्षयोः ।

हताभिषेकं सप्तम्यां कुर्याद्भानोर्नराधिप ॥

गात्र दद्याद्दिनेशाय तरुणीं नीलसक्तिभाम् ।

गत्वादित्यपुरं रम्यं भुङ्क्ते भोगान् यथेप्सितान् ॥

अत्र नक्तभोजनं मासव्यापि पिण्याकस्तिलकल्कः । नौल-
शक्तिभां दम्बनीलश्यामाम् ।

तत्रैव—

माघे माघे तु सप्तमि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
कृशं हतसंयुक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥
उपवासपरोऽष्टम्यां पचयोहभयोरपि ।
पूजयेदम्बिकां भक्त्वा कृत्वा गोधूमचूर्णतः ॥
'दुर्गामष्टभुजां वीर अम्बिकामिति नामतः ।
गन्धपुष्पोपहारैस्तु सर्वै रक्तैश्च पूजयेत् ॥
धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् मांसं दद्याच्च माहिषम् ।
धान्यसिद्धार्थकाः स्नाने प्राग्ने च यथाः स्मृताः ॥
य एवं माघमाघे तु पूजयेदम्बिकां नृप ।
दिशं विमानमारूढः सूर्यलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे—

स्रवादिचयसंक्रान्तौ चण्डाग्रावुत्तरायणे ।
ब्रह्मलोकानु गच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ॥
तस्मान्मासपयन्तश्च प्रतिमाः शैलसम्भवाः ।
आच्छाद्य गृहं वस्त्राभ्यां तथा रक्ष्याश्च नित्यशः ॥
पुष्पैर्वस्त्रैः सुवासैश्च पशूतव्याश्च सर्वदा ।
पूष्याः प्रतिदिनं ताश्च ब्राह्मणाश्च सुशोभनैः ॥

तर्पणीद्यास्तथा गावस्तिलेन लवणादिभिः^१ ।
बन्धिर्मित्यश्च प्रक्वाण्यो गृणां कार्थ्योऽग्निवर्द्धनः ॥
झषोऽत्र मकरः । शैलसम्भवाः पाषाणनिर्मिताः । एतच्चोत्तरायणे
देयम् ॥ तदनु मासचयश्च परिपालनीयम् ।

तथाचोक्तम् तत्र

मेघं जिगमिषौ सूर्य्यं शैशिरं हतकम्बलम् ।
अपास्य देहादेवेभ्यः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे—

कनकं कुलिशं नौलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्चरत्नानि विन्यसेल्लिङ्गमूर्द्धनि ॥
रत्नानाञ्चाप्यभावे तु कर्षं कर्षार्द्धमेव वा ।
सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥
विधिवश्च तथाभ्यर्च्य गव्येनाज्येन भूरिणा ।
प्रचास्य मर्हयित्वा तु प्रदद्याद् हतकम्बलम् ॥
दद्याच्चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
संभोज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥
उपोष्य सर्वमेवैतत् कुर्याद् भक्तिपुरःसरः ।
पद्मगन्धं तिलैर्दुक्तं पीत्वा वै पारयेत् स्वधम् ॥
तिलः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेवोदरानं बुधः ।
देवतानां पितृणाञ्च उभाभ्यां तर्पणकथा ॥

१ AB तपजङ्गामष्टभुजां वीराम्बामिति नामतः ।

१ D लवणाभ्युभिः ।

होमं तेस्य प्रकुर्वीत सर्वदैवात्तरायणे ।
तं वै देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥
सहदेव करोत्येवं चित्तं शम्भौ निवेश्य यः ।
उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात् स शोचते ॥

कुञ्चिशं हौरकं । दक्षयित्वा दक्षिणया सम्यूज्य कल्पयेत्
भोजनमिति शेषः । पारयेत् पारणं कुर्यात् । तिलस्नान-
परयोगाच्च क्रमो विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

कम्बलदानम् ॥

भविष्यपुराणे—

कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां माघे मासि भवेच्च यः ।
आदित्याभिमुखो ज्ञेयः शृणु चास्य परं विधिम् ॥
हलैकभक्तं सूर्यस्य वारे त्रिपुरसूदन ।
प्रातःकर्त्वा ततः स्नानं पूजयित्वा दिवाकरम् ॥
आदित्याभिमुखस्तिष्ठेद् द्यावदक्षमयं रवेः ।
जपमानो महाश्वेतां सक्षमाश्रित्य सुव्रत ॥
चतुर्दशं नृद् सत्सङ्गमत्रणञ्च समं घटम् ।
रक्तचन्दनदृष्यस्य कुम्भं कुर्याद् गणाधिप ॥
तमाश्रित्य महाबाहो भक्त्वा देवं दिवाकरम् ।
पश्यमानो जपन् श्वेतां तिष्ठेदासमयं रवेः ॥
गन्धपुष्पोपहारेण पूजयित्वा दिवाकरम् ।
ब्राह्मणे दक्षिणां दत्त्वा ततो बुञ्जीत वाग्यतः ॥
इत्यनेनक्तु यः कुर्यात् भास्करप्रीतये नरः ।

भानुमांसस्य प्रीतः स्यात् प्रीतस्य ददाति हि ॥
धनं धान्यं तथा पुत्रानारोग्यं भार्गवीं नृपः ।
तस्मात् समूजयेत्तत्र गौर्ध्वाणाधिपतिं हरिम् ॥
भार्गवीं कृष्णीः । हरिः सूर्यः ।

इत्यादित्याभिमुखविधिः ॥

ब्रह्मपुराणे—

कृष्णाष्टम्यान्तु माघस्य मांसश्राद्धं महाफलम् ।
पितृभिः प्रार्थितं पूर्वं तस्मात्तत्र कारयेत् ॥
एतच्च सर्वशास्त्रिषाधारणम् विशिष्य बोधकविरहात् ।

विष्णुः—

पौर्थां समतीतायां कृष्णपक्षदादश्यां सोपवासस्त्रिलैः
स्नातस्त्रिलोदकं दत्त्वा वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव ऊत्वा दत्त्वा
शुक्ला च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

यमः—

माघान्धकारदादश्यां त्रिलैर्ऊत्वा ऊताशनम् ।
तिस्रान् दत्त्वा विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कूर्मपुराणे—

माघमासे तमिस्त्रे तु द्वादश्यां समुपोषितः ।
शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्त्रिलैर्ऊत्वा ऊताशनम् ॥
प्रदद्याद्वाङ्मणेभ्यस्तु तिस्रानेव समाहितः ।
जन्मप्रभृति चत्पापं सर्वन्तरति वै दिज ॥

ब्रह्मपुराणे—

माघे कृष्णदादश्याञ्च यमोऽपि भगवान् पुरा ।
तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् ॥
राजा दशरथो भूमौ तस्मान्नामावतारयत् ।
तिलानामाधिपत्ये तु विष्णुस्तत्र कृतः सुरैः ॥
तस्यामुपोषितः स्नातस्त्रिलोकस्माद्यजेद्भूरिम् ।
तिलतैलेन दीपाश्च देया देवगृहेष्वपि ॥
निवेदयेत्तिलानेव होतव्याश्च तिलास्तथा ।
तिलान् दद्याच्च विप्रेभ्यो भक्षयेच्च तथा तिलान् ॥

इदन्तु भूपालकृत्यसमुच्चये माघकृत्योपसंहारे द्वादश्यां
तिलदादश्रीव्रतमिति व्रतरूपतयोपसंहृतम् । कल्पतरु-पारिजाता-
दिषु नैयतकालिके लिखितमिति भावनीयम् ।

तत्रैव—

मार्गे कृष्णचतुर्दश्यां विष्णोर्देहाश्रयीवथः ।
निखेहस्तिलकाकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
सुप्तस्य भोगिशयने योगनिद्रागतस्य च ।
उदानपवनोद्भूता रोमकूपेषु सर्व्वसु ॥
तारणाद्योगिसुस्थानां भिन्ने वैकारिके घृति ।
विनाशिन्यः शरीरे ताः भिद्धाः सूक्ष्मत्वमागताः ॥
तिलकाद्यतयो जाताः संस्थिताश्च सुधात्मनः ।
तारकास्तु महाघोरात् संसारगहनार्णवात् ॥
तरतिः श्रवणे धातुस्तस्मात्तासां निगद्यते ।

अनर्क्षाभ्युदिते काले मत्सु (?) तारांशुके शनिः ॥
शनिः शनैश्चरः पूज्य इत्यर्थः ।
राजा च तत्र इत्युच्यो यमः प्रलयभास्करः ।
सर्वाङ्गमन्त्रिमन्मृता मद्यो विष्णोश्च तत्र च ॥
अरुणोदयवेलायां वा रटन्त्यपि^१ नित्यशः ।
नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥
निमित्तं पञ्चता वेद्यं तत्र प्रोक्तं यतो भुवि ।
तदा सा तु निशा ज्ञेया ताराधात्री सुदारुणा ॥
तत्रोपोष्य चथोदश्यां सम्राप्ते तु निशाश्चये ।
वितस्तायां विग्रोकायां इन्द्रवत्यामथापि वा ॥
तथा इर्षपथायाश्च चिनशां वा यथाक्रमम् ।
सिन्धौ नरकवाहिन्यां तीर्थेऽन्येषु तत्र वा ॥
स्नात्वा पूज्यो जगद्गर्ता हरिः पूज्याश्च तारकाः ।
यमो नद्यस्य तीर्थानि देवताः पितरस्तथा ॥
अर्घेः पुष्येस्तथा धूपेर्देवमान्येर्विलेपनेः ।
नैवेद्यैर्विविधाकारैः कृशरेण तु भूरिणा ॥
बद्धिः पूज्यश्च भगवान् उताकौस्तुभतण्डुलैः ।
नमःप्रणवसंयुक्तान् सतिलांश्च जलाञ्जलीन् ॥
यमाय सप्त वितरेत् धर्मराजाय सप्त च ।
मृत्यवे सप्त देयाश्च तथा मन्त्राऽन्तकाय च ॥

वैनस्यताय सप्तान्याः सप्त कालाय चैव हि ।
 सप्त देवाय विधिवत् सर्वप्राणहराय च ॥
 कृशरं भोजनीयाय ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 आहुं कृत्वा पित्रभ्यश्च विमुक्तः सर्वपातकैः ।
 ततो विभज्य बन्धुभ्यः कृशरं भक्षयेत् स्वयम् ॥
 तारारात्रिन्नतम् ॥

तत्रैव—

अमावास्यायां अरणं रक्षोघ्नं वैष्णवं यदा ।
 तदा पित्रभ्यः आहुन्तु दत्तं भवति साक्षयम् ॥
 रक्षोघ्नं आहुनित्यन्वयः । अमावास्यायां रक्षोघ्नं आहुमिति
 कृत्यसमुच्चयोपसंहारात् ।

शिष्टाः

माघे शुक्लद्वितीयायां कन्यका सदरार्थिनी ।
 प्रातः स्नात्वाऽर्चयेद्गौरौ पुष्पनैवेद्यपन्दनेः ॥

मत्स्यपुराणे ।

माघे माघेऽथ चैत्रे वा शुद्धेऽनुप्रदो भवेत् ।
 शुद्धव्रतकृतीयायां गौरीलोके महीयते ॥

शुद्धव्रतो शुद्धमाचाग्रनः ।

भविष्यपुराणे—

माघे माघि तृतीयायां शुद्धस्य कवणस्य च ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् नारीणां पुरुषस्य च ।
 शुद्धेन तुष्यते देवो कवणेन स्वयंभुवः ।

मत्स्यपुराणे— ईश्वर उवाच—

अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशिनोम् ।
 रमकक्षाणिनीमेनां पुरा कल्पविटो विदुः ॥
 माघे माघि तु सम्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः ।
 प्रातर्गन्धेन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत् ।
 स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन तु ।
 गन्धोदकेन मधुना पूजनं कुङ्कुमेन वै ।
 दक्षिणाङ्गानि सम्यज्य ततो वामानि पूजयेत् ।
 क्लृप्तिताये नमो देव्याः पादौ गुल्फौ तथार्चयेत् ।
 जङ्घां^१ जानु तथेशान्ये तथा शरश्रिये^२ नमः ।
 मदालसायै तु कटिं अमलायै तथोत्तरम् ।
 स्नानं वदनवासिन्यै कुमुदायै च कन्धराम् ।
 भुजं भुजाघं माधव्यै कमलायै मुखस्मिते ।
 मुकुटं विश्ववामिन्यै शिरः कान्धे तथाऽर्चयेत् ।
 भ्रूललाटस्य रुद्राण्यै शङ्करायै तथालकाम् ।
 मदनायै कलाटन्तु मोहनायै पुनर्भुवौ ।
 नेत्रे चन्द्रार्द्धधारिण्यै तुष्यै च वदनं नमः ।
 उत्कण्ठिन्यै नमः कण्ठममृतायै नमः स्तने ।
 रम्भायै वामबाहुस्य विशोकायै नमः कटिम् ।
 हृदयं मन्दगामिन्यै पाटलायै तथोदरम् ।

१ A जङ्घे जानु ।

२ D उरश्रिये ।

३ A D पुस्तकद्वये पंक्तिर्नास्ति ।

कटिं सुरतवासिन्हे तथोक्तं चम्पकत्रये ।

जानुजङ्गे नमो गौर्यै गुल्फं गायत्रिके नमः^१ ॥

धराधरायै पादन्त विश्वकायै नमः शिरः ।

नमो भवान्यै कामिन्यै कामदेव्यै जगत्त्रये ।

आनन्दायै अनन्दायै सुभद्रायै नमो नमः ॥

नमो भवान्यै इत्यादिस्लोकस्य पूजोत्तरकालम् पाठः । गौर्यै

स्वाहेति च दत्तहोमः सामान्यप्राप्तः । इति पारिकातः ।

एवं समूह्य विधिवत् द्विजदाम्पत्यमर्चयेत् ।

भोजयित्वाश्वपानेन मधुरेण विमत्सरः ॥

सकडुकं वारिकुम्भं शुक्लाम्बरयुगद्वयम् ।

दत्त्वा सुवर्णकमलं गन्धमास्त्रैरथार्चयेत् ॥

प्रीयतामच कुमुदा गृहीयात्सवणमतम् ।

सवणादिप्रतुमित्यर्थः ।

अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदर्शयेत् ॥

सवणं वर्जयेन्नाशे फाल्गुने च गुडं पुनः ।

तवराजन्तथा चेचे वर्जयेत् मधु माधवे ।

तवराजः शीतषाकर इति प्रसिद्धः ।

पानकं श्वेतमाशे च तथाषाडे च जीरकम् ।

आवणे वर्जयेत् शीरं दधि भाद्रपदे तथा ।

दत्तमाश्वयुजे तद्दूर्जे वर्ज्याश्च मार्जिता ।

मार्जिता रसाला । सा च वैश्वके ।

^१ इले मायस्ये घुटिके नमः ।

^२ B तैल राजिम् ।

अर्द्धादिकन्धचिरपर्युषितस्य दध्नः

खण्डस्य षोडश पलानि त्रिंशत्प्रभस्य ।

सर्पिःपलं मधुपलं मरौचार्द्धकर्वं

शुण्ठ्यास्तथा द्विपलमर्द्धपलं द्विपस्य ॥

कृत्वाऽऽशुकेऽतिविमले मृदुपाणिदृष्टा

कर्पूरगन्धसुरभिर्नवभाण्डसंस्था ।

एषा त्रिभागसहितः रचिता रसाला

या सेविता भगवता मधुसूदनेन ॥

अस्याः कृतिप्रकिया । असम्यक्(क्षेत्र)त्यक्तप्रकृतिमधुररसस्य जाय-

मानसुरसस्य सम्यग्जातस्य दध्नः पलम् ६४ शुद्धखण्डपलम् १६

दत्तपलम् १ मधुपलम् १ मरौचार्द्धसमा ८ शुण्ठीचूर्णं पलम् २

नागकेसरगुण्डाचूर्णम् तोलकम् ४ । एतत् सर्वं शुक्लसूक्ष्मवस्त्रे

कृत्वा हस्तेन मृदु दृष्ट्वा नूतनमृत्प्रयपात्रे स्थाप्यम् ।

ततस्तत्र कर्पूरैस्त्र्यम्बोजपत्रकगुडत्वच एतेषां चूर्णं यावता

सौगन्धं, भवति तावन्मानं देयम् । एतन्मानानुसारेण स्वल्पमाने-

नास्याः कल्पना करणीयेति ।

अथं रसालापदार्थां रसाला त्रिखरिणीति व्याकुर्वन्तानु-

मोदितः कल्पतस्तस्मैति नेयम् ।

धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्याश्च शर्करा ।

ब्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च ॥

दद्यादिकालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम् ।

ब्रतान्ते करकमित्यादि एतेषां सवणगुडादीनां मध्ये यस्मिन्

मासे यत् त्यक्तं तन्मासप्रतान्ते तेन सवणादिना पूर्णं करकं
वक्ष्यमाणलङ्कुकादिभक्ष्यपात्रयुक्तं विकाले दद्यादित्यर्थः ।

लङ्कुकान् श्वेतवर्त्तींश्च संयावमथ पूरिकाः ॥

चारिका वृत्तपूर्णाश्च पिष्टापूर्णाश्च मण्डकान् ।

शौरशाकश्च दध्यमण्डसांशोकवर्त्तिकाः ॥

माघादिकमग्नौ दद्यादेतानि करकोपरि ।

चारिका पक्वान्निविशेषः । चारौति प्रसिद्धः ।

शशोकवर्त्तिकामपि पक्वान्निविशेषमिच्छन्ति ।

कुमुदा माधवी गौरौ रम्भा भद्रा जया श्रिया ।

उमा रतिः सती तदन्नाङ्गला रुतिसालसा ॥

क्रमात्प्राग्दिषु तत्र प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ।

सर्वेषु पञ्चमथेन प्राशनं समुदाहृतम् ॥

उपवासी भवेन्नित्यमग्नौ नक्तमिच्छते ।

पुनर्माघे तु सम्राप्ते शर्करा करकोपरि ॥

कृत्वा तु काञ्चनीं गौरौ पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

हेमोमङ्गुष्ठमात्रां च सासूत्रकमण्डलुम् ॥

चतुर्भुजामिन्दुयुतां सितनेत्रपटावृताम् ।

तदङ्गोमिथुनं शुक्लं सुवर्णाक्षं सिताम्बरम् ॥

सवस्त्रं भाजनं दद्याद्भवानी प्रीयतामिति ।

अनेन विधिना यस्तु रसकल्याणिनीव्रतम् ॥

कुर्व्यात् च सर्वपापेभ्यस्तत्प्राणादेव मुच्यते

भवाच्छतसहस्रान्तु न दुःखी जायते क्वचित् ।

अग्निष्टोमसहस्रेण यत् फलं तदवाप्नुयात् ।

नारी वा कुरुते वापि कुमारी च वरानने ।

विधवा वा वराकौ वा सापि तत्फलभाग् भवेत् ।

सौभाग्यारोग्यसम्पन्ना गौरौलोके महीयते ।

इति रसकल्याणिनीव्रतम् ॥

दुर्गाधिकारे देवीपुराणम् ।

चतुर्थ्यां माघमासस्य देवीपूजा विधीयते ।

ब्रह्मपुराणे ।

उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः ।

अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्वालिभिरेव च ॥

प्राक् पूजयित्वा सृष्ट्वा च भूयः स्वाङ्गाङ्गजैर्गुणैः ।

कल्पतरौ प्राग्भक्षयित्वेति पठितम् । अर्घैः पुष्पैरित्यादि-
श्लोकाद्धं न लिखितम् ।

सहिताः ससृजुर्धस्मात्तस्मात् प्रोक्ता कुमा सती ॥

तस्मात् सा तत्र समूज्या नरैः स्त्रीभिविशेषतः ।

कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यक् भावात् समाहितैः ॥

कुङ्कुमालताकाभ्यां रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।

अर्घैर्धूपैस्तथा दीपैः पुष्पैर्वालिभिरेव च ॥

गुडार्द्रकाभ्यां पयसा सवणेनाथ धावकैः ।

पूज्याः स्त्रियश्च विधवास्तथा विप्राश्च गोधनाः ।

सौभाग्यवद्भूयै पञ्चाङ्गोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

इति गौरीपूजा ॥

श्रिष्टाः—

माघे मासि चतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च त्रियः ।

पद्म्यां सुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । लोके वरचतुर्थी श्रीपद्ममौ च प्रसिद्धा ।

भविष्यपुराणे । आदित्य उवाच ।

माघे मासि तु शुक्लायां सप्तम्यां समुपोषितः ।

यः पूजयेत् पुमान् भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम ।

यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या स्वमेकमेकमाद्रात् ॥

स्वमेकं सम्बत्सरम् । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणश्रुतिः स्वमेक इत्याह सम्बत्सरो वै स्वमेक इति वकारसहित मकारादि-
श्रायं शब्दः ।

प्रयच्छामि सुतं तस्य चात्मानो ह्यंशमन्ववम् ।

वित्तं यशस्तथा पुत्रमारोग्यं परमं तथा ॥

माघमाघे तु यो ब्रह्मन् शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः ।

पाषण्डान् पतितान् नशान् जल्पानविजितेन्द्रियः ॥

उपोष्य विधिवत् षष्ठ्यां श्वेतमाश्वविलेपनेः^१ ।

पूजयित्वा तु मां भक्त्या निशि भूमौ स्वपेदुधः ॥

पुनस्तथाय सप्तम्यां कृत्वा स्नानादिकां क्रियाम् ।

पूजयित्वा तु मां ब्रह्मन् वीरहोमं समाचरेत् ॥

प्रौणयित्वा हरिं भक्त्या हविषा पद्मलोचनम् ।

१ D चेतमास्थानुलेपनेः ।

दध्योदनेन पयसा पायसेन द्विजांस्तथा ॥

तस्यैव कृष्णपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः ।

रक्तोत्पलसुगन्धाद्यै रक्तपुष्पैश्च पूजयेत् ॥

एवं सम्यग्येद्भक्त्या नरो मां विधिवत्प्रभो ।

उभयोरपि देवेभ्य म पुत्रं लभते वरम् ॥

एतच्च संवत्सरमाध्यमेकदेव व्रतम् । माघे मासि तु सप्तम्या-
मित्यादि तस्याह पुत्रतां व्रजे इत्यन्तैरेवञ्चोभयसप्तम्यामित्यादि
परमन्त्येत्यन्तवाक्यैर्बाध्यते ।

तद्वित्तिकर्त्तव्यता माघमाघे तु यो ब्रह्मन् इत्यादिभिरयिम-
वाक्यैः प्रतिपाद्यत इति समयप्रदीपः । कर्त्तव्यमेव स्वतन्त्र-
मेतत् एवं माघमाघीय शुक्लैकसप्तमौमाघे तस्याहं पुत्रतां व्रजे
इत्येतद्दोषम् फलमपरं शुक्लकृष्णसप्तमौदयकं सम्बत्सरव्यापि यशः-
प्रभृतिसहितपुत्रफलकम् ।

अन्यत्तु यावज्जीवकृत्यं वरपुत्रफलमित्यन्ते ।

अपरे प्रथमवाक्यबोध्य माघमाघशुक्लैकसप्तमौस्वरभात पुत्र
समादित्यैकत्वलक्षणफलकस्यैकत्वमपरस्य सम्बत्सरश्रुतस्य पक्षद्वय
शुक्लसप्तमौव्यापिनः प्रथमादन्यत्वमेव । तद्विवरणतयैकवाक्यायिम
वाक्यानि । इति मन्यन्ते ।

तत्रैव—

माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमौ या चिञ्जोचना ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुष्पा पापहरा तथा ॥

उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्वतीप्रिय

पारणानि तु चत्वारि कारितानि च पण्डितैः ॥
 पञ्चम्यामेकभक्तान्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकौर्त्तितम् ।
 उपवासन्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत् ॥
 मासे च फाल्गुने मासि तथा चैत्रे च सुव्रत ।
 वक्रपुष्पाणि धान्यानि कुङ्कुमञ्च विलेपनम् ॥
 नैवेद्यं मोदकाद्याच धूपमाज्यसुहाहतम् ।
 प्राशनं पञ्चगव्यञ्च पवित्रीकरणं परम् ॥
 मोदकैर्भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्वा गणाधिप ।
 शाखोदनञ्च भूतेश्च दद्याद्भक्त्वा दिक्षेषु वै ॥
 इत्थं सम्पूजयेद् यस्तु भास्करं लोकप्रजितम् ।
 सर्वेषु पारणेष्वेवं सोऽश्वमेधफलं कृमेत् ॥
 द्वितीये पारणे पूज्य राजसूयफलं कृमेत् ।
 वैशाखेऽप्यथ ज्येष्ठे तु चाषाढे मासि सुव्रत ॥
 पूजार्थमत्र भागोर्वै शतपत्राणि सुव्रत ।
 श्वेतञ्च चन्दनं भीम धूपो गुग्गुलुत्थते ॥
 नैवेद्यं गुडप्रपाञ्च प्राशनं गोमयस्य तु ।
 भोजने चापि विप्राणां गुडप्रपाः प्रकौर्त्तिताः ।
 द्वितीयमिदमाख्यातं पारणं पापनाशनम् ।
 तृतीयं शृणु देवेश पूजार्थं भास्करस्य तु ॥
 श्रावणे मासि देवेश तथा भाद्रपदे विभी ।
 आश्विने चापि मासे तु रक्तचन्दनमादिशेत् ॥
 माघतीकुसुमानौ च धूपो विजय उच्यते ।
 विजयधूपः परिभाषोक्तः ।

नैवेद्यं दत्तपूर्णास्तु भोजनेषु द्विजातिषु ।
 दत्तपूर्णाः पक्षाक्षविशेषाः । तथा च भामत्यां वाचस्पतिः ।
 यथा नैकशिल्पिकुशलः कुम्भकारः स्वयमेव ख्यातीं निर्माय दत्तपूर्णं
 पचतौति । प्रसिद्धिरपि तथा पाश्चात्याख्यातृणाम् ।
 कुशोदकप्राशनन्तु काथशुद्धिकरं परम् ।
 तृतीयमपि व्याख्यातं पारणं पापनाशनम् ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलदं भास्करप्रियम् ।
 चतुर्थमप्यहं वक्ष्मि पारणं श्रेयसे नृप ॥
 मासि वै कार्तिके वीर मार्गशीर्षे तथा शिव ।
 पुष्ये च कुहशाईल शृणु पुष्यान्वशेषतः ॥
 करवीराणि रक्तानि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।
 अमृताख्यं तथा धूपं नैवेद्यं पाथसं परम् ।
 अर्जुनीयं तथा वज्रं प्राशनं परमं मतम् ।
 अमृतधूपो भविष्यपुराण एवोक्तः । तद्यथा ॥
 अगुरुं चन्दनं सुस्तां सिन्धुकं वृषणन्तथा ।
 समभागस्तु कर्त्तव्यो धूपश्चामृतसम्भवः ॥ इति
 अर्जुनीयं गद्यं, वज्रं दत्तम् ।
 नामानि कथितान्यत्र भास्करस्य महात्मनः
 चित्रभासुस्तथा भानुरादित्यो भास्करस्तथा ॥
 प्रीयतामिति सर्वेषु पारणेष्वेवमादिषु ।
 अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् पूजां विभावसोः ।

अस्यान्तिथौ महादेव म थाति परमं पदम् ॥

विभावसुरादित्यार्थः ।

हृत्वेवं सप्तमौ वीर मर्त्यान् कामानवाप्नुयात् ।
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
मरीगो^१ मुच्यते रोगात् शुभं प्राप्नोति पुष्कलम् ।
पूर्वं मंत्रसरे भौम कार्या पूजा दिवाकरे ॥
गन्धपुष्पोपहारैस्तु ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ।
नानाविधैः प्रेक्षणकैः पूजया वाचकस्य च ॥

वाचकः पुराणादिपाठकः ।

इत्थं सम्पूज्य देवेशं ब्राह्मणाञ्च प्रपूज्य च ।
वाचकश्च द्विजं पूज्य इदं वाक्यमुदीरयेत् ॥
धर्मकार्येषु मे देव अर्थकार्येषु नित्यशः ।
काम्यकार्येषु सर्वेषु जयो भवतु सर्वदा ॥
तदा विमर्जयेद्विप्रान् स्नातकश्च द्विजोत्तमम् ।
इत्थं कुर्यादिमां यश्च न जयं प्राप्नुयात् सदा ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोकश्च गच्छति ।

विमानवरमारुढः कविजोद्भवमुत्तमम् ।

तेजसा रविमहाशः प्रभया पतगोपमः ॥

कविजं कविरग्निः तज्जं सुवर्णम् । पतगः सूर्यः ।

इति जयन्तीसप्तमी ॥

ब्रह्मपुराणे—

शुक्रायां माघसप्तम्यां पूषा नाम महारविः ।
अदित्यां काश्यपाञ्जलिं सहस्रकिरणो महान् ॥
तस्मात् प्रपूजयेत्तत्र मां पशामो जितेन्द्रियः ।
अर्घ्वैः पुष्पैस्तथा धूपेर्दोषैर्भक्ष्यै र्जनोऽपुगेः^१ ।
गौतैर्नृशैस्तथा वाद्यैर्हामैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
अष्टम्याश्च पुनर्भक्ष्यैः पूषो मधुघृतश्रुतैः ।
भक्ष्याणि तानि देयानि भक्षितव्यानि यानि च ॥
इति सूर्यपूजा ॥ मन्वन्तरादिश्रेयं सप्तमी ।

शिष्टाः ।

सूर्यपूजातुल्या हि शुक्रा माघसप्तमौ ।
तस्यां स्नानश्च दानश्च महापातकनाशनम् ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
यत्र चार्कपत्रसप्तकं वदरपत्रसप्तकञ्च मूर्द्ध्नि कृत्वा ॐ—
यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकश्च शोकश्च माफरौ हन्तु सप्तमी ॥
इति स्नानाचारः । ॐ—

जन्मी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमण्डले ॥

इति मन्त्रेणार्थं दद्यात् । तथाष्टम्यां देवादितर्पणं विधाय
भौत्राय जलदानम् । तच्च दैवदिशिना ।

वैद्यान्नपद्यगोत्राय साङ्गुतिप्रवराय च ।

अपुत्राय जल दद्यात्कमले भीषवर्षणे ॥

इति मन्त्रेण । एतस्य गौडकृतिराचारो वा प्रापकम् प्रमाण
मिति । तद्वशात् सर्ववर्षविषयता ।

असवर्षजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि भ्राजादिविषय इति
समथप्रदीपः ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौर्नृप ।

केशवं प्रीणयेच्चाशु सर्वलोकांसु यच्छ्रुति ॥

इत्यस्य द्वादश्यां शुक्या तथैव प्रकृतात् ।

वराहपुराणे । दुर्वासा उवाच ।

एवं माघे सिते पक्षे द्वादश्यांश्वरणीभृतः ।

वराहस्य शृणुष्वान्यां पुण्यां परमधार्मिकः ॥

अगत्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ।

स इमं विधिमाधाय तस्मात् पापादिमुच्यते ॥

ब्रह्मक्रियाया सोपेन ब्रह्मवर्षकृतेन च ।

उपोष्येमां सकृद्भक्त्या वेदे संस्कारमाप्नुयात् ॥

वराहपुराणे—

किञ्चात्र ब्रह्मनोक्तेन महापरमधार्मिक ।

प्रागुक्तेन विधानेन संकल्पं ज्ञानमेव च ॥

प्रागुक्तेन मार्गद्वादश्यां । संकल्पऽज्ञानमेव ।

कृत्वा देवं ममभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः ।

पुष्यर्षेवद्यगन्धैस्तु अर्चयित्वाशुतं नरः ॥

पश्चात्तस्यागतः कुम्भं जलपूर्णञ्च विन्यसेत् ।

वराहायेति पादौ तु माधवायेति वै कटिम् ॥

चेचजायेति जठरं विश्वरूपेत्युरो हरेः ।

सर्वज्ञायेति वै कण्ठं प्रजानांपतये शिरः ॥

प्रद्युम्नायेति च भुजौ दिव्यास्त्राय सुदर्शनम् ।

अमृतोद्भवायेति शङ्खमेष एवार्चने विधिः ॥

एवमभ्यर्च्य मेधावौ तस्मिन् कुम्भे तु विन्यसेत् ।

सौवर्णं रौप्यं ताम्रं वा पात्रं विभवशक्तिः ॥

सर्वबीजैस्तु सम्यक् स्थापयित्वा विचक्षणः ।

तत्र शक्या तु सौवर्णं वराहं कारयेद्बुधः ॥

दंष्ट्रायेणोद्भूरन् प्रथ्वीं सपर्वतवनद्रुमाम् ।

माधवं मधुहन्तारं वाराहं रूपमास्थितम् ॥

सर्वबीजसृते पात्रे रत्नगर्भघटोपरि ।

स्थापयेत् परमं देवं जातरूपमयं हरिम् ॥

शिववस्त्रयुगच्छन्नं ताम्राभावे तु वैणवे ।

स्थाप्यार्चयेद् गन्धपुष्पैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः ॥

पुष्पमण्डपिकां कृत्वा जागरन्तश्च कारयेत् ।

प्रादुर्भावान् हरेस्तश्च वाचयेद्भारुयेद्बुधः ॥

एवं संस्रयमानस्य प्रभातेऽभ्यर्चिते रवौ ।

शुचिः स्नातो हरिं पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वंदवेदाङ्गविद्वेषे माधुवृत्ताय धीमते ।
 विष्णुभक्ताय विप्रर्षे विश्वेषेण तु दापयेत् ॥
 एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहकृपिणम् ।
 ब्राह्मणाय भवेद् यदि फलं तस्य निशामय ॥
 इह जन्मनि धौभाग्यं श्रीःकान्तिसुष्टिरेव च ।
 ज्ञानवान् नितरां भोगी ऋपुचः पुत्रवान् भवेत् ।
 इति वराहदादश्रीव्रतम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पौर्णमास्यां मघायोगे वायवाः पञ्च जश्चिरे ।
 इन्द्राच्च वरुणादाथोर्यमादथ च जेर्चतेः ॥
 आहुं पितृभ्यः कर्त्तव्यं तिलैः पूज्यास्तथा किल ।
 ऐन्द्रवारुणत्रायव्या याम्या नैर्चतिकाश्च च ॥
 वायवाः पुण्यप्रसक्ते मे गृहन्तु भोजनम् ।
 दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तं मधुश्रुतम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सुञ्जीरन् बन्धुभिः सह ।

इति पौर्णमास्यां पितृआहुं तिलैर्वायसेभ्यो बलिदानमिति

कृत्यमङ्गलानेन कृत्यसमुच्चयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

माघ्यां कृत्वा तिलैः आहुं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अत्र पार्वणविधिना तिलैः आहुकरणम् ।

१ C वितवान् ।

२ B भोजम् ।

विष्णुः—

माघी मघायुक्ता चेत् स्यात्तस्यां तिलैः आहुं कृत्वा पूतो
 भवति । नित्यआहुकालेष्वपि माघी विष्णुना कथिता ।

देवीपुराणे—

माघ्यान्तु पूजा कर्त्तव्या देवीं वै मङ्गलां धयेत् ।

तथा ।

धेनुं गृहमघौ माघ्यां दद्याद् यज्ञोत्तरायणे ।
 सर्वकाममवाप्नोति ज्येष्ठे जलमयीन्तथा ॥

भविष्यपुराणे—

आलिङ्ग-पौठपर्वणं यो दद्याद् दृढकर्मसम् ।
 हृतेन रूपकं रम्यं माघ्यां शम्भोर्महात्मनः ॥
 मन्वन्तरगतं शायं इन्द्रलोके महीयते ।
 सम्यक् प्रेषणकं दत्त्वा इन्द्रलोके महीयते ॥
 रूपं पिष्टमयं कृत्वा चिनेर्चं रत्नभूषितम् ।
 यज्ञोपवीतसंयुक्तं हेमपादं विशेषतः ॥
 दक्षेषु मौक्तिकं न्यस्य प्रवालमधरौडयोः ।
 दद्यात्तस्य नेत्राभ्यां वैदूर्यंश्चाप्यसम्भवे ॥
 हेमरूप्यस्य हस्ताभ्यां तासं पादतले तथा ।
 अण्डजैर्ललितैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ॥
 विविधैर्भक्ष्यभोग्याद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ।
 भोजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रान् भक्त्वा च दक्षयेत् ॥
 प्रीयतां मे महादेवो भक्तान् समापयेद्विजान् ।

तेरेव सर्वविप्रेन्द्र^१ तद्रूपस्य शिवालये ॥
 नीत्वा समर्पयेद्देव्यां शिवलिङ्गसमीपतः ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वयज्ञफलानि च ॥
 स्वरूपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ।
 हेमरूपस्य हस्ताभ्यां हस्तोर्द्वेष-वामयोः ॥

यथासंख्यं हेमरूपस्य न्यस्य । अण्डजैर्ललितैः वस्त्रैः पट्टविशेष-
 प्रसूतरम्यवस्त्रैः । सर्वयज्ञफलं प्राप्येत्यभिधाय सर्वयज्ञफलानि चेत्य-
 भिधानं अशेषयज्ञफलान्यप्यनेन भवन्तीति बोधनार्थम् ।

प्रथमं शर्वा महादेव इति केचित् । एतच्च दत्तकम्बल-
 रूपकदानाख्यं कर्म ।

मत्स्यपुराणे—

रथनरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं मधिकृत्य च ।
 सार्वर्षिणा नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥
 एष ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णयते सुष्ठुः ।
 तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं यो दद्यान्माषमासि च ।
 पौर्णमास्यां च भवने ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति महासाम्भिविग्रहिकठकुर-वौरेश्वरतनुजमप्रक्रिय-
 महासाम्भिविग्रहिक श्रीचण्डेश्वरविरचिते
 कृत्तरत्नाकरे माघमासतरङ्गः ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

वामनपुराणे ।

फाल्गुने त्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनावितम् ।
 गोविन्दप्रौणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ॥

दानसागरे ।

फाल्गुने त्रीहयो सुद्धा वस्त्रं कृष्णाजिनादिकम् ।

इति पठित्वा आदिशब्देन कृष्णोत्तरचर्मग्रहणमिति व्याख्यातम् ।

अथ च कल्पतरु-पारिजाताल्लिखितोऽथादिशब्दो वामनपुराणे
 कृत्यसमुच्चये च दृष्टः, तेन सागरपाठो मनाक् सबलः । प्रावरण-
 मात्रस्यैवापेक्षितत्वात् । वस्त्रकृष्णाजिनान्यप्रावरणमेवादिपदार्थ
 इति, केचित् ।

श्रीमहाभारते ।

भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन विचिपेत् ।

स्त्रीषु वस्त्रभर्ता याति वश्यास्तस्य भवन्ति ताः ॥

अतमेतत् ।

भविष्यपुराणे ।

देवार्चां फाल्गुने मासि कृत्वा पिष्टमयीकृ वै ।

गन्धमास्यैरलङ्कृत्य स्थापयेद्भास्करालये ॥

विमानैः सूर्यमङ्गाग्नेर्गौतवाद्यसमाकुलैः ।

समैकादशसाहस्रं सूर्यलोके महीयते ॥

पुनरेत्य इमं लोकं यथेष्टं विन्दते पतिम् ।

अथ मासव्याप्येकभक्तादिकं कार्त्तिकमाशुक्त भविष्यपुराणीय-
कामव्रतवदनुसन्धेयम् ॥

व्रतमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

एकभक्तानु कुर्वाणः फाशुने मासि नित्यशः ।

स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियस्य परमप्रियाः ॥

अथ “धनधान्यसमृद्धे तु कुले जायेत मानवः” ।

इति वैचमासीयमेव फलम् संवध्यत इति पारिजातः ।

तत्र-अपिमेण “स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियस्य परमप्रियाः”

इति खण्डेन समर्थितत्वात् तत्फलेनैव फलवत्त्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रियङ्गुं कालाने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

प्रियङ्गुः काङ्गनीति प्रसिद्धा ।

भविष्यपुराणे ।

फाशुने मासि रात्रे चः कुर्यान्नभोजनम् ।

श्यामाक-चौर-नीवारैर्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

षष्ठ्यां वाऽप्यथ सप्तम्यामुपवासपरो भवेत् ।

अष्टम्यान्तु महास्नानं पञ्चम्यष्टतादिभिः ॥

त्वग्निश्च चौरवृक्षाणां स्नापयित्वा प्रपूजयेत् ।

मौरभेयीन्ततो दद्याद्रक्षाङ्गां रश्मिमाशिने ॥

गलादित्यपुरं रत्नं मोदते शाश्वतोः समाः ।

अथ पौषोक्तोभयसप्तमीमामान्यधर्मान्वयो महास्नाने, अन्यत्र
कचित् मध्वादिपरिषदः ।

तत्रैव ।

प्राप्ते तु फाशुने मासि चः कुर्यान्नभोजनम् ।

यवाकं भुञ्जमानस्तु त्यक्त्वा दूरेण योषितम् ॥

‘हृतोपवासः सप्तम्यां पञ्चयोद्भवयोरपि ।

पूजयेद्विधिवद्दुर्गां नाम्ना गौरीति वै नृप ॥

कृत्वा तावमर्थो वीर दान्निगार्द्धभुजां शुभाम् ।

पौतैस्तु पूजयेत् पुष्पैस्सन्दनागुहमिश्रितैः ॥

दधोदनन्तु नैवेद्यं धूपोऽथं सिन्धुकः^१ परः ।

स्नान-प्राशनयोर्धनं गोमूत्रं कायशोधनम् ॥

नवम्यास्तु महादेवस्नपनन्तु घृतादिभिः ।

कुमारीर्भोजयेद्गत्वा ब्राह्मणांश्च स्वशक्तिः ॥

एवं सम्पूजयेद्गत्वा दुर्गां देवीं नरोत्तम ।

स याति परमं स्नानं यत्र सा चण्डिका स्थिता ॥

इत्युभयनवमीव्रतम् ॥

अष्टकाधिकारे कन्दोगविषये वायुपुराणम् ।

शाकैः कार्यां तृतीयां स्नादेव द्रव्यगतो विधिः ।

तृतीया वैश्वदेवीनामिका ।

तथा च वाजसनेयिविषये ब्रह्मपुराणम् ।

ऐश्वर्यान्तु प्रथमायान्तु शाकैः सक्तर्पयेत् पितृन् ।

प्राजापत्ये द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रममिति ॥

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुनस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां मही मिता ।
 नारदप्रेरितैर्विप्रैर्दक्षपुत्रैः सिद्धसुभिः ।
 सुवृक्षा सुकमानेन समुद्रगिरिवर्जिता ॥
 अतोऽर्थम् महीमानं स्वल्पमात्रं निगद्यते ।
 पितृभिः पूर्वैर्देवैस्तु कृत्वा तत्र महत्तपः ॥
 सापूपं प्रार्थितं आहूतं मनुष्येभ्यो जनार्दनान् ।
 कर्मान्तरम् ।

अथ शस्यानि सर्वाणि मुनिभिः कमलोद्भवात् ॥
 प्रजानां वर्द्धनार्थाय कदाचित्तत्र सर्वदा ।
 जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ॥
 उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ।
 सर्वस्वैश्चरत्सस्मान्त्र कर्त्तव्य एव हि ॥
 सापूपैस्तैश्च सप्तज्या विप्रसम्बन्धिवान्धवाः ।
 रामपत्नी च सप्तज्या सीता जनकमन्दिनी ॥
 ततो नवम्यां कृष्णीस्य ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 ह्येन पितृभोक्तृभ्यो मधुयुक्तेन सर्वदा ।
 बहुप्रकारैर्भोज्यैश्च दशम्यां मित्रवान्धवाः ॥
 तर्पसात्मा तथा पूज्यः श्रोतव्यं गीतवादितम् ।
 मङ्गलाक्षयानं कार्यं नित्यमेव दिनचर्यम् ॥
 इति सीतापूजा ॥

१ C सर्व— ।

तथा—

कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां अवणे सति ।
 चकार भगवान् विष्णुः पिण्डनिर्व्वपणं महत् ॥
 पितामहेभ्यः आहून्तु तिलैश्च कृतवान् पुरा ।
 शोपवासो हरिसस्मान्त्र सम्पूजयेत्तिलैः ॥
 तिलैरभ्यर्चयेद्देवान् तिलांश्च जुहुवात्तथा ।
 तिलतैलेन दीपांश्च दद्याद्देवगृहेष्वपि ॥
 तिलान् दद्यात्तु विप्रेभ्यः पितृभ्यश्च तिलोदकम् ।
 तिलांश्च भक्षयेत्तत्र धर्मद्वयार्थमात्मनः ॥
 इति षट्तिलीविधिः ॥

विष्णुः—

माथां समतीतायां कृष्णाद्दश्यां शश्रवणां प्राप्य वासुदेवा-
 यतो महावर्त्तिद्वयेन दौषं दद्यात् । दक्षिणपार्श्वे महारजन-
 युक्तेन समयेण वाससा एततुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे
 तैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्येतेन समयेण वाससा एतत् कृत्वा
 यस्मिन् राष्ट्रे यस्मिन् देशे यस्मिन् कुलेऽभिजायते तत्र
 तत्रोज्ज्वलो भवति ।

तुलां पलशतं साष्टामष्टपलाधिकाम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

माघे अवशसंयुक्ता कृष्णा स्याद्द्वादशी यदा ।
 तिलदानं महत्पुण्यं विनापि अवणेन तु ॥

१ A D सप्तवन्धवात् ।

श्रवणयोगव्यतिरेके यन्महत् पुण्यं तत् श्रवणयुक्तदादश्रीदान-
जन्यपुण्यापेक्षयाऽऽनिति श्रेयम् । अथ कर्माणि शुक्लादिमानः,
उत्सर्गात् सागरानुसारात् ।

तथा—

श्रवणदादश्रीयोगे कृष्णपक्षे तथैव च ।

दृतेन दीपा दातव्या स्त्रिलैर्वा यदुनन्दनम् ॥

अथ तथैव चेत्युक्तेः पूर्ववाक्यस्य महत् पुण्यफलं मन्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

अथ कृष्णचतुर्दश्यां फाल्गुने मासि शक्रः ।

ब्रह्म-विष्णु मोहयित्वा जगत्त्रिभुवनं मायया ॥

जगत्त्रिभुवनस्य पूरयामास तर्क्षणात् ।

ततः प्रभृति रुद्रा च लिङ्गपूजा कपर्दिनः ॥

रुद्रा जाता ।

गौरमृत्तिकया लिङ्गं तस्मात्तत्र सुशोभनम् ।

कुर्व्यात् प्रमाणसंयुक्तं त्रयोदशामुपोषितः ॥

प्रमाणसंयुक्तं मानोन्मानसंयुक्तम् ।

देवोत्थानविधानोक्तेर्द्रव्यैस्तत्र प्रपूजयेत् ।

देवोत्थानविधानोक्तेः पुष्पैर्धूपैश्च भैवेद्यैरित्यादिना द्रव्यैर्वैर
कथं कौते रित्यन्तेन ब्रह्मपुराणोक्तेः ।

अर्घ्यैः सुगन्धैर्मांसैश्च रत्नवस्त्रानुलेपनैः ।

भैवेद्यैर्विधाकारैश्च भैर्मांसैश्चानुलेपनैः ॥

१० कौतेः ।

भुक्त्वा रात्रौ ततः कार्या नृत्यगीतैः प्रजागरः ।

त्रोटव्याः शिवधर्माश्च प्रादुर्भावाश्च ग्राह्यराः ॥

अहिंसाक्षणं धर्मं समाश्रित्या च शक्रः ।

रन्ध्रैः पिष्टमद्यैः पूज्यः पशुभिश्च स्तलकृतैः ॥

लोके त्वागमकल्पेन शिवराशिं प्रचारयन्ति ।

अथ त्रयोदश्यामेकाहारः चतुर्दश्यामुपवासः, रात्रिप्रहरचतुष्टये
पूजाचतुष्टयम् । प्रजागरादि च शिवास्तथे । अन्यथापि शिवलिङ्ग-
सुत्याय व्रतमिदं कुर्वन्ति । यथाशक्ति हतादिना लिङ्गस्नानं
शिवमूर्तिपूजा चेति ।

फाल्गुने कृत्तिवाशेश्वरं चतुर्दश्यां प्रकृत्य लिङ्गपुराणम् ।

उपोष्य रजनौमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

आग्नेयपुराणे । अम्बरीष उवाच ।

धेनवो हरवे देया वृषाश्चैव कपर्दिने ।

एतन्मे निसृज्यं ब्रूहि गुरो संग्रथमेव तत् ॥

वसिष्ठ उवाच ।

व्रतरूपाणि दानानि नामारूपाणि पार्थिव ।

तानि तेऽहं प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यथा ॥

पुरा पृष्टेन बद्धेण पार्वत्याः कथितानि तु ।

शृणुष्वैतानि सर्वाणि व्रतयुक्तानि भूपते ॥

यस्यरेदब्दमेकम् नक्तं शिवपरो नरः ।

पूजयंश्च चतुर्दश्यां फाल्गुनस्य व्रतव्रतः ॥

सम्पूज्य विधिवद् भक्त्या वृषं सर्वगुणान्वितम् ।

दद्याद्विप्राय राजेन्द्र शिवो मे प्रीयतामिति ॥

एतच्छिवव्रतं नाम महापातकनाशनम् ।

शिवरूपधरो नित्यं शिवलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमावास्याञ्च पूज्याञ्च रुद्रोऽग्निर्ब्राह्मणस्तथा ।

ममयप्रदौपे गरुडोऽग्निर्वरुणस्तथेति पाठः । स च कृत्यसमु-
च्चय-कल्पतरुप्रभृतिपाठविरुद्धः ।

मांषौदनैर्लोपिकाभिः पूज्यश्चात्मा सबान्धवः ।

इयञ्चामावास्यायां रुद्राग्निपूजा स्वतन्त्रेव । कृत्यसमुच्चये
काम्यगुणकृत्यसङ्गलनावसरे लिङ्गपूजा रुद्रादिदेवगृहादिभूषा
चेत्यादौ स्वतन्त्रकर्मगणमध्यपाठात् ।

श्रीविष्णुपुराणे ।

माघे भित्ते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

श्चक्षेण कालः स परः पितृणां नलक्ष्यपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ।

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवन्ति भूपाल तदा पितृभ्यः ।

दत्तं जलाक्षं प्रददाति तस्मिन्

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥

अथैव चेद् भाद्रपदा तु पूर्वा

काले यदा तत् क्रियते मनुष्यैः ।

आहुं तदा तस्मिन्मवाप्य तेन

युगं महत्त्वं पितरः स्वपन्ति ॥

अत्र माघ्यनन्तरपक्षेव शुक्रादिमासरीत्या माघामितत्वमुक्तम् ।

अगस्त्य उवाच ।

अतः परं महाराज मौभाग्यकरणव्रतम् ।

शुक्लु येनास्य मौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते ॥

फाल्गुनस्य तु मामस्य ततोया शुक्लपक्षतः ।

उपोषितस्य नक्षत्रं शुचिना सत्यवादिना^१ ।

मश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा उभया मह ।

गम्भीरायेति वै पादौ सुभगायेति वै कटिम् ॥

उदरं देवदेवेति शितिकण्ठेति वै उरः ।

त्रिलोचनायेति शिरो रुद्रायेति ममन्ततः ॥

एवमभ्यर्च्य मेधावो विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम् ।

हरं वा गौरीमयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

ततस्तस्यागतो होमं कारयेन्मधुसर्पिषा ।

तिलैः सह महाराज मौभाग्यपतयेति च ॥

ततस्त्वचारसंयुक्तं निःस्नेहं धरणीतले ।

गोधूमाक्षन्तु भुञ्जीत कृष्णेऽप्येवं विधिः स्मृतः ॥

आषाढादि द्वितीयान्तु पायसं तत्र भोजयेत् ।

यवासन्तु ततः पश्चात् कार्त्तिकदिषु पार्थिव ॥

श्यामाकाक्षं हविर्वापि यथाशक्त्वा प्रसन्नधीः ।

ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षणे ॥

अनङ्गहोने वेदानां पारगे माधवर्त्तिनि ।

महाचारयुते दद्यादसहस्रेऽपि भूपते ॥
 षड्भिः पाचैरुपेतानु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 एकं मधुघृतं पाचं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
 तृतीयं तिलतैलस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
 पञ्चमं शवणापूर्णे षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
 एतान् दत्त्वा रसान् राजन् सप्तजन्मान्तरं भवेत् ।
 सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽथवा ॥
 इति शौभाग्यव्रतम् ॥

भविष्यपुराणे— ब्रह्मोवाच—

सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुनस्यैव यो नरः ।
 जपेद्देहीति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः ॥
 देवार्चने चाष्टशतं कृत्वैवन्तु जपेच्छतम् ।
 स्वातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्वस्तिषु च ॥
 पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्धावसायिनः ।
 मासपते तथा भानुमर्षयेच्छुद्ध्यान्वितः ।
 रदक्षोन्नारयेद्भानुं मनसाधाय तत्परः ॥
 चंद्रं चंद्रं कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव ।
 संसारार्णवमग्नानां चाता भव दिवाकर ॥
 एवं प्रसाद्योपश्रुतं कृत्वा नियतमानसः ।
 पूर्वार्ध एव चान्येषुः शक्यत् प्राप्सांशुनीयकम् ॥

शर्जुनीयकं शक्यत् गोमयम् ।

स्नातोऽर्चयित्वा हंसेति पुनर्नाम प्रकीर्तयेत् ।
 वारिधारात्रयश्चैव निक्षिपेदेव पादयोः ।
 चैव-वैशाखयोश्चैव तद्वज्र्यैष्टेऽपि पूजयेत् ॥
 मर्त्यलोके गतिं श्रेष्ठां कृष्ण प्राप्नोति वै नरः ।
 उत्क्रान्तश्च व्रजेत् कृष्ण दिव्यं हंसालयं शुभम् ॥
 वृषध्वजप्रसादाद्दे संक्रन्दनसमो भवेत् ।
 श्रावादे आवणे चैवं मासि भाद्रपदे तथा ॥
 तथैवाश्वयुजे चैव अनेन विधिना नरः ।
 उपोष्य समुख्यं तथा मार्त्तण्डेति प्रकीर्तयेत् ॥
 गोमूत्रप्राशनात् पूतो गणाधिपपुरं व्रजेत् ।
 श्राद्धितस्य जगतामीश्वरस्याव्ययात्मनः ॥
 उत्क्रान्तिकाले स्मरणं भास्करस्य तथाश्रुते ।
 क्षीरस्य प्राशनं कृष्ण विधिरेष मयोदितः ॥
 कार्तिकादि यथान्यायं कुर्यान्नासत्तुष्टयम् ।
 तेनैव विधिना कृष्ण भास्करेति प्रकीर्तयेत् ॥
 स याति भानुसालोक्यं भास्करं स्मरति तथे ।
 प्रतिमासं दिजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया ॥
 चातुर्मास्ये तु सन्नाप्ते कृत्वा पुस्तकवाचनम् ।
 कथां वा भास्करस्यैव तद्गीतककथापि वा ॥
 धर्मश्रवणमिष्टञ्च सदा धर्मध्वजस्य च ।

धर्मध्वजः सूर्यः ।

वाचकं पूजयित्वा तु तस्मात्कार्येषु श्रद्धया ॥
 आद्रुमन्त्रेण पक्वेन वाचकेन द्विजेन तु ।
 दिव्येन च तथा युक्तमभौष्टं भास्करस्य हि ॥
 एवमक्ते गतिं श्रेष्ठां देवानामनुकीर्त्तयेत् ।
 प्राप्नुयात् चिविधां कृष्ण त्रिलोकाख्यां नरः सदा ॥
 कथितं पारणं बन्ते प्रथमं गोधराधर ।
 आधिपत्यं तथा भोगांस्तेन प्राप्नोति मानुषान् ॥
 द्वितीयेन तथा भोगान् गोचारेः प्राप्नुयात् नरः ।
 सूर्यलोकं तृतीयेन पारणेन तथाप्नुयात् ॥
 एवमेव मयाख्यातं गतिप्रापकमुत्तमम् ।
 विधानं देवशार्दूल यदुक्तं सप्तमोर्वते ॥
 यस्त्वेतां सप्तमौ कुर्यात् चिगतिं श्रद्धया नरः ।
 तथा भक्त्वा च वै नारौ प्राप्नोति चिविधां गतिम् ॥
 एषा पुण्या पापहरा चिगतिः समुदाहृता ।
 आराधनाय शस्त्रैषा सदा भागोर्द्धनावहा ॥
 पठतां प्रुष्टताञ्चैव सर्वपापभयापहा ।
 तथा सुकर्णपुण्या च चिवर्गज्योष्ठदा मता ॥
 गोचारिन्द्रिः । चिवर्गज्योष्ठो धर्मः ।
 चिगतिः सप्तमीयम् ॥

नक्षत्रपुराणे—

काष्णने मासि शुक्लायामष्टम्यां केशवः पुरा ।
 महीं सृष्टा तु मगधा सशैलवनकाननाम् ॥

दत्तं प्रजापतिं प्राह सृष्टिमापूरयस्व मे ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स मुनिश्च महीन्ततः ॥ १
 मापयामास विधिवत् बृहन्मानेन तत्क्षणात् ।
 दीपार्णव-मरुत्सङ्घ-नदी-वर्षसमन्वितैः ॥
 बृहन्मानं समुद्रस्य शतयोजनमाचकम् ।
 चक्रे रघुपतिस्तत्र वृक्ष-पाषाण-कर्दमैः ॥
 त्रिकूटशिखरप्रान्तसंस्थितो भगवांश्च सः ।
 बृहच्च तन्महीमानं पुराणो वीक्ष्य विस्मितः ॥
 इयं मही मया सृष्टा पद्भ्यामिति विचिन्तयन् ।
 इतस्य कुम्भकर्णस्य महामानं स्मरन्निव ॥
 बृहन्मानेन दीपास्य सवाह्याभ्यन्तरे गृहे ।
 दत्तास्तत्र महीदानं कृतं माख्यादिभिः सदा ॥
 [तस्माद्बृहन्महीमानं यथा कार्यं तथा शृणु ।
 अनडु .... रष्टम्यां सुखातैः समलङ्कृतैः ॥
 लक्ष्मीः शीता च सम्पूज्या गन्धमाल्यादिभिः सदा]
 ततः प्रदोषसमये दीपः शतसहस्रशः ॥
 नरेर्गृहे गृहे देयाः सर्वदेवेभ्य एव च ।
 देवेभ्यश्च पित्रेभ्यश्च ततो वाह्ये च वैष्णवः ॥
 तेषाञ्चोपरि देयास्य तावत्संख्यास्य दीपकाः ।
 दत्तशिष्टं ततो भोज्यं भक्षितव्यं सर्वभुभिः ॥
 द्वितीयेऽङ्गि च मन्त्राङ्गे शोभनेर्मात्यदासभिः ।

गृहाणि भूषणौथानि तथा देवगृहाण्यपि ॥
 सौतां समूह्य भोक्तव्यं नृत्यगीतसमाकुलम् ।
 पक्वान् नित्यदानञ्च तत्र देयन्तु याचते ॥
 नान्यत् किञ्चित् प्रार्थितव्यं तत्रं याज्ञमयत्नतः ।
 इति देवगृहादिभूषाविधिः ॥

तथा तत्रैव ।

दशम्याश्चापि कर्त्तव्यं बलिकर्म तथात्मनः ॥
 मङ्गलासभनं कार्यमुत्सवस्य विशेषतः ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं देयं भृत्येभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
 धान्यमन्नं सुवर्णञ्च वस्त्रमाभरणस्तथा ।
 गोभूमिरस्त्रवेष्ट्यानि देयानि प्रयुतात्मनः ॥
 सन्नापान् पाहयेत् सम्यक् न तत्र स्वपथेन्यतः ।
 न कश्चिदिमुखस्तत्र कर्त्तव्यस्यागतो जनः ॥
 स्वजातिविहितं पानं पेयं देयञ्च याचते ।
 शय्यामिने च कर्त्तव्ये गन्धपुष्पाधिवासिते ॥
 स्त्रियः पूज्याः स्वसङ्कार्याः प्रहृष्टाश्च सुरचिताः ।
 निशार्था क्रीडमाना वा नृत्येषु कृतभोजनाः ॥

वराहपुराणे— इवांश उवाच—

तदत्र फाल्गुने मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
 उपोष्य प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद्बुधः ॥
 तददित्यनेन वराहपुराणौयमस्यद्वादश्याधर्मातिदेशः ।
 नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दाद्योदरस्तथा ।

कटिं विश्वभुजे पञ्चमनिरुद्धेत्युरस्तथा ॥
 कण्ठन्तु श्रितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः ।
 असुरध्वंसनाथेति चक्रतोयात्मने तथा ।
 तदधो स्थाप्य तु घटं शिववस्त्रयुगाश्वितम् ।
 तत्रोपरि नृसिंहन्तु भौवर्णे तासभाजने ॥
 भौवर्णे शक्तिः कृत्वा दाद्वंशमयेऽपि वा ।
 रत्नगर्भघटे स्थाप्य तत्र पूज्य विधानतः
 द्वादशां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत्
 एवं कृते फलं प्राप्तं यत्पुरा पार्थिवेन तु ॥
 वत्सनाम्ना च तन्नेऽहं प्रवक्ष्यामि महामुने ।
 तस्य प्रताप्ते भगवान् नरसिंहस्ततोष च ।
 चक्रं प्रादाच्च शूचूणां विध्वंसनकरं नृधे
 तेनास्त्रेण स्वधं राज्यं जितवान् स नृपोत्तमः ॥
 राज्ये स्थित्वाऽश्चमेधानां महत्प्रमकरोत् प्रभुः ।
 अन्ते च ब्रह्मलोकाख्यं पदमागाच्च सप्तमम् ॥
 एषा धन्या पापहरा द्वादशी भवती मुने ।
 कथितेमां प्रथमेन श्रुत्वा कुह यथेच्छकम् ।
 इति नरसिंहद्वादशी ।

फाल्गुनशुक्लद्वादश्यामित्यनुवृत्तौ त्रिणुधर्मोत्तरे—

फाल्गुने सर्वगन्धानां नाच कार्या विचारणा ।

मर्त्यगन्धानां दानं महाफलमित्यनुषज्यते ।

मर्त्यगन्धाश्च परिभाषोक्ताः ।

फाल्गुने पुष्यमहिता द्वादशौ पावनौ परा ।

नक्षत्रयुक्तास्तेषां तथा दानमुपोषितम् ।

मय्यं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ।

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुन्यामर्त्यमा जातस्त्वदितौ कश्यपादपि ।

अत्रेसायनसूयायां जातः पूर्वमयं जगौ ॥

तौ तत्र पूज्यौ विधिवत्प्राप्ते चन्द्रोदये सति ।

गौतमृत्योस्तथा वाद्यै रात्रौ कार्यः प्रजागरः ॥

इति चन्द्रार्कादिपूजा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

आस्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय तु ।

रूपद्रविणसंयुक्तां भार्यां पञ्चवतीमथा ॥

नरः प्राप्नोति धर्मज्ञाः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

तथा नार्थपि भर्तारं नात्र कार्या विचारणा ॥

आस्तीर्णं दाहमयप्रसारितखट्वोपरि तूलकादिरूपम् । धर्मज्ञा इति मन्वोधनम् । अत्र चानुत्तमपुष्टिरूपफलभेदात् नक्षत्रविशेषा-
निर्देशाच्च विष्णुविहितग्रन्थादानाभिर्ज्ञता, अतएव दानमागते पृथगेव लिखितम् ।

विष्णुः फाल्गुनौ फाल्गुनीयुता चेत् स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय
सुमङ्कृतं विस्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां पञ्चवतीं द्रविण-
वतीं प्राप्नोति नार्थपि तु भर्तारम् । पञ्चवतीं भ्रात्रादिवन्धुमतीम् ।

चिराचोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् ।

आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं सुतम् ॥

देवीपुराणे—

फाल्गुन्यां पूजयेद्देवीं चण्डिकेति च या मता ।

मातृणाञ्च विशेषेण तत्र प्रजा विधीयते ।

मत्स्यपुराणे—

यत्राग्निशिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमेधिकृत्य च ।

कल्पान्तं शिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।

तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसात्मताम् ॥

इति महामान्धिविघ्नहिकठकुर-श्रीवैश्वररात्मज महामान्धि-

विघ्नहिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरं

फाल्गुनमासतरङ्गः ॥

कृष्णादिमासक्रमेण कथितकृत्यमिदं चैवतरङ्गमङ्गततया तत्रैव
लिखितमुचितमपि कल्पतरुकारादि-लिखितानामुपारहितदन्तरं
लिख्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

अथ चैत्रे तु कृष्णायां प्रतिपद्यपि सर्वदा ।
सल्ल-मन्-नटादीनां द्रष्टव्यं कौतुकं पृथक् ॥
प्रतिपत्तः समारभ्य पञ्चमीं यावदेव हि ।
पूजाकर्म्म तथा कार्यं स्त्रीजनस्थात्मनस्तथा ॥
भोजनं पर्यटप्रायं भोष्यं दयश्च याचते ।

सल्लमन्त्री मङ्गरजातिविशेषौ ।

तत्रैव

चैत्रे तु कृष्णपञ्चम्यां कश्मीरा^१ तु रजसल्लम् ।
नित्यं भवति तस्मान्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियः ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयन्ति दिनत्रयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च ॥

कश्मीरा^२ धरिनी ।

अष्टम्यान्तु/ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्नाताभिः सुदृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव हि ।
भूषिताभिः शुभैर्वस्त्रैर्मास्यैर्गन्धैर्विशेषतः
अनन्तरं दिजैः स्नाप्य सम्बोधजलेर्जनैः ॥
गन्धर्बोजेस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ।

स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मास्यैश्च पूजयेत् ॥

वस्त्रालङ्कारपुष्पैश्च तथा पुष्पैश्च गोरसैः ।

सुदृढपिष्टैस्त्रिकोणैश्च भक्ष्यैश्चैव हि शास्त्रिजैः ॥

पयसा पायसैर्हृद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।

तन्निवेदितशिशुस्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे ।

तन्नीवाद्यं सुमधुरं ततः श्रोतव्यमादरात् ।

अतःपरमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ॥

आदित्यमहिषी राज्ञी पौराणी देवपूजिता ।

राज्ञीस्वपनमेतस्मात् कारणान्तत्र विश्रुतम् ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कश्यपः सुरभी तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवज्रयः ॥

वल्लदेवो हलं भूमिर्दृषभौ रामसख्यणौ ।

रघोर्ज्ञौ जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥

सीता लङ्कलपङ्कतिः । युगं युगकाष्ठम् ।

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गले तु सन्पूज्या कृत्यारम्भे महोत्सवे ॥

अर्थैः पुष्पैस्तु धूपैश्च मास्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ।

प्रदक्षिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

ततः शकुनिसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ।

इलेन वाद्येद्भूमिं स्तयं ज्ञातः सलङ्कृतः ।

पूर्वोत्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम् ॥

कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तमैशान्यभिसुखौ ततः ।

विमुच्य दृषभो बीज पुरुषो लक्षणाश्रितः ॥
 तत्रः सुवामाः सखी च सुवर्णजलसेवितम् ।
 सुवर्णपात्रमयुक्तं प्राप्नुसो निर्वपेद्भुवि ॥
 उष्णा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह
 उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गौतमृत्यसमाकुलः ॥

तथा ।

पूर्वं चैतायुगे कश्चिन्मध्यदेशोद्भवो द्विजः ।
 तौर्यथाचाप्रमङ्गेन चचार पृथिवीमिमाम् ।
 विहाय कर्म गार्हस्थ्यं तस्मिन् गेहादिनिर्गते ।
 प्रसक्ता ब्राह्मणी शूद्रे सश्रुकर्मकरे रहः ॥
 तस्याः कदाचित् पुत्रस्तु तस्माज्जातो विधेर्वशात् ।
 शालिकीर्निर्वाङ्मृतस्य सद्विवेकस्य मातरम् ।
 पप्रच्छ जातसन्देहः पितुर्जन्मात्मनस्तथा ॥
 वक्रोक्त्वा मां तदा प्रोक्ता गिरिभ्यः सरितस्त्रिमाः ।
 निम्नं प्रयाता निम्नेषु जाताः पुण्यास्तु शालयः ॥
 स च तदचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा सूर्यस्य दर्शनाः ।
 तपस्वचार समहन्मरणे कृतनिश्चयः ॥
 प्रथानकाले/ब्रह्माणमपश्यत् पुरःस्थितम् ।
 दर्शभं ब्राह्मणं जन्म न च तस्मात्स लब्धवान् ॥
 मूढपाहः सुखात्मानं पीडयित्वा विचेतनः ।
 निष्कलम् ततस्त्वानं परं पीडार्थमाचरत् ॥

एकादश्यान्तु चैत्रस्य कृष्णायां निर्जने मृतः ।
 यत्नात् पिशाच्यां मत्तायां लेभ जन्माऽथ तामसम् ।
 जघन्यां यत्नजातिञ्च गौच्छकीनां समाश्रितः ।
 अद्यापि तत्फलं भुङ्क्ते तावन्मात्रन्तु तामसम् ॥
 तस्मात् स तत्र सम्यज्जः प्रभाते स्त्रीभिरेव हि ।
 पाषाणे वर्तुलप्राये मृण्मये वापि चिचितः ॥
 अर्घ्यैः पुष्यैस्तथा धूपैः कुङ्कुमेन सुगन्धिना ।
 श्रीरभ्रलोमभिर्मत्स्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥
 तत्र विप्रेरनध्यायः कर्त्तव्यो वापि संयमः ।
 ततो मध्याह्नममये मृण्मये वापि चिचितः ॥
 क्षिप्वा दारेण निःशाल्य स्त्रीभिरेव सुभाषितैः (१) ।
 क्षिप्वा गवाक्षरन्ध्रेण प्रवेश्य च पुनर्गृहे ॥
 तत्र कृष्णाचतुर्दश्यां निकुम्भः शङ्करं तदा ।
 सम्युजयति धर्मात्मा पिशाचैः सहितो बली ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यो नरैर्नृत्यं प्रजागरः ।
 शम्भुः पूष्यो निकुम्भस्य पिशाचिभ्यो बलिं हरेत् ॥
 दौपिकास्तिस्रस्तैस्तस्य कल्कयुक्ताः सुशोभनाः ।
 मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा माघौदनं शुभम् ॥
 भक्ष्यानि परमाञ्जानि पानकानि शुभानि च ।
 रुचमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ॥
 चतुष्पथेषु रथ्यासु दारेषु च नदीषु च ।

अहालकश्यानेषु राजमार्गेषु सर्वदा ॥
तस्यां निशायां रक्ष्यात् पिशाचेभ्यश्च बालकाः ।
द्रष्टव्यं पुंसस्त्रीनृत्यं न कुर्यात् स्त्रीनिषेवनम् ॥

तथैव ।

अमावास्यायां चैत्रे तु सारमेयैश्च काश्यपैः ।
वासुदेवादारो लभ्यः प्रभुतं भोजनं त्विति ॥
वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्याव'श्रवणौ शुभौ
वरं तस्माच्च लेभाते यमदार'निवासिनम् ॥
तस्मान्नच पितृन् देवान् तर्पयित्वा द्विजैः मद्य ।
शुभामसं प्रभुतन्तु पसाद्देषं यथेष्टितम् ॥

तथा—

प्रतिमासाद्यदिवसे सर्वैः कार्यो महोत्सवः ।
अत्यर्कदृष्टे सौराष्ट्रि मङ्गलासभनन्तथा ॥
सर्वसौराष्ट्रि मङ्गलासभनमित्यर्थः ।
हृत्यसमुच्चयोऽप्येवम् ॥

अथ मलिन्धुचनिर्णयः ।

तत्र लघुहारीतः—

रक्षाग्रौ यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।
अग्रौषोमौ कृतौ मध्ये समाप्तौ पितृषोमकौ ॥
तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन
आद्यो मलिन्धुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः कृतः ॥

तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् श्राद्धं यथाविधि ।
तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यं नैमित्तिकमथा ॥
प्रत्यब्दं दादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः ।
कश्चित् त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्सरम् ॥

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्धिकं प्रथमं द्विजैः
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणन्तथा ॥

असंक्रान्तेऽपि मलमासिऽपीत्यर्थः ।

एतत्तु यदा मरणदिवसादारभ्य दादशमासो मलमानो भवति
तदा बोद्धव्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाथयदा पूर्त्तं तत्र कुर्यात्मलिन्धुचे ॥

आद्यो मलिन्धुच इत्यादेरयमर्थः ।

रविमंक्रान्तिवर्जितामावास्यादयावच्छिन्नो मासो मलिन्धुचः ।

तदन्तरस्तु द्वितीयो मासः प्रकृत इति ।

तथाचोक्तम् ।

अमावास्यादयं यत्र रविमंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलिन्धुचः स विज्ञेयोऽनर्हः स सर्वकर्षसु ॥

रविणा लङ्घितो मासश्चान्नः स्यातो मलिन्धुचः । इत्यादि ।

विष्णुः—संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिकमासपातो भवेत् तदा मासि-
कार्थं दिनमेकं बद्धयेत् । अत्र संवत्सरशब्द एकादशमासपरः, तेनै-
कादशमासाभ्यन्तरे यद्यधिकमासपातस्तदा त्रयोदशमासिकानि
भवन्ति । सपिण्डीकरणम् त्रयोदशमासे सम्पूर्णं भवति ज्ञेयम् ।

अथष्टकः—

मन्वसरातिरेको वै मामस्यैव त्रयोदश ।

तस्मात् त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्व्यान्मोपतिष्ठते ।

एतदपि वचनं प्रथमवर्षे द्वादशमामो यदि मलम'मस्तदा

वृष्टस्तिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्व्यात्प्रथतः मन्मल्लिङ्गचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथेव च ।

प्रतश्राद्धस्य नैमित्तिकस्यापि पृथगुपादानात् तदन्यनैमित्तिक-
उपरागश्राद्धादि मन्मथम् । तथा—

गर्भं बाहुं चिके कृत्ये मृतानां पिण्डकर्मासु ।

सपिण्डौकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

अनिषिद्धमिति शेषः । गर्भं गर्भाधानानन्तरकर्माणि अन्यथापि
नियतकालीने । पिण्डकर्मासु दाशाहिकेषु मृतानामिति विशेषणो-
पादानाश्चावनीतघृतवदचिरलोपसम्भेः^१ ।

परिशिष्टे—

मल्लिङ्गचसु मामो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवैः सर्वकर्मासु तं त्यजेत् ॥

अथापि सर्वकर्माणि विशेषविहितव्यतिरिक्तानि ।

व्योतिःशास्त्रे—

अन्वधाधेयं प्रतिष्ठासु यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गं वृद्धाकरणमेखलाः ।

मङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

अन्वधाधेयमन्वधाधामं स्वर्गादिदेवतासुद्दिग्ग यो व्रतरूपो वृषो
त्सर्गः ।

तथा च षष्टिव्रते मत्स्यपुराणम्—

कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

श्रेवं पटमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम् ।

तथा देवीकमपजायां देवीपुराणम्—

गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलम्बा वृषसुत्सृजेत
दद्यादि । मङ्गल्यमभिषेकं राध्याभिषेकम् ।

तथाच ।

बाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तमपागते ।

मलमासेषु चैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

अनादिदेवतां वृद्धा शुचः सूनृष्टभार्गवे ।

मल्लिङ्गचेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

अनावृत्तं प्रथमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

भृगावस्ते गुरौ भिद्ये गुर्वादित्ये मल्लिङ्गचे ।

त्यजेहामं महादानं व्रतं देवविलोकनम् ॥

इति महाशान्धिविद्यहिकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महा-
शान्धिविद्यहिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-
रत्नाकरे मल्लिङ्गचनिर्णयतरङ्गः ॥

अथ प्रकीर्णकृत्यानि ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

सर्वेषु जन्मदिवसे चातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्रास पूजनीयाः प्रथमतः ॥

अनन्तरं पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिमंवत्सरं यज्ञात्कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

मङ्गलं कमकदूर्वादि सर्वैरिति स्मरणात् प्रतिमन्वत्सरमित्य-
भिधानाच्च नित्याधिकारः ।

अथ च—

तिस्रोदत्तौ तिस्रसायी शुचिर्नित्यं तिस्रोदकी ।

होता दाता च भोक्ता च षट्तिथौ नावसीदति ॥

इति सामान्यवचनं नित्यपदाञ्जस्यमुक्तं जन्मदिने योज-
यन्तीति समवप्रदोषः ।

केचित्तु—

तिस्रोदत्तौ तिस्रसायी तिस्रहोता तिस्रप्रदः ।

तिस्रभक्षी तिस्रावापी षट्तिथौ नावसीदति ॥

इति पठन्ति । अत्रापारोपष्टभक्षेऽपि, अस्त्याम-बलि व्याम
इनुमदिभोषण-रूप परशुराम मार्कण्डेयानर्क्षयन्ति । तत्र त्रिष्टानु-
मतो विधिर्लिख्यते ।

दिभुषं अटिलं सौम्यं सुष्टुं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्वा पूजयेत् प्रथमस्तथा ॥

दीर्घायुषं ततो दासं रामं द्रोणिं बलि रूपम् ।

प्रह्लादश्च इनुमकं विभीषणमनुसरेत् ॥

स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभौष्टां श्रियम् ।

मत्स्थान् मोचयतो दिजाय ददत्स्वायुश्चरं बद्धते ॥

इति । तथा—

स्वपुत्रं नस्यकेगार्गा मेथुनाध्वानमेव च ।

शामिषं सङ्गरं हिंसां वर्षष्टुौ विवर्क्षयेत् ॥

वर्षष्टुौ जन्मदिवसे, जन्मदिवसे पूजानन्तरं मार्कण्डेयं
प्रार्थयन्ति—

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन

चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा विभो ॥

मत्तिलं गुडमक्षिअमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।

मार्कण्डेयवरं लम्बा पिवास्यायुष्यहेतवे ॥

इति मधुरद्रव्यमहितं मत्तिलं पयः पिबन्ति । शामिष
वर्जयन्ति ब्रह्मचर्यं चरन्ति । ब्रह्मचर्यंश्चाष्टविधमेधुननिवृत्तिः ।

तथाच दक्षः—

स्मरणं कीर्त्तनं केशिः प्रक्षणं गुह्यभाषणम् ।

मङ्गलपोऽध्ववसायश्च क्रियानिर्हतातरेव च ॥

ब्रह्मपुराणे—

वेद्याखे शुक्लपत्रे तु ततोद्यायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपत्रे तु जेता च नवमेऽर्चन ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णचतुर्दश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यां वै चोरं कलियुगन्तथा ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः ।

श्रौविष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यमौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
चयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
पानोयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

एवञ्च ब्रह्मपुराणोय निःसन्दिग्धपौर्णमासीपदस्वरमात् पञ्चदशी
च माघ इत्यत्र पञ्चदशीपदं पूर्णिमापरमेव । यच्च
दशै च माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्
इति वचनं तदसुल्लकमित्युपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूर्यस्य निःसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।
अथ वृषिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य च ॥
अथश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्य संज्ञया ।

तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ॥
युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमच्ययमुच्यते ।

मत्स्यपुराणे—

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकौ तथा ।
तृतीया वैशमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावस्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकौ फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ।
मन्वन्तरादयस्यैता दत्तस्यास्यकारिकाः ।

अमावास्या-श्रावणाष्टमीव्यतिरिक्ताः सर्वास्तिथयः शुक्लाः ।

भविष्यपुराणे

प्रौष्ठे मास्यष्टमी पुण्या चैत्रे मासि चयोदशी ।
कार्तिके पौर्णमासी स्याद् द्वादशी कार्तिकोत्तरे ॥
कार्तिकोत्तरे मार्गशौर्षे । आचारात् पुत्रजन्मदिन षष्ठदिने
प्रदोषे षष्ठिकापूजा । तत्र गणपतिस्तिथिताः—
गौरौ पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्नधा स्नाहा मातरो लोकमातरः ।
इष्टिः पुष्टिस्रथा तुष्टिरथात्मकुलदेवताः ।

एवं रूपाः षोडश माह्वरावाहन स्थापन पाद्यार्चाचमनीय
स्नानोयपुनराचमनौघै र्गन्धपुष्पधूपदोपनेत्रैश्च पूजयित्वा आवा

हृनादिभिरेव यथाकुलाचारं षष्ठिकां पुष्पाञ्जलिभिः— ॐ षष्ठिकायै
नम इति मूलमन्त्रेण ॐ—

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्तथा ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥

इति पूजयेत् । ततो वरप्रार्थनम् ।

ॐ रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामान् प्रदेहि मे ॥

इति मन्त्रेण । ततः

शिवा सम्भूतिनामा च प्रीतिः सम्भूतिरेव च ।

अनसूया समा चैव षडैताः कृत्तिका मताः ॥

इति वाक्यबोधिताः— ॐ शिवायै नमः इत्यादि मन्त्रेण
यथाक्रमं षट् कृत्तिकाः पूजयेत् ।

अथ पर्वसूत्यादि ।

तत्र मनुः—

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

पितृसंवाहकासृचैर्नित्यमन्वष्टकासु च ॥

सावित्रान् सविहृद्वेवताकान् । ते च गायत्र्या अक्षतद्रव्येण
कार्याः—

शान्तिकामस्तु जुहुयात् गायत्र्योमचतैः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् । पर्वसु चतुर्दश्यादिषु । नित्यपहणात्

पर्वसु अवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः—पर्वसुपि च शान्तिहोमान् कुर्यात् न ह्यपमपि
हिन्द्यादलङ्कृतस्तिष्ठेत् एवमाचारसेवी स्यात् ।

हिन्द्यात् हिंस्यात् ।

आपुस्तम्भः—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपयति नक्तश्चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां
निशायां साधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्येन ब्रह्मचर्येण काले
चर्यया सह । एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः ।

साधीयो भृगतारं क्रियाविशेषणश्चेत् । गुप्तिः रक्षा ।
प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थरथ्योपसर्पणवर्जनादि सत्यक्
श्रीचाचमननिष्पादनेन एवं ब्रह्मचर्येण काले चर्यया मुख्यकाल
एव प्रातरादौ तत्तत्कर्म्मकरणेन तेन यत्र तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ
सहवसतोऽतः [प्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थतः] प्रायत्यादिभिरात्मानं
रक्षेदित्यर्थः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पौर्णमासीममावास्यामधिस्नापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येष पश्चाद्गोर्विधीयते ॥

अनाहिताग्निरेव स्नानार्त्ताग्निमान् ।

बौधायनः—

पर्वसु च नाधीयीत न मांसमश्रीयात् न स्निष-
सुप्रेयात् । पर्वसु हि रक्षः—पिश्यासान्यभिचरन्तीति भवन्ति ।

पैठीनभिः—

न पर्वसु तैलं चुरं मेयुनं मांसमुपेयात् । नामावास्यायां
हरितानि द्विस्थात् ।

उपेयादुपभुञ्जीत ॥

विष्णुपुराणे—

हिनन्ति वीरुधं यस्तु वीरुत्संखे निशाकरे ।

पक्षं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां च विन्दति ॥

वीरुत्संखे वनस्पतिगते ।

यमः—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशौ ।

मांसाग्ने पञ्चदशौ कामधर्मे तथाष्टमौ ॥

बृहस्पतातपः—

दन्तकाष्ठममावास्या मेयुनञ्च चतुर्दशौ ।

हन्ति सप्तकुलान्तस्य तैलग्रहणमष्टमौ ॥

षष्ठ्यष्टमौ पञ्चदशौ उभौ पक्षौ चतुर्दशौ ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भजे चुरे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितकथा ।

चुरकर्षं चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मेयुनम् ॥

सर्वपर्वसु षष्ठ्यास्य सामान्येनैव तैलादिप्रतिषेधे सिद्धे
तत्सन्निधिविशेषसम्बन्धेन तैलादिविषेषनिषेधो दोषाधिक्य-
स्योत्तमार्थः ।

देवलः—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्याञ्च विशारदः ।

तैलं मांसं व्यायञ्च चुरञ्च विनिवर्जयेत् ॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना चन्द्रगत्युपरक्तकाल-
विशेषबोधनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदुपलक्षितेऽहोरात्रे उपलक्षणपरत्वे प्रमाणाभावात् ।
अतएव देव-पितृकृत्ययोः पूर्व्याणापराण्योर्विहितत्वात् तत्काल-
व्यापित्तिव्यादरः । अतएव निषिद्धे कालवर्जनमिति पठन्ति ।

श्रीविष्णुपुराणे—

चतुर्दश्याष्टमौ चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्व्याष्टेतानि राजेन्द्र रविमंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससन्भोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रधाति नरकं नृप ॥

अग्रेषुपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।

भाष्यं सत्सप्तदेवेभ्यश्चानजप्यपरेः सदा ॥

वराहपुराणे— चाण्डालग्रपथेषु—

षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशौ ।

अज्ञातानां गतिं यास्ते यद्यद्दं नागमे पुनः ॥

भविष्यपुराणे—

सप्तम्यां सृष्टतस्त्रैलमिष्टा भाष्यां विनश्यति ।

वामनपुराणे—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत् चौरश्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु थोषित् परिवर्ज्जनीया भद्रासु सर्वाणि समारभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे चौरश्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।
बुधे च थोषां न समाचरेत् शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥
चिचासु हस्ते श्रवणे च तैलं चौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योषिन्मघाह्नतिकसोत्तरासु ॥

वराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच—

पञ्चदशमीममावास्यासुभे पञ्च चतुर्दशीम् ।
मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीश्च मम प्रियाम् ॥
अष्टम्याश्च चतुर्दशीं पञ्चाश च द्वादशीन्तथा ।
अमावास्याश्चतुर्दशीं च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥
तिर्यग्गोमिं स गच्छेत मम लोकं न गच्छति ।

मनुः—

अमावास्यामष्टमीश्च पौर्णमासोश्चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारौ भवेन्नित्यमप्युभौ स्नातको द्विजः ।

उभौ पचौ ।

नन्दिपुराणे—

यद्दि वाप्यसमर्थः स्नात् सदा मांसविवर्जने ।
वर्जयेद्यने मुख्यं कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥

१ C पुस्तके पञ्चदशमीमित्यादि पङ्क्तिचयं नास्ति ।

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।
तथा पञ्चदशी वर्ज्या षडशीतिमुखानि च ॥
संक्रमज्ञापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
मांसासु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयम् ॥

दिनत्रयं मांसादिरत इत्यन्वयः ।

वराहपुराणे—

यावकं दधिभिन्नन्तु पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।
सोमाथ पौर्णमास्यां वा दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
अदन्वतीं ध्रुवस्यैव तथा सप्त महासुनीन् ।
अभ्यर्च्य विधिना रात्रौ तथा दत्त्वा च यावकम् ॥
एकाग्रमानसो भूत्वा यो नमस्येत् कृताञ्जलिः ।
किञ्चिदं तस्य वै सर्वं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यमः—

चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं यदि ।
तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिञ्चिदपि ॥

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र विष्णुः—

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि (रेवतीप्रीत्यै) मधुघृतयुतं
परमासं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग् भवति ।
परमासं पायसम् ।

श्रीमहाभारते—

कृत्तिकासु महाभाग पायसेन ससर्पिषा ।

सन्नर्थं ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥
 रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्मांसैर्गैर्यज्ञेन सर्पिषा ।
 पथोऽन्नपानं दातव्यमानृष्यार्थं दिजातये ॥
 प्रथितैः प्रसिद्धैः । मार्गैः मृगसम्पत्तिभिः ।
 द्रोग्ध्रौ दत्त्वा सवस्थान्तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
 गच्छते मानुषालोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥
 सोमदैवते मृगशिरसि ।
 आर्द्रायां क्षीरं दत्त्वा तैलमिन्द्रमुपोषितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि चुरधारांश्च पर्वतान् ॥
 पूषान् पुनर्वसुं दत्त्वा तथैवाङ्गानि शोभने ।
 यशस्वी रूपसम्पन्नो बज्रले जायते कुले ॥
 पुष्ये तु कनकं दत्त्वा हतम्बाऽहृतमेव वा ।
 अनाल्लोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते ॥
 कृतं षट्पितम् ।
 अश्लेषासु च यो ह्येषं वृषभं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वभयनिर्मुक्तः गोचवानधितिष्ठति ॥
 मघासु तिलपूर्णाणि बर्द्धमानानि मानवः ।
 प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च जायते ॥
 फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानासुपोषितः ।
 भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥
 फल्गुनीपूर्वसमये पूर्वफल्गुनीसमये । फाणितं गुडविकारः ।
 हतशौरसमायुक्तं विधिवत् षष्टिकौदनम् ।

उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
 उत्तराविषये उत्तरफल्गुनीसमये ।
 यद्यत् प्रदोयते दानं उत्तराविषये नरैः ।
 महाफलञ्च तत्सर्वं भवतीति विनिश्चयः ॥
 हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।
 प्राप्नोति परमान् लोकान् पुण्यकामसमन्वितान् ॥
 चतुर्युक्तं चतुर्भिर्गजैर्युक्तमिति सागरः ।
 चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यान् गन्धांश्च भारत ।
 चरत्यपरसां लोके रमते नन्दते तथा ॥
 खतो रथधनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
 प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव महद्यज्ञः ॥
 विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
 सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥
 पितृदेवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्तऽममृते ।
 न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
 प्रामङ्गो द्वितीयं गृहकाष्ठम् ।
 अमुराधासु प्रावारं वस्त्रोत्तरमुपोषितः ।
 दत्त्वा युगशतं वापि नरः स्वर्गं महीयते ॥
 प्रावारः प्रच्छदपटः । वस्त्रोत्तरं परिधानवस्त्राधिकम् ।
 काशशाकञ्च विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूहकम् ।
 ज्येष्ठायाम्बुद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टाञ्च विन्दति ॥

मूले च मूलकं^१ दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 पिहंश्च सन्तर्पयति गतिमिष्टाञ्च विन्दति ॥
 अथापि पूर्वाषाढासु दधिपात्रमुपोषितः ।
 कुलवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारणे ॥
 प्रदाद्य जायते प्रेत्य कुलेशसङ्कुले कुले ।
 उदमन्यं सर्पिष्कं प्रभृतमधुकाणितम् ॥
 दत्त्वोत्तराषाढासु सर्वलोकानवाप्नुयात् ।

उदमन्यः ।

शक्रवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिभ्रुताः ।
 नात्यक्त्वा नातिशान्द्राश्च मन्य इत्यभिधीयते ॥

अत्रैवोदकयोगे सत्युदमन्यः ।

दुग्धमन्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतभृतम् ।
 धर्मविद्भ्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥

उत्तराषाढान्तचतुर्थभागे श्रवणाद्यनाडिकाचतुष्टयाधिकेऽभि-
 जितो मन्वस्य योगः ।

श्रवणे कर्मण्यं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
 श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकान् सुपुष्कलान् ॥
 गोकुमुक्तं धनिष्ठासु थानं दत्त्वा समाहितः ॥
 वस्त्ररश्मिरवं श्रुत्यः प्रेत्य राज्यं समश्नुते ॥

गोकुमुक्तदाकर्षकगोदयसहितं वस्त्ररश्मिर्वस्त्रघटितरज्जुः ।

गन्धान् शतभिषायोगे दत्त्वा चागुरुचन्दमान् ।
 प्राप्नोत्यपरसां लोकान् प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥
 पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदापयेत् ।
 सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥
 औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 स पिहन् स्नान् प्रीणयति प्रेत्य चानन्यमश्नुते ॥
 कांस्थोपदोहनीं धेनुं रेवत्यां चः प्रयच्छति ।
 स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त्यश्वरथसम्पन्ने उत्तमे जायते कुले ॥
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्त्रिलधेनुं प्रदापयेत् ।
 गायु प्रभृताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बडफलं कृतम् ।
 रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्यभे लवणस्य च ॥

सौम्यभे मृगशिरसि ।

कृशरस्य तथार्द्राधामादित्ये रजतस्य तु ।
 घृतस्य तु तथा पुच्छे चन्दनानान्तु सर्पभे ॥

आदित्ये पुनर्वसौ । सर्पभे अश्लेषायाम् । चन्दनानामिति

श्वेतचन्दनरक्तचन्दनकुङ्कुमानाम् ।

तिलानामाश्च मघायोगे प्रियङ्गोर्भगदैवते ।

अर्य्यक्षे चाप्यूपानां भावित्रे पायसस्य तु ॥

भगदेवते पूर्वफल्गुन्याम् । अर्धशे उत्तरफल्गुन्याम् । सावित्रे
हस्तायाम् ।

चित्रायां चित्रवस्त्राणां शक्रुनां वायुदेवते ।

ऐन्द्राग्रे चैव लोकानां मैत्रे मास्यफलस्य च ॥

वायुदेवते स्वात्याम् । ऐन्द्राग्रे विशाखायाम् । मैत्रे अनु-
राधायाम् ।

कृत्तस्य च तथा शक्रो मूले मूक्तफलस्य च ।

हिमस्य मधुयुक्तस्य दानमाष्ये महाफलम् ॥

शक्रो ज्येष्ठायाम् । आष्ये पूर्वाषाढायाम् ।

विश्वेश्वरेऽन्नदानस्य श्रवणे वसनस्य च ।

धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौषधस्य च ॥

विश्वेश्वरे उत्तराषाढायाम् । वासवे धनिष्ठायाम् । वारुणे
श्रतभिषायाम् ।

शाले पुराणबीजानां शस्त्रानाम्नादनन्तरे ।

गोरधानां तथा पौष्णे स्नानानामथवाश्रिते ॥

शाले पूर्वभाद्रपदायाम् । तदनन्तरे उत्तरभाद्रपदे । स्नानानां
स्नानोपकरणमलकादीनाम् ।

तिष्ठानाञ्च तथा दानं भरणेषु महाफलम् ।

तथा—

श्रवणे दौषकं दत्त्वा नदीदितयसङ्गमे ।

तेजस्यौ च यशस्यौ च रूपवानभिजायते ॥

तथा—

मासोपवासे रेवत्यां ब्राह्मणान् दत्तपायसम् ।

सदक्षिणं भोजयित्वा रूपमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

इति मन्त्रदानम् ॥

अथ तिथिनक्षत्रदेवतापूजा ।

भविष्यपुराणे—

अग्निमिद्धा च ऊला च प्रतिपद्यन्तं दत्तम् ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

ब्राह्मणञ्च द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥

तृतीयायाञ्च वित्तेशं विद्याढ्यो जायते भृशम् ।

कथादिव्यवहारे च लाभो बह्वगुणो भवेत् ॥

गणेशः पूजितः कुर्यात् चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।

अर्विघ्नं विदुषा विघ्नं कार्यञ्चास्य न कर्हिचित् ॥

नागानिद्वाथ पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते ।

स्त्रियामालभते पुत्रं श्रियञ्च परमां लभेत् ॥

सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते ।

मेधावी रूपसम्पन्नो दौर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥

सप्तम्यां पूज्य ऋत्वेणं चित्रभासुं दिवाकरम् ।

अष्टम्यां पूजितो देवो गोमृताभरणो चरः ॥

ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स यच्छते गुणान् ।
 मृत्युहा ज्ञानदस्यैव पापना च प्रपूजितः ॥
 दुर्गा सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतौच्छया ।
 संग्रामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्य सर्व्वस्याधिपरो भ्रुवम् ।
 नरकादपमृत्योश्च समुद्धरति मानवम् ॥
 एकादश्यां यथोदिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीमता ॥
 द्वादश्यां विष्णुमिष्टा च सर्व्वदा विजयी भवेत् ।
 पूज्यश्च सर्व्वलोकानां यथा गोपतिगो हरः ॥
 कामदेवं त्रयोदश्यां सुरूपो जायते भ्रुवम् ।

इहैत्यनुपपद्यते ।

इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् ॥
 इहेश्वरं चतुर्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नाच संग्रहः ॥
 पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमाधरः ।
 वज्रपत्यं भवेत्तुस्य इति मे निश्चिता मतिः ॥
 पितरः सृदिने पिण्डैरिष्टाः कुर्व्वन्ति सर्व्वदा ।
 प्रजासृष्टिं धनं रक्षामायुष्यं धनमेव च ॥

सृदिने चमावास्यायाम् ।

उपवासं विनाऽप्येते भवन्त्यतिफलप्रदाः ।
 पूजया जप-होमैश्च तोषिताः शक्तितः सदा ॥
 मूलमन्त्राः (स्र)सुसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
 पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थाः कर्मन्त्राश्च तिथीश्वराः ॥
 गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ॥
 पूजा श्राद्धेनाश्राद्धेन कृता तुष्ट्यफलप्रदा ।
 श्राद्धधारामिद्भिश्च दधिसौराक्षमाचिकैः ॥
 यथोक्तफलदं होमं जपन् शान्तेन चेतसा ।
 कृत्वा यज्ञान् दश द्वे च फलान्येतानि भक्तितः ॥
 यथोक्तानि फलान्येव लभन्ते ह्यधिकान्यपि ।
 इह जन्मन्यथान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ॥
 तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो(?) वा यस्मिन् तिथिः कृता ।
 इह तस्मात् परिभ्रष्टो मङ्गलो जायते नरः ॥
 सुरूपो बलसम्पन्नो निर्जितारिर्महामतिः ।
 स्त्री पुं-नपुंसको वापि जायते पुरुषोत्तमः ॥
 इति तिथिदेवतापूजा ॥

ब्रह्मोवाच—

चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे यदा दृष्टिस्थितस्तदा ।
 उक्तस्तु देवयज्ञस्तु तदा स फलवान् भवेत् ॥
 देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ।
 नक्षत्राणि च सर्व्वानि यज्ञांस्यैव पृथक् पृथक् ॥

अश्विन्यामश्विनाविद्धा दीर्घायुर्जायते नरः ।
 व्याधिभिर्मुच्यते चिप्रमत्यथं व्याधिपीडितः ॥
 भरण्यां यममभ्यर्च्यं कुसुमेरचितैः शुभैः ।
 गन्धादिभिसक्त्या शुभैरपमृत्योर्विसुच्यते ॥
 अगस्त्यः कृत्तिकायाश्च चङ्गिं सम्पूजितः पराम् ।
 रक्तमाख्यादिभिर्दद्यात् दत्तहोमेन च ध्रुवम् ॥
 इष्टः प्रजापतिः प्रीत्या इष्टान् दद्यात् पशून्सथा ।
 रोहिण्यां देव शार्ङ्गल-गोऽजावि-इय-कुञ्जरान् ॥
 मृगशीर्षं तथा सोमं जयमारोग्यमेव च ।
 आर्द्रायान् शुभं पूज्य पशून् विजयमश्नुते ।
 चित्तैः पद्मादिभिर्दिव्यैर्देवैः पयसा च वै ॥

तथा—

पुनर्वसुवदितिश्च सदा सम्पूजनादिभिः ।
 अरुणा तर्पिता चैव मातेव परिरक्षति ॥
 तिथौ वृहस्पतिर्बुद्धिं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पानैर्गन्धादिभिर्नागा अस्त्रेणायां प्रपूजिताः ।
 तर्पिताश्च यथान्यायं भक्त्याद्यैर्मधुरैः शुभैः ॥
 रक्षां विषादिदोषेभ्यः प्रीताः कुर्युः सदैव हि ।
 मघासु पितरः सर्वे इत्यैः कथ्येयं पूजिताः ॥
 प्रयच्छन्ति धनं धान्यं भृत्यान् पुत्रान् पशून्सथा ।
 कर्कश्यामथ वै पूषा इष्टः पुण्यादिभिः शुभैः ॥

१० दानैः ।

पूर्वायां विजयं दद्यादुत्तरायां भगसथा ।
 भर्तारमीप्सितं कुर्यात् कन्याद्यैः पुरुषस्य वा ॥
 इह जन्मणि चासुप्तिन् रूपद्रविणसम्पदः ।
 पूजितः सविता इतो विश्वेतेजोनिधिः सदा ॥
 वल्लैः पुण्यादिभिः सर्वैः ददाति विपुलं धनम् ।
 राज्यं त्वष्टा च विवायां निःसपत्नं प्रयच्छति ॥
 इष्टः सन्तर्पितः प्रीतः स्नात्यां वायुर्वलं परम् ॥
 इन्द्राग्नी च विश्वास्यायां पीतरक्तैः प्रपूज्य च ।
 धनं राज्यञ्च लब्ध्वेह तेजांसि निवसेत् सदा ॥
 रक्तैर्मिचमनुराधास्त्रिह सम्पूज्य शक्तिः ।
 प्रियो भवति सर्वेषां चिरजीवित्वमाप्नुयात् ॥
 ज्येष्ठायां पूर्ववच्छक्रमिद्धा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुणैः सर्वैश्च सम्पूज्यः कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निर्वर्तिं सम्पूज्य भक्त्या सम्पूज्य पूर्ववत् ॥
 सम्पूर्णफलमाप्नोति स्वस्थाने च स्थिरो भवेत् ।
 अप इहा जलैः श्वेतैः पूर्वैस्त्वैव पूर्ववत् ॥
 सन्तापान्मुच्यते चिप्रं शरीरान्मानसात्तथा ।
 आषाढासु तथा विद्वानुत्तराषाढयोगतः ॥
 विश्वान् सम्पूज्य पुण्याद्यैः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
 अवणे लसिते विष्णुं लेपैर्धूपैश्च शक्तिः ॥
 सम्पूज्य त्रियमाप्नोति परं विजयमेव च ।
 धनिष्ठासु वसुनिद्धा न भयं जायते कश्चित् ॥

महतोपि तथा श्वेतैर्गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
 वस्त्रं शतभिर्वर्षं व्याधिभिर्मुच्यते मृगम् ॥
 आतुरः पुष्टिमाप्नोति खास्थ्यमैश्वर्यमेव च ।
 अर्जं भाद्रपदायाश्च शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥
 सम्पूज्य भक्तिमाप्नोति नाच कार्या विचारणा ।
 उत्तरायामद्विभ्रं परां शान्तिमवाप्नुयात् ॥
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ।
 भित्तैः पुष्पैः स्थितिश्चैव धृतिं विजयमेव च ॥
 ये तवैते समाख्याता यज्ञाः संक्षेपतो मया ।
 नचत्रदेवतानाश्च साधकानां हिताय वै ॥
 भक्त्वा वित्तानुसारेण भवन्ति फलदाः कृताः ।
 गन्तुमिच्छेद्यदा यामं क्रियां प्रारभ्यमेव च ॥
 नचत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं याचाफलमवाप्नुयात् ॥
 क्रियाफलञ्च सम्पूर्णमित्युक्तं भासुना स्वयम् ।
 यज्ञाभावे जपं कुर्यात् क्रियां कुर्वन् यथेष्टितम् ॥

अथ नामादानानि ।

सम्पत्तः ।

ताम्रसूत्रैव यो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विचक्षणः ।
 नेधावौ सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

विष्णुः—

मधुघृततैलेनारोग्यं तालवृक्षचामरदानेनादुःखितम् ।
 तालवृक्ष-चामरयोः प्रत्येकमेव दानमिति सागरः ।

यमः—

राजोपकरणं दत्त्वा रत्नानि विविधानि च ।
 नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले ॥

आदित्यपुराणे—

नवं स्रष्टुं^१ सुविपुलं ये प्रयच्छन्ति पक्षकम् ।
 अवीजमानो घर्म्म^२पि पवनो वातिशीतलः ॥
 नवं नूतनं, स्रष्टुं^१ कुटिलकर्मयुक्तम् । सुविपुलं विस्तौषं
 पक्षक मयूरपक्षव्यजनम् । अधिमखण्डानुधाद्यित्नेन तेषामित्य-
 ध्याहार्यम् । तथा—

तीर्थकूपतडागादि नौकासेतुप्रदाश्च ये ।
 स्कन्धेन तारयेद्यस्तु तृषार्त्तानां जलप्रदः ॥
 षष्टिं कोटिसहस्राणि अर्द्धदानाश्च वै चयम् ।
 कौडम्भि ते श्वेतपुरे एतदुक्तं दिजोत्तम ॥
 तीर्थं जलाशयावतरणवर्त्म स्कन्धेन जलेषु दुर्वलजन्तारणम् ।
 अथ तारणमनुष्ठानमात्रं विवक्षितम् । तथा—

यष्टिश्च ये प्रयच्छन्ति नेचहीनेऽतिदुर्बले ।
 नेषान्तु विपुलः पन्थाः फलमूलोपशोभितः ॥
 भवतीति शेषः ।

नन्दिपुराणे—

यष्टिं दृष्ट्वासु यो दद्यात् पुष्यस्तु दद्यापरः ।

सदाशयो भवेत्कित्यं गतभौः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

हतदुःखमर्षणमात्रमिति दानसागरः । अत्र पुष्यतमविवक्षितम् ।

तथा—

वक्रि-वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

तथा—

उष्णीषदायी यो मर्त्ये जायते मुकुटोत्कटः ।

विस्तीर्णं राजवंशे तु श्वेतच्छत्रं स लभ्यवान् ॥

उष्णीषं पुरोहितमुकुटौकतवासोत्रिन्यासरूपमिति दान-
सागरः । वाससः त्रिरोवेष्टनमित्यन्ये तत्रैव प्रयोगवाङ्मन्यात ।

महाभारते—

स्रग् गन्धधूपान्यनुलेपनानि

स्नानानि मास्त्रानि च मानवो यः ।

दद्याद्भिजेभ्यः स भवेद्रोग

सदादिरूपस्य नरेन्द्रलोके ॥

स्नानानि स्नानसाधनानि तिस्रामसकादीनि इति ।

तथा—

भक्ष्यान्न-पानीय-रसप्रदाता ।

सर्वान् समाप्नोति रसान् प्रकामम् ।

रसा लवणादयः । तथा—

पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च जायते ।

न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करम्भान् यः प्रयच्छति ॥

करम्भान् दधिसक्नून् । उपच्छन्दोऽनुवृत्तिः । तेनानुवर्त्त-
नीय इत्यर्थः । तथा—

निवेशनानां चेचाणां वसतीनाञ्च भारत ।

दातारः प्रार्थितानाञ्च पुद्गलाः स्वर्गगामिनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

मस्तुपिण्डकिलाटादि कूर्चिकादानतस्तथा ।

गोरसानां प्रदानेन तन्निमाप्रोत्यनुत्तमाम् ॥

मस्तु मात्त इति प्रसिद्धम् । पिण्डं पिण्डतदुग्धं । किलाटः
स्वयन्नष्टदुग्धपिण्डः । आदिशब्दात् दुग्धविकारान्तरग्रहणम् ।
कूर्चिका दधिसरः कानेति प्रसिद्धम् । गोरसानां दधितक्र
शिखरिण्यादीनां । तथा—

लेह्यादोऽपरसां लोकं वसूनामपि चोच्यते ।

इक्षुमृद्वीकयोर्दानात् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥

लेह्यं लेहनोयं चोच्यं चोषणीयं दुग्धमादि । मृद्वीका द्राचा
प्राशितुमिति प्रत्येकमभिमन्व्यते । तथा—

दन्तकाष्ठप्रदानेन सौभाग्यं मत्सदाप्नुयात् ।

जिह्वानिर्लेखनं दन्वाऽवियोगस्वभिजायते ॥

तथा—

मृत्तिकायाः प्रदानेन शुचिः सर्व्वे च जायते ।

मृत्तिका तीर्थमृत्तिका च स्नानार्थां शौचार्थां च । अत्र
दन्तकाष्ठ जिह्वानिर्लेखन मृत्तिकादानेषु—अनुत्सृज्य समर्पण-

मात्रेपि फलमुक्तम् । उत्सर्गं तु दक्षिणाधिक्यात् फलाधिक्यमिति
दानसागरः । तथा—

वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

वितानं चन्द्रातपः, चन्द्रोदय इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

दत्त्वा पूगफलं विप्राः सफलां विन्दते क्रियाम् ।

तामूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमिह विन्दति ॥

यज्ञोपवीतदानेन वस्त्रदानफलं लभेत् ।

उष्णौषटानस्य तथा फलमेतद्दाहृतम् ॥

तथा—

कङ्कतस्य प्रदानेन परां बाधां प्रमुञ्चति ।

कङ्कतं केशप्रसाधनोचितं द्रव्यं चौरण इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

वाले कौडनकं दत्त्वा मिष्टमन्नतथैव च ॥

फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

कौडनकं कौडोचितं कन्दुकादि । अनुपनीताय दाने
त्यागमात्रमिति दानसागरः ।

तथा—

समुद्रजानां भाण्डानां शङ्खादीनां प्रदायकः

पात्रीभवति दानानां यज्ञस्य न संशयः ॥

अथ सागरे आदिशब्देन शक्तिग्रहणमित्युक्तं बह्वचनसङ्गमस्तु
पात्रचये शङ्खशुक्लोरन्यतरस्य दातव्यमिति कल्पतरुः । तथा—

स्नानानां सुखवासानां धूपानाञ्च प्रदायकाः ।

लोके प्रयान्ति प्रियतां भवन्ति च सुगन्धिनः ॥

तथा शक्रुदस्तृप्तिमाप्नोति । तथा—

अरण्यपशुदानेन वायुलोके महीयते ।

एतदेव फलं प्रोक्तं प्रदानेन तु पक्षिणाम् ॥

अचारण्यकपदोपादानात् पक्षिणोऽप्यारण्यका एव मयूरादयो
विवक्षिताः । तथा भोगमाप्नोति तास्रदः ।

लोहारकूटयोर्दानात् कुप्यमाप्त्यमंश्रयम्

अथस्य प्रदानेन स्वैर्ये सुमहदश्रुते ।

अत्र लोहपदमयः प्रभृतौनामप्युपादानात् कास्थपरमिति
सागरः । तथा च विश्वकोषे लोहं वै सर्वतैजसमिति आरकूटं
पित्तलम् ।

तथा—

चपु-श्रीशकथोर्दानात् बह्निष्टद्विमवाप्नुयात् ।

चपु रङ्गम् । तथा—

शिल्पभाण्डानि यो दद्यात्प्रोक्षानि विधिवद्भिजाः ॥

विद्यादानफलं तस्य कथितं नात्र संशयः ।

शिल्पभाण्डानि शिल्पनिर्माणाञ्चितद्रव्याणि वास्यादीनि ।

अत्र कारुभ्यो दानं विष्णुधर्मोत्तर एव स्थानान्तरे श्रवणात् ।

तथा च—

येन जीवति भाण्डेन तस्य भाण्डस्य दायकः ।

सर्वकामसम्पत्तयश्च यज्ञस्य फलमश्रुते ॥

तथा—

यज्ञोपकरणं द्रव्यं ब्राह्मणस्य महाफलम् ।
युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये दिजपुङ्गवाः ॥
पण्योपयोगि तद्वैश्वे शूद्रे शिष्योपजीवनम् ।
यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् ॥
येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहता ।
तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता ॥

तथा— वर्ष्मदाता नरो नित्यं रत्नां समधिगच्छति ।
वर्ष्मं संस्त्राहः । तथा—

आयुधानां प्रदानेन रिपुनाशमवाप्नुयात् ॥

आयुधानि शक्रदेवतानि ब्राह्मणप्रकरणे पाठादेव ब्राह्मणे दानम् ।

तथा सामान्यतो मनुः—

यद्यदिष्टतमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाचयमिच्छता ॥

एषु सर्वेषु विष्णुर्देवतेति ।

मन्दिपुराणे—

अलङ्कारन्तु यो दद्यादिप्रायाथ सुराय वा ।
स गच्छेद्वारुणं लोकं नानाभरणभूषितः ॥
जातः पृथिव्यां कालेन भवेद्द्वीपपतिर्नृपः ।

तथा—

यस्योभयमुखौ दद्यात् विप्रे वै वेदवादिनि ।
देवाय वायभीष्टाय च कुलान्येकविंशतिम् ॥

मसुद्धृत्य नरस्तिष्ठन्नरकाङ्क्षुष्माणोऽन्तिके ।
युगानि रोमतुल्यानि यदि श्रद्धापरो नरः ॥

आदित्यपुराणे—

ये च शय्यां प्रयच्छन्ति देवेषु च गुरुष्विह ।
ज्ञानहृद्रेषु विप्रेषु दत्त्वा नश्यति कण्टकम् ॥
दोषं ददाति यो मर्त्यः सुरब्राह्मणवेश्मनाम् ।
स दिव्येन तु यागेन महाभ्राभप्रकाशिता ॥
गच्छति स्वर्गमत्तुलं वसेत्तत्र ममाः शतम् ॥

सुवर्णदानानुवृत्तौ

यं देवमर्षयेत्तत्र यश्चैत्र सम्यगच्छति ।
तस्य लोके नित्यमति नित्यञ्चैव ददाति सः ॥

तथा—

कचं ये च प्रयच्छन्ति गुरु-विप्र-सुरेषु च ।
न तेषां पतते घोरमग्निवर्षं सुदारुणम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

यानं शय्यामनं कचं पादुके चाप्युपानहौ ।
वाहनं गाञ्च धर्मशक्तिदशेभ्यो ददाति यः ॥
एकैकस्मादवाप्नोति बह्निष्टोमफलं नरः ।

यानं रथं, पादुके काष्ठोपानहौ वाहनं हस्त्यादौति सागरः ।

तथा—

निवेश्य शय्यानि तथा गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
उपस्करः स्नान-पूजाद्युपयोगिकलसादिसामग्री ॥

तथा—

राजसिद्धप्रदानेन राजैवं भवति चित्तौ ।

राजसिद्धं कनकदण्डादि । तथा—

विभूषणप्रदानेन राजा भवति भूतले ।

विभूषणमलङ्कारः किरौटादिः ।

तथा—

प्रतिपाद्य तथा भक्त्वा ध्वजं त्रिदशवेद्यनि ।

निर्णुदत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

महापातकशब्दस्तद्वेतुपरः ।

तथा—

भूमिं कृत्वा तु यो दद्याद्देवब्राह्मणभंसदि ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽतिसुदारुणः ॥

अतिसुदारुण इत्यत्रापिशब्दोऽध्याहार्यत्वेनातिसुदारुणोऽपि स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतिसुदारुणोऽतिक्रान्तदारुणः । दारुणशब्द-
ज्ञानिष्टपर इत्यन्वे ।

तथा—

वस्त्रदानेन लोकेस्मिन् सुवेगस्त्रभिजायते ।

तथा— फलानि दत्त्वा विप्रेभ्यः सफलां विन्दते अग्रिमम् ।

तथा— गौतवाद्यप्रदानेन सौख्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

तथा— प्रेक्षणीयप्रदानेन रूपवानभिजायते ।

प्रेक्षणीयं नृत्यं । अत्र गौतवाद्यानामभ्यासनमेव दानपदार्थः ॥

अथ सूर्यदानानि ।

भविष्यपुराणे—

गावो वाऽथ महिष्यो वा गजानन्वांश्च शोभनान्

यः प्रयच्छति सूर्याय तस्य पुण्यफलं शृणु ।

अन्नं सर्वकामाद्यमश्वमेधफलं लभेत् ।

महत्सगुणितं तत्र दानमनोपतिष्ठते ॥

दौघत इति दानं गोमहिषादि तेन यदपि दौघते तदपि
महत्सगुणितमुपतिष्ठते इत्यर्थः । तथा—

यस्तु दारुमयं कुर्याद्भवे रथमनुत्तमम् ।

स चात्यर्कमवर्णेन विमानेनार्कमण्डलम् ॥

तथा—

पुस्तकं भानवे दद्याद् भारतस्य गणाधिप ।

मर्ध्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते

रामायणस्य दत्त्वा तु पुस्तकं त्रिपुराणक ।

बाजपेयफलं प्राप्य गोपतेः पुरमात्रजेत् ॥

गोपतेः सूर्यस्य ।

भविष्यं ग्राममंजस्य दत्त्वा सूर्याय पुस्तकौ ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तथा—

दत्त्वा वासांसि सूर्याय अलङ्कारांस्तथैव च ।

कौडितेऽष्टजलोकस्यो चावदाभूतसंभवम् ॥

अलङ्कारान् शौरकादीन् । अष्टजः सूर्यः ।

तथा—

कृपं ध्वजवितानं वा पताकाश्यामराणि च ।
हेमदण्डानि यो दद्याद्देवैर्भक्तिमाक्षरः ॥

ध्वजश्यामरपताकान्वितोष्कृतदण्डः ।

विमानेन स दिव्येन किङ्किणीजालमालिना ।
सूर्यलोकमितो गत्वा भवत्यक्षरसां पतिः ॥
तत्रोद्य सुचिरं कालं स्वर्गात् प्रत्यागतः पुनः ।
मनुष्ये जायते राजा सर्व्वराजनमस्कृतः ॥

तथा—

वेष्मकदम्बकं यस्तु दद्यात् सूर्याय भक्तिः ।
स गच्छेत् परमं स्थानं यत्र तिष्ठति भानुमान् ॥

तथा

भेष्यादीनि च वाद्यानि शङ्खवेणादिकानि च ।
ये प्रयच्छन्ति सूर्याय यान्ति ते हंसमन्दिरम् ॥

वाद्यानि वाद्यभाण्डानि ।

तथा—

मर्हो ददाति शोऽर्काय कृथां फलवतीं शुभाम् ।
स तारयति वै वंशान् दशपूर्वांन् दशावरान् ।
विमानेनार्कवर्णेन गोपुरं गोपतेर्ब्रजेत् ॥
कृथां कृष्युचिताम् । गोपतेः सूर्यस्य ।

तथा—

ग्रामं ददाति सूर्याय यो भक्त्वा मतिमान् शुभम् ।
विमानेनार्कवर्णेन स याति परमां गतिम् ॥

शुभं शोभनम् ।

तथा—

धन धान्य हिरण्यं वा वासांसि विविधानि च ।
ये प्रयच्छन्ति सूर्याय ते यान्ति परमां गतिम् ॥

तथा—

सूर्याय तर्पणैर्धेनुं गामेकां चः प्रयच्छति ।

कञ्जजामचलां प्राप्य पुनर्लेखपुरं ब्रजेत् ॥

कञ्जजामचलां लक्ष्मोमत्यन्तस्थिरामित्यर्थः । लेखो देवः ।

गोशरीरे तु रोमाणि यावन्ति त्रिपुरान्तक ।

तावत्यो वर्षकोद्यस्तु लेखलोके महीयते ॥

लेखो देवः । तथा

गोशतं भानवे दत्त्वा राजसूयफलं लभेत ।

अश्वमेधफलन्तश्च यः सहस्रं प्रयच्छति ॥

अथ महेश्वरदानानि ।

स्कन्दपुराणे— महेश्वरवाक्यम्—

यो मे गान्त् हिरण्यं वा दद्यादविमनाः प्रिये ।

लोकान् ददाम्यहं तस्मै सर्व्वलोकसमर्चिताम् ॥

अविमनाः मच्चित्त इति सागरः । सोत्साह इत्यन्धे ।

तथा—

वृषभं वा प्रयच्छेत श्वेतं नीलमथापि वा ।

म कुलानामुभयतस्तारयेदेकविंशतिम् ॥

तथा—

कृत्वा हिरण्मयीं यो मे दद्यात् प्रतिकृतिं खिकाम^१ ।

सर्वगन्धर्वसैर्युक्तां निर्यामैश्च सुसंस्कृताम् ।

सर्वगन्धाः सर्वरसाश्च परिभाषोक्ताः । निर्यासः सरल-
द्रवादिरूपः ।

भक्ष्यभोग्यैश्च विविधैः कृष्णपञ्चतर्दृशीम् ।

पूर्व-दक्षिणयोश्चाथ पश्चिमोत्तरयोस्तथो ।

पार्श्वेषु हरितालस्य कृष्णागुरु मनःशिलाम् ।

चन्दनसैव दद्याद्दे यथासंख्येन पूजितम् ।

तस्य पुण्यफलं देवि शृणु यन्मन्त्रकाश्रिणि ।

मर्ष्याधिविनिर्भुक्तस्तथा निष्कल्पस्य ह ।

वर्षकोटिशतान्यष्टौ दिवि भुक्त्वा महासुखम् ।

इह लोके सुखी जातो मानेव प्रतिपद्यते ।

अथ हिरण्मयीमिति शालिपिष्टमथौमिति क्वचित्पाठः ।

तथा—

रत्नावलीश्च यो दद्याद्वाह्यणः चञ्चिवश्च विट् ।

शूद्रः स्त्री वा स मलोके मत्सौख्यं प्राप्नुते परम् ॥

तथा—

गोचर्षदयमानं वा यो दद्यान्मे वसुध्वराम् ।

म मे पुरं समासाद्य गणेशैः सह मोदते ॥

भूमिदानोक्तं गोचर्षपरिमाणमिह याच्यम् ।

तथा—

दत्त्वा तु खेलेन वृषभं महादेवालये नरः^१ ।

रुद्रलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते तथा ।

खेलेन क्रीडावन्तम् ॥

अथ वासुदेवाय दानानि ।

नरसिंहपुराणे—

यो गां पयस्विनीं विष्णोः कपिलां संप्रयच्छति ।

स सर्वपापरहितः सर्वभूषणभूषितः ।

गवां सहस्रदानेन फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ।

तथा—

ध्वजश्च विष्णवे यस्तु गरुडेन समन्वितम् ।

दद्यात्सोऽपि ध्वजाकौर्णविमानेन विराजते ॥

वक्ष्यमाणगरुडध्वजान्नरादतिशयितफलश्रुतेश्चक्रातप-चामर-
पताकाशालिनो यथाशक्तिनिर्मितप्रासादस्थोऽङ्गं स्थाप्यस्य ध्वजस्य
ग्रहणमचेति सागरः ।

वामनपुराणे—

१[यः कारयेन्नन्दिरं केशवस्य पुष्पान् लोकान् स जयेच्छाश्वतांश्च ।

दत्तारामान् पुष्पफलाभिपन्नान् ।

भोगान् मुक्ते कामतः स्नाघनौयान् ॥

विष्णुधर्मासरे—

विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वत्सरान् बहवो द्विजाः ॥

तत्कथापुस्तकं विष्णुपुराणादि ।

तथा—

पुस्तकांस्तु तथैवान्यान् यः प्रदद्यान्नरस्त्वह ।

सारस्वतमवाप्नोति लोकं कालं तथा वज्र ॥

अन्यान् विष्णुमहोत्सवबोधकान् स्कन्दपुराणादीन् ।

तथा—

सम्भृतं वाचकं कृत्वा देवागारे नरः सदा ।

विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

सम्भृतं वेतनादिना स्नायन्तीकतमिति वृद्धाः ।

तथा—

१[विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमश्नुते ।

१ [ ] चिह्नितंशः मूलपुस्तकस्य ।

२ D मात्वात्म्यम् ।

३ C पुस्तके [ ] चिह्नितंशोऽधिकः ।

मानुष्यमासाद्य तथा ख्यातशब्दस्य जायते ॥

घण्टाप्रदानेन तथा महद्यज्ञ उपास्यते ।]

तथा— सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्दुरेः ।

किङ्किणीं घर्घरौति प्रसिद्धेति सागरः । चुद्रघण्टिकेति प्राश्नः ।

तथा— कूटागारं तथा दत्त्वा नगराधिपतिर्भवेत् ।

कूटागारं मञ्जुगृहम् ।

तथा— कृत्वा तु देवकर्णार्थं नवां वेदिं दृढां शुभाम् ।

पार्थिवस्वमवाप्नोति वेदौ हि पृथिवी यतः ॥

तथा— तोरणं कल्पयेद्यस्तु देवदेवालये नरः ।

लोकेषु तस्य दाराणि भवन्ति विद्वतानि च ॥

तथा—

देववेद्योपभोग्यानि शिष्यभाण्डानि चो नरः ।

दद्याद्वा वाद्यभाण्डानि गणेशलमवाप्नुयात् ॥

तथा—

यः कुम्भं देवकर्णार्थं नरो दद्यान्नवं शुभम् ।

वारुणं लोकमाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

शुभं सुरूपं । देवकर्णार्थं देवपूजार्थम् ।

तथा—

चतुरः कलमान् यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

चतुःसमुद्रवलयं स तु मुक्ते वसुन्धराम् ॥

अत्र फलभूत्वा शतपनुसारेण सुवर्णादिघटिताः कुम्भा यास्या

इति सागरः ।

तथा—

वारिधानीं तथा दत्त्वा वाइणं लोकमश्रुते ।

वारिधानौ वासमीति सागरः । अत्रापि शक्यनुसारः ।

तथा— कमण्डलुप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तथा—

मात्रान्तु परिचर्यार्थं निवेश्य विधिवत्तथा ।

सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्रुते ॥

परिचर्यार्थं मात्रां सामयीम् ।

तथा

मास्याधारं तथा दत्त्वा धूपाधारन्तथैव च ।

गन्धाधारं तथा पात्रं कामानां पात्रतां व्रजेत् ॥

मास्याधारो उक्त्वा माजौ एवमादिः । धूपाधारो धूपउहन इति प्रसिद्धः । गन्धाधारः सौष इति प्रसिद्धपात्रम् ।

तथा—

समुद्रजानि पात्राणि दत्त्वा वै तेजसानि च

पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥

पात्रं भाजनं । समुद्रजानि शङ्खशुक्तिपात्राणि । तेजसानि सुवर्णरजतादिनिर्मितानि ।

तथा— पतङ्गप्रदाने च सर्वपापमपोहति ।

पतङ्गः पङ्क्तिगह इति प्रसिद्धः ।

तथा— दर्पणस्य प्रदानेन दर्पवान् रूपवान् भवेत् ।

तथा— उग्रैरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

उग्रैरकूर्चकं देवाङ्गमशोधनायै वीरणमूलघटितं
कोक्षीति प्रसिद्धम् ।

तथा—

दत्त्वा गोबालकं विप्राः सर्वान्स्नापानपोहति ।

गोबालकमिह प्रकरणे गोबालकतकूर्चकम् ।

तथा— दत्त्वा चामरजं कूर्चं शिथमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

चामरजं चमरमृगरोमभवम् ।

आसनानां प्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।

पादपीठप्रदानेन तथैव च नरोत्तमाः ॥

तथैव चेत्यनेनासनदानफलं सम्बध्यते ।

शयनासनदानेन चित्तिं विन्दति शाश्वतीम् ।

तथा—

उत्तरच्छददानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

उत्तरच्छदः शय्यायामाच्छादनवस्त्रम् ।

तथा—

वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

परां निर्हृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

वितानं चन्द्रातपश्चिररूपवस्त्रनिर्मितोविमान इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

कार्पासिकं वस्त्रयुगं यः प्रदद्याज्जनाईने ।

थावन्ति तस्य तन्मूर्ति हस्तमात्रमितानि तु ॥

तावदर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

तथा—

पुत्रवम्बप्रदानेन स्त्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ।
महाराजजरत्नेन सौभाग्यं महदश्रुते ॥

अथापि च एव श्रेयः ।

तथा— नीलरत्नं विनारत्नं श्रेयवद्दे द्विजोत्तमाः ।

दत्त्वा भवति धर्मात्मा सर्व्व्याधिविर्वर्जितः ॥

एतेन नीलरत्ने तरङ्गम्^१ देयमित्युक्तम् ।

तथा— दुकूलकप्रदानेन वङ्गिष्टोमफलं लभेत् ।

तथा—

कौशेयानि वस्त्राणि नूदूनि च लघूनि च ।

यः प्रयच्छति देवेशे सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

कौशेयानि कौशकारलमितन्तुमयानि ।

सरोमाणि च वस्त्राणि यः प्रयच्छति धर्मावित् ।

कर्त्तानि वरवस्त्राणि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

सरोमाणि त्वक्षपंशादिरूपाणि ।

तथा—

नानाभक्तिविचित्राणि चौरजानि नवानि च ।

दत्त्वा वासांसि शुभाणि राजसूयफलं लभेत् ॥

नानाभक्तिविचित्राणि सूक्ष्मसूच्यादिकर्मानिर्भितानि । चौर-
जानि वस्त्रजानि । ब्राह्मणवायोदानप्रकरणे चयाणामेषां पृथक्-
श्रुतेरथापि स्वतन्त्राणामेव दानमिति सागरः ।

तथा—

अनुत्तमान्यपि विप्रेन्द्र वासांस्याभरणानि च ।

दत्त्वेवं देवदेवाश्च वङ्गिष्टोमफलं लभेत् ॥

अनुत्तानि वस्त्राणि उक्तविपरीतजातीयानि वर्धनेत्रादीनि
आभरणानि चारादीनि ।

तथा— यज्ञोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत् ।

तथा— दत्त्वा प्रतिहरान् मुख्यान् न भूतेरभिभूयते ।

प्रतिहरः पक्षादिरचितसूत्रं मुख्यमुक्ताष्टम् ।

तथा—

नरः सुवर्णदानेन सर्व्वान् कामान् समश्रुते ।

तदा— रूप्यदो रूपमाप्नोति विप्रेषाद्भुवि दुर्लभम् ।

रत्नदानेन लोकेऽस्मिन् प्रामाण्यमुपगच्छति ॥

प्रामाण्यं सत्यवचनता । तथा—

मूर्द्धाभरणदानेन राजसूयफलं लभेत् ।

मूर्द्धाभरणं किरौटादि ।

तथा—

कर्णपूरप्रदानेन श्रुतिं विन्दति सर्व्वतः ।

सर्व्वतः श्रुतिं सर्व्वशास्त्रश्रवणमिति सागरः । कर्णपूरः

कर्णभरणविशेषः ।

तथा—

कर्णभरणदानेन भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति सौभाग्यञ्चैव विन्दति ॥

तथा— पैवेयकाणि दत्त्वा च सर्व्यशास्त्रार्थविद्भवेत् ।

नार्यस्य वशगास्तस्य भवन्ति दिजपुङ्गवाः ।

त्रियमाप्नोति परमां राजसूयस्य विन्दति ॥

तथा— केयूरदानाद्भवति शत्रुपक्षचयङ्करः ।

तथा— हस्ताङ्गुरीयदानेन परं कौभाग्यमाप्नुयात् ।

हस्ताङ्गुरीयकं हस्ताङ्गुलीपरिधानयोग्यं मुद्रिकादि ।

तथा—

तद्यवाङ्गददानेन राजा भवति भूतले ।

तथा— ओष्णीसूचप्रदानेन मर्हो सागरमेखलाम् ।

प्रशास्ति निहतामिचो नाच कार्या विचारणा ॥

ओष्णीसूचं काञ्चीदाम् ।

तथाभरणादानेन स्थानं सर्व्यं विन्दति ।

तथा— पादाङ्गुलीयदानेन गुह्यकानां पतिर्भवेत् ।

पादाङ्गुलीयं चरणाङ्गुलिपरिधानयोग्याङ्गुलिका ।

तथा— यथादेशं यथाकासं राजसिङ्गं सुरासये ।

दत्त्वा भवति राजैव नाच कार्या विचारणा ॥

राजसिङ्गं ह्यचामरादि ।

तथा—

पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

उपानहप्रदानेन विमानमधिरोहति ॥

यथेष्टं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभुः ।

तथा— गोदानफलमाप्नोति तथा पाद्यप्रदो नरः ।

पाद्यं पाद्यप्रचालणार्थं जलम् ।

तथा— नरस्वाचमनीयस्य दानाद्भवति निर्मलः ।

तथा— सुखलेपदानेन परं रूपमवाप्नुयात् ।

सुखलेपः सुखहेतुरङ्गरागः शीतकुङ्कुमलेप-धौम्यचन्दन-
लेपादिः ।

तथा—

गन्धतैलानि दिव्यानि सुगन्धीनि शुचीनि च ।

केशवाच नरो दत्त्वा गन्धर्वैः सह मोदते ॥

दिव्यानुत्कृष्टानि शुचीन्यपनीताशुचिसम्पन्धानि ।

तथा— राजा भवति लोकेऽस्मिन् ह्येवं दत्त्वा दिजोत्तमः ।

नाप्नोति रिपुजं दुःखं संधामे रिपुजिद्भवेत् ॥

तथा— तालवृक्षप्रदानेन निवृत्तिं प्राप्नुयात् पराम् ।

तथा चामरदानेन श्रौमान् भवति भूतले ॥

तथा— लोकेषु ध्वजभूतस्य विष्णोर्दत्त्वा तथा ध्वजम् ।

ग्रकलोकमवाप्नोति बह्वनव्दगणाकरः ।

ध्वजशामर-दपण-पताकाद्यन्वितो दण्डः, चिह्नदण्ड इति
प्रसिद्धः ।

तथा—

पताकासु शुभां दत्त्वा तथा केशववेम्बनि ।

वायुलोकमवाप्नोति बह्वनव्दगणानि तु ॥

दोधूयते तथा च तु वायुना केशवासये ।

तथा तथाऽस्य सकलं देहात्पापं प्रक्षयति ॥
 यथा यथा च सा शोभां करोति चिदगालये ।
 तथा तथा च यथासा महितस्तु विराजते ॥
 पताकां ये प्रयच्छन्ति कूटागारे मनोहराम् ।
 संत्यज्य सकलं पापं वायुलोकं प्रजन्ति ते ॥

तथा—

युक्तं पीतपताकाभिर्मिवेद्य गरुडध्वजम् ।
 केशवाद्य द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥

गरुडध्वजं गरुडचिह्नितं ध्वजम् । तथा—

युक्तं नीलपताकाभिस्तालं दत्त्वा द्विजोत्तमाः ।
 यस्मालोकान् परिभ्रष्टो विरोगस्त्वभिजायते ॥

तालं तालवृक्षाकारं ध्वजम् । नीलपताकाभिस्तिसृभिः ।

तथा—

युक्तं श्वेतपताकाभिर्मकरं यः प्रयच्छति ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् युक्ता लोकान् प्रचेतमः ॥

प्रकरणान्मकरशब्दोऽपि मकराकृतिध्वजपरः ।

युक्तं रक्तपताकाभिर्दत्त्वा स्वयमनुत्तमम् ।

अलकां समश्नोति तथा पापघ्नं नरः ॥

अथापि स्वयंशब्दो स्वययुक्तध्वजपरः ॥

मकर-शब्दो च वस्त्रनिर्मितौ । शब्दो हरिणः, कलिङ्गस्तु
 हरिणविशेषं स्वयमाह । तथा च तेजोक्तं वर्णतोऽपि नीलो
 चोटकप्रमादः कर्कशजिह्वश्टकश्चेति ।

तथा—

शिविकां ये प्रयच्छन्ति ते प्रयान्द्यमरावतीम् ।
 अश्वदाः सूर्यलोकस्था राजन्ते दिवि सूर्यवत् ॥
 शिविका चतुर्दशलकम् ।

तथा—

गवां लोकमवाप्नोति धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीम् ।

अनडाहप्रदानेन दग्धधेनुफलं लभेत् ॥

अजाविमहिषोद्वाणां तथेवाश्वतरस्य च ।

सहस्रगुणितं दानं पूर्वप्रोक्तं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुधर्मात्तरौथ ब्राह्मणमश्वदानकाजादिदानेषु यत् फलं
 तदेव विष्णुसम्प्रदानक तत्तत्पशुदाने सहस्रगुणितं फलं भवतीत्यर्थः ।
 अश्वतरो वेशर इति प्रसिद्धः ।

तथा—

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा वस्त्रं नरोत्तमः ।

अविप्रदाता च तथा तमेव लोकमश्नुते ॥

अविच्छागः ।

तथा—

उष्ट्रं वा गर्दभं वापि खरं वा यः प्रयच्छति ।

अलकां च ममासाद्य यच्छेद्भैः सह मोदते ॥

खरोऽश्वतरः ।

तथा—

दासं दत्त्वा सुखे लोके नाकभ्रष्टोऽभिजायते ।
दासौ दत्त्वा तथा विप्रा नाच कार्या विचारणा ॥

तथा—

गणिकां ये प्रयच्छन्ति नृत्यगौतविग्रारदाम् ।
सर्वदुःखविनिर्मुक्तोक्ते प्रथम्यमरावतीम् ।
नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंग्रयम् ॥

तथा—

प्रेक्षणीयप्रदानेन शकलोके महीयते ।
दत्त्वा गीतञ्च धर्मज्ञाः गन्धर्वैः सह मोदते ॥
वाचं दत्त्वा तथा विप्राः शकलोके महीयते ।
वाद्यानामपि देवस्य तन्मौवाद्यं सदाप्रियम् ॥

एतेन वाद्यान्तरापेक्षया तन्मौवाद्यदानेऽधिकफलम् ।

तथा—

दुन्दुभिं ये प्रयच्छन्ति कीर्त्तिमन्तो भवन्ति ते ।

दुन्दुभिर्भेरी ।

तथा—

दत्त्वा धान्यानि बीजानि ग्रस्थानि विविधानि च ।

रूपकाणि च तान्येव प्राप्नोत्यथुतग्रः पुनः ॥

धान्यानि कलमादीनि । बीजानि शककुशाण्डादीनां ग्रस्थानि
धान्येतरपवादीनि । पृथक् धान्यग्रहणं फलभूम्ने । रूपकाणि
रूपा इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धानीति सागरः ।

तथा—

दत्त्वा शाकानि रम्याणि विप्रोकस्त्रभिजायते ।
दत्त्वा च व्यञ्जनार्थाय तथोपकरणानि च ॥

रम्याणि शादलानि क्रीटादिवेधरहितानि स्वादूनि च
व्यञ्जनोपकरणानि हतशर्करासैन्धवादीनि ।

तथा—

पुष्पवृक्षं तथा दत्त्वा ग्रामस्थाधिपतिर्भवेत् ।

फलवृक्षं तथा दत्त्वा नगराधिपतिर्भवेत् ॥

पुष्प-फलवृक्षौ पुष्पफलार्थवृक्षाविति सागरः । पुष्पितफलित-
वृक्षावित्यन्ये ।

कङ्कतस्य प्रदानेन विरोगस्त्रभिजायते ।

तथा—

कूर्चप्रसाधनं दत्त्वा सुखमत्यन्तमश्नुते ।

कूर्चप्रसाधनं शशप्रसाधनाद्यं द्रव्यम् ।

विस्त्रापनौद्यं यत् किञ्चित् दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ।

विस्त्रापनौद्यमास्यर्ज्यजनकम् ।

इति विष्णवे दानानि ।

अथ दुर्गायाः ।

भविष्यपुराणे—

अश्वसारमद्यं कृत्वा नागादीपसमन्वितम् ।

दीपवृक्षं समुद्धोष्य दुर्गायाः पुरतो नृप ॥

दत्त्वा कस्यायुतं साधं दुर्गालोके महीयते ।

पुनरेत्य नरो वीर राजराजो भवेन्नरः ॥

अम्भसारमथं लौहघटितम् ।

चन्द्रांशुनिर्धूलं लक्ष्मं दर्पणं मणिभूषितम् ।

पर्यन्तशोभितं कृत्वा नानामाख्योपलोपनैः ॥

दुर्गायाः पुरतः कृत्वा अद्भुता पर्याम्बितः ।

राजसूयफलं प्राप्य हंसलोके महीयते ॥

हंस आदित्यः ।

सम्भारितदेहो यो दण्डवत् पतितो भुवि ।

चण्डिकापुरतो वीर स याति परमां गतिम् ॥

सर्व्यज्ञोपवासेषु तीर्थवेदिषु यत्फलम् ।

तत्फलं लभते वीर प्रणम्य शिरसा सतौम् ॥

रुजं श्वेतपताकाख्यामधवा पञ्चवक्रिकम् ।

किङ्किणीजालसम्बोतं श्वेतकूपशोभितम् ॥

नानाबुद्बुदसम्पन्नं महासिंहोपशोभितम् ।

दत्त्वा देव्ये महाबाहो शकलोके महीयते ॥

शङ्खकुन्देन्दुसङ्काशं राजतं वानमुत्तमम् ।

समाकृष्टो वसेदीर दिव्यं वर्षशतं दिवि ॥

ध्वजमाकाकुलं यद्य कुर्व्यादै चण्डिकालयम् ।

महाध्वजाष्टकं वापि दिग्गसु विदिग्गसु च ॥

स विमानवहस्यैव समन्तादुपशोभितम् ।

कस्यानाञ्च शतं साधं दुर्गालोके महीयते ॥

शङ्खकुन्देन्दुसङ्काशं प्रबालमणिभूषितम् ।

मणिदण्डमयं कृत्वा दुर्गाया यः प्रयच्छति ॥

स कृचेण विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।

धार्यमाणेन शिरसा हरलोके महीयते ॥

विमानवरसंघातैरावृतः सततं नृप ।

असुरोगणगन्धर्वैः केश्यमानः समन्ततः ॥

चण्डिकायतने रम्ये घण्टानां यः कटम्बकम् ।

कुर्व्यादै शृङ्खलायुक्तं नानानाद^१ गणावृतम् ॥

मधुरपचसंघृतं स गच्छति सुरालयम् ।

विमानवरमाकृष्टो घण्टा-चामरभूषितः ॥

भेरी मृदङ्ग मुरजा तिमिला पटहाटिकम् ।

तिमिला वाद्यविशेषः ।

वीणावंशं शताङ्गं यो देव्यै भूपं प्रयच्छति ।

स गच्छति महाबाहो यद्य देवी व्यवस्थिता ॥

विमानवशैर्बहुभिर्भाष्टतः सततं नृप ।

कस्यायुतं शतं साधं दुर्गायाऽसुरो भवेत् ॥

पुनरेत्य भुवं वीर राजा भवति धार्मिकः ।

कृत्वा हेममयं शूलं हेमपाचादिषु स्थितम् ॥

पुष्पमालापरिच्छिन्नं विमानवरशोभितम् ।

गृहीत्वा तु प्रजेदीर चण्डिकायतनं परम् ॥

धारयेच्छिरसा पात्रं नानावाद्यगणैर्दृतः ।
 कुर्यात् प्रदक्षिणञ्चापि प्रणम्य शिरसा शिवाम् ॥
 विन्यसेद्विधिवद्वीर दुर्गायाः पुरतो नृप ।
 य एवं विन्यसेद्वीर चिशूलं विधिवधरः ॥
 स गच्छति परं स्वामं यत्र देवस्तुर्मुखः ।
 शङ्खस्त्रिकपुष्याद्यैर्भुवि शोभां नराधिप ॥
 कृत्वा वर्षकपिष्टाद्यैश्छण्डिकायतने नृप ।
 समारुह्य विमानाख्यं नानारत्नोपशोभितम् ॥
 मोदते दिवि गन्धर्वैः तथाचाप्सरसां गणैः ।
 दुर्गापूजोपकरणं दत्त्वायं यदि वा वज्र ॥
 भक्त्वा विस्तानुसारेण ब्रह्मलोके महीयते ॥
 चण्डिकायतने यस्तु ब्रह्मया परयाऽन्वितः ।
 वापौ-कूप-तडागश्च दीर्घिकां यश्च कारयेत् ॥
 स कुलानां शतं वायं तारयित्वा भवार्णवात् ।
 चण्डिकापुरमासाद्य मोदते चण्डिकानुगः ॥
 यावन्नोपैति मरणं यावन्नाक्रमते जरा ।
 यावन्नेन्द्रियवेकल्यं तावत् पूजय चण्डिकाम् ॥
 चण्डिकार्चनतुल्योऽस्ति धर्मो नान्यो नराधिप ।
 इत्थं विज्ञाय यत्नेन पूजयेत् सर्वमङ्गलाम् ॥
 भक्त्वा वै सततं देवीं शिवां शान्तां चिशूलिनीम् ।
 इह लोके श्रियं प्राप्य त्रे यान्ति परमं पदम् ॥
 चण्डिकां पूजयित्वा तु प्रहृष्टेनात्तरात्मना ।

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
 दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माणै ब्रह्मणः प्रियाम् ।
 सर्वलोकप्रणेचोश्च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
 मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
 विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
 ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥
 विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासीनीम् ।
 योगिनीं योगमाताञ्च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम् ।
 प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संभारार्णवतारिणीम् ॥
 इदं यः पठते स्तोत्रं शृणुयादापि भक्तितः ।
 स मुक्तः सर्वपापैस्तु लोदते दुर्गया सह ॥

इति दुर्गादानानि ।

स्कन्दपुराणे—

सुगन्धाः शौतलास्यापो रसेर्दिव्यैः समन्विताः ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य पुष्पफलं शृणु ।
 विमानं सूर्यसङ्काशमप्यरोगणसेवितम् ।
 सोऽधिहृद्य दिवं याति ब्रह्मणस्य सलोकताम् ॥

तत्रासावयुतान्यष्टावुधित्वा देववत् सुखी ।
कुले मह्यसङ्कीर्णं जायते धनधान्यवान् ॥
असङ्कीर्णं सुवृत्तिमात्रोपजीविनीत्यर्थः ।

तथा—

भाजनं यः प्रयच्छेत् सहेमरत्नभूषितम् ।
अक्षरः प्रतसङ्कीर्णं विमाने दिवि मोदते ॥

तथा—

राजतं यः प्रयच्छेत् विप्रेभ्यो भाजनं शुभम् ।
स गन्धर्वपुरं प्राप्य उर्व्यथा सह मोदते ॥

तथा—

तासं यो भाजनं दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विशेषतः ।
स भवेद् यत्नराजस्य यस्यो वससमन्वितः ॥
आसनं यः प्रयच्छेत् समीतं ब्राह्मणाय वै ।
स राज्यस्थानमाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

तथा—

गृहं यस्तु प्रयच्छेत् सर्वकामसमृद्धिमत् ।
स लोके ब्रह्मणः प्रेत्य सर्वकामैर्निषेधते ॥
वर्षकोटीः स तपोय्य चतस्रोक्तं कर्मणा ।
गृहमेधौ सदा दाता भोगवाञ्छैव जायते ॥
शोधधीर्यः प्रयच्छेत् धान्यानि च धानानि च ।
सर्वकामसुसंयुक्तः सोमलोकं समश्नुते ॥
तत्र वर्षसहस्राणि वपुः शिला पुनर्नरः ।

इह लोके धनोपेतो भोगवानभिजायते ॥
आत्मानं यः प्रयच्छेत् समीतं ब्राह्मणाय वै ।
स राज्यस्थानमाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥
यस्तु चेत् प्रयच्छेत् निष्कं कलवक्षरः ।
स तु चेत् पुनर्भुक्त्वा प्राजापत्यं समश्नुते ॥
यस्तु भूमिं प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय महात्मने ।
सर्वलोकसुखी भूत्वा विमानेन सुवर्षसा ।
बहून्यसहस्राणि चरते कामरूपवान् ॥
यदि मानुष्यमायाति स नरः कालपर्ययात् ।
तस्य कामदुघा लोके मही भवति सर्वतः ॥

तथा—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय महायज्ञाः ।
स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटिं सुखं वसेत् ॥
यस्तु श्रियां प्रयच्छेत् स्वास्तीर्णां नरसत्तमः ।
स तु भार्या प्रिया दिव्यां बह्वीं भक्तां समश्नुते ॥

तथा—

यस्तु कन्यां प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय स्वसङ्कुताम् ।
स गत्वा पिष्टलोकं वै वर्षायुतशतं वसेत् ॥
इह चापि पुनर्जातः सर्वकामसमन्वितः ।
भार्याः प्राप्नोति भक्ताश्च पूजावाञ्छोपजायते ॥

तथा—

असं यस्तु प्रयच्छेत् हेमचिन्तं सुसचणम् ।

स तेन कर्माणा दिव्यो गन्धर्वे लोकमश्नुते ॥

तथा—

रथमश्वं गजं दास्यौ कन्यां गृहमथापि वा ।
भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥
विधिना मन्त्रयुक्तेन तस्य पुष्पफलं महत् ।
सर्वकामदद्या भूत्वा धेनुस्तस्योपतिष्ठते ॥

सम्बन्धः—

नानाविधानि द्रव्याणि धनानि विविधानि च ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमन्त्रयमिच्छता ॥

अथ सर्वमासोभयपक्षमाधारणपञ्चदशतिथि-
द्रव्यविशेषदानानि ।

विष्णुधर्मांतरे—

प्रतिपद्य च पुष्याणां द्वितीयायां चतस्र्य च ।
तृतीयायाम् बुध्याणां चतुर्थ्यां कमकस्य च ॥
पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठ्यां स्नानस्य मानवाः ।
स्नानस्य स्नानौषतेलामलकादेः ।
सप्तम्याश्चाप्यूपानामष्टम्याश्च गुडस्य च ॥
कुल्माषस्य नवम्यां वै दशम्यां रजतस्य च ।

कुल्माषः पश्चिमदेशे कुलत्य इति प्रसिद्धो ब्रौह्मविशेष इति

सागरः ।

एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ॥

त्रयोदश्यां सुगन्धानां शितायास्तदनन्तरम् ।

सुगन्धासुन्दनादयः । शिता शर्करा ।

दानञ्च परमाज्ञस्य पञ्चदश्यां महाफलम् ॥

परमाश्वं पायसम् । दानं महाफलमिति सर्व्ववानुषङ्गो
बोद्धव्यः ॥

इति महासान्धिविषयहिकठक्षुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-
सान्धिविषयहिकठक्षुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे प्रकीर्णकतरङ्गः ॥

अथ वारकृत्यानि ।

तत्र भविष्यपुराणे— दितिस्वाच—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन् पूजयन्ति दिवाकरम् ।
स्नानदानादिना तेषां किं फलं स्याद्ब्रवीहि मे ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आहुं कुर्व्वन्ति मानवाः ।
सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः सम्भवन्ति विरोगिणः ॥
नक्तं कुर्व्वन्ति ये स्वप्न मानवास्तं समाश्रिताः ।
जपमानाः परं प्राप्यमादित्यहृदयं परम् ॥

१ A B जपमानाः ।

आरोग्यमिह वै प्राप्य सूर्यलोकं व्रजन्ति ते ।
 उपवासन्तु सूर्य्यन्ति वै त्वादित्यदिने यदा ॥
 जपन्ति च महाश्वेता लभन्ते ते यथेषितम् ।
 चक्षुरापेण नक्त्रेण चिराचनियमेन च ॥
 जपमानो महाश्वेतामौष्णितं लभते फलम् ।
 विशेषादादित्यदिने^१ जपमानो गणाधिप ।
 षड्दशरं महाश्वेता गच्छेद्देरोचनं पदम् ॥

आदित्यहृदयमन्त्रः—

दृशिः सूर्य्यं आदित्यः—

ॐ महाश्वेता ॐ ह्रीं ह्रीं सः इति मन्त्रः ।
 षड्दशरमन्त्रः—ॐ खलोस्काय नमः इति केषित् ।
 ह्रीं ह्रीं सः सूर्य्याय इत्यन्ये ।

तथा—

यो वै सूर्य्यदिने भक्त्वा भानुं सम्पूज्य अद्भया ।
 नक्तं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकताम् ॥
 इदञ्च व्रतमेकदिनसमाप्यमेव आरुत्तौ प्रमाणाभावात् ।
 योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं मम दिने नरः ।
 ब्रह्मचारो जितक्रोधो ममार्चनपरः खग ॥
 'वसुरान्ते च वामगान् भक्तास्तु मम वै दिजान् ।
 पूजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः ॥

१ ० विशेषतश्च आदित्यम् ।

२ ० संवत्सरान्ते च मगान् ।

एवं भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति ।
 न च मानुष्यकं लोकमधुवं प्राप्नुयात्परः^१ ॥
 इत्यादित्यवारे नक्तादिग्रहानि ।

तथा तत्रैव ।

शुक्लपत्रस्य षष्ठाङ्गु माघे मासि गणाधिप ।
 यो वारः स भवेन्नन्दः सर्वपापभयापहः ॥
 तत्र नक्तं कृतं पुण्यं हृतेन क्षुपनं रवेः ।
 चगस्तिकुसुमानौह भानोःशुष्टिकराणि तु ॥
 विलेपनं सुगन्धश्च श्वेतचन्दनमुत्तमम् ।
 धूपस्तु गुग्गुलुः श्रेष्ठो नैवेद्यं पूषमेव च ॥
 दत्त्वा पूषञ्च विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 प्रक्षमाचं भवेत् पूषं गोधूमजमनुत्तमम् ।
 यवोद्भवं वा कुर्वीत सगुडं सर्पिषा युतम् ॥
 प्रक्षमाचमिति षोडशपलानि ।

सद्विरण्णन्तु दातव्यं ब्राह्मण सेतिहासके ।
 भौमे दिव्येऽथवा देवं न्यसेदा पुरतो रवेः ॥
 देवब्राह्मणा मगाः, तदितरब्राह्मणा भौमाः ।
 दातव्यो मन्त्रतश्चायं मण्डको षाण्ण एव च ।
 भूत्वा दिव्येन वै भक्त्वा आदित्यपरमस्य तु ॥
 आदित्यतेजसोत्पन्नं राज्ञीकरविनिर्घितम् ।
 श्रेयसे मम विप्र त्वं प्रतीक्षापूपमुत्तमम् ॥

१ ० प्राप्नुते नरः ।

कामदं सुखदं धन्यं पुत्रदं धनदं तथा ।
 मदा तेऽसु प्रतीक्षामि मण्डकं भास्करप्रियम् ॥
 एतावेष महामन्त्रौ दानादाने रविप्रियौ ।
 अपूपस्य गणश्रेष्ठ श्रेयसे नात्र संशयः ॥
 एष नन्दविधिः प्रोक्तो नराणां श्रेयसे विभो ।
 अनेन विधिना यस्तु नन्दे पूजयते रविम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ॥
 न दारिद्र्यं न रोगश्च कुले तस्य महात्मनः ।
 यश्चैवं पूजयेद्भानुं न शयः सन्ततेः सदा ॥

तस्येति शेषः ।

सूर्यलोकागतश्चायं राजा भवति भूतले ।
 वडजातिसमायुक्तः तेजसा दिजमन्त्रिभः ॥

दिजमन्त्रिभूरे रवितुल्यः ।

(नन्दविधिः)

तथा—

नक्षत्रं रोहिणी वीर यदा वारेऽस्य वै भवेत् ।
 यात्यसौ सौम्यतां वीर स सौम्यः परिकीर्तितः ॥
 ज्ञानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
 अश्वं श्याम सन्देशस्य वारे महात्मनः ॥
 नक्तं समास्त्रितो घोऽप्य पूजयेद्भास्करं नरः ।

(A B प्रायः ।

याति लोकं स देवस्य भास्करस्य महात्मनः ॥
 रक्तोत्पलानि तत्रैव तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।
 सुगन्धस्यापि धूपोऽप्य नैवेद्यं पायसं ध्रुवम् ।
 ब्राह्मणाय च दातव्यं भोक्तव्यं चात्मना तथा ॥
 स एवं पूजयेत् सौम्ये चित्रभानुं गवां पतिम् ।
 स विमुक्तस्तु पापेष्वस्त्राङ्गी कान्तिमवाप्नुयात् ॥

इति सौम्यविधिः ।

तथा तत्रैव ।

पञ्चतारं भवेत्तत्र नक्षत्रं गोतृषध्वज ।

वारे तु देवदेवस्य स वारः पुत्रदः स्मृतः ॥

पञ्चतारं रोहिणी इत्या च ।

उपवासो भवेत्तत्र आर्द्रं कार्यं नराधिप ।

प्राशनञ्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितम् ॥

तत्रेति कथितो वीर वारव्रतविधौ तव ।

गोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेत्तत्र गोपतिम् ॥

धूपमास्योपहारैश्च दिव्यगन्धसमन्वितैः ।

शवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि ॥

भूमौ सुष्यान्ततो वीर जपन् श्रेतां महामते ।

प्रभाते तु ततः ज्ञानं कृत्वा दत्त्वाश्च सुक्तमम् ॥

रक्तचन्दनमन्त्रिभूः करवीरैर्गणाधिप ।

सन्मुख्यं यद्भूतेऽग्रमंशुमन्तं चित्तोचनम् ॥

वारम् पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ।
 [पञ्चभिर्ग्राह्येर्देव दिव्येर्भौमैश्च सुप्रत ॥
 ग्राह्यणौ मगसञ्ज्ञौ तु तत्र दिव्यौ प्रकल्पयेत् ।]
 चक्षुः ग्राह्यणा भौमाः प्रकल्प्यान्धकसूदनम्(?) ॥
 कुर्याद्देवं ततः आहुं पार्वणं भास्करप्रियम् ।
 आहुं तत्र समाप्ते तु प्राश्नात् पिण्डान् मध्यमम् ॥
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुप्रतः ।
 स एष पिण्डो देवेश कोऽभीष्टसर्व सर्वदा ॥
 अश्रामि पश्यतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।
 प्रसादान्नव देवेश इति मे भावितं मनः ॥
 इति सम्पूजितो ह्यत्र भास्करः पुषदो भवेत् ।
 अतोऽयं पुषदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ॥

अथ भास्करस्य दिने उपवासस्तदधिपदिने आहुं मध्यम-
 पिण्डप्राशनम् ।

इति पुषदविधिः ॥

दक्षिणे लघने चः स्यात् स जयः परिकीर्तितः ।
 अथोपवासो नक्तस्य स्नानं दानं जपस्तथा ॥
 भवेत्कृतगुणं देव भास्करप्रौतवे कृतम् ।
 तस्मान्नक्तादि कर्मस्य स स्यात्कृतगुणो विधिः ॥

इति जयविधिः ।

जयन्तो द्वितयो ज्ञेयो अयने गणनायक ।
 वारो देवस्य चः स्यादे तत्र पूज्यो दिवाकरः ॥
 पूजितस्तत्र देवेशः सहस्रगुणितं फलम् ।
 ददाति देवशार्दूल स्नानदानादिकर्मणि ॥
 एतेन पयसा यत्र स्नानमिच्छुरसेन च ।
 विलेपनं कुकुमञ्च प्रशस्तं भास्करप्रियम् ॥
 धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्ये मोदकाः प्रियाः ।
 इत्थं सम्पूज्य देवेशं कुर्याद्भोमं ततस्त्रिभिः ॥
 ग्राह्यणान् भोजयेत् पद्यान्मोदकांस्तिलशक्नुषीः ।
 इत्थं चः पूजयेद्भानुं मिचवारे गणाधिप ॥
 सहस्रगुणितं तस्य फलं देवो ददाति वै ।
 स्नानदानप्रतादीनामुपवासस्य वै विभो ॥
 इति जयन्तविधिः ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां प्राजापत्यर्चसंयुतः ।

स ज्ञेयो विजयो नाम सर्वपापभयापहः ॥

प्राजापत्यर्चं रोहिणी ।

तत्र कोटिगुणं सर्वं फलं पुण्यस्य कर्मणः ।
 ददाति भगवान् देवः पूजितः स गणाधिपः ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
 नक्तं वायुपवासस्य सम्पूज्योऽथ दिवाकरः ।
 सप्तलोकाधिपत्यस्य प्राप्यते सप्तसन्ततः ॥
 इति विजयविधिः ॥

रविसंक्रमणे चः स्याद्भवेशारो गणाधिप ।
 स ज्ञेयो हृदयं नाम आदित्यहृदयप्रियः ॥
 तत्र नक्तं समाश्रित्य देवं समुज्य यत्नतः ।
 गत्वा चायतनं भानोरादित्याभिसुखस्थितः ॥
 जपेदादित्यहृदयं संख्यायाऽष्टशतं बुधः ।
 अथवास्त्रमयं यावत् भास्करं चिन्तयेद्भृदि ॥
 गृहमेत्य ततो विप्रान् भोजयेच्छक्तिः शिव ।
 भुक्त्वा तु पायसश्चैव ततो भूमौ स्तपेद्बुधः ॥
 योऽत्र समुजयेद्भानुं भक्त्वा अद्वाचमन्वितः ।
 स कामान् लभते सर्वान् भास्कराद्भृदयेषितान् ॥
 इति हृदयविधिः ॥

पूष्णो वारे यदा षष्ठं भवेद्देवैर्भगदेवतम् ।
 स वारो रोगहः प्रोक्तः सर्वरोगभयापहः ॥
 भगदेवतं पूर्वफल्गुनी । उत्तरफल्गुनीत्येके ।
 योऽत्र पूजयते भानुं शुभगन्धविलेपनैः ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तो याति संज्ञापतेर्गृहम् ॥
 संज्ञापतेः सूर्यस्य ।
 अर्कपत्रपुटे कृत्वा पुष्पाण्यर्कस्य सुप्रत ।
 देवस्य पुरतो राशौ भक्त्वा समुजयेद्बुधः ॥
 पूजयित्वा र्कपुष्पैस्तु अर्कमर्कप्रियैः सदा ।
 प्राञ्जयित्वा र्कपुष्पान् कृत्वा विप्राय दक्षिणाम् ॥

भुक्त्वा तु पायसं वीर राशौ स्तपिति भूतले ।
 अनेन विधिना यस्तु पूजयेदत्र वै दिग्जम् ॥
 स मुक्तः सर्वरोगैस्तु गच्छेद्दिनकरालयम् ।
 तस्मादपि ब्रजेत्सोकं उद्धारवरहेतिनः ॥
 उद्धारवरहेतिनो ब्रह्मणः ।

इति रोगहाविधिः ॥

यस्त्वादित्यगृहे स्याद्देव वारो देवस्य सुप्रत ।
 स खखोक्कप्रियो लोके ख्यातो गोश्रुतिभूषण ॥
 यस्तु पूजयते तस्मिन् पतङ्गं पन्नगप्रिय ।
 गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रेणानाविधैस्तथा ॥
 मोपवासो गणश्रेष्ठ आदित्यगृहणे शुचिः ।
 जपमानो महाश्वेतां खखोक्कमथवापि वा ॥
 पूजयेन्मतामीशं तमोनाशनमाशुगम् ।
 पूजयित्वा दिनकरं महाश्वेतां ततोऽर्चयेत् ॥
 पूजयित्वा महाश्वेतां रविं देवं ततोऽर्चयेत् ।
 महाश्वेतां प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पैः सुपूजिताम् ॥
 तस्या एव पुरः कुर्यादग्निकार्यं समाहितः ।
 पूजयित्वा महाश्वेतां खखोक्कस्य गृहाधिपम् ॥
 ब्राह्मणान् वाचयित्वा च ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
 आदित्यगृहयुक्तेऽस्मिन् वारे चिपुरसूदन ॥
 यत्कर्त्तव्यं क्रियते पुण्यं तत्सर्वं शुभदं भवेत् ।

ज्ञानदानजपादीनां कर्माणां गोवृषध्वज ॥
 अन्नं हि फलं तेषां भवत्यस्मिन्न संशयः ।
 कृतानाम् गणश्रेष्ठ भास्करस्य वरो यथा ॥
 तस्मात् सूर्यदिने कार्यं पुण्यकर्म विचक्षणैः ।
 एकभक्तश्च नक्तश्च उपवासमथापि वा ॥
 वेत्नादित्यदिने कुर्युक्ते चान्ति परमं पदम् ।
 धन्यं पुण्यं यज्ञस्यश्च पुत्रौष्यं कामदं तथा ॥
 तस्मिन् दानमपूपस्य गोदानेन समं मतम् ।
 द्वादशैते महाबाहो वारा भानोर्महात्मनः ॥
 तुष्टिदाः कथितास्तुभ्यं सर्वपापभयापहाः ।
 क्लृप्तकर्मेषां विधिवद्दार वृषभवाहन ॥
 ततो याति परं लोकं वृषकेतोर्महात्मनः ।

[भद्रकामटादित्याभिसुखा वारा भाद्रमार्गमाघेषु कथिताः ।

इति भविष्यपुराणीय नन्दादिरविवारविधिः ॥]

अथ सप्तवारव्रतम्^१ ।

तत्र पञ्चपुराणे । पुत्रस्य उवाच ।

आदित्यवारं व्रतेन सर्वमादाय भक्तिः ।
 नक्तेन उपयेन्नात्रत् धावत् सप्ताभिसंख्यया ॥
 तस्यु सप्तमे पूर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 आदित्यविम्बं सौवर्णं कृत्वा धनेन मानवः ॥

१ D [ ] चिकित्साः पतितः ।

२ C सप्तरात्रव्रतम् ।

शिवस्त्ययुगस्त्यां कृषिकां पादुके तथा ।
 उपानहौ च दातव्ये स्थापयेन्नासभाजने ॥
 एतेन स्वपन्नं कृत्वा सम्पूर्णाङ्गं दिजातये ।
 दौषं दद्याच्च विदुषे ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
 एवं कृत्वा फलान्तस्य भवेदारोग्यमुत्तमम् ।
 द्रव्यसम्पत्सुतप्राप्तिरिति पौराणिकी क्रिया ॥
 अविमन्वादिनौ चैयं शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ।
 तद्वच्चित्रासु संगृह्य सोमवारं विचक्षणः ॥
 नक्तेन उपयेदृष्टौ सोमवारान् प्रथमतः ।
 प्रत्येकं ब्राह्मणान् भोज्य यथाशक्त्वा विचक्षणः ॥
 नवमे तु ततः पूर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 श्वेतयुग्मं प्रदातव्यं ततः सोमन्तु दापयेत् ॥

श्वेतयुग्मं श्वेतवस्त्रयुग्मम् ।

कांक्षभाजनसंख्यन्तु क्षीरसम्पूरितमतः ॥
 तद्वस्त्रं पादुके च तथोपानत्समन्वितम् ।
 सम्पूर्णाङ्गाय दातव्यं ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
 स्वात्थामचारकं गृह्य उपयेन्नक्तभोजनम् ।
 अष्टावेतानि चावच ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अङ्गारकन्तु सौवर्णं स्थापितं तासभाजने ।
 दापयेद्ब्राह्मणाचार्यं सम्पूर्णाङ्गाय चैव हि ॥

१ C तदि चित्रासु ।

नचचानुक्रमेणैव गृह्य वारांस्तु सप्त वै ।

उपोष्यैकोत्तरं पश्चात् सौवर्णं दापयेत् सुधीः ॥

अग्निकार्यंश्च कुर्वीत यथादृष्टविधामतः ।

उपोष्यैकोत्तरमिति एकमन्त्रिमसुपोष्येत्यन्वयः ।

एवं कृत्वा भवेद् यदै तस्मिन्बोध नराधिप ॥

सर्वे यथाः सौम्यरूपा भवन्ति वामास्तुष्टिमायान्ति देवताः ।

तुष्यन्ति नाम पितरस्तर्पिताः स्युर्दुःखप्रसन्न अत्रणा^१श्नाशमेति ॥

यदि सोमो रविसुतो भास्करो राज्ञा महे ।

केतुश्च सूर्यं तिष्ठन्ति रौद्राः पौडाकरा यथाः ॥

अनेन कृतमात्रेण सर्वे सौम्या भवन्ति हि ॥

य एवं कुरुते राजन् सदा भक्तिसमन्वितः ।

तस्य वानुयथाः सर्वे यच्छन्ति विजयं नृप ॥

शनेश्वरं राजकेतु लोहपात्रे तु विन्यसेत् ।

लोहानाराधयेद्द्वौमान् ब्राह्मणेभ्यश्च दापयेत् ॥

कृष्णवस्त्रयुगं देयमेतेषां प्रीणनाय वै ।

सौवर्णकाश्च दातव्याः शान्तिश्रीविजयेषुभिः ॥

व्रतान्ते सर्वे एते हि यथाः सौवर्णका नृप ।

दातव्याः शान्तिमिच्छन्निव्रतान्ते द्विजभोजनम् ॥

यथाशक्त्वा दक्षिणान्तु यथाणां प्रीतये तथा ।

अस्यायासेन राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

इति सप्तवारव्रतानि ॥

१ C दुःखप्रसन्नं विनाशमेति ।

२ D लोहानाधारयेत् ।

मत्स्यपुराणे—

कृष्णपत्नीं प्रति दास्यन् उवाच—

यद् यदन्यद्भूतं सम्यगुपदेक्ष्याम्यहन्ततः ।

अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत्पुनः ॥

संसारोत्तरणायालं यत्तु वेदविदो विदुः

यदा सूर्यदिने हस्तः पुष्यो वाच पुनर्वसुः ॥

भवेत् सर्वैषधिज्ञानं सम्यङ्नारी समाचरेत् ।

तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानत्वमिच्छते ॥

अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्थानुकीर्तनैः ।

कामाय पादौ समुज्य जज्ञे वै मोहकारिणे ॥

मेढ्रं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।

नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥

हृदयं हृदयेऽथ सनावाह्लादकारिणे ।

वामाङ्गं पुष्यचापाय पुष्यवाणाय दक्षिणम् ॥

नमोऽनन्ताय वै भौलिं विलोकायेति सूर्द्धजाम् ।

सर्वात्मने शिरसादत् देवदेवस्य पूजयेत् ॥

नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ।

गद्दिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥

नमो नारायणायैति कामदेवात्मने नमः ।

नमः शान्धे नमः प्रीत्यै नमो रत्यै नमः श्रिये ॥

नमः पुञ्चै नमस्तुष्टौ नमः सर्वार्थसम्पदे ।
 एवं सम्पूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमौत्तरम् ॥
 गन्धैर्मांस्त्रेक्षया धूपैर्गन्धैश्चैव च भूरिणा^१ ।
 अत आह्वय वेदज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 अव्यक्तावयवं पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्नादिभिः ।
 शालेयतण्डुलप्रसन्नं हतपात्रण संयुतम् ॥
 तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ।
 दद्याद्द्वारन्तु कुर्वीत तमेव द्विजसत्तमम् ॥
 रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेऽवधार्यं तम् ।
 यद्यदिच्छति विप्रेन्द्र तत्तत्कुर्याद्विद्यासिनी ॥
 सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी ।
 श्रवमादित्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 तण्डुलप्रसन्नदानञ्च चावन्मासास्त्रयोदश ।
 तत्र चयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनौ ॥
 विप्रस्योपस्करैर्युक्तां श्रव्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
 सोपधानकविश्रामां चास्त्रीर्णाक्षरणां शुभाम् ॥
 दौपकोपानहृत्पादुकासनसंयुताम् ।
 सपत्नीकमलकुण्डल्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
 सुंशवस्त्रैः सकटकैः धूपमाद्यानुलेपनैः ।
 कामदेवं सपत्नीकं गृहकुम्भोपरिस्थितम् ॥

तावपाचामनगतं हेमपात्रपटान्वितम् ।
 स कांस्यभाजनोपेतमिच्छुदण्डसमन्वितम् ॥
 दद्याद्देवेन मन्त्रेण तथैव गां पयस्विनीम् ।
 यथान्तरं न पश्यामि काम-केशवयोः सदा ॥
 तथैव सर्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ।
 यथा न कामिनौ देहात् प्रयाति तव केशव ॥
 तथा ममापि देवेश शरीरं स्त्रीकुण्ड^१ प्रभो ।
 तथा च काञ्चनं देवं प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥
 कोऽदात् कामोऽदादिति वैदिकं मन्त्रमुच्चरेत् ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य विमर्च्य द्विजपुङ्गवम् ॥
 श्रव्यासनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहे नयेत् ।
 ततः प्रभृति योऽन्योपि रत्यर्थं गृहमागतः ॥
 सामान्यतः सूर्यवारे स सम्पूज्यो भवेत् सदा ।
 एवं चयोदशे चावन्मासमेकं द्विजोत्तमम् ॥
 तर्पयेत्तु यथाकाशं प्रीयितोऽन्यं समाचरेत् ।
 तदनुज्ञया रूपवन्तं चावदस्यागमो भवेत् ॥
 आत्मनोपि यथाविघ्नं^२ हतकं गर्भसूतकम् ।
 दैवञ्च मानुषं वा स्यादपरागेण वा ततः ॥
^१ आचारानहृत्पादुकाश्रव्याश्रव्या समाचरेत् ।
 सुधर्मोऽयं मतो भव्यो वेश्यानामिह सर्वदा ॥

पुरुङ्गतेन यत् प्रोक्तं दामवेषु पुरा मया ।
 तदिदं साम्प्रतं सर्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
 सर्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
 कल्याणिनीनां कथितं तत्कुर्वन् वरामनाः ॥
 करोति याऽशेषमखण्डमेतत्
 कल्याणिनी माधवलोकसंस्था ।
 सा पूजिता देवमणोरशेषै-
 रामन्दकृतस्नानमुपैति विष्णोः ॥
 इति वेद्यादित्यवारामङ्गदानव्रतम् ॥

तथा नन्दिकेश्वर उवाच-

यत्तु विश्वात्मनो धाम परं ब्रह्म समातनम् ।
 सूर्याग्निचन्द्ररूपेण तत्पिधा जगति स्थितम् ॥
 तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताग्रनो भवेत् ।
 यदा हस्तेन संयुक्तादादित्यस्य च वासरम् ॥
 तदा शनिदिने सूर्यादेकभक्तं विमत्सरः ।
 नक्तादादित्यवारेण भोजयित्वा दिवोत्तमान् ॥
 पञ्चैर्दादशभिर्भुक्तं रक्तचन्दनपङ्कजम् ।
 विशिष्य विन्यसेत् सूर्यं नमस्कारेण पूर्वतः ॥
 दिवाकरनक्षत्राद्ये विवस्वन्ममतः परम् ।
 भगवन् नैर्ष्यते तददरणं पश्चिमे दले ॥
 महेन्द्रमणिले तद्दादित्यस्य तथोत्तरे ।
 गान्धर्वाग्रभागे तु नमस्कारेण विन्यसेत् ॥

कर्णिकापूर्वपत्रे तु सूर्यस्य तुरगान् न्यसेत् ।
 दक्षिणे यमनामान^१ मार्त्तण्डं पश्चिमे दले ॥
 उत्तरे तु रविं देवं कर्णिकायान्तु भास्करम् ।
 रक्तपुष्पोदकेनार्घं सतिस्नानचन्दनम् ॥
 तस्मिन् न्यसेत्तदा दद्यादिसं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः ॥
 यस्माद्ग्रीन्दु^२रूपस्त्वमतः पाहि प्रभाकर ।
 अग्निमीडे नमस्तुभ्यं हषेलोर्जे च भास्कर ॥
 अश्वत्थायाहि वरद नमस्ते ज्योतिषाम्पते ।
 अर्घं दत्त्वा विसृज्याद्य निग्नि तैलविवर्जितम् ॥
 भुञ्जीत वत्सरान्ते च काश्चन कमलोत्तमम् ।
 पुरुषश्च यथाशक्त्वा कारयेद्द्विभुजन्तथा ॥
 सुवर्णशृङ्गी कपिलां यथार्थां
 ह्यैः खुरैः कांस्यदोहां सवस्वाम् ।
 पूर्णं गुडस्योपरि तास्यपात्रे
 विधावपद्ये पुरुषश्च दद्यात् ॥
 समूच्य रक्ताम्बरमाख्यधूपै
 दिजश्च रत्नैरथवा पिशङ्गैः ।
 अथङ्गरूपाय जितेन्द्रियाय
 कुटुम्बिने देयमनुकृताय ॥

१ सुवर्णपुष्पे चर्यमनामानम् ।

२ यस्माद्ग्रीन्दुरूपस्त्वम् ।

नमो नमः पापविनाशनाथ
 विशात्मने सप्ततुरङ्गमाय ।
 सामर्ग्यजुर्धामनिधे विधात्रे
 भवाब्धिपीताय जगत्प्रवित्रे ॥
 इत्यनेन विधिना समाचरे—
 द्वादशमेकमिह यस्तु मानवः ।
 सोऽधिरोहति विनष्टकल्मषः
 सूर्यधाम धूतशामरावलिः ॥
 कर्मसंचयमवाप्य भूपतिः
 शोकदुःखभयरोगवर्जितः ।
 सौपसप्तकपतिः पुनः पुन
 धर्ममूर्तिरमितौजसा युतः ॥
 या च भर्तृगुरुदेवतापरा
 दिवसूर्तिं दिननक्तमाचरेत् ।
 साऽपि लोकममरेशूपूजिता
 चाति नारद रवेर्न संग्रहः ॥

इत्यादित्यवारनक्तव्रतानि ॥

अथ वारदानम् ।

यमः—

आदित्यवारे विप्राय सहिरणं सदैव तु ।
 यः प्रयच्छत्यपापस्तु तस्य तुव्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

व्याधिनाशकदानानुवृत्तौ ।
 शरीरागदनाशाय सततं सूर्यवाचरे ।
 गुडव्यसवणोपेतं सहिरणं दिवातथे ॥
 दद्यादपूपं धर्मज्ञ ग्रीणयेत् दिवाकरम् ।
 आरोग्यमेतेनाप्नोति कामं वा मनसेषितम् ॥
 स्रवणाद्यगुडोपेतमपूपं सूर्यवाचरे ।
 सहिरणं नरो दत्त्वा न रोगैस्त्वभिभूयते ॥

तथा—

एवमिधमेन्दुदिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 एवंविधं पूर्वोक्तमपूपम् ॥

तथा—

धर्म्यतो दिवसे चात्रे ज्ञानमभङ्गपूर्वकम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय सोऽपि रोगैर्विसुच्यते ॥

तथा—

काष्ठदानाद् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

१[बोधे क्रीडनकानाञ्च दानं बालेषु शक्यते ।

क्रीडनकानां बालक्रीडनोचितकन्दुकादीनाम्, अत्र वटुभ्यो दानम् ।

तथा—

अभ्यङ्गं शौरिदिवसे दत्त्वा जौवितमाप्नुयात्] ।

अभ्यङ्गं अभ्यङ्गायं तैलघृतादि ।

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्राय शक्तिः ।

नित्यमेवं महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

इति महासान्निविद्यहिकठक्कुरश्रीवैश्वरतात्मजमहासान्नि-

विद्यहिकठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे

वारप्रतादितरङ्गः ॥

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र देवीपुराणे—

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

सप्तधा वा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ॥

मलमासाधिक्येपि संक्रान्तयो नाधिकाः । किन्तु द्वादशैवेत्येव-
कारेण दर्शितम् । समाः संक्रान्तित्वेन तुल्यफलाः ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाञ्ची घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता चैव संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रे ध्वाञ्चीं विजानीयादुपे घोरा प्रकीर्तिता ॥

भ्रुवाणि स्त्रिराणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । मृदूनि चिचानु-
राधा रेवती मृगशीर्षाणि । क्षिप्रा लघवः, इस्ताऽश्विनी पुष्याः ।

उषाः पूर्वाष्यं भरणी मघा च ।

चरैर्महोदरी ज्येष्ठा क्रूरैश्चैस्तु राक्षसी ।

मिश्रिता चेह विज्ञेया^१ मिश्रितर्षैस्तु संक्रमे ॥

चराः पुनर्वसु-श्रवणा-धनिष्ठा-स्वाती-शतभिषाः । क्रूरसिग्माश्ले
ष मूलाज्येष्ठाश्लेषाऽर्द्राः । मिश्रितर्षं कृत्तिका विज्याश्वा च ।

चिचतुः पञ्चमशाष्ट नव द्वादश एव च ।

क्रमेण षटिका ज्येष्ठास्तत्पुष्यं पारमार्थिकम् ॥

क्रमेणेति मन्दादिसप्तसंक्रान्तिषु यथासंख्यं चिचतुःपञ्चादिनाथ

सूक्ष्मसंक्रान्तिकाञ्चौन-वसोर्धारासुष्ठानजन्मं यत्पुण्यं तद्धेतवे इत्यर्थः ।
वसोर्धारा तु देवीपुराण एवोक्ता ।

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्यताः ।

साक्षिधन्नु भवेत्तत्र यद्वाणां संक्रमे रवेः ।

व्यवहारो भवेत्तोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः^१ ।

काशे विकसते सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥

पुण्यपापविभागेन कामं^२ देवी प्रथच्छति ।

एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥

धर्मादिवर्द्धते ज्ञायु राज्यं पुत्रसुखादयः ।

अधर्माद्ब्रह्माधिगोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाशयम् ।

एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥

घटिका एव पुण्यहेतुत्वात् पुण्या भोगो भोग्यस्तेनातीताना-
गतरूप रविभोग्यपञ्चदशनाद्यः द्वादशसंक्रान्ति-साधारणपुण्यवेला
षोडशादिव्यवच्छेदेन तात्पर्यम् ।

ज्ञातातपः—

अर्थाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चाच्च षोडश ।

काशः पुण्योऽर्कसंक्रान्तौ विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

इत्युभयतः षोडशनाडीनां पुण्यत्वमाह ।

तथा जावाणोऽपि—

संक्रान्तेः पुण्यकाशसु षोडशीभयतः कशाः । इत्याह ।

१ B — लक्षिते ।

२ B फलम् ।

एतद्दर्शनाच्च देवीपुराणेऽपि पञ्चदशनाडीभोगोऽस्तुभयत एव
बोद्धव्यः । विकसते स्वभावाच्चवते । देवी दुर्गा ।

तथा च संक्रान्त्युपक्रम एव देवीपुराणम् ।

^१समाऽयनस्य तु-मास-पक्षाश्च क्रमेण तु ।

स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्व्वगता विभो ॥

विषुवे तुलागमने मेषगमने चायने मकरगमने कर्कटा-
गमने च तत्सन्निधौ ।

विष्णुपदौषडशीतिस्वरूपमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे यथा ।

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

दृषदृष्टिककुम्भेषु मिहे विष्णुपदौ स्मृता ॥

पुनर्देवीपुराणम्—

^२अयनेषु विकल्पोऽयं सन्ने निगदतः षट्पु ।

यावद्विंशकला भुक्ता तत्पुण्यन्तुत्तरायणे ॥

निरग्ने भास्करे दृष्टे दिनान्ते दक्षिणायने ।

अयने विंशतिदण्ड पुण्यत्वमुत्तरायणे । दक्षिणायने तु
दिनान्तपर्यन्तं संक्रान्तौ पुण्यमित्युक्तम् ।

तच्च—

^३षडशीतिमुखे चैव दृष्टे च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति वचनपर्यालोचनया उत्तरायणे संक्रान्त्यमन्तरं दक्षिणायने

१ B समायमस्तुर्मासः पक्षोऽप्यत्र क्रमेण तु ॥

२ A C अयने विषुवे अयः ।

३ C पुण्यके वचनमिदं नास्ति ।

संक्रान्तिपूर्वसमयो नेतव्यः । अत उत्तरायण दक्षिणायन षड्ग्रहीति
सुखानां संक्रान्तीनामुभयवेत्ता पुष्टनिषेधस्वरसात् राचिसंक्रमणे-
ऽनाकाङ्क्षितत्वाच्च षोडशोभयतः कक्षा इति दिनविष्णुपदीमाच-
परम् । एवं षड्दशनाड्यौपुष्टातिग्रहोऽपि तथा । तदेवं दिवा-
संक्रान्तिषु सर्वासु व्यवस्था कृता ।

राचिसंक्रमणे देवीपुराणम् ।

मानाहुं भास्करे पुष्टमपूर्णे शर्भरौदसे ।

समूर्णे तुभयोऽद्यमतिरेके परेऽह्नि ॥

मानाहुं दिवाहुं भास्करे मिरंशके देयम् योष्यं दशेऽह्नि
अतिरेके अर्द्धराचातिरेके ।

तथाचासमर्थः— अर्द्धराचाभ्यन्तरसंक्रान्तौ पूर्वदिनाहुं पुष्टं अर्द्ध-
राचोपरि संक्रमणे उत्तरदिनाहुं समूर्णाहुंराचसंक्रमणे पूर्वापर-
दिनाहुंम् ॥ एतच्च तिथिपार्यन्ते ।

अदि तु पूर्वदिने संक्रमणवेत्तायां वैकैव तिथिर्भवति तथा
समूर्णाहुंसंक्रमणेऽपि पूर्वदिनाहुंमेव पुष्टम् ।

आदौ पुष्टं विजानीयाद् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

इति वचनात् ।

अन्वेवं राचिसंक्रमणे दिवैव पुष्टत्वकथनात् ।

राजदशम-संक्रान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।

खानदानादिकं कुर्व्यात् निशि काम्यमतेषु च ॥

इति देवस्यवचनं राचौ संक्रान्तिवोधकमनर्थकमापद्यत ।

न राचिसन्निहितदिनभागसंक्रान्तौ षोडशकक्षादिरूपविहितसमयेन
राचेरपि व्यवस्थापनान्तद्विषयत्वेनोपपत्तेः । अत्र निश्चीति पदं
निषिद्धं राचसौरूपदिनवेत्तासहितराचिपरम् । संक्रान्त्यवच्छिन्नत्वेन
तादृग्वेत्ताया अपि पुष्टत्वस्यैव्यात् ।

शातातपः—

संक्रान्तौ खानि दत्तानि इत्यकथानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मनि ॥

तथा—

अथनादौ सदा देवं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

षड्ग्रहीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्रसूर्ययोः ॥

तथा—

रविसंक्रमणे पुष्टे न खायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी दरिद्रस्याभिजायते ॥

तथा देवीपुराणे—

ध्वाञ्चौ वैशेषु विज्ञेया घोरा शूद्रे सुखप्रदा ।

महोदरी च शौराणां शौण्डिकानां जयावहा ॥

चाण्डाल पुङ्गवामाश्च वे चान्ये क्रूरकर्षिणः ।

सर्वेषां कारकाराणां मिश्रिता भूतिवर्द्धिनी ॥

नृपाः पीयन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च द्विजोत्तमाः ।

अपराह्णे तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमथे रवौ ॥

पिश्याचाश्च प्रदोषे तु अर्द्धराचे तु राचसाः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु पौषके नटमर्त्तकाः ॥
 उषःकाले तु संक्रान्तौ इक्ष्मिगोस्त्रामिनो जनाम् ।
 इन्मि प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाले न संग्रयः ॥
 एतत् तत्सूत्रभागस्तु भुक्तिकामस्य कौर्त्तितः ।
 परमार्थेन यत्संस्था कथयामि नृपोत्तम ॥
 स्वस्ते नरे सुखासौमे थावत् सन्दति लोचनम् ।
 तस्य चिंश्रममो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥
 तत्पराच्छतमो भागस्तुटिरित्यभिधीयते ।
 चुटेः सहस्रभागस्तु यः कालो रविसंक्रमे ।
 तत्काले तु द्रवीभूतं वैलोक्यं सचराचरम् ॥
 व्यतीपाते तु चेवं स्यात् भवेत्पुण्यमतोऽधिकम् ।
 अथ ब्रह्मापि सन्दिग्धमुवाच सुरमन्मथ ॥
 दानाद्यनजयादि विशिष्टं बह्निहोमतः ।
 वसोर्धारासु लभ्येत अन्यथा न कथञ्चन ॥

अथ देवेश्वरधर्माधिकरणिः—

अर्द्धरात्रादूर्ध्वार्द्धरात्रे रविसंक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनयोर्दत्तर-
 पूर्वार्द्धे अर्द्धरात्रसंक्रान्तौ भिन्नतिथावुभयमर्द्धे यदि तर्द्धरात्र-
 पर्यन्तमेकैव तिथिसदा पूर्वदिनोत्तरार्द्धे पुण्यं भवतीति दादश-
 स्त्रपि राशिसंक्रान्तिषु व्यवस्था । तदस्य सन्ध्यासंक्रान्तिष्वपि ।

दिनसंक्रान्तिषु त्प्राप्तविशेषविहितदिनभागासु भविष्यत्वादि-
 विधिसुपजीव्य भागः पुण्यः, प्राप्तविशेषविहितदिनभागासु विषुव-

दयषड्शीतिमुखोत्तरायणसंक्रान्तिषु सर्व्व एवोत्तरदिनभागे
 वृत्तातीतादिपदेभ्यः । तस्मान्तस्यैवावच्छेदकत्वप्राप्तेः ।

दक्षिणायने तु कर्म्मयोग्यपूर्व्वदिनभागप्राप्तौ च एव भविष्य-
 त्ययने पुण्यमिति वचनात् पूर्व्वभागस्यैव पुण्यत्वप्राप्तेः ।

तदप्राप्तौ तु दिनान्तपर्यन्तः कालः पुण्यः । मिरंशे भास्करे
 दृष्ट इतिवचनात् ।

अथ स्मृतिमहार्णवप्रकाशकता—

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

इति जावालवाक्यम्—

अर्ध्याक् षोडश विज्ञेया मासः पश्चाच्च षोडश ।

कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विदङ्गिः परिकीर्त्तितः ॥

इति ज्ञातातपवाक्यम्—

सर्व्वदिनसंक्रान्तिविषयतया व्यवस्थाप्य संक्रान्तिषु पुण्यकालयोः
 दाचिंश्रदण्डावच्छेदो नियमितः । अश्रुतधर्मयविशेषेषु विष्णुपदी-
 माचविषयता च ।

यद्येवं विवक्षितं स्यात्तदा निःसन्देहं जावालो विष्णुपद्या-
 मित्येवं ब्रूयात् । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामह
 इति न्यायात् । एतेनैकमूलतया ज्ञातातपोपि समन्वितः स्यादि-
 त्युपन्यस्य निरस्ता ।

षड्शीतिमुखोऽतीते वृत्ते च विषुवदक्षे ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति वाक्यं रात्रिसंक्रान्तिविषयतया व्यवस्थापितम् ।

तथा दिवासंक्रान्तिषु सर्वांसु पूर्व्यापरभागभ्यां द्वात्रिंशद्देव-
दण्डः पुण्यकाल इत्युक्तम् ।

रात्रिसंक्रान्तौ च पूर्व्यापरदिनोत्तरभागयोः केवलयोर्मिसित-
योश्च पुण्यकाल इति दर्शितम् । एवं सन्ध्यासंक्रान्तावपि तथापि
षड्श्रीतिमुखविषुवदयोत्तरायणेषु उत्तरदिनपूर्वाह्ने दक्षिणायने तु
पूर्वदिनोत्तराह्ने विष्णुपद्यान्मभयार्द्धमिति निष्कृष्टम् ।

तदेतदपेक्षम् । तथा हि—

मानार्द्धे भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्ध्वरीदले ।

इत्यादिवाक्यानां स्फुटे रात्रिविषयत्वे भविष्यत्ययने पुण्य-
मित्यादेर्दिनादिविशेषानुज्ञेस्त्रिनः सामान्यविशेषन्यायविषयत्वं को
वारयिता ।

तथा च रात्रिसंक्रान्तौ यावदाचनिकमादायैवानुष्ठानपरल-
निर्वाहेन तदतिरिक्तविशेषापेक्षा अतः षड्श्रीतिमुख इत्यादि-
वाक्यं दिनसंक्रान्तिविषयमेव ।

इत्यस्य षड्श्रीत्यादेः समयविशेषावरुद्धतया प्रतीतौ निरा-
कांक्षत्वे “सर्वाकु षोडश विज्ञेया” इत्येतस्य समयविशेषाकांक्षस्य
पारिश्रेयादश्रुतसमयविशेषतदाकांक्षविष्णुपदौ भाचविषयतैवोचिता ।

अतएव रात्रिसंक्रान्तिविषयत्वे तत्पुण्यकालान्वयमवगम्य तदि-
शेषतथान्वयो व्यवहितः, दिनसंक्रान्तिषु भविष्यत्वादेः साक्षादन्यथ
इति तत्परत्वमेव युक्तमन्वया वैषम्यापत्तेः ।

तद्विषयत्वे विष्णुपद्यामित्येव नूयादित्युपासक्यो निर्बीज एव ।

पदाद्वा सामान्यविशेषन्यायाद्वा विशेषलाभस्य व्युत्पत्तिषिद्धत्वात् ।

एवञ्च षड्श्रीतिमुखेऽतीते इत्यादेर्विशेषविषयस्थितावर्वाक्-
षोडश नाद्य इत्येतस्य सामान्यशास्त्रस्य सामान्यविशेषन्यायाद्विश-
विषयत्वस्थितौ विष्णुपद्येवावरुद्धविषया इति न्यायरत्नो लिखति स्म ।

युक्तञ्चैतत् । अयनेषु विकल्पोऽयमित्यादिना प्रतिपादनीयो-
त्तरायणदक्षिणायनयोरवशं दिनसम्बन्धितया विवक्षितत्वान्त-
त्तन्त्रस्याश्रुतरात्रिकत्वस्याच्चापि षड्श्रीतिमुख इत्यादौ सम्भवात्
पारिश्रेयात् । षड्श्रीति मुखे वृत्ते इति दिवासंक्रान्तिपरमिति
कल्पतदकारवचनाच्चेति ।

महासाम्भिविषदिकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महासाम्भि-

विषदिकठकुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे

संक्रान्तिरत्नः ॥

अथामावास्यातरङ्गः ।

तत्र मनुः—

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रसम्पत्तयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञार्थं कर्म अग्निमलमत्र बोधनीयक्रमे
अधिकार्यं^१वच्छेदकं पिण्डान्वाहार्यकं पिण्डानामनु आहुयन्ते
यद्दर्शनाहुं तन्नया एते च पिण्डाः पितृयज्ञीयाः मासानुमासिकं
प्रतिमासोद्भवम् ।

पिण्डानां मासिकं आहुमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन विशेषतः ॥

एषा पिण्डान्वाहार्यकमिति गुणविधानाय संज्ञा, आमिषेण
प्रशस्तेन खड्गमांसादिना ॥

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षीणे राजनि शस्यते ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया प्रोक्तं क्षीणे राजनि चेत्यपि ।

यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दशपेक्षया ।

अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥

अष्टमेऽंशे चतुर्दशाः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः^२ किञ्च भवेदणुः ॥

१ C अमावस्यानिर्णयः ।

२ A B अधिकार्यावच्छेदकम् ।

३ B ततः ।

आपहायस्यमावस्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रूवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अथेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकक्षावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कस्त-

मेवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ॥

यन्मिथ्या या चतुर्दशा अमावस्या भवेत् कश्चित् ।

खर्व्वितामनां विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे ॥

वर्द्धमानाममावस्यां लङ्घयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्तप्तो भवेत् ॥

राजनि चन्द्रे तृतीयांशे विधाविभक्तदिनतृतीयभागे अपराह्णे
इति यावत् चतुर्दशा यामः चतुर्दशीयामः तुरीयं चतुर्थं
अनुपूरयेत् अमावस्या क्षीयमाणेति सम्बन्धः ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव इत्यादिना—

चन्द्रादर्शनश्रुतिविरोधमाशङ्क्य परिहारः कृतः अदर्शनस्य
क्षयोपलक्षणत्वात् । दृश्यमानेऽप्येक इति यद्गोभिलवचनं तदपीत्यश्रुत
चतुर्दशीविषयम् । तदन्ते चतुर्दशीशेषे यदामावस्या आहुयोग्य-
कालस्यापिनी न भवति तदा अथं पक्षः ।

इतरथा तु प्रथम एव अमावस्याष्टमेऽंशे इति यदा अमा-
वस्याया अष्टमोऽंशोऽपराह्ण्यापौ भवत्यपरदिने तदाप्यणुरूपस्य
चन्द्रमसः सन्निभ क्षयाभावात् न तत्र आहुं कर्त्तव्यम् ।

१ B लक्षयेत् ।

बदाश्रमावस्थाया न दृष्टिचयौ किन्तु सम्भेनोभयदिनयो-
रमावस्थाया अपराहसम्बन्धः तदापि पूर्वदिन एव आहुं कर्त्तव्यं
चीणे राजनि शस्यते इति मनुवचनात् ।

आपहायणी-शैश्रमावस्थयोस्तु ज्योतिषशास्त्रानुसारेण चन्द्र-
गतिवैलक्षण्यात्—

अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः चीणो भवति चन्द्रमाः ।

इत्यादि प्रकारस्यासम्भवादुत्तरदिने एवामावस्थाष्टम^१ भागेऽपि
आहुमित्यर्थः । तदन्त एव अमावस्यान्त एवेत्यर्थः ।

सन्धिश्चेति स्वर्भितां निन्दितां आहुानर्हां केचिदाहुः ।
उपेद्रुमिति चापरे आहुार्हतया स्त्रीकुर्वते इति चापरे ।

तदेवं संशयं कृत्वाऽपि निर्णयो बर्द्धमानामित्यादिना, तेन
चतुर्दशीमिथा अमावस्या यदा पूर्वदिनापराह्णे यदा च विहित-
भागेनोत्तरार्पणसम्बन्धिनी तथा बर्द्धमानतिथिपक्षे उत्तर-
दिने आहुं सम्भचौयमाणयोर्द्वयोश्च^२ पूर्वदिन एव इति संशेपः ।
एवञ्च^३ आहुंकल्पे सम्भपक्षे उत्तरदिवसे आहुमिति यदुक्तं
तस्मादरणीयम् । कल्पतद्-पारिजातविरोधान् ॥

इति महाभास्त्रिविधकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महा-

शान्त्रिविधकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते

कृत्तरत्नाकरे अमावस्यातरङ्गः ॥

१ C अमावस्यान्तपक्ष— ।

२ A चौयमापतया ।

३ A B D आहुकल्पे इति पदं नास्ति ।

अथ ग्रहणकनिर्णयः ।

तत्र जावाहः—

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कला ।
चन्द्रसूर्योपरामे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

यमः—

स्नानं दानं तपः आहुमनन्तं राहुदर्शने ।
राहुदर्शनदत्तं हि आहुमाचन्द्रतारकम् ।
गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपनिष्ठते ॥

देवसः—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययद्विषु ।
दानदानादिकं कुर्यात्सिद्धिं काम्यव्रतेषु च ॥

ज्ञातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्याणस्तु तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिव वीदति ॥

अत्र राहुदर्शनस्य भूयोभिर्वाक्यैर्निमित्तत्वबोधनात् कल्पना-
लाघवेन कर्त्तृत्वसमानाधिकरणस्य च तस्यादियत्वात् ज्ञानादि-
कर्त्तृपरगदर्शनं निमित्तं चन्द्रसूर्योपरामे तु यावद्दर्शनगोचर
इति पुण्यवेदानियामकवचनाच्च यावद्दर्शनयोग्य उपरागो वर्त्तते
तावद्दर्शनानन्तरं ज्ञानादिक्रियेति व्यवस्था ।

कल्पतद्कारस्तु—

चन्द्रसूर्योपरामस्य निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञातस्यैव च
निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते यावद्दर्शनगोचर इति राहुदर्शन

इत्यादिवचनाच्चापुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता चापुष एव ज्ञाने
दर्शनपदस्य मुख्यत्वादित्याह । अत्र च फलतो न विशेषः ।

यत्तु पारिजातनिबन्धे दूषितम्—

न तावद्दृष्ट उपरागो निमित्तं तथा हि चाण्डालादिस्पर्श इव
येनैव दृष्टसं प्रत्येव निमित्तं स्यादिति तदिष्टापादनमेवेति मन्दम् ॥

पश्चान्तरदूषणं पारिजातोद्भावितं यत् तदनभ्युपगमेनैव निरा-
कृतम् ।

यत्तु येन केनापि दृष्ट उपरागे अन्यः स्नानादि करोत्यसं
सामानाधिकरथेनेति तन्मन्दम् । उक्तयुक्तेः ।

विष्णुः— चन्द्रार्कोपररागे नाश्रीयादमुक्तयोरस्तज्जतयोर्दृष्ट्वा
स्नात्वा परेऽहनि ।

शातातपः—

अहोरात्रं नु नाश्रीयात् चन्द्रसूर्य्यपदो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्य्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः ।

धौतपाप्मा विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

अथने विषुसे चैव चन्द्रसूर्य्यपदे तथा ।

अहोरात्रोचितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अहोरात्रोचितः पूर्वदिने कृतोपवासः ।

नाद्यात् सूर्य्यपहात् पूर्वमङ्गि सायं शशियहात् ।

पक्षकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाश्रीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशियि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्न्यात् पश्चात्समितयोस्तयोः ॥

महानिशा रात्रेः सार्द्धप्रहरादुपरि^१ मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

श्योतिःशास्त्रे—

अर्द्धरात्रे यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

सायं तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम् ॥

अत्राहोरात्रं नु नाश्रीयादित्यादिना विहितमभोजनम् काम्यं
सूर्य्याचन्द्रमसोरित्यादिना फलोपस्थितेः ॥

अहोरात्राभोजनमदर्शनपक्षे मुक्तदर्शनानन्तरं भोजनविधा-
नात् । कामनाकिरहे तु—

नाद्यात् सूर्य्यपहात् पूर्वमङ्गि सायं शशियहात् ।

इत्यादिना व्यवस्था ।

एवञ्च मुक्तयोः चन्द्रसूर्य्ययोरस्तसमये दर्शनविरहेऽपि भोजन-
मदुष्टमयमिह समुदायार्थः ।

कामनावता उपरागपूर्वदिने उपवासः कर्त्तव्यः, निष्कामेन
तु पश्चात्सूर्य्यपदे तु न भोक्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नाश्रीयात्पक्षकाले पक्षयोश्चन्द्रसूर्य्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चात् सूर्य्यात् स्ववेष्टानि ॥

सूर्य्यादित्यग्रमिति विपरिणतमनुष्यते ।

तथा—

नित्यं दधोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्दधोः ।
चन्द्रार्कयोर्घणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥
अहोरात्रोषितः स्नानं आहुं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥

देवीपुराणे—

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।
सूर्ये च राज्ञा पक्षे तमोभूते महाभुजे ॥
नर्मदातोयसंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ।
ये सूर्ये सैहिकेयेन स्पृष्टे रेवाजले नराः ।
स्पृशन्ति चावगाहन्ते न ते प्रकृतिमानवाः ॥
कृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ।
स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्यम् पीत्वा सौचामणौ लभेत् ॥
स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥
रविचन्द्रोपरागे तु अयने चोत्तरे तथा ।
एवं गङ्गाऽपि द्रष्टव्या तद्देव सरस्वती ॥
शिवादित्यफलं तच्च मण्डले समुदाहृतम् ।
सगृहे मण्डले/योगे तदपि प्राप्नुयान्नरः ॥

शिवादित्ययोर्मण्डले शेषे तयोर्थतुफलं तद्राज्यस्य शशिसूर्ययो
र्मण्डले योगे पूजायां प्राप्नोतीत्यर्थः । इति कल्पतरुः ।

ऊषरारण्येषु यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तदत्र कालमाद्याद्यादुपरागेऽधिकं भवेत् ॥

चन्द्रोगपरिशिष्टे—

खर्धून्यन्मःसमानि स्युः सर्वाण्यन्नामि भूतले ।
कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कघण्टे नात्र संग्रहः ॥
अधिकं घण्टमधिकृत्य तत्तन्मासेष्वनुसन्धेयम् ।

अथ घण्टस्नानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे—

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्घण्टसंभवः ।
तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि सर्वैषधिविधानवत् ॥
चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।
समूह्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाख्यानुलेपनैः ॥
पूर्वमेवोपरागस्य समासाद्यौषधादिकम् ।
स्नापयेच्चतुरः कुम्भान् ब्राह्मणान् सागरानिति^१ ॥
गजाश्वरथ्यावस्त्रीकसङ्गमाद्दृढगोकुलात् ।
राजदारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् ॥
पद्मगव्यस्य कुम्भेषु शुद्धमुक्ताफलानि च ।
रोचनां पद्म-शङ्खौ च पञ्चरत्नसमन्वितौ ॥
स्फटिकं चन्दनं श्वेतं तीर्थवारि ससर्षपम् ।
गजदन्तं सकुमुदं तथैवोगौरगुग्गुलुम् ॥
एतत् सर्वं विनिःक्षिप्य कुम्भेष्वावाहयेत् सुरान् ।
सर्वं समुद्राः चरितः तीर्थानि जलदा नदाः^२ ॥

१ B सागरादिति ।

२ B श्रदाः ।

आथान्त् यजमानस्य दरितस्यकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनसुन्दरो ग्रहपीडां व्यपोहत् ।
 यः कर्षसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमसुन्दरोपरागोत्यां ग्रहपीडां व्यपोहत् ।
 रत्नोष्णधिपः साक्षात् प्रलयानलसन्निभः ॥
 खड्गधरोऽतिभीमस्य रत्नपीडां व्यपोहत् ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिः सन्तः ग्रहपीडां व्यपोहत् ।
 प्राणरूपेण यो लोकान् याति कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायुसुन्दरोपरागोत्यां पीडामप व्यपोहत् ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 त्रैलोक्ये षानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 ब्रह्मविष्णुर्कयुक्तानि पापं तस्मै दहन्तु वै ॥
 एवमामन्थ कुम्भैस्त्रैभिषिक्तो गुणान्वितैः ।
 अग्नयजुःसाममन्त्रैश्च शुकमास्थानुलेपनैः ॥
 पूजयेदस्त्रगोदानैर्ब्राह्मणानिष्टदेवतान् ।
 एतानेव ततो मन्त्रान् विलिख्य कनकान्वितान् ॥
 वस्त्रपट्टेषुवा पत्रे पञ्चरत्नसमन्वितान् ।
 यजमानस्य त्रिरक्षि निदध्युक्ते द्विजोत्तमाः ॥
 ततोऽतिवाच्येदेलासुपरानेऽनुगामिनीम् ।
 प्राप्नुवन्तः पूजयित्वा तु नमस्त्रिष्टदेवताम् ॥

चन्द्रग्रहे निवृत्ते तु क्षतगोदोहमङ्गलः ।
 हृत्स्थानाय तं पटं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्थानं समाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यात् न च बन्धुजनस्य च ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ।
 सूर्य्य-ग्रहे सूर्य्यनाम सदा मन्त्रेषु कौर्त्तयेत् ॥
 अधिकाः पद्मरागाः स्युः कपिलाश्च सुशोभनाम् ।
 प्रयच्छेदित्तसम्पत्तौ चन्द्रसूर्य्योपरागयोः ॥
 य इदं शृणुयाञ्चित्यं आवयेदापि मानवः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते ॥

इति मत्स्यपुराणे चन्द्रादित्योपरागे स्नानविधिः ॥

इति महासान्धिविषयिकठकुर-श्रीवीरेश्वरात्मज महा-
 सान्धिविषयिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
 हृत्परत्नाकरे ग्रहणतरङ्गः ।

अथ व्रतादितिषिवेधादि व्यवस्थितिः ।

तत्र पूर्वदिने स्नात्वा निरामिषमेकवारं शुक्ला अपरदिने प्रातर्दन्तान् संगोध्य सूर्योदयवेलायां ॐ अद्येत्यादिना व्रतसमयं निर्दिश्य फलसुद्दिश्य भगवन् सूर्यं भगवत्यः सोमादिदेवता उपवासं नक्तमयाचितं मया कर्त्तव्यमिति संकल्प्याभिलापहृप-व्रतग्रहणं कुर्यात् ।

सोमादिदेवतासु कथिताः परिभाषायाम् । अनेकाहसाध्येऽद्य-स्थाने अथादीति प्रयोच्यम् ।

एतच्च

अशुक्ला प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमोचरेत् ॥

इति देवस्तवाक्यात् प्रधानान्वयाभ्यर्हिततया प्रातर्व्रतमाचरेदिति पर्थवसिताद्बोद्धव्यम् । विप्रतिपत्तिश्च परिभाषायां निराकृता । आहारमशुक्ला इत्याहारस्यैकलविवचया पूर्वदिने एकभक्तलाभः । ब्रह्मव्रतेष्वेकभक्ताभिधानात् सामान्यत एव तत्कल्पनालाघवादाचारात् ।

अन्ये तु

सायमाद्यन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्म्योपवासे कुर्वीत नैव भक्तचतुष्टयम् ॥

इति वचनादुपवासे एकभक्तमिच्छन्ति ॥

अथ व्रतचिन्ता ।

तत्र व्रतघान्द्रायणादीति कल्पतरुकारः ।

अन्ये तु

आरभ्य कामचारादसमापितमात्मनः ।

श्रद्धा यदा मुच भवति हेतुस्तद्भ्रतमाचरते मन्तः ॥

समयप्रदोषकारैः—

स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः संकल्पो व्रतमित्युक्तम् ।

देवेश्वरधर्माधिकारिणस्तु

व्रतकाण्डपरिपठितत्वमेव व्रतत्वमित्युचिरे ।

अन्ये तु—

जातिविशेषवान् संकल्पस्तविषयकतया वा व्रतमित्याहुः ।

ननु द्वितीयोक्तप्रवृत्तिनिमित्तं व्रतधर्मिणि कथं निश्चयं, इत्थं पदाद्युत्पत्तावपि व्रतपदार्थस्तत्रैव तद्ब्रह्मयोग इति ।

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः सा चैव जायते ॥

इत्यस्मादेव वाक्याद्बोधोत्पत्तेरविरोधान्त्यैवानुभवाच्च । यथा गौस्तथा गवय इति वाक्याद्यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इतिवत् ।

सर्वभोगविवर्जितः शास्त्रनिषिद्धभोगशून्यः ।

त्रिष्टाः—

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्रकुलानि वै ॥

अनेन काष्ठकरणकधावनस्योपवासे निषेधादन्तधावनस्य प्रतिप्रसवाद्भक्तमकाष्ठेन दन्तधावनम् ।

अथ व्रतादितिषु पूर्वोत्तरगामिनीषु उभयत्र विहित-
काकलाभे दिनाध्यवसायचिन्ता ।

तत्र भविष्ये—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनाद्येह षष्ठ्यामाङ्गरूपोषणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोषिणः ।

आराधनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्ददियं तिथिः^१ ॥

पतङ्गोपासनाय भानोराराधनाय षष्ठीसमेता सप्तमी कर्त्तव्या
याज्ञा सप्तम्युपवासं सप्तमीयुतषष्ठ्यां उपोषणमाङ्गर्यत आराधनाय
इत्यादिना दृष्टान्तकलेन अपराध्यवसायवर्णनं तेनैकादशी द्वादशी
मिश्रा कार्या षष्ठीमिश्रा तु प्रमौत्यर्थः ।

सम्पूर्णैकादश्यामपरदिनवर्द्धमानायामपि वाक्यमिदं नियामक-
मित्येके ।

न च दार्ष्टान्तिके नाष्टमीयुतेति निषेधादुभयतिथेरेवा-
गमात् दृष्टान्तेऽपि तथैव विवक्षेति वाच्यम् ।

मानाभावात् वाक्यस्योभयव्यवस्थापकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकस्य
विवक्षितत्वात् ॥ यदाहुः— सप्तम्येकादश्यांवाचनिकी व्यवस्थेति ।

अन्ये तु

यत्र षष्ठीविद्धा सप्तमी पूर्वदिने उत्तरदिने च अष्टमीविद्धा
एवं दशमीविद्धेकादशी पूर्वदिने उत्तरदिने एकादशीमिश्रा
द्वादशी तत्र क्लृप्तो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन पूर्वपरतिथ्योरेतद्

याज्ञानं बोधयति । उभयत्र दिवावेधस्यात्र विवक्षितः । अन्यत्र
तु नेदं वाक्यमुपतिष्ठते इत्याहुः ।

एतन्मूलक एव

दशम्येकादशी विद्धा गान्धारौ तामुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्यादिनिन्दानुवाद इत्यपि । तदेवं तिथिद्वयमात्रमभिधाय
सूकार्या मूलस्मृतौ संकल्परूपप्रधानव्रतपदार्थानुरोधादेश्च भूपा-
लानुगतस्याप्यतिप्रसन्नसमाकुलत्वे महाजनपरिग्रहीतवचनमेव
व्यवस्थायां शरणम् ।

तच्च

युग्माग्निहृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी मिश्रा चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपदा त्रिमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्भुक्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

एतेन युग्मान्योर्द्वितीयातृतीययोः कृतभूतयोः चतुर्थीपञ्चम्योः
षण्मुन्योः षष्ठीसप्तम्योः वसुरन्ध्रयोरष्टमीनवम्योः एकादशी
द्वादशयोः चतुर्दशी-पौर्णमास्योरमात्रस्याप्रतिपदोश्च युग्मं महाफल-
मित्युक्तम् । तेन द्वितीया तृतीयामिश्रा कार्येषु याज्ञा तृतीया
द्वितीयामिश्रा एवं सर्वत्र ।

अत्र केचित्—

द्वितीया प्रतिपन्मिश्रा हेया तृतीया चतुर्थीमिश्रा हेया
एवमन्यत्रापि युग्मान्तरं हेयं अथश्च युग्मविधिराचारादहोरात्र-

साध्योपवासादिकर्मणि तिथिद्वेषे भति सर्वत्र बोद्धव्यः । देवपूजा-
दावपि विहितपूर्वाङ्गादिगामितिथिस्त्राभे यदा लेकस्मिन्नेव
विहितकाललाभस्तदा तत्रैव कर्म । ननु व्यस्तनिन्दाश्रवणात्तत्रापि
युग्मादरः ।

मैवं दिनद्वयगामिविहितकाले सप्तम्यादिनिमित्तं कर्म सकृत्
कर्तव्यं पूर्वस्मिन् दिने वा इत्यपेक्षायां तत्रैव युग्मविधिः ।
अपेक्षितविधिवत्तात् नियममात्रे लाघवाच्चेति ।

अथ किञ्चिदुच्यते—

दिनद्वयगामिनि विहितकाले इति किं यथाश्रुतमेव विवक्षितं
दिनद्वये तिथिद्वयदिवाभिप्रायं वा प्रथमे पक्षे व्यापिकायामपि
षष्ठ्यामपरदिनसप्तमीयुतायां तथात्वमिति तत्रापि षष्ठी सप्तमीयुतै-
वादेया द्वितीयस्तु व्यापकषष्ठ्यामुभयदिनगामिन्यामुभयत्र विहित-
काललाभे कस्मिन् दिने सा समादत्तुमर्हतीत्याकाङ्क्षासाम्यान्न
युक्तः ।

अतएव जीकनीयनिवन्धाचार्याष्टद्विहासादिना तद्दिनद्वय-
गामिनि विहितकाले कृत्यं कुत्रदिने क्रियतामित्यवतारयति स्म ।
तत्रकरणं आकाङ्क्षैवात्र न जायत इति तु साहसं तदस्तु तावदिदं ।
चतुर्दशी शक्ता पूर्णिमायोगात् कृष्णचतुर्दशी तु त्रयोदशीमिश्रैव
यास्या “कामविद्धो हरः पूज्यः” इति वचनात् कामहरौ त्रयो-
दशीचतुर्दशी । निषेधे लक्ष्म्यादौ मांसादीनां तद्द्वेलाव्यापकत्वेन
निषेधस्यैव्याधिपिद्धे कालवर्जनमिति वाक्यान्नाकाङ्क्षा इति न
युग्मविधिः ।

तथा

षष्ठ्याष्टम्यावस्था कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः कार्याः पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

इदंश्च वाक्यं षष्ठ्यादितिथीः परभूततिथियुक्ताः सप्तम्यादि-
तिथीः स्वपूर्वतिथियुक्ताः स्वकार्ये विदधदनुभूयते । तदेतद्यथा
+ श्रुतमेवाकाङ्क्षाया उभयपक्षेऽपि प्रयोजकस्यैव्यात् + प्रथम एव
पक्ष इत्येके ।

तथा च द्वेषे व्यवस्थायां कृतायां यत्र नोभयवेधो दिनद्वय-
गामिनौ च विहितकालवती तिथिस्तत्र का गतिरित्याकाङ्क्षाया-
मिदं वाक्यम् ।

इति समयप्रदोपेऽपौदसुभयदिनतिथिद्वयवेधे एतद्बोद्धव्यमिति
नावतारितम् । किन्तु सामान्यत एव ।

अन्वे तु

अत्रापि तिथिद्वयवेधविषयतामेव वदन्ति व्यापकभावेन
प्रथमोत्तरतिथौ व्यापकत्वं प्राथम्यञ्च विनिगमकमाहुः ।

यत्र तु सम्पूर्णाकादशी दिनान्तरे बद्धंते तत्र किञ्चिदुत्तरादरे
उक्तमेव तिथेः प्रान्तमुपोष्यं स्यादिति नारदपुराणैयवाक्यञ्च
पूर्णाथिकादशी त्याज्या द्वितयं बद्धंते यदि ।

इति वाक्यञ्च शिष्टपरिग्रहीतम् । आचारवाङ्मयञ्चात्र ।

गौडास्तु—

सम्पूर्णाकादशी यत्र परतोऽपि विवर्द्धते ।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ।

तथा—

द्वादश्यां पारणाभावे पूर्वामुपवसेद्गृही ॥ इति वाक्यद्वया-
द्भवस्थामाहुः ।

अन्ये तु व्यापकतया प्राथम्येन प्रथमामेकादशीं मन्यन्ते ।

आचारोऽपि चात्र द्विविध एव तस्मात्तस्यैव भूमानमादाय
व्यवहर्त्तव्यम् ॥

किं वस्तु दोषपरिहीनमिहास्ति लोके

किं वा न राजति गुणोज्वलमर्थजातम् ।

सं मत्सरं रिपुमित्रं प्रतिहत्य सन्तो

गृह्णीत तद्गुणमपाकुरुताऽथ दोषम् ॥

वृन्दे मन्त्रीशराणां परिषदि विदुषां सामगानां समाजे

गोष्ठीषु क्षोमभाजां सदसि सुकृतिनां श्रीमतां मन्दिरेषु ।

आगङ्गास्यःसभासु चितिवलयभुजामालये नीतिभाजाम्

श्रीमच्छण्डेश्वरीऽयं निखिलगुणनिधिर्गीयतां गौरवेण ॥

महाशान्धिविग्रहिक ठक्कर-वीरेश्वरात्मजमहाशान्धिविग्रहिक-

ठक्कर-श्रीषण्डेश्वरविरचितः कृत्यरत्नाकरः ।

समाप्तः ॥